

**Ymateb y beirdd i argyfwng y Gymraeg yng
nghymunedau gwledig Cymru
rhwng 1991 a 2014**

Traethawd MPhil

Ffion Eluned Owen

Prifysgol Aberystwyth
2015

DATGANIAD

Nid yw sylwedd y gwaith hwn wedi cael ei dderbyn o'r blaen ar gyfer unrhyw radd, ac nid yw'n cael ei gyflwyno ar yr un pryd wrth ymgeisio am unrhyw radd.

Llofnod (ymgeisydd)

Dyddiad

GOSODIAD 1

Canlyniad fy ymchwiliadau i yw'r traethawd ymchwil hwn, oni nodir yn wahanol. Lle mae ***gwasanaethau cywiro** wedi eu defnyddio, nodir maint a natur y cywiriad yn eglur mewn troednodyn.

Cydnabyddir ffynonellau eraill mewn troednodiadau sy'n rhoi cyfeiriadau eglur.

Atodir llyfryddiaeth.

Llofnod (ymgeisydd)

Dyddiad

[* Mae hyn yn cyfeirio at i ba raddau y cywirwyd y testun gan bobol eraill]

GOSODIAD 2

Yr wyf, drwy hyn, yn rhoi caniatâd i'm traethawd ymchwil, os yw'n cael ei dderbyn, fod ar gael i'w lungopïo ac ar gyfer benthyciadau rhwng llyfrgelloedd, ac i'r teitl a'r crynodeb fod ar gael i gyrff allanol.

Llofnod (ymgeisydd)

Dyddiad

Crynodeb

Edrycha'r traethawd hwn ar yr ymateb a gafwyd gan feirdd rhwng 1991 a 2014 i argyfwng y Gymraeg yng nghymunedau gwledig Cymru. Gyda'r cyfrifiad diweddaraf yn dangos bod y crebachu sylweddol yn parhau ar dirwedd ieithyddol a diwylliannol y cadarnleoedd traddodiadol, gosodir y seiliau drwy fanylu ar y ffeithiau moel, gan ddefnyddio data'r cyfrifiadau a dadansoddiadau daearyddwyr a gwleidyddion i gyflwyno'r cefndir y bu'r beirdd yn canu ynddo. O gasglu ynghyd ystod eang o gerddi o gyfrolau a chylchgronau gan feirdd cenedlaethol a beirdd gwlad, dangosir pa mor onest a goddrychol fu'r ymateb barddol yn wyneb yr argyfwng, gyda sylwedd y farddoniaeth yn profi nad pwnc llosg i'r ysgolheigion yn unig fu'r newidiadau. Mae'r beirdd yn llygad-dystion i ddiwedd cyfnod, a gwelwn fod delweddau natur yn hawlio lle amlwg yn y cerddi, gyda'r drydedd bennod yn ymdrin â'r graddau y daw'r ddelweddaeth i gyfleu'r gwae a'r tristwch. Mae llanw a thrai'r môr yn ffordd bwerus o bortreadu'r erydiad tiriogaethol: cryfheir y ddelwedd drwy gyplysiad ingol â thrychineb Tryweryn a chwedl Cantre'r Gwaelod. Â'r ymdriniaeth rhagddi i edrych ar y modd y defnyddir symboliaeth planhigion ac adar yn alegoriol, tra gwelwn bod y tywydd a'r tymhorau – storm a niwl, gaeaf a haf – yn gyfrwng dirdynol i gyfleu gwewyr y dirywiad. Gogwydd gwahanol sydd i'r bedwaredd bennod, sy'n edrych ar y ffordd y bu'r beirdd yn fwy na pharod i bwyntio bys cyhuddgar at nodweddion diffygiol y Cymry eu hunain yn wyneb yr argyfwng. Ymdrin â'r ymateb i'r broses o wrthdrefoli i'r ardaloedd gwledig mae'r bennod olaf, cyn rhoi sylw angenrheidiol i allfudo'r ifanc a'r dynfa gynyddol i Gaerdydd. Ceir yma ddeuliaeth a phendilio nodedig rhwng anobaith a gobaith, gyda'r cerddi'n esgor ar wahaniaethau barn amlwg ynghylch dyfodol y cymunedau Cymraeg.

Diolchiadau

Hoffwn fynegi fy niolch diffuant i'm cyfarwyddwr, Dr Bleddyn Owen Huws, am ei holl gymorth, ei anogaeth a'i amynedd, wrth imi lunio'r traethawd hwn. Rydw i'n dra diolchgar hefyd i weddill staff Adran y Gymraeg, Prifysgol Aberystwyth am eu hysgogiad a'u parodrwydd i'm cynorthwyo, ac i staff a phorthorion Llyfrgell Genedlaethol Cymru am y cymorth a'r croeso cyfeillgar. Carwn ddiolch i Ymddiriedolaeth James Pantyfedwen am yr ysgoloriaeth a'm galluogodd i wneud y radd. Mawr yw fy niolch i'm teulu, ffrindiau a chydabod - yn Y Groeslon, Llanrug, Llanfairpwll ac Aberystwyth - am eu hanogaeth gyson, yn enwedig i Mam a Llio, ac i Dad, am eu cefnogaeth dragywydd. Diolch yn arbennig i Manon am ei chwmni, ac am godi gwên dros sawl paned, a diolch yn bennaf i lolo, am ei amynedd, ei gefnogaeth, a'i gariad, ar hyd y daith.

Cynnwys

1. 'Brwydr fawr ein bryd i fyw': Cyflwyniad	1
2. 'Y genedl fach aeth yn llai': Ymateb Daearyddol.....	38
2.1 Astudiaethau o gymunedau gwledig	38
2.2 Y Fro Gymraeg	48
2.3 'Mae'n bum munud i hanner nos': Y Ffeithiau Moel	53
3. 'Daw gwewyr o weld gwywo': Delweddu Natur	105
3.1 'Y nawfed ton sy'n dod o'r tir': Y Tir a'r Môr	105
3.2 'Ar farw mae'r fiaren': Delweddaeth Daear ac Awyr	151
3.3 'Os na ddaw yr haf i Dresaiith ...': Tywydd a Thymhorau	173
4. 'Hen fythod y feddalaf hil': Bai Pwy?	215
5. 'Man Gwyn, Man Draw?': Patrymau mudo yn y farddoniaeth	246
6. Diweddglo	310
7. Llyfryddiaeth	326

‘Brwydr fawr ein bryd i fyw’

Pennod 1: Cyflwyniad

Newid, meddent i mi, y mae cymdeithas y pentref hefyd. Y rhai ifanc yn gadael i gael gwaith, a’r hen yn marw. Dieithriad o ganolbarth Lloegr yn prynu tai am grochbris o fargen, ac yn gwirioni ar y golygfeydd. Ond yn gwrthod cymathu. Yn methu â deall. Yn mynnu cael deall. A dyna iaith y fro’n troi’n iaith ‘dwyieithrwydd’ ... Bydd y Gymraeg yn anhyglyw ar fuarth ysgol, ar gorneli stryd, yn y cartrefi ... Gwelaf yn awr nad yw parhad yn ddigyfnewid. Hawdd yw ymyrryd ag o.¹

Yn ei ddarlith nodedig *Tynged yr Iaith*, a ddarllledwyd ym mis Chwefror 1962, gallai Saunders Lewis o leiaf ymfalchïo yn y ffaith fod y Gymru Gymraeg yn dal i ffurfio rhan helaeth o ddaear Cymru. Hanner canrif yn ddiweddarach nid yw’r un cysur i’w gael, ac ni all neb wadu nad y newid amlycaf a mwyaf arwyddocaol yn ystod yr hanner canrif diwethaf fu’r crebachu sylweddol i dirwedd ieithyddol a diwylliannol ein cymunedau gwledig traddodiadol. O’r pumdegau ymlaen, daeth dirywiad amaethyddiaeth a datblygiad technoleg newydd i nodi diwedd ar ffordd o fyw arbennig yng nghefn gwlad Cymru ac fe ddaeth y diboblogi i lethu’r ardaloedd. Gyda dylanwad y diwydiant ymwelwyr a chynnydd mewn safonau byw, daeth cymunedau gwledig ac arfordirol y Gorllewin o fewn siwrne ddwyawr i Saeson cefnog dinasoedd Lloegr ac fe ddaeth cadarnle’r iaith a’r diwylliant Cymraeg yn fwy a mwy dan warchae. Esgorwyd ar fewnlifiad cyson o bobl ddi-Gymraeg gan gael effaith ddybryd ar gymeriad ieithyddol a chymdeithasol y cymunedau. Yn gyflym iawn, fe ddechreuwyd erydu’r diwylliant arbennig a fu’n rhan o’n hetifeddiaeth ni fel cenedl am bymtheg canrif a mwy. Daeth canlyniadau Cyfrifiad 2011 i amlygu’r gwirionedd trist am argyfwng y cadarnleoedd yn y Gogledd a’r Gorllewin erbyn hyn, gan wireddu’r tranc y rhybuddiwyd amdano gan Gymry blaenllaw fel Alwyn D. Rees, Cynog Dafis, Emyr Llewelyn a Meredydd Evans ar hyd y degawdau. Bellach, dim ond mewn deunaw y cant o’r wardiau trwy Gymru y ceir dros hanner y boblogaeth yn siarad yr iaith; nid oes yr un gymuned y tu allan i Wynedd a

¹ Angharad Price, *O! tyn y gorchudd* (Llandysul, 2002), tt. 144-5.

Môn â thros deg a thrigain y cant o siaradwyr ac nid oes chwaith yr un ardal hollol wledig yng Nghymru yn gartref i fwy na phedwar ugain y cant o Gymry Cymraeg.

Wrth gwrs, nid dyma'r stori gyflawn yn hanes yr iaith ers traddodi geiriau tyngedfennol Saunders Lewis, ac yn eironig ddigon, gwelwyd y colledion sylweddol yn y defnydd llafar o'r Gymraeg yn yr un cyfnod ag y gwelwyd cynnydd yn ei statws swyddogol. Dyma sylwadau un o'r amlycaf o feirdd y cyfnod diweddar:

Enigma a pharadocs bod yn Gymro heddiw ydi bod cymaint o lwyddiannau wedi bod – arwyddion ffyrdd dwyieithog; y cynnydd yn y galw am addysg Gymraeg, yn enwedig yn y De Ddwyrain; y Cynulliad. Ond ar yr un pryd rydan ni'n colli'r hen gadarnleoedd Cymraeg yn gyflym iawn, iawn, iawn.²

Yn syml, rydym yn gweld mwy ond yn clywed llawer llai o Gymraeg erbyn heddiw wrth i'r Gymru ddeublyg bendilio rhwng gobaith newydd y De-ddwyrain a phryder parhaol y Gorllewin. Efallai ein bod wedi achub yr iaith, ond nid ei chymunedau, fel y cawn ein hatgoffa gan Ned Thomas yn ei ragair i argraffiad arbennig o *Tynged yr Iaith* yn 2012:

... gwyddom mor dyllog yw'r map bellach, mor fregus ei chymeriad ieithyddol, mor ysgafn ei phwysau gwleidyddol hefyd, a chymaint y pellter rhwng y rhethreg genedlaethol am yr iaith Gymraeg a phrofiad beunyddiol y siaradwr cyffredin yn yr ardaloedd hyn sydd yn brofiad o golled gymunedol.³

Gyda phob cyfrifiad, daeth y ffigurau i'n sobreiddio, yn enwedig o gofio bod yr ardal honno a ddaeth i gael ei hadnabod fel 'Y Fro Gymraeg' yn gartref i dros naw deg y cant o siaradwyr Cymraeg ar gychwyn y ganrif, hanner ohonynt yn Gymry uniaith. Mae 'yma broblem gymdeithasol ddwys; [mae] yma fygythiad, na welwyd ei waeth yn hanes y broydd hyn, i'w bodolaeth fel broydd traddodiadol Gymraeg,' meddai Meredydd Evans

² Gerallt Lloyd Owen, a ddyfynnwyd yn Vaughan Hughes, 'Gerallt', *Barn*, 557 (Mehefin 2009), 42.

³ Rhagymadrodd Ned Thomas yn Saunders Lewis, *Tynged yr Iaith*, pumed argraffiad (Llandysul, 2012), t. 21. Cyhoeddwyd y ddarlith *Tynged yr Iaith* yn wreiddiol gan BBC Publications, Llundain: argraffiad cyntaf, 1962.

yn 1987⁴ ac ar sail pryder pellach gan Gwynfor Evans, fe gynhaliwyd cyfarfod cyhoeddus arbennig yn Eisteddfod Genedlaethol Porthmadog y flwyddyn honno i drafod safle'r iaith yn y Gymru wledig. Gwahoddwyd Yr Athro Harold Carter i roi cefndir y newidiadau ac fe lwyddodd yn 'greulon o feistrolgar' i ddangos sut yr oedd dyfodiad mewnfudwyr di-Gymraeg o Loegr yn tanseilio'r iaith yn yr ardaloedd hynny a fu'n gadarnleoedd iddi ar hyd y canrifoedd.⁵ Erbyn Cyfrifiad 1991 yn negawd olaf yr ugeinfed ganrif, roedd traean o boblogaeth Gwynedd wedi eu geni y tu allan i Gymru, y siaradwyr uniaith wedi darfod, Y Fro Gymraeg wedi crebachu'n ddim, a phedwar o bob pump o'r boblogaeth genedlaethol yn ddi-Gymraeg.⁶

Heb amheuaeth, dyma bwnc llosg hollbwysig sydd wedi ennyn sylw daearyddwyr a gwleidyddion ar hyd y degawdau ac sy'n parhau hyd heddiw i fod yn destun trafodaeth ymysg ysgolheigion a charedigion yr iaith. Ond beth am ymateb creadigol ein beirdd i'r newidiadau sydd wedi parhau i newid natur a chymeriad ein hardaloedd gwledig traddodiadol ers y cyfrifiad hwnnw yn 1991? Un o brif nodweddion ymchwil ôl-fodernaidd a ddaeth i dra-arglwyddiaethu astudiaethau cymunedol ar ddechrau'r nawdegau fu gwneud yn siŵr nad oedd llais neb yn cael eu heithrio.⁷ Drwy roi llais i'r lleisiau a oedd wedi eu tawelu, fe ddaethpwyd i'r casgliad fod gan bawb eu deongliadau eu hunain o fywyd cymunedol, ac nid yw'r beirdd yn eithriad i hynny. Wedi'r cwbl, nid oes yr 'un cyfnod, bron, oddi ar frwydr Catraeth tua'r flwyddyn 600, na chafodd sylw gan y beirdd ... dylai bod modd adrodd hanes Cymru i gyd drwy gyfrwng cerddi.'⁸ Bwriad yr ymchwil hon yw cynnig dehongliad gwreiddiol o'r modd y mae beirdd mân a mawr yr ugain mlynedd diwethaf wedi cofnodi'r cyfnod tyngedfennol hwn yn hanes cymunedau Cymraeg y Gorllewin.

⁴ Meredydd Evans, 'Problem y mewnlifiad, 1987' yn Ann Ffrancon a Geraint H. Jenkins (goln), *Merêd: Detholiad o Ysgrifau Dr. Meredydd Evans* (Llandysul, 1994), t. 354.

⁵ Harold Carter, *Mewnfudo a'r Iaith Gymraeg* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1988), t. 1.

⁶ Geraint H. Jenkins a Mari A. Williams, 'Hynt yr Iaith Gymraeg 1900-2000: Rhagymadrodd', yn Geraint H. Jenkins a Mari A. Williams (goln), *'Eu Hiaith a Gadwant'?: Y Gymraeg yn yr Ugeinfed Ganrif* (Caerdydd, 2000), tt. 2-3.

⁷ Twf ôl-foderniaeth fel ffordd o feddwl wedi llywio ymchwil daearyddol i roi mwy o bwyslais ar ystyr yn hytrach nag agweddau materol. Am fwy o wybodaeth, gw. yr ail bennod, tt. 45-7.

⁸ *Barddas*, 314 (Gwanwyn 2012), 12.

Y cefndir hyd at 1991

Gyda thraddodiad barddol ein gwlad wedi'i wreiddio'n ddwfn yn yr ardaloedd gwledig traddodiadol, nid yw'n syndod bod rhai o awdlau a phryddestau eisteddfodol y pumdegau yn cyfleu pryderon cynnar y beirdd am gymunedau Cymraeg cefn gwlad. Gellir meddwl am bryddest bersonol T. Glynne Davies, 'Adfeilion' a ddaeth i'r brig yn Eisteddfod Genedlaethol Llanrwst 1951, lle mae llwch yr atgofion am fywyd murddun Pant y Maes yn deyrnged i hen ffordd o fyw mewn rhan benodol o Sir Conwy wledig. 'Datgymalwyd ei wreiddiau,' meddai T. Glynne Davies yn awgrymog am y murddun, gan gydnabod fod ymadawiad plant i'r dinasoedd yn ddraenen boenus yn barod:

Mae'r plant a fagodd Pant y Maes
Yn furddunnod
Mewn hetiau meddal lliwgar
Ar strydoedd dinasoedd du.
O Gymru! Pam nad aethost tithau
Yn gyfran o dragwyddoldeb
Gyda'r sêr?⁹

Yn nes at ddiwedd y degawd, diboblogi cefn gwlad yn sgil dadfeiliad diwylliannol a diwydiannol 'Cwm Carnedd' a gipiodd Gadair 1957 i Gwilym R. Tilsley, gyda Thomas Parry yn ei feirniadaeth yn canmol y bardd am fynd i'r afael yn greadigol â 'thetun cyfoes, byw' a drafodid ymhob Cyngor Sir a Dosbarth ar y pryd.¹⁰ 'Mae wyneb llwm y Cwm cau / Yn braenu rhwng y brynau,' meddai'r cwpled agoriadol, wrth i'r bardd olrhain canlyniadau cau'r chwarel, canoli addysg yn y trefi a defnyddio'r tir i dyfu coed, ar gymdeithas Gymraeg wledig y Cwm. Gyda chryn sentimentaliaeth yn perthyn i'r awdl, mae chwe chaniad arwyddocaol Gwilym R. Tilsley yn ymdrin ag un o'r prif themâu a ddaw i nodweddu'r cerddi maes o law, sef goruchafiaeth y wlad dros felltith y dref. Fe

⁹ Gw. William Morris (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau: Eisteddfod Genedlaethol Cymru 1951* (Llanrwst) (Lerpwl: Gwasg y Brython ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1951), t. 14.

¹⁰ Gw. Thomas Roberts (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau: Eisteddfod Genedlaethol Cymru Sir Fôn 1957* (Lerpwl: Gwasg y Brython ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1957), t. 1.

glowyd yr awdl gyda gwacter mud y Cwm, wrth i'r bardd geisio amgyffred diflaniad y brodorion, cyn gorfod wynebu'r realiti trist:

Yn y Foelas a'r Villa – onid oes
Neb dyn a breswylia?
'Neb ond Saeson hinion ha'.¹¹

Flwyddyn yn ddiweddarach yn Eisteddfod Glyn Ebwy 1958, ac ar gychwyn awdl alegoriäidd gampus T. Llew Jones, 'Caerllion-ar-Wysg', gwelwn bennaeth y Brythoniaid yn edrych ar ei gaer gan orfod wynebu, fel y gwelwyd yng Nghwm Carnedd, y realiti o golli ei dir, ei fyddin a'i feibion:

'O frwydro ofer ar rydau'r afon!
Diwerth fu aberth a her fy meibion.
Llwfr eu plant: fe ddaethant o'r gwŷdd weithion
Yn ŵyl i weini ar eu gelynion.¹²

Fe lwyddodd y bardd, drwy gyplysu'n gelfydd â sefyllfa'r Brythoniaid yn yr ail ganrif, i lunio portread rhamantaidd o dir a phobl y Gorllewin a oedd o dan fygythiad. Roedd thema T. Llew Jones yn glir, wrth i ddisgynyddion y gorffennol gael eu swyno gan fanteision bywyd moethus y ddinas fawr, a'r pennaeth yn ceisio eu hannog i ddianc yn ôl i dir diogel y Gorllewin. 'Tua'r gorllewin mae bro eithinog / A mawnog lwyd nas myn y goludog,' chwedl y cwpled a ddaeth yn un o ymadroddion mwyaf adnabyddus y frwydr dros Y Fro Gymraeg, ac fel y noda Thomas Parry yn ei feirniadaeth, fe ddefnyddiwyd hen bwnc i bwysleisio neges amserol:

Y mae yn y gerdd hon fwy na phroblem Brythoniaid yr ail ganrif ... synhwyro gogwydd pethau yng Nghymru heddiw, ac mewn llawer gwlad arall – y gwrthdrawiad rhwng hen arferion, ac arferion newydd, hen ddiwylliant yn colli

¹¹ Ibid., t. 43.

¹² Gw. E. I. Rowlands (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau: Eisteddfod Genedlaethol Cymru Glynebwy 1958* (Lerpwl: Gwasg y Brython ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1958), t. 19.

tir yn wyneb atyniadau diwylliant gwahanol, a hynny'n cael ei angerddoli am fod y naill ddiwylliant a'r llall yn perthyn i ddwy genedl wahanol.¹³

Fe ysgrifennwyd y ddwy awdl uchod ar drothwy'r degawd pwysicaf yn hanes y Gymraeg, degawd a gaiff ei ddarlunio'n gelfydd gan Alan Llwyd yn ei astudiaeth lenyddol-hanesyddol drylwyr o'i barddoniaeth fel 'brwynen rhwng deuwynt'.¹⁴ Un o brif ddigwyddiadau'r chwedegau yn anad dim oedd bwriad Corfforaeth Dinas Lerpwl i fwrw ymlaen â'u penderfyniad i foddio Capel Celyn, ac mae'n dra thebygol fod y pryder hwnnw yn llechu yng nghefnidir awdl T. Llew Jones uchod.¹⁵ Wrth i newidiadau cymdeithasol enbyd ddod i newid natur bywyd yng nghefn gwlad Cymru, fe brofodd trychineb Tryweryn yn derfynol nad oedd cymunedau gwledig diwylliedig Cymru yn ddiogel bellach:

Symbol oedd Capel Celyn, symbol a ffaith, delfryd a realaeth. Cwm Celyn *oedd* y Gymru uniaith wledig, ddiwylliedig; Cwm Celyn *oedd* yr hen drefn sefydlog a'r hen batrwm amaethyddol a chymdeithasol digyfnewid. Pan foddwyd Capel Celyn, dilewyd yr hen fyd yn ogystal, a daeth cyfnod i ben.¹⁶

Ond yn eironig efallai, daeth brwydr Tryweryn i chwarae rhan allweddol yn y cyfnod newydd a flagurodd yn y chwedegau ac yn benodol yn y newid a welwyd yng nghymeriad y Cymry yn ystod y degawd. Fe esgorodd yr holl rwystredigaeth a'r anfodlonrwydd ynghylch y trychineb ar ymchwydd newydd o genedlaetholdeb, y pwysicaf ers dyddiau'r tywysogion, fel y noda Elwyn Edwards yn ei ragair i *Cadwn y Mur*.¹⁷ Gydag 'ysbryd cenedlaetholdeb yn llosgierias yn y tir'¹⁸ bu i hinsawdd a digwyddiadau ieithyddol a chymdeithasol Cymru yn ystod gweddill y degawd gyfrannu ymhellach at ysgwyd y genedl o'i thrwmgwsg. Fe esgorodd rhybudd Saunders Lewis yn 1962 am dranc y Gymraeg ar bennod newydd yn hanes yr iaith, mewn cyfnod a welodd hefyd fri o'r newydd ar farddoniaeth fel rhan o'r frwydr: 'laith ar encil yw'r Gymraeg yng

¹³ Ibid., t. 5.

¹⁴ Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau: Astudiaeth Lenyddol - hanesyddol* (Caernarfon, 1986), t. 3.

¹⁵ Idem, 'Golygyddol', *Barddas*, 302 (Chwefror 2009), 4.

¹⁶ Idem, *Barddoniaeth y Chwedegau*, t. 42.

¹⁷ Elwyn Edwards (gol.), *Cadwn y Mur: Blodeugerdd Barddas o Ganu Gwladgarol* (Abertawe, 1990), t. lvii.

¹⁸ Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau*, t. 88.

Nghymru mwyach, iaith lleiafrif a lleiafrif sydd eto'n lleihau,' meddai,¹⁹ cyn cloi gyda'r datganiad enwog; 'Nid dim llai na chwyldroad yw adfer yr iaith Gymraeg yng Nghymru. Trwy ddulliau chwyldro yn unig y mae llwyddo.'²⁰ Un o ganlyniadau uniongyrchol y deffroad cenedlaethol newydd hwn oedd sefydlu Cymdeithas yr Iaith Gymraeg. Daeth y genhedlaeth ifanc newydd 'ddewr a deallus', chwedl Ned Thomas,²¹ i sylweddoli bod angen gweithredu, gyda'r brotest gyntaf honno ar Bont Trefechan yn 1963 yn gychwyn ar flynyddoedd o brotestio, gwrthdystio a thorcyfraith o blaid sicrhau dyfodol i'r Gymraeg a'i chymunedau.²² 'Does dim troi yn ôl bellach, a'r gwaed yn cynhesu yng ngwythiennau ieuenctid Cymru' fel y nododd Gwilym Tudur yn *Y Faner* wedi gweithred arloesol Chwefror 1963.²³ Y genhedlaeth ifanc a fu'n bennaf gyfrifol am y cyffro newydd chwyldroadol hwn, gan adlewyrchu'r duedd gyffredinol ar y pryd ymysg yr ifanc mewn gwledydd eraill i brotestio a datgan eu barn yn gyhoeddus. Roedd gan yr ifanc yng Nghymru feddylfryd o'r newydd fod modd newid pethau a chafwyd arwyr edmygus mewn unigolion fel Dafydd Iwan, Emyr Llewelyn, Dewi Pws, Ffred Ffrancis a Robat Gruffudd. Roedd rhywbeth mawr ar droed, fel y noda'r darn canlynol yn *Y Genhinen* yn Hydref 1966:

Peth diddorol iawn yw byw yng Nghymru'r dyddiau hyn. Y mae awelon newydd yn cyniwair trwy'r wlad. Bûm yn dyfalu lawer tro beth yn union a olygai'r ysgrifennwr Beiblaidd wrth sôn am "sŵn cerdded ym mrig y morwydd". Mi wn yn awr. Rhennais y wefr o sylweddoli fod cenedl ar gerdded. Mae'n bur bosibl fod ganddi daith bell, ond y peth gorfoleddus yw'r arwyddion sicr ei bod yn symud.²⁴

Erbyn heddiw, fe gofiwn am y chwedegau fel degawd Tynged yr Iaith a Chymdeithas yr Iaith, Tryweryn a Llangyndeyrn, degawd ymgyrch yr arwyddion ffyrdd, ffurflenni

¹⁹ Saunders Lewis, *Tynged yr Iaith*, t. 57.

²⁰ Ibid., t. 65.

²¹ Ibid., rhagymadrodd Ned Thomas, t. 8.

²² Arwel Vittle (gol.), *I'r Gad : Hanner Canrif o Brotestio dros y Gymraeg* (Talybont, 2013), t. 7.

²³ Gwilym Tudur, 'Y Gwaed yn Cynhesu', *Y Faner*, 21 Chwefror 1963, t. 3, yn Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau*, t. 82.

²⁴ 'Sodlau Segur', 'Y Dyddiadur', *Y Genhinen*, cyf. xvi, rhif. 4 (Hydref 1966), 169 yn Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau*, t. 77.

Cymraeg a Deddf Iaith 1967, aberth y Beasleys a Gwynfor Evans yn ennill sedd Caerfyrddin, ac wrth gwrs, arwisgo 1969 a wnaeth yn siŵr fod yr ysbryd cenedlaetholgar yn atsain yn gryf wrth gamu i'r saithdegau. Degawd o eithafion chwedl Alan Llwyd,²⁵ degawd o ennill ond o golli hefyd. Seiliwyd darlith radio Saunders Lewis ar ei ragdybiad y byddai canlyniadau Cyfrifiad 1961 'yn sioc ac yn siom i'r rheini ohonom sy'n ystyried nad Cymru fydd Cymru heb y Gymraeg', gan broffwydo'r gostyngiad a gafwyd yn niferoedd y siaradwyr. Gyda'r canlyniadau'n dangos bron i drigain mil yn llai o Gymry Cymraeg, roedd geiriau Alwyn D. Rees yng ngholofn olygyddol *Barn* yn crisialu'r argyfwng:

Galwad i ni weithredu'n gyflym ac yn feiddgar sy'n deillio o Gyfrifiad 1961. Ni ddaeth y diwedd eto, ond 'does gyda ni ddim llawer o amser ar ôl.²⁶

Amlygwyd y berthynas rhwng colli tir a cholli iaith, ac fe fathwyd y term 'Y Fro Gymraeg' yn 1964 i ddisgrifio'r ardaloedd hynny yng ngogledd a gorllewin y wlad y gellir eu hystyried yn gadarnleoedd i'r iaith. Roedd angen ymrwymiad pendant i sicrhau bod hynny'n parhau.

Wrth i Gymdeithas yr Iaith droi eu golygon at y Gymru ehangach erbyn diwedd y degawd, fe holltodd carfan o'r ifanc i ffurfio mudiad 'Adfer', gyda'r nod o arwain y frwydr i sefydlu'r siroedd hynny yn y Gorllewin fel cadarnleoedd y Gymraeg unwaith eto. Daeth y mudiad yn gryf o dan ddylanwad yr athronydd J. R. Jones a'i rybudd am bwysigrwydd 'cydymdreiddiad tir ac iaith' ar gyfer dyfodol y Gymraeg:

Yn awr, fy amcan yn yr ysgrif hon yw seinio rhybudd, sef ei bod hi bellach yn gwbl bosibl i weddillion y Bobl Gymraeg *fynd yn ddi-droedle ar eu tir eu hunain*. Eithr sut hynny, meddwch, gan y byddent *ex hypothesi* yn dal i siarad eu priod iaith? Craffer ar yr ateb: ânt yn ddi-droedle drwy gael eu briwsioni a'u teneuo allan gymaint yn eu broydd ac i fethu cynnal o'u cwmpas y *trwch dyladwy* o gydymdreiddiad tir Cymru â'r iaith Gymraeg. A diwedd y teneuo fydd tranc.²⁷

²⁵ Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chweddegau*, t. 4.

²⁶ Alwyn D. Rees, 'Cyfri'r Cymry', yn Bobi Jones (gol.), *Ym marn Alwyn D. Rees* (Abertawe, 1976), t. 84.

²⁷ J. R. Jones, 'Troedle', *Gwaedd yng Nghymru* (Lerpwl a Phontypridd, 1970), t. 63.

Yn bennaf o dan arweiniad Emyr Llewelyn, llwyddodd Adfer am gyfnod yn y saithdegau i ddodi pwyslais ar bwysigrwydd Y Fro Gymraeg ar gyfer parhad yr iaith yn genedlaethol, ond wrth gwrs, ni ddaethpwyd yn agos at y freuddwyd o godi'r gaer Gymraeg weledigaethol honno yn siroedd y Gorllewin.²⁸

Nid dyma'r lle i fanylu ar ddigwyddiadau tyngedfennol y cyfnod, yn enwedig o ystyried ehangder y digwyddiadau a'r gwaith sydd eisoes wedi ei wneud ar ddogfennu'r hanes hollbwysig. Nid oes amheuaeth nad yw cefndir y cyfnod yn allweddol i ddeall sefyllfa'r Gymraeg yng Nghymru heddiw, ond efallai mai'r hyn sydd yr un mor bwysig yng nghydestun fy ymchwil gyfoes ydy'r modd y bu i'r genhedlaeth ifanc ddefnyddio barddoniaeth a chaneuon i fynegi'r meddylfryd chwyldroadol newydd oedd ar droed. Bu'r beirdd a'r llenorion yn rhan hollbresennol o'r frwydr, gyda'r ymdeimlad cryf fod 'grym yn y gair i ddylanwadu a hyrwyddo newid', chwedl Iwan Llwyd yn un o'i golofnau yn y cylchgrawn *Barddas*:

Yng Nghymru cafwyd llinach o feirdd o Waldo a Gwenallt i Alan Llwyd a Gerallt Lloyd Owen, ac er eu hôl hwy feirdd iau fel Siôn Eirian, Siôn Aled a Myrddin ap Dafydd a oedd â thân yn eu boliau i ganu i argyfwng yr iaith a'r diwylliant Cymraeg.²⁹

Ar y naill law, gellir cysylltu'r pwyslais newydd hwn ar farddoniaeth gyda'r brwdfrydedd newydd a welwyd o'r chwedegau ymlaen mewn canu cynganeddol. Fel y noda John Talfryn Jones yn ei erthygl drwyadl ar y pwnc yn *Barddas*, nid yw'n bosibl pennu union ddyddiad ar gyfer y dadeni cynganeddol arwyddocaol hwn, ond nid oes amheuaeth nad yw digwyddiadau cymdeithasol a gwleidyddol y cyfnod wedi chwarae rhan allweddol ym mhoblogrwydd newydd y canu caeth.³⁰ Fe â John Talfryn Jones ymlaen i dynnu ar athroniaeth Thomas Kuhn a'i *paradigm shift* sy'n datgan fod natur gyfnewidiol cymdeithas yn esgor ar ganllawiau newydd er mwyn dangos fod y farddoniaeth wedi

²⁸ Am fwy o wybodaeth am weledigaeth y mudiad Adfer, gw. Emyr Llewelyn, *Adfer a'r Fro Gymraeg* (Lerpwl a Phontypridd, 1976).

²⁹ Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Telynegu Gwleidyddiaeth', *Barddas*, 214 (Chwefror 1995), 3.

³⁰ Gw. John Talfryn Jones, 'Adfywiad Y Canu Cynganeddol Diweddar' (Rhan 1), *Barddas*, 247 (Gorffennaf/Awst 1998), 26-39.

newid i adlewyrchu hinsawdd Cymru yn y chwedegau.³¹ ‘Amhosibl ... yw mesur dylanwad holl fater Tryweryn ar farddoniaeth y cyfnod,’ meddai Alan Llwyd a chyda bron pob un bardd wedi llunio cerdd neu englyn i’r trychineb, Tryweryn, yn anad dim, fu un o’r prif ffactorau a gyfrannodd at yr adfywiad cynganeddol. Gyda thon newydd o feirdd ifanc medrus fel Dic Jones, Gerallt Lloyd Owen ac Alan Llwyd ei hun yn canu yn sŵn Capel Celyn, yr Arwisgo a phrotestiadau Cymdeithas yr Iaith, fe blannwyd ‘hadau dadeni bychan ym myd Cerdd Dafod draddodiadol’,³² hadau a flagurodd yn llwyddiannus yn ystod y saithdegau a’r wythdegau. Fe esgorwyd ar y Gymdeithas Gerdd Dafod a’r cylchgrawn *Barddas*, dosbarthiadau cynganeddu, ymrysonau a Thalwrn y Beirdd gan roi lle blaenllaw i feirdd mawr a mân ymateb i ddigwyddiadau a theimladau’r oes. Nid yw’n syndod felly fod Alan Llwyd yn neilltuo pennod gyfan i drafod ‘y bardd a’r chwyldro’ yn ei astudiaeth ar ganu’r chwedegau, gan bwysleisio fel y bu i’r digwyddiadau a’r beirdd ddylanwadu ar ei gilydd gan esgor ar rai o gerddi mwyaf grymus ein hiaith. Gyda’r bennod yn cyfleu’r dylanwad amlwg a gafodd ymgyrchoedd cynnar Cymdeithas yr Iaith ar gynnyrch a meddylfryd y beirdd, hawdd yw gweld fod gan nifer o feirdd a llenorion y cyfnod berthynas agos a chyhoeddus gyda mudiadau fel Cymdeithas yr Iaith ac Adfer. Roedd llenorion amlwg yn aelodau blaenllaw o’r mudiadau hyn, ac mae’r ffaith mai’r bardd Ieuan Wyn a ysgrifennodd y rhagair ar gyfer y gyfrol o ysgrifau *Adfer a’r Fro Gymraeg* yn 1976 yn un esiampl o’r cysylltiad cryf rhwng y beirdd a’u gweithredoedd er mwyn y genedl. Gellir ystyried hefyd y modd yr oedd yr ymgyrchwyr yn cael eu hysbrydoli gan farddoniaeth i gryfhau eu dadleuon a’u brwydrau. Nid oes ond angen edrych ar unrhyw un o areithiau Emyr Llewelyn yn ystod y cyfnod i weld defnydd helaeth o’r traddodiad barddol i gefnogi ei weledigaeth ei hun, lle mae barddoniaeth y cywyddwyr a Waldo a T. Llew Jones yn ysbrydoli ochr yn ochr â geiriau Gandhi a Martin Luther King.³³

³¹ Ibid., 31.

³² Idem, ‘Adfywiad Y Canu Cynganeddol Diweddar’ (Rhan 2), *Barddas*, 248 (Medi/Hydref 1998), 14.

³³ Gw. Emyr Llewelyn, *Areithiau Cymdeithas yr Iaith* (Talybont, 1970) ac *Adfer a’r Fro Gymraeg*.

Ond efallai mai drwy gofio am y math arall o farddoniaeth, y *genre* newydd chwedl Alan Llwyd,³⁴ a ddaeth i'r amlwg am y tro cyntaf yng nghanol y chwedegau y mae gwir amgyffred y berthynas agos rhwng y beirdd a'r mudiadau. Wrth i gyffro gwleidyddol ac adloniannol yr ieuenctid gyd-gyffwrdd, fe esgorwyd ar farddoniaeth brotestgar a gwladgarol ac fe ddaeth y diwylliant pop yn rhan gynhenid a chyflawn o'r chwyldro. Daeth canu pop ysgafn Cymraeg yn gyfrwng poblogaidd a dylanwadol i amlygu safbwyntiau gwleidyddol, ieithyddol a gwladgarol, i'r fath raddau nes y bu i T. James Jones ddatgan yn hyderus yn 1969 nad 'canu i ddiddanu yn unig y mae sêr y byd pop yng Nghymru heddiw, ond canu i gynnal y deffro a'r diwygiad sy'n digwydd ym mywyd y genedl.'³⁵ Yng ngholofn olygyddol *Taliesin* yn yr un flwyddyn, fe fynegodd D. Tecwyn Lloyd mai testun llawenydd a gweledigaeth oedd y corff newydd cynyddol hwn o ganu:

Heddiw, yng Nghymru, mae gennym gorff o ganu protest a gwrthryfel sy'n prifio'n gyflym. Geiriau i'w canu yw'r rhan fwyaf ohono ... Canys wele eto, fel yn nyddiau'r glêr, ganu uniongyrch i'n harwain allan o dywyllwch a drysi mewnddrychol cymaint o'n barddoniaeth er tua diwedd y rhyfel ... A'r gwir, fel y gwelaf i ef, yw fod y canu hwn yn dwyn barddoniaeth yn ôl o feysydd astrusrwydd digon diffrwyth ... i gyrraedd swrn y genedl.³⁶

Efallai bod sawl enghraifft o ganu protest yn perthyn i'r cyfnod o ganu baledi yng Nghymru a'r traddodiad anrhydeddus o gyfansoddi caneuon gwladgarol yn ymestyn yn ôl at gyfnod Mynyddog a Cheiriog,³⁷ ond yn ystod y cyfnod cythryblus hwn o ymgyrchu dros yr iaith a thros hawliau cenedl, roedd rhywbeth mwy ar droed. Daeth y canu yn rhan o Gymreictod naturiol, gan adlewyrchu angerdd ac argyhoeddiad gwrthryfel yr ifanc wrth iddynt fynd dros y tresi. Roedd y bobl ifanc yn eiddgar i ddatgan eu barn mewn ffyrdd creadigol, a neb yn fwy na Dafydd Iwan, un o arweinyddion amlycaf Cymdeithas yr Iaith a ddefnyddiodd y gân brotest i gyflwyno ei neges wleidyddol yn

³⁴ Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau*, t. 98.

³⁵ T. James Jones, clawr Perlau Tâf, 'Câr y rhain i gyd' (Recordiau Teldisc, WD 915) yn Pwyll ap Siôn, "Yn y Fro': Mudiad Adfer a'r canu pop Cymraeg yn ystod y 1970au", *Hanes Cerddoriaeth Cymru*, 5 (2002), 162-3.

³⁶ D. Tecwyn Lloyd, 'Golygyddol', *Taliesin*, 19 (Nadolig 1969), 6 yn Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau*, t. 98.

³⁷ Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur: Hanes Canu Poblogaidd Cymraeg* (Talybont, 2002), t. 181.

bendant ac uniongyrchol. 'Mae gwaed yn ein gwythiennau ni Gymry ifainc y 60au ...' meddai dyddiadur yr ymgyrchwr brwd ym mis Hydref 1963,³⁸ a chyda un o'i ganeuon gwladgarol cyntaf a gyfansoddodd yn dilyn buddugoliaeth Gwynfor Evans yn 1966, 'Wrth Feddwl am Fy Nghymru', doedd dim troi yn ôl. 'Y gân benboeth, wladgarol hon osododd y patrwm', chwedl Hefin Wyn yn ei astudiaeth gyflawn o hanes canu poblogaidd Cymraeg - roedd y genhedlaeth iau yn barod am gyfnod newydd:

Disgynnodd yr iau ar ein gwarrau,
Ni allwn ni ddianc rhag hon –
Mae arial y Celt yn byrlymu'n fy ngwaed
A fflam Glyndŵr dan fy mron.

...

Ac wrth feddwl am fy Nghymru
Daw llawenydd i'm calon i.
Mae'r werin yn ddigon o ddynion, bois,
I ennill ei rhyddid hi.³⁹

Mae'r bardd-ganwr ei hun yn trafod yr hyder newydd hwn a esgorodd ar y bwrlwm creadigol yn rhaglen y *Twrrw Tanllyd* yn 1976:

Ddiwedd y 60au a dechrau'r 70au, roedd twf y canu pop Cymraeg yn cydreddeg â thwff cenedlaetholdeb ac ymgyrchoedd grymus Cymdeithas yr Iaith. Roedd hyder newydd yn y tir, a pheth cwblw naturiol oedd i ganeuon ieuenctid Cymru adlewyrchu'r hyder hwnnw ... Mae hyn oll yn rhan o'n brwydr fawr i fynegi'n hunain fel Cymry. Llawenydd y frwydr honno yw rhythm ein dawns a chynnwrf ein cân.⁴⁰

Drwy gyfrwng ei ganeuon gwleidyddol a phoblogaidd, fe ysbrydolodd Dafydd Iwan gannoedd o Gymry ar hyd y blynyddoedd. Fel y noda Ffred Ffrancis wrth edrych yn ôl ar y cyfnod mewn rhifyn o *Golwg* yn 1998, fe lwyddodd y gŵr a garcharwyd am dri mis yn

³⁸ Dafydd Iwan yn Gwilym Tudur, *Wyt Ti'n Cofio?: Chwarter Canrif o Frwydr yr Iaith* (Talybont, 1989), t. 24.

³⁹ Gw. Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 74.

⁴⁰ Dafydd Iwan, *Rhaglen Twrrw Tanllyd 1976* (Grŵp Adloniant Cymdeithas yr Iaith), 2 yn *ibid.*, t. 211.

lonawr 1970 yn ystod yr ymgyrch arwyddion ffyrdd, drwy ei bersonoliaeth a'i ganeuon i wneud yn siŵr nad brwydr wleidyddol yn unig oedd hi ond brwydr yr oedd yr ifanc yn mwynhau bod yn rhan ohoni.⁴¹ Roedd ei ganeuon yn atgyfnerthiad o amcanion Cymdeithas yr Iaith ac yn gefndir hollol amlwg i holl ymgyrchoedd y cyfnod. Fe gyfunwyd caneuon â phrotestiadau ac roedd dychan miniog yn arf pwysig a dylanwadol, megis yn y cerddi llwyddiannus 'Carlo' a 'Croeso Chwedeg Nain' a oedd yn gwrthwynebu'r Arwisgo. Daeth 'Peintio'r Byd yn Wyrdd' yn arwyddgan enwog i'r ymgyrch arwyddion ffyrdd ac fe gryfhawyd y ddolen gref rhwng y mudiad iaith a chanu poblogaidd wrth i Dafydd Iwan a Huw Jones sefydlu'r cwmni recordiau annibynnol cyntaf yn y Gymraeg yn 1969, sef cwmni Sain:

Fe'i ganwyd yng ngwres chwyldro'r Gymraeg yn y chwedegau gyda'r bwriad o adlewyrchu bwrlwm a phrotest a dyhead ieuenctid Cymru ar feinyl ...⁴²

Yn ystod yr un cyfnod fe flagurodd gwasg Y Lolfa, gwasg swyddogol y chwyldro, ac fe ddaeth y ddau gwmni i gynnig llwyfan brwdfrydig i'r cyfryngau newydd poblogaidd. Roedd artistiaid cyntaf Sain yn gantorion-gyfansoddwyr ifanc gyda thema wleidyddol i'w caneuon, gan gynnwys Meic Stevens, a Huw Jones ei hun, gyda chaneuon fel 'Dŵr' a 'Dwi Isio Bod yn Sais'. Yna fe gafwyd gwreiddioldeb a doniolwch ysgafn Y Tebot Piws, gyda'u caneuon direidus yn ymateb i'r bwrlwm, megis 'D'yn ni ddim yn mynd i Fyrmingham' a 'le, le, na fe, na fe', un arall o ganeuon yr ymgyrch peintio arwyddion. Mae'r ffaith fod Sain wedi cyhoeddi cryno ddisg yn cynnwys 30 o ganeuon protest Cymraeg yn 2013, gyda mwyafrif helaeth y caneuon yn deillio o'r saithdegau a'r wythdegau yn pwysleisio natur diwylliant poblogaidd y cyfnod.⁴³ Yn ei ragair i gasgliad o'i ganeuon yn 1982, mae Dafydd Iwan yn datgan fod nifer o'r cerddi wedi eu cyfansoddi 'oherwydd y rheidrwydd i frwydro a bod angen alawon a geiriau i gynnal ysbryd.'⁴⁴ I genhedlaeth y 'chwyldro', daeth y cerddi hyn yn 'estyniad hanfodol o 'batrwm bywyd',

⁴¹ Ffred Ffrancis, a ddyfynnwyd yn Nia Wyn Jones, 'Yma mae'i Galon: Cyfrinach Dafydd Iwan', *Golwg*, cyf. 11, rhif. 3 (24 Medi 1998), 17.

⁴² Dafydd Iwan, 'Label y Chwyldro', *Barn*, 434 (Mawrth 1999), 55.

⁴³ Amrywiol, *Caneuon Protest* (Sain, 2013).

⁴⁴ Dafydd Iwan, *Cant o ganeuon* (Talybont, 1982), t. 4.

fel y noda Pwyll ap Siôn wrth drafod perthynas Mudiad Adfer a'r canu pop Cymraeg mewn erthygl yn 2002:

Roedd y cyfrwng pop ar yr un pryd yn fodd o ledaenu syniadau 'chwyldroadol' ynghyd â bod yn symbol nerthol a heriol ohono hefyd.⁴⁵

Gyda sefydlu'r mudiad Adfer ar gychwyn y saithdegau, daeth cerddoriaeth yn arf pwerus i rannu'r weledigaeth ac fe ddaeth themâu gwladychiaeth a brogarwch, term a fathwyd gan Emyr Llewelyn ei hun, i hawlio lle amlwg yn y caneuon. Bu i'r mudiad hyd yn oed ryddhau record hir amlgyfrannog 'Lleisiau' yn 1975 er mwyn ceisio defnyddio'r caneuon i ddylanwadu ar feddyliau'r genhedlaeth iau. Daeth y grŵp Ac Eraill, a ffurfiwyd yn ystod un o wersylloedd Adfer yn 1972, yn lladmerydd i syniadau'r mudiad, gyda'r ffaith fod Emyr Llewelyn wedi ysgrifennu'r broliant ar gyfer eu record gyntaf yn atgyfnerthu'r cwlwm parhaus rhwng y farddoniaeth bop a'r bwrlwm diwylliannol gymdeithasol. Daeth y brif gân ar y record gyntaf honno, 'Tua'r Gorllewin' i gael ei hadnabod fel anthem gyntaf Adfer, wrth i'r geiriau grynhoi'r alwad i adfywhau'r gymdeithas Gymraeg yn y Gorllewin. 'Ciliwn i grynhoi er mwyn adfer / Adferwn ein hetifeddiaeth i gyd' meddai'r llinell olaf, gan grisialu dylanwad uniongyrchol geiriau ar gân:

Mae cân Ac Eraill yn enghraifft o'r modd y daeth y diwylliant pop yn gyfrwng i sianelu ac ymaddasu themâu gwleidyddol a chyfredol i'w dibenion eu hunain, yn ogystal â gwyntyllu syniadau a dyheadau dadleuol, radical ac ymylol o fewn y diwylliant.⁴⁶

Roedd ymlyniad wrth werthoedd brogarwch a'r meddylfryd Adferaid yn plethu drwy nifer o ganeuon y grŵp, caneuon fel 'Catraeth', 'Marwnad yr Ehedydd', 'Cwm Nant Gwrtheyrn', 'Carchar' a 'Hen Ŵr o'r Coed' ac fel y noda Pwyll ap Siôn, roedd hyd yn oed sŵn gwerinol y gerddoriaeth bop yn atgyfnerthu'r syniad o draddodiad ac

⁴⁵ Pwyll ap Siôn, "Yn y Fro", 164.

⁴⁶ Ibid., 169.

etifeddiaeth.⁴⁷ Mae adolygiad Ieuan Bryn o'u record gyntaf yn pwysleisio swyddogaeth bwysig y canu:

Canu sy'n cyflwyno neges yw eu canu, canu sy'n alwad i frwydr dros barhad y Gymraeg a pharhad y gymdeithas yn y broydd Cymraeg. Canu sy'n lleisio ing y Cymry Cymraeg sydd bellach yn y lleiafrif. Ond canu sy'n seinio buddugoliaeth, canu sy'n gyforiog o obaith ...⁴⁸

Un o aelodau Ac Eraill a ddaeth yn gryf o dan ddylanwad areithiau Emyr Llewelyn ac ysgrifau J. R. Jones oedd Tecwyn Ifan, ac mae nifer helaeth o'i ganeuon unigol wedi dyddiau'r grŵp yn dyrchafu'r syniad o'r Fro Gymraeg a phwysigrwydd y Gorllewin ar gyfer dyfodol y genedl, gan gynnwys, wrth gwrs, y gân gyntaf honno yn 1977, 'Y Dref Wen.'⁴⁹ Fe gymathai Tecwyn Ifan sefyllfa'r presennol â chyfeiriadaeth lenyddol a barddonol y gorffennol er mwyn cryfhau ei weledigaeth, gan gyfaddef ar ddechrau'r wythdegau nad creu adloniant oedd prif ddiben ei ganu, ond yn hytrach cyfrwng i drosglwyddo neges:

Mae'r gân yn gyfrwng hwylus iawn i'w defnyddio i genhadu, ac yr wyf wedi manteisio ar yr hwylustod hwnnw i gyfeiriad gwleidyddol neu genedlaethol yn ogystal â chrefyddol. Fel mae pethau heddiw, mae cynulleidfa dyn gymaint ehangach wrth ganu ...⁵⁰

Yr un neges wedi ei chyflwyno ychydig yn wahanol a gafwyd gan grŵp allweddol arall yn ystod yr un cyfnod, sef Edward H. Dafis, y grŵp a sbardunodd 'oes aur canu roc Cymraeg.'⁵¹ Drwy dorri'n rhydd o'r canu gwerin popaidd, fe ddefnyddiwyd roc trwm y saithdegau i grisialu'r neges Adferaid ac i gymell ieuenctid i ailfeddiannu'r Gorllewin. Daeth caneuon fel 'Yn y Fro', 'Tŷ Haf' a 'Derwen Gam' i ymateb i'r sefyllfa ar lawr gwlad

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ieuan Bryn, *Y Cymro*, 23 Awst 1973, t. 6 yn Hefin Wyn, Be *Bop a Lula'r Delyn Aur*, tt. 174-5.

⁴⁹ Trafodir mwy ar ganeuon Tecwyn Ifan yn y bumed bennod. Gw. tudalen 294 ymlaen.

⁵⁰ Tecwyn Ifan, *Y Faner*, 6 Mawrth 1981, t. 5 yn Hefin Wyn, Be *Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 328.

⁵¹ Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Telynegu Gwleidyddiaeth', *Barddas*, 214 (Chwefror 1995), 3.

yn y cymunedau tra bod stori 'Lisa Pant Ddu' a gafwyd ar *Sneb yn Becso Dam* yn 1976 yn pwysleisio arwyddocâd y fro a gwladychiaeth y Cymro o'r ddinas.⁵²

Wrth i'r byd roc Cymraeg gydio yn nychymyg y genhedlaeth ifanc, daeth grwpiau newydd o bob rhan o'r wlad i ddarganfod eu harddull eu hunain ac fe lwyddodd asbri ieuenctid i symud adloniant a barddoniaeth o'r capel yn ôl i'r dafarn. Canlyniad hyn fu'r rhwyg cyhoeddus ar gychwyn yr wythdegau rhwng dwy genhedlaeth a rhwng dau ddiwylliant, y farddoniaeth roc a phop ac 'unffurfiaeth gartrefol barddoniaeth Gymraeg' eisteddfodol, fel y noda datganiad rhai o ddarpar feirdd Cymru yn 1981:

I'n tyb ni mae geiriau llawer iawn o ganeuon Geraint Jarman yn fwy perthnasol i'n cenhedlaeth yn chwarter olaf yr ugeinfed ganrif, na'r cruglwyth a wobrwyr yn enw barddoniaeth yn yr Eisteddfod Genedlaethol heddiw ...⁵³

Er bod Geraint Jarman eisoes wedi cyhoeddi dwy gyfrol o farddoniaeth,⁵⁴ dim ond wrth ddechrau cyflwyno ei farddoniaeth ar gân yn niwedd y saithdegau y daeth yn boblogaidd, gan ddod yn fwy o fardd i'r bobl ifanc na beirdd swyddogol y cyfnod. Daeth y gerddoriaeth bop yn rhan annatod o fywyd cenhedlaeth gyfan o Gymry, llawer ohonynt heb ddiddordeb mewn unrhyw fath arall o ddiwylliant Cymraeg. Daeth yn gyfrwng mynegiant unigryw i lenwi rhai bylchau mawr amlwg mewn barddoniaeth gan gynnwys 'neges a phrotest daearach, finiocach na'r diwylliant swyddogol.'⁵⁵ Fel y noda Hefin Wyn wrth drafod dylanwad arloesol Y Trwynau Coch, fe roddodd 'yr aelod seneddol a'r beirniad llenyddol Dafydd Elis-Thomas statws i gynnyrch y Trwynau drwy ddweud mai'r farddoniaeth Gymraeg fwyaf perthnasol yn gyfredol oedd eu caneuon nhw.'⁵⁶ Fe glywyd safbwyntiau tebyg o sawl cyfeiriad am sawl grŵp gan gynnwys sylwebaeth graff ar Geraint Lovgreen a'r Enw Da:

⁵² Am fwy ar ganeuon Edward H. Dafis, gw. y bumed bennod, o dudalen 252 ymlaen.

⁵³ Iwan Llwyd, William Owen Roberts, Emyr Lewis a Tim Webb, *Y Faner* (Rhifyn yr Eisteddfod, 1981), t. 5 yn Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 345.

⁵⁴ Geraint Jarman, *Eira Cariad* (Llandybïe, 1970) a *Cerddi Alfred St.* (Llandysul, 1976).

⁵⁵ Steve Eaves (gol.), *Y trê olaf adref: casgliad o ganeuon cyfoes* (Talybont, 1984), broliant.

⁵⁶ Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 281.

Un peth cyson drwy'r LP ydi safon y geiriau – prawf pellach fod barddoniaeth marwaidd Eisteddfodol wedi'i gladdu ym meddyliau ieuenctid a barddoniaeth byw cerddorol yn ffynnu yn ei le.⁵⁷

Dyma'r hinsawdd a sbardunodd gyfres Beirdd Answyddogol Y Lolfa a gychwynnodd yng nghanol y saithdegau, gan gyhoeddi gwaith beirdd amgen fel Robat Gruffudd a Grahame Davies a beirdd-gantorion amlwg fel Iwan Llwyd a Steve Eaves. Credai Steve Eaves mai'r canu pop/roc oedd y 'trên olaf adre i'r iaith' i lawer o bobl ifanc Cymru ac mae'r dyfyniad canlynol o dudalennau *Y Faner* yn 1988 yn crisialu'r tyndra a'r gwrthdaro a ddaeth i nodweddu'r wythdegau:

Nid damwain ... bod Steve Eaves, Iwan Llwyd, Ifor ap Glyn, er enghraifft, yn gantorion/offerynwyr yn ogystal â bod yn feirdd. Ond ai dyna le dyfodol barddoniaeth yng Nghymru? Cael ei alltudio i ghetto canu roc? Nid yw pob bardd yn barod i ffurfio band er mwyn cael cyfle i gyfleu ei gwaith/waith? Ni ddylent orfod gwneud hynny. Ond pa ddewis arall sydd? Gwell bod yn fyw mewn ghetto iach nag yn farw ar lwyfan y Brifwyl?⁵⁸

Er bwrlwm y gerddoriaeth roc, degawd o anobaith yn gyffredinol fu'r wythdegau i'r Cymry Cymraeg, gyda methiant Refferendwm 1979, dyfodiad Margaret Thatcher yn Brif Weinidog Prydain, Streic y Glowyr a'r cyni economaidd yn gysgod du dros bopeth. Wrth i'r tyndra parhaol rhwng y ddwy genhedlaeth rygnu ymlaen, cafodd yr anobaith hwnnw ei adlewyrchu ym marddoniaeth drist a thywyll y cyfnod, gyda phryddest fuddugol Siôn Aled yn Eisteddfod Maldwyn 1981, 'Wynebau' yn llwyddo i grisialu digalondid anghyfarwydd y genhedlaeth ifanc:

Y genhedlaeth hon,
pan ddaw'r nos i ben,
a phan ddaw'r dydd
i'n deffro neu'n diddymu,
sut etyb dithau gyhuddiadau'r wawr?⁵⁹

⁵⁷ Marc V. Jones, *Y Cymro*, 8 Ionawr 1986, t. 7 yn Hefin Wyn, *Ble wyt ti rhwng?: hanes canu poblogaidd Cymraeg 1980-2000* (Talybont, 2006), t. 56.

⁵⁸ Nia Melville, *Y Faner*, 6 Mai 1988, t. 17 yn Hefin Wyn, *Ble wyt ti rhwng?*, t. 87.

⁵⁹ Gw. T. M. Bassett (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau: Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru Maldwyn a'i Chyffiniau 1981* (Llandysul: Gwasg Gomer ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1981), t. 35.

Gyda'r bardd ifanc ei hun yn un o ymgyrchwyr brwd Cymdeithas yr Iaith fe ddisgrifia sut y gwelai bopeth yn newid, a'r gobaith yn diflannu:

Hyd yn oed allan yn yfed a dawnsio, yr iaith oedd testun pob sgwrs. Yna daeth dadrithiad mawr y Refferendwm, ac wedi hynny euthum yn gwbl anobeithiol ynglŷn â phopeth gan suddo i nihilaeth bur ... Gynt roedd y meddwi a'r hwyl a'r joio yn rhan o hyder. Ond bellach roedd yn hyder ffals. Doedd POB dim ddim yn iawn. Y tu allan i'r ddawns roedd tywyllwch.⁶⁰

Cafwyd yr un digalondid yn rhai o brif awdlau'r Eisteddfod Genedlaethol hefyd, gan gynnwys neges anobeithiol Gerallt Lloyd Owen am y dyfodol yn ei awdl 'Cilmeri' yn 1982, diwedd cyfnod a gwareiddiad yn 'Llanw a Thrai' gan Ieuan Wyn yn 1987 a rhybudd ac ofn Idris Reynolds am ddifodiant yr iaith a'r cymunedau Cymraeg yn 'Y Daith' yn 1989. Dyma ddegawd y mewnlifiad enfawr i orllewin Cymru, thema a ddaeth yn bwnc cyson mewn eisteddfodau lleol, gyda cherdd ingol 'Pentref' Tecwyn Lloyd a gipiodd Gadair Eisteddfod Llangwm yn 1988 yn un o'r goreuon. Wrth i'r cenedlaetholwyr i gyd gael eu drwgdybio am y gweithredoedd, cafwyd ymateb ceidwadol gan nifer o'r beirdd i Feibion Glyndŵr a'r ymgyrch losgi tai haf, gydag englynion cofiadwy gan T. Llew Jones,⁶¹ Ieuan Wyn⁶² a'r bardd ifanc, Meirion MacIntyre Huws.⁶³

Er i'r llosgi ysgogi mwy o ymateb barddol na siom fawr y Refferendwm, prin fu'r cerddi mawr nodedig i'r digwyddiadau, ac mae'n debyg bod caneuon Sobin a'r Smaeliaid a dramâu Meic Povey⁶⁴ yn llawer mwy adnabyddus am gofnodi'r amgylchiadau. Fel Edward H. Dafis o'u blaenau, daeth caneuon gafaelgar a phoblogaidd Sobin yn anthemau i genhedlaeth o Gymry Cymraeg⁶⁵ ac yn gofnod amlwg o newid cymdeithasol

⁶⁰ Siôn Eirian, *Y Cymro*, 11 Awst 1981, t. 11, yn Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 368.

⁶¹ 'Bwthyn' yn T. Llew Jones, *Canu'n Iach!* (Llandysul, 1987), t. 88.

⁶² 'Tŷ Haf' yn Elwyn Edwards (gol.), *Cadwn y Mur*, t. 540.

⁶³ 'Tŷ Haf ar Dân' yn *ibid.*, t. 536.

⁶⁴ Er enghraifft, *Sul y Blodau* (1986). Mae cefndir y dramodydd a gafodd ei fagu yn yr Eryri wledig ond a symudodd i Gaerdydd yn hollol amlwg ar ei waith, gyda'r gwrthdaro a'r diffyg cyfathrebu rhwng y brodorion a'r bobl ddŵad yw un o'r prif themâu.

⁶⁵ Rhys Llwyd, 'Chwarter Canrif o Bryn', *Barn*, 515/516 (Rhagfyr/Ionawr 2005/2006), 47.

y cyfnod.⁶⁶ Roedd nifer o'r caneuon yn adlais o'r meddylfryd Adferaid, ⁶⁷ gyda chlasuron fel 'Meibion y Fflam' ac 'Y Tŷ' yn llais rhwystredigaeth miloedd o Gymry yn sgil yr argyfwng mewnfudo a thai haf:

Mae rhywun yn gwybod
Ond neb am ddeud
Mae rhywun yn gwybod
Mae rhywun 'di gwneud
Ond does na neb yn gwybod dim yng ngolau Llŷn.
(‘Meibion y Fflam’)⁶⁸

Ac mae 'na arwydd yn yr ardd
Sy'n deud bod yr hen dŷ ar werth –
Pwy sydd â'r pres i'w brynu?
A ddylwn i ei werthu?
(‘Y Tŷ’)⁶⁹

Wrth gloi ei bennod ar 'y bardd a'r chwyldro' yn 1986 mae Alan Llwyd yn dod i gasgliad pendant am farddoniaeth yr wythdegau, gan ddatgan na welwyd yn agos at yr un ysbryd chwyldro wedi'r Refferendwm ag a gafwyd yng nghanol bwrlwm y chwedegau. Fe 'ddiflannodd y cyffro, yr optimistiaeth, yr ysbryd gwrthryfelgar ysgubol a chwythai drwy'r tir ... daeth chwerwedd y cyfnod ôl-refferendwm i ddisodli brwdfrydedd heintus y cyfnod cyn-Arwisgol ...'⁷⁰ Ddegawd yn ddiweddarach, ac er i safon y farddoniaeth esblygu a datblygu'n chwyldroadol ym mlyneddau cynnar y nawdegau,⁷¹ fe gynhyrfodd Iwan Llwyd y dyfroedd gyda thôn debyg wrth iddo feirniadu'r beirdd cyfoes am eu diffyg ymrwymiad gwleidyddol. Wrth gymharu â meddylfryd ifanc y chwedegau, fe fynegodd yn glir nad oedd y beirdd yn chwarae rhan ddigon amlwg yn y frwydr, gan 'geisio cyfleu yr elfen 'wleidyddol' trwy ddelweddau mwy personol a llai du a gwyn':

⁶⁶ Hefin Wyn, *Ble wyt ti rhwng?*, t. 144.

⁶⁷ Yn arwyddocaol, bu i'r grŵp ddefnyddio symbolau Adfer o'r caib a'r rhaw yn enwau ar ddwy o'u recordiau.

⁶⁸ Sobin a'r Smaeliad, *Sobin a'r Smaeliad 1* (Sain, 1989).

⁶⁹ Sobin a'r Smaeliad, *Caib* (Sain, 1990).

⁷⁰ Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau*, tt. 129–30.

⁷¹ Gw. isod, tudalen 26 ymlaen.

Dwi'n synhwyro bod ton o amheuaeth debyg yn llifo drwy'r Gymry Gymraeg. Rydan ninnau'n wynebu cyfnod o newid ac ansicrwydd ... yn fy marn i, fedrwch chi ddim cymharu'r hyder hwnnw oedd ar gerdded yn ôl yn y saithdegau a'r hyn sy'n digwydd yng Nghymru heddiw. Ble mae'r brwdfrydedd hwnnw heddiw?⁷²

Wrth gytuno â safbwynt Iwan, fe fynegodd Elwyn Roberts fod y genedl yn parhau mewn 'gwyngwsg politicaidd' gyda'r hinsawdd er 1979 yn gyfrifol am anfon pawb i gysgu pan mae rhywbeth mawr yn digwydd.⁷³ Gyda phenderfyniadau a datblygiadau gwleidyddol-gymdeithasol yn parhau i effeithio ar Gymru yn gyflymach nag erioed, fe rannodd Iwan Llwyd ei rybudd a'i bryder â darllenwyr *Barddas*:

Os na wna y genhedlaeth nesaf o sgrifenwyr sylweddoli'r wefr a ddaw o harneisio grym y gair i hyrwyddo newid, yna mae rhywun yn pryderu ynglŷn â dyfodol barddoniaeth a llenyddiaeth Gymraeg fel cyfrwng cyffrous a dylanwadol.⁷⁴

Y cwestiwn mawr, felly, yw pa mor ymrwymedig a fu'r beirdd yn y cyfnod diweddar hwn yn ymateb i'r sefyllfa wleidyddol-gymdeithasol yn ardaloedd gwledig Cymru? A sylweddolwyd fod grym yn y gair i gyfrannu at ein parhad neu a barhaodd y 'gwyngwsg' hwnnw i lethu? Mae taro golwg dros y tri degawd yn arwain at 1991 wedi dangos y berthynas amlwg rhwng y digwyddiadau a'r farddoniaeth, er y gwelwyd llanw a thrai nodedig yn y modd y bu i'r beirdd ymateb. O gofio maint y mewnfudo i'r Fro Gymraeg yn yr wythdegau a'r holl newidiadau ac amgylchiadau a ddaeth yn sgil hynny, mae'n briodol gofyn erbyn hyn, yng ngoleuni'r ugain mlynedd diwethaf, i ba raddau y bu'r cerddi cyfoes yn rhan o'r frwydr ddiweddar dros ein hiaith a'n cymunedau?

⁷² Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: 'Steddfota', *Barddas*, 233/234 (Medi/Hydref 1996), 30.

⁷³ Elwyn Roberts, 'Gwaedd i'r Gofod', yn 'Telynegu Gwleidyddiaeth', *Barddas*, 215 (Mawrth 1995), 6.

⁷⁴ Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Telynegu Gwleidyddiaeth', *Barddas*, 214 (Chwefror 1995), 4.

Cymru 1991 - 2014

Wedi'r cwbl, mae'n 'rhaid i lenyddiaeth ymwneud â bywyd i gyd fel ag y mae yn fyrlymus-fyw ac yn gyfoes-gyffrous; a chan fod gwleidyddiaeth yn rhywbeth mor hollbresennol, ac yn ymwneud â bywyd i gyd ... mae'n ynyd dadlau y gellid ac y dylid cadw llenyddiaeth a gwleidyddiaeth ar wahân', fel y nododd Gerald Jones yn *Barddas* yn 1995.⁷⁵ Heb amheuaeth, mae digwyddiadau gwleidyddol-gymdeithasol yr ugain mlynedd diwethaf wedi gweddnewid Cymru – a'r ardaloedd gwledig – yn syfrdanol.

Fe welodd degawd 'Cŵl Cymru' y nawdegau fuddugoliaethau hanesyddol Deddf Iaith 1993 a Refferendwm 1997 gan esgor ar Gynulliad Cenedlaethol yn y Bae yng Nghaerdydd. Gyda statws newydd y brifddinas, fe gynyddodd yr atyniad a'r swyddi ar gyfer Cymry ifanc o weddill y wlad, gan gyfuno â'r newidiadau yn y cwricwlwm addysg i ddangos cynnydd sylweddol yn nifer y siaradwyr Cymraeg yn y De-ddwyrain, yn enwedig ymysg plant. Roedd map ieithyddol Cymru'n newid yn gyflym:

Erbyn hyn ni chysylltir y Gymraeg yn bennaf ag amaethyddiaeth, chwareli llechi, pyllau glo, capeli ac eisteddfodau. Yn sgil erydu a dryllio'r Fro Gymraeg, fe'i cysylltir bellach â'r dosbarth canol dwyieithog hyddysg a hyderus sy'n prysur feddiannu ystod eang o swyddi ym myd masnach, y diwydiant gwasanaethau a'r cyfryngau yn nhrefi a dinasoedd Seisnigedig y de-ddwyrain lle y mae mwy o fri economaidd a chymdeithasol yn perthyn i'r Gymraeg nag erioed o'r blaen.⁷⁶

Roedd degawd cyntaf y mileniwm newydd yn llawn ymgyrchu tanbaid dros Goleg Gymraeg Cenedlaethol a Deddf Iaith Newydd, gyda myfyrwyr ac aelodau o Gymdeithas yr Iaith yn bresenoldeb amlwg drwy'r cyfan. Daeth Plaid Cymru i lywodraethu'n genedlaethol am y tro cyntaf erioed yng nghlymblaid Cymru'n Un yn 2007 ac fe gafwyd Mesur y Gymraeg yn 2011 yn datgan fod statws swyddogol i'r iaith yng Nghymru, gan sefydlu Comisiynydd yr Iaith i hyrwyddo a hwyluso hynny. Drwy'r cyfan fe barhaodd y mewnlifiad i'r Fro Gymraeg ac fe ddaeth Seimon Glyn i amlygrwydd cenedlaethol yn

⁷⁵ Gerald Jones, 'Mae'r beirdd yn gwleidydd!', yn 'Telynegu Gwleidyddiaeth', 7.

⁷⁶ Geraint H. Jenkins a Mari A. Williams, 'Hynt yr iaith Gymraeg 1900-2000: Rhagymadrodd', tt. 21-2.

2001 wrth ddatgan y gwirionedd trist am effaith y mewnfudo i gymunedau Penrhyn Llŷn mewn cyfweiliad ar Radio Wales.⁷⁷ Yn yr un flwyddyn ag y daeth mewnfudo o ddiddordeb Prydeinig yn sgil datganiad David Blunkett am gymathu mewnfudwyr ym mhriod iaith y wlad, daeth yr ymateb ffyrnig gwrth-Gymreig i sylwadau Seimon Glyn a'r gair bach gwenwynig 'hiliol' yn gysgod du dros ddyfodol ein cymunedau, gan dra arglwyddiaethu'r ddadl gyhoeddus yng Nghymru dros y ddwy flynedd ganlynol. Dyma'r sbardun a welodd sefydlu mudiad Cymuned mewn cyfarfod cyhoeddus gorlawn ym Mynytho yng Ngorffennaf 2001, gyda'r 'nod penodol o ymgychu dros hawliau cymunedau Cymraeg eu hiaith, anghyfiawnder sefyllfa'r farchnad dai a'r diffyg tai fforddiadwy.'⁷⁸ Gan ddilyn i raddau helaeth yr un weledigaeth ag a gafwyd gan fudiad Adfer, daeth 'dal dy dir' yn slogan pwrpasol yn erbyn y gwladychu a brofai cymunedau ar lawr gwlad. Wrth i Brydain fynnu er 2005 bod pob mewnfudwr yn llwyddo mewn prawf swyddogol i ddangos eu dealltwriaeth o'r iaith Saesneg ac o hanes, diwylliant a thraddodiadau Prydeinig,⁷⁹ mae'r un problemau wedi parhau i lethu'r Fro Gymraeg, gyda'r argyfwng tai a swyddi wedi caniatáu i fwy a mwy o fewnfudwyr ddianc i ymddeol i wynfyd gwledig Cymru heb orfod poeni dim am yr iaith a'r diwylliant cynhenid. Daeth toriadau enbyd i effeithio ar fusnesau a gwasanaethau allweddol yng nghefn gwlad Cymru, ac fe ddaeth brwydr yr ysgolion pentrefol, yn enwedig yng Ngwynedd a Cheredigion, i rwygo cymunedau yn y cadarnleoedd. Nid dyma'r lle i ymhelaethu ar ddigwyddiadau'r cyfnod o dan sylw gan fod nifer o'r digwyddiadau a'r prif bwyntiau perthnasol yn cael eu trafod ymhellach, un ai yn yr ail bennod neu yng nghorff y gwaith sy'n ymdrin â'r deunydd llenyddol a chreadigol. Yr hyn sy'n amlwg wrth reswm yw fod yr holl ddigwyddiadau amrywiol hyn wedi cael effaith andwyol ar natur y cymunedau Cymraeg, ac o gofio geiriau Gerallt Lloyd Owen yn flaenorol, 'enigma a pharadocs' yn sicr yw bod yn Gymro heddiw. Wedi canlyniadau Cyfrifiad 2001, fe osododd *Iaith Pawb*, sef cynllun gweithredu cenedlaethol ar gyfer Cymru ddwyieithog Llywodraeth Cynulliad Cymru, nod o gynyddu nifer y siaradwyr yn genedlaethol i 25% ac atal lleihad yn y nifer o

⁷⁷ Gw. Delyth Morris, 'Geiriau Seimon', *Barn*, 462/463 (Gorffennaf/Awst 2001), 30-9.

⁷⁸ Arwel Vittle, *I'r Gad: Hanner Canrif o Brotestio dros y Gymraeg*, t. 186.

⁷⁹ Prawf *Life in the UK*.

gymunedau sy'n gartref i dros 70% o siaradwyr erbyn y cyfrifiad nesaf.⁸⁰ Fe fethwyd ar y ddau nod ac mae sawl enw adnabyddus wedi datgan fod cynyddu 'dwylieithrwydd' wedi cael effaith niweidiol mewn rhannau o'r Gymru Gymraeg, gan orfodi'r Saesneg ar arwyddion, dogfennau a digwyddiadau gan ei gwneud hi'n haws i bobl anwybyddu'r Gymraeg.⁸¹ Daeth yn amlwg hefyd nad oedd y datblygiadau cadarnhaol yn ymwneud â'r iaith mewn ardaloedd eraill yng Nghymru yn gwneud yn iawn am y golled mewn cymdeithas a siaradwyr naturiol yn y Gogledd a'r Gorllewin, fel y nododd Meri Huws yn 2007:

... ni ellir bellach daflu llwch i lygaid neb drwy honni bod twf mewn niferoedd sy'n gallu siarad Cymraeg yn y De Ddwyrain yn rhywbeth sy'n gallu gwrthbwysu'r colledion mewn ardaloedd lle y siaredir yr iaith bob dydd.⁸²

Er yr holl ymdrechion rhwng 2001 a 2011 i geisio hybu twf yr iaith, daeth canlyniadau digalon Cyfrifiad 2011 i ysgwyd y genedl ac fe ddechreuodd pobl sylweddoli nad oedd digon o waith wedi ei wneud i gynnal y Gymraeg fel iaith gymunedol fyw. Daeth galwad Harold Carter i newid natur y frwydr i ganolbwyntio ar ddatblygu polisiâu economaidd,⁸³ ac fe fynegodd Comisiynydd y Gymraeg bod angen mynd i'r afael ar frys â meysydd addysg, tai a gwaith, gan atseinio'r gri enwog a gafwyd dros ddegawd yn gynharach gan fudiad Cymuned am bwysigrwydd 'tai, gwaith, (ac) iaith' i oroesiad cymunedau.⁸⁴ Fel y noda Simon Brooks, 'ni waeth faint o gynadleddau a drefnir gan Lywodraeth Cynulliad Cymru i drafod dyfodol y Gymraeg, go brin y bydd unrhyw wirionedd polisiol newydd yn

⁸⁰ Llywodraeth Cynulliad Cymru, *Iaith Pawb: Cynllun Gweithredu Cenedlaethol ar gyfer Cymru Ddwylieithog* (Caerdydd, 2003), t. 11. Gw.

<http://wales.gov.uk/depc/publications/welshlanguage/iaithpawb/iaithpawbw.pdf?lang=cy> (Cyrchwyd Medi 2013).

⁸¹ Gw. Robat Gruffudd, 'Y Gymdeithas Ddwylieithog', *Barn*, 434 (Mawrth 1999), 11 a Simon Brooks, 'Colofn fisol y Golygydd: Dwy wers o Leodhas', *Barn*, 481 (Chwefror 2003), 7.

⁸² Meri Huws, 'Her y Mewnlfriad', *Barn*, 532 (Mai 2007), 26.

⁸³ Harold Carter, a ddyfynnwyd yn Alun Gibbard, 'Rhoi'r gorau i frwydro dros hawliau a strategaethau', *Golwg*, cyf. 25, rhif. 16 (Rhagfyr 20 2012), 5.

⁸⁴ BBC Cymru Fyw, 'Canlyniadau Cyfrifiad yn rhai siomedig, yn ôl Comisiynydd y Gymraeg' (11 Rhagfyr 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/20678834> (Cyrchwyd Hydref 2013).

curo'r hen slogan rhagorol hwn.⁸⁵ Yn y gyfrol o ysgrifau *Pa beth yr aethoch allan i'w achub?* a gyhoeddwyd yn 2013 'i gynorthwyo'r gwrthsafiad yn erbyn dadfeiliad y Gymru Gymraeg', mae rhagymadrodd y golygyddion Simon Brooks a Richard Glyn Roberts yn llwyddo i grisialu'r gwirionedd plaen am y sefyllfa bresennol:

Yng ngoleuni hyn oll, ymddengys pwyslais ymgyrchwyr iaith y 1970au ar gymunedau Cymraeg yn nes ati mewn gwirionedd na rhethreg y 1990au a'r ganrif hon fod modd i'r Gymraeg wneud hebddynt ... ni ellir ymateb yn onest i ganlyniadau iaith Cyfrifiad 2011 heb dderbyn mai dehongliad sosioieithyddol mudiadau fel Cymuned a Chymdeithas yr Iaith fu'n gywir, a byddai'r Gymraeg mewn lle cryfach heddiw pe buasai mwy o ganolbwyntio arni fel iaith gymunedol.⁸⁶

Pam dewis 1991 fel man cychwyn?

Mae mwy nag un rheswm dros ddewis cychwyn y nawdegau fel trothwy ar gyfer yr astudiaeth hon. Yn sgil fy nghefnidir academiaidd mewn daearyddiaeth, fe benderfynwyd cyfuno'r astudiaeth o ymateb creadigol y beirdd gyda'r cefndir daearyddol-gymdeithasol a dyma yw sail yr ail bennod. Roedd diwedd yr wythdegau yn ddechrau cyfnod newydd mewn daearyddiaeth ddynol, gyda'r Troad Diwylliannol yn dod â'r gymuned a'i diwylliant yn ôl i sylw'r ymchwilwyr.⁸⁷ Wrth i ddaearyddwyr chwilio am ystyr a chynrychiolaeth yn hytrach na dadansoddi ffeithiau yn unig, fe sylweddolwyd gwerth cefnogi data ansoddol gyda chymorth data meintiol. Ers hynny mae daearyddwyr wedi gweld yr angen am gyfuno gwahanol ymdriniaethau methodolegol a damcaniaethol er mwyn dangos gwir ddarlun a chymhlethdodau'r newidiadau mewn ardaloedd gwledig. Mae'n ddoeth felly i ninnau wneud yr un peth a nod yr ail bennod yw gosod y seiliau daearyddol ar gyfer yr ymdriniaeth greadigol, gan daflu cipolwg cychwynnol ar y ffordd y mae daearyddwyr wedi rhoi sylw i gymunedau gwledig Cymru ers cyhoeddi astudiaeth

⁸⁵ Simon Brooks, *'Pam fod Bethesda mor Gymraeg? Cynllunio ieithyddol a dyfodol y Fro Gymraeg'*, yn Simon Brooks a Richard Glyn Roberts (goln), *Pa beth yr aethoch allan i'w achub?: Ysgrifau i gynorthwyo'r gwrthsafiad yn erbyn dadfeiliad y Gymru Gymraeg* (Llanrwst, 2013), t. 74.

⁸⁶ Simon Brooks a Richard Glyn Roberts, 'Rhagymadrodd', yn *ibid.*, t. 15.

⁸⁷ Esgorwyd ar ddaearyddiaeth ddiwylliannol newydd wrth i ddaearyddwyr ddechrau darllen yr ystyr i mewn i dirwedd yn hytrach na darllen y dirwedd ei hun. Am fwy o wybodaeth, gw. yr ail bennod, tt. 45-7.

arloesol Alwyn D. Rees o Lanfihangel-yng-Ngwynfa yng nghanol yr ugeinfed ganrif.⁸⁸ Wedi taro golwg manylach ar darddiad a lleoliad ‘Y Fro Gymraeg’, fe symudir ymlaen i edrych yn benodol ar sefyllfa ystadegol y pedair sir graidd – Ynys Môn, Gwynedd, Ceredigion a Chaerfyrddin – gan fanylu ar y newidiadau mewn poblogaeth, mewn cymdeithas ac mewn iaith. Drwy ddewis 1991 fel man cychwyn, mae’r cyfnod yn cwmpasu tri arolwg cyfrifiad a gynhaliwyd ym misoedd Ebrill 1991,⁸⁹ Ebrill 2001⁹⁰ a Mawrth 2011⁹¹ a chanlyniadau’r cyfrifiadau hyn yw’r sylfaen ar gyfer y gwaith. Fe dynnir yn helaeth ar waith toreithiog John Aitchison a Harold Carter sydd wedi darlunio a dadansoddi natur ieithyddol cymunedau Cymru yn fanwl ar hyd y degawdau. Mae dadansoddiadau diweddar Hywel Jones, cyn-ystadegydd Bwrdd yr Iaith a Chomisiynydd y Gymraeg, hefyd yn ddefnyddiol iawn, wrth iddo ddefnyddio’r dechnoleg ddiweddaraf i gyflwyno’r ystadegau.⁹² Er bod modd dadlau bod y cyfrifiad yn gallu bod yn fesur amherffaith iawn o hynt a helynt yr iaith, gan mai dangos y canlyniadau ar un diwrnod penodol y mae’r data,⁹³ mae’n wir mai dyma’r dystiolaeth fwyaf cyflawn sydd ar gael. Tra bod ystadegau disgrifiadol syml fel niferoedd yn gallu rhoi darlun effeithiol i ni, mae hyd yn oed Aitchison a Carter eu hunain wedi cydnabod bod angen edrych yn fanylach ar amrediad eang o ffactorau eraill er mwyn gweld y darlun cliriach. Tybiaf y bydd y farddoniaeth yn cyfoethogi ein dealltwriaeth o’r cefndir hwn y mae’r beirdd yn canu ynddo.

Mae’n wir dweud bod rheswm personol arall dros ddewis y cyfnod penodol hwn hefyd, gan mai prin fis oed oedd awdur y traethawd hwn ar ddyddiad y Cyfrifiad yn 1991, ac felly mae’r cyfnod yn cyd-fynd â’r hamser ar y ddaear. I un a fagwyd yn un o hen bentrefi chwarelyddol Arfon yn yr ardal Gymreiciaf yng Nghymru, bu’r iaith a’i diwylliant yn rhan naturiol o’r magwraeth ac yn un o gymerid yn ganiataol. Roedd rhywun yn

⁸⁸ Alwyn D. Rees, *Life in a Welsh Countryside: A social study of Llanfihangel yng Ngwynfa* (Cardiff, 1950).

⁸⁹ Cyfrifiad y Deyrnas Unedig, 21 Ebrill 1991.

⁹⁰ Cyfrifiad y Deyrnas Unedig, 29 Ebrill 2001.

⁹¹ Cyfrifiad y Deyrnas Unedig, 27 Mawrth 2011.

⁹² Gw. <http://statiaith.com/>

⁹³ Richard Wyn Jones, ‘Tynged y Cyfrifiad’, *Barn*, 482 (Mawrth 2003), 10.

ymwybodol o'r sefyllfa i lawr y lôn ym Mhenrhyn Llŷn, o ddylanwad twristiaeth ac o newid iaith yn araf ar iard ysgol, ond gyda Chyfrifiad 2011 yn dangos dros 80% o siaradwyr Cymraeg yn ward Y Groeslon, bûm yn lwcus iawn o gael fy magu mewn ardal sy'n dal yn naturiol Gymreig hyd heddiw. Erbyn y cyfrifiad diweddaraf, roeddwn wedi symud i Aberystwyth, i dref myfyrwyr lle ceir tua 30% o siaradwyr a'r gymdeithas amlwg o Gymry Cymraeg i'w chael mewn parthau penodol. Mae fy mhrofiad felly o fyw mewn dwy ardal yn y Fro Gymraeg draddodiadol, dwy ardal hollol wahanol i'w gilydd, a'm diddordeb cyffredinol a daearyddol yn natur ieithyddol-gymdeithasol ein cymunedau wedi rhoi ysgogiad i'r gwaith.

Bu rheswm pwysig arall dros ddewis 1991 fel man cychwyn, gyda degawd olaf yr ugeinfed ganrif yn ddechrau cyfnod newydd mewn barddoniaeth Gymraeg. Er y gwelwyd egin y deffroad newydd hwn gan feirdd answyddogol a beirdd-gantorion yr wythdegau, daeth cadeirio a chroni dau fardd ifanc am y tro cyntaf erioed yn Eisteddfod Cwm Rhymni 1990 yn symbol nodedig o'r cyfnod newydd. Ar ôl gaeaf hir a rhewllyd yr wythdegau, roedd 'Gwythiennau' Myrddin ap Dafydd⁹⁴ a 'Gwreichion' Iwan Llwyd⁹⁵ yn chwa o awyr iach ac fe godwyd calonnau o weld beirdd ifanc brwdfrydig a welai obaith yn y dyfodol a sicrwydd a hyder ym mharhad y genedl. Dyma gychwyn 'degawd o wanwyn'⁹⁶ ym marddoniaeth y nawdegau, gydag awdlau buddugol y blynyddoedd canlynol – 'Awdl Foliant Merch Ein Hamserau' Robin Llwyd ab Owain ; 'A Fo Ben ...' Idris Reynolds a 'Gwawr' Meirion MacIntyre Huws – yn parhau i dorri tir newydd gobeithiol. Gyda Gwynn ap Gwilym yn poeni yn 1984 nad oedd y gynghanedd 'wedi llwyddo i danio dychymyg ein hieuenctid',⁹⁷ fe brofwyd bod ei ragdybiaeth am ddyfodol y canu caeth yn gwbl anghywir, gyda'r cyfnod yn esgor ar frwdfrydedd o'r

⁹⁴ Mewn ymateb i gwestiwn pryderus Idris Reynolds yn ei awdl fuddugol y flwyddyn flaenorol, 'A oes mab ym Morlas mwy?', fe ysbrydolwyd Myrddin ap Dafydd gan y gobaith newydd o weld geni ei blentyn cyntaf dris mis cyn Eisteddfod Llanrwst 1989. 'Gwelwn lun ein mab yn 'sgwydda Siabod' meddai'r bardd o Ddyffryn Conwy gan weld y gwaed newydd yn symbol o obaith i ddyfodol Cymru a'r Gymraeg.

⁹⁵ Fe ddefnyddiwyd geni plentyn gan Iwan Llwyd yn 'Gwreichion' hefyd wrth iddo ganu'r genedl newydd i'w bodolaeth wedi degawd o chwerwder a siom gwarth 1979.

⁹⁶ Donald Evans, 'Rhuddin Amser: Awdlau'r Nawdegau', *Barddas*, 203 (Mawrth 1994), 15.

⁹⁷ Gwynn ap Gwilym, 'Barddoniaeth Gynganeddol 1969-1981', yn Alan Llwyd (gol.), *Trafod Cerdd Dafod y Dydd* (Cyhoeddiadau Barddas, 1984), t. 197.

newydd dros y gynghanedd a'i mesurau. Fe gododd to newydd o feirdd ifanc cynganeddol i 'anadlu bywyd newydd i mewn i hen gyfrwng'⁹⁸ gan 'lusgo'r gynghanedd gerfydd ei gwallt i ganol rhialtwch amharchus ac anystywallt yr ifanc.'⁹⁹ Daeth lleisiau hyderus fel Ceri Wyn Jones, Emyr Davies, Ifor ap Glyn, Mei Mac, Myrddin ap Dafydd, Iwan Llwyd, Tudur Dylan a Twm Morys i adlewyrchu'r cyffro newydd ym myd y mesurau caeth, gyda'r cywydd yn dod yn brif fesur i gyfleu eu hwyl, eu hangerdd a'u hasbri. Wrth adolygu *Cywyddau Cyhoeddus* yn 1995, fe nododd Alan Llwyd yn hyderus fod y gyfrol gyntaf honno yn 'brawf sicr fod y cywydd, a'r gynghanedd hithau, mewn dwylo diogel am genhedlaeth arall',¹⁰⁰ gan atsain geiriau tebyg Dic Jones yn ei feirniadaeth yng nghystadleuaeth y Gadair yn Eisteddfod Genedlaethol Llanelwedd yn 1993.¹⁰¹ Un o brif gymwynasau'r beirdd fu poblogeiddio a llafareiddio barddoniaeth, wrth glosio at yr iaith lafar drwy ddefnyddio geiriau benthyg, idiomaau cyfoes a slicrwydd cynganeddol. Daeth 'beirdd yr ail don' yn enwog am ddefnyddio iaith 'sydd bellach yn ifanc, yn gwisgo jins ac yn mynd i gigs',¹⁰² ac fe ddangoswyd yn glir bod y gynghanedd yn fwy na chymwys i ymdrin â phynciau llosg y dydd. Ailsefydlwyd y dafarn fel canolfan ddiwylliannol, a thrwy gyfrwng toreth o deithiau barddol poblogaidd fel 'Dal Clêr' yn 1993, 'Bol a Chyfri' Banc' yn 1995 a 'Y Ffwlmoni Barddol' yn 1998, aethpwyd â barddoniaeth yn ôl at ei gwreiddiau o gael ei pherfformio'n gyhoeddus o flaen cynulleidfaoedd. 'Mae'n rhaid wrth gynulleidfa gan mai peth marw iawn yw celfyddyd er mwyn celfyddyd', meddai Myrddin ap Dafydd¹⁰³ a thrwy gyfuno'r traddodiadol a'r modern, fe ddaeth egni a bwrlwm newydd y genhedlaeth ifanc yn symbol addawol o ddyfodol hyderus, disglair ac anorchfygol, fel y noda cwpled adnabyddus Mei Mac yn 1993:

... ni yw sŵn y presennol. Ni yw'r her:
yn dwf o hyder, ni yw'r dyfodol.¹⁰⁴

⁹⁸ John Talfryn Jones, 'Adfywiad Y Canu Cynganeddol Diweddar (Rhan 1)', t. 27.

⁹⁹ Gerwyn Williams, 'Yng nghampfa'r cynganeddion', *Llais Llyfrau* (Gwanwyn 1994), 6.

¹⁰⁰ Alan Llwyd, 'Cywyddau'r leuainc Heddiw', *Barddas*, 214 (Chwefror 1995), 24.

¹⁰¹ Beirniadaeth Dic Jones yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru De Powys 1993* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1993), t. 4.

¹⁰² Alan Llwyd, 'Golygyddol', *Barddas*, 197 (Medi 1993), 7-8.

¹⁰³ Myrddin ap Dafydd, *Cadw Gŵyl* (Llanrwst, 1991), t. 8.

¹⁰⁴ Meirion MacIntyre Huws, 'Gwawr', *Y Llong Wen a Cherddi Eraill* (Llanrwst, 1996), t. 17.

Y beirdd a'r ffynonellau

Yn naturiol, mae cynnyrch y dosbarth hwn o brifeirdd yn amlwg iawn yn yr astudiaeth hon, a'r nod yw archwilio sut mae'r hyder hwnnw a fu mor arloesol yn eu cerddi ar ddechrau'r nawdegau yn esblygu yn sgil datblygiadau'r ugain mlynedd diwethaf. Tra bo'r prifeirdd hyn yn cyplysu rhwng y lleol a'r cenedlaethol, llawn mor bwysig i'm hastudiaeth yw'r beirdd llai eu bri, y beirdd gwlad sy'n canu i'w hardaloedd ac yn cyhoeddi mewn papurau bro ac eisteddfodau lleol. Mae cerddi beirdd fel Tegwyn Pughe Jones, Arfon Huws ac Wyn Owens yn dyst i'r newidiadau a welwyd yng nghefn gwlad Cymru dros yr hanner canrif diwethaf ac o fod yn byw yn yr ardaloedd eu hunain, mae'r farddoniaeth yn sylwebaeth o'r tu mewn go-iawn, yr hyn y gellid ei alw'n anthropoleg frodorol. Mae mwyafrif beirdd 'yr ail don' yn disgyn i'r categori hwn hefyd, gydag ardaloedd Eifionydd, Dyffryn Conwy a Phenrhyn Llŷn yn greiddiol i'r ffordd y mae Twm Morys a Myrddin ap Dafydd yn edrych ar y byd ehangach. Mae gwaith trydedd garfan amlwg o feirdd yn allweddol i'r ymchwil, sef y genhedlaeth o feirdd a ddaeth i amlygrwydd ym mlynnyddoedd cynnar y mileniwm newydd, megis Hywel Griffiths, Eurig Salisbury, Iwan Rhys ac Osian Rhys. Gyda dylanwad hinsawdd ôl-refferendwm a bwrlwm protestiadau myfyrwyr Aberystwyth yn amlwg ar eu cerddi, dyma garfan o feirdd sydd wedi blasu byw mewn mwy nag un rhan o Gymru, ond y mwyafrif wedi symud yn ôl i fyw yn y Fro draddodiadol erbyn hyn. Y garfan nodedig olaf yw'r to ifanc diweddaraf sydd wedi cael eu hudo i lawr yr A470 gan dynfa a phŵer Caerdydd. Mae gwaith newydd-ddyfodiaid ifainc y brifddinas fel Rhys Iorwerth a Llŷr Gwyn Lewis, y ddau yn wreiddiol o Gaernarfon, yn hiraethu a dathlu o bell, gan lwyddo i roi gogwydd gwahanol eto i ni ar y sefyllfa ar lawr gwlad ein cymunedau. Yn amlwg, nid pawb sy'n disgyn yn daclus i mewn i gategoriau o'r fath, gyda'r bardd ifanc Gruffudd Antur wedi aros yn Aberystwyth i fynychu'r brifysgol, ein Prifardd diweddaraf, Guto Dafydd, wedi byw ym Mhenrhyn Llŷn erioed a Philippa Gibson yn fewnfudwraig a symudodd i Geredigion, gan lwyddo i ddysgu mwy na'r iaith yn unig a serenennu'n gynganeddol ar dudalennau *Barddas*. Yr amrywiaeth hyn sy'n rhoi cymysgedd a chyfeiriad unigryw i'r ymchwil. Efallai bod

safbwyntiau a gweledigaethau'r beirdd yn wahanol, ond un o'r prif bethau sy'n eu gwneud yn debyg yw eu dyhead am weld parhad y Gymru Gymraeg. Mae'r enghreifftiau canlynol o atebion holiaduron *Barddas* yn dangos y cysylltiad cryf rhwng y sefyllfa yn ein cymunedau a dyheadau'r beirdd, gan godi nifer o'r pryderon a welwn yn eu cerddi:¹⁰⁵

Gweld Cymru annibynnol o dan lywodraeth genedlaetholgar ... lle mae'r iaith Gymraeg yn cael ei defnyddio gan bawb ymhob agwedd ar fywyd. Hoffwn weld pobl yn cael yr hawl i brynu tai yn eu cymunedau os ydynt yn dymuno gwneud hynny ...¹⁰⁶ (Hywel Griffiths)

Yr hyn yr hoffwn i ei wneud yw newid agwedd y rhai hynny sy'n glanio yma ac yn penderfynu aros i fyw heb ystyried am eiliad ein bod yn wlad â'i hiaith a'i diwylliant ei hun.¹⁰⁷ (Annes Glyn)

Hoffwn weld gwleidyddion yn fwy o ddifri ynglyn â'r iaith, y cymunedau Cymreig, y Fro Gymraeg, a sicrhau fod mwy o gyfleoedd, a gofalu hefyd, os oes plant ifanc yn dod i'n hysgolion, na chaiff y Gymraeg ei boddi ganddyn nhw.¹⁰⁸ (Norman Closs Parry)

Yn amlwg, cyfrolau cyhoeddedig unigol yr amryw feirdd hyn fu'r prif ffynhonnell ar gyfer yr astudiaeth hon a thrwy bori drwy ffrwyth dychymyg dros ugain mlynedd o dudalennau, fe ganfuwyd ymateb gan feirdd mawr a mân, iau a hŷn, caeth a rhydd. Nid yw'n syndod i'r beirdd amlycaf gyhoeddi nifer o gyfrolau nodedig yn ystod y cyfnod, ond mae rhywun yn rhyfeddu o sylweddoli mai dim ond un gyfrol o farddoniaeth sydd gan Ceri Wyn Jones a Tudur Dylan hyd heddiw. Gellir gweld dylanwad ethos gyhoeddi Gwasg Carreg Gwalch ar y cyfrolau gan feirdd lleol fel Gareth Neigwl ac Arfon Huws, tra mae cyfrolau cryno cyfres 'Barddoniaeth Boced-din' y wasg, fel 'Penillion Huw' a 'Hiwmor Heddiw' yn taflu cipolwg pwysig ar anwylder ein beirdd gwlad a chyfoeth ein barddoniaeth ddiwylliannol boblogaidd. Yn naturiol, Cyhoeddiadau Barddas fu'n gyfrifol am gyhoeddi nifer helaeth o gyfrolau barddoniaeth y cyfnod, ac yn ddiweddar, mae'r gyfres 'Tonfedd Heddiw' wedi rhoi llwyfan newydd i feirdd ifanc gyhoeddi eu gwaith cynnar. Cyfrolau

¹⁰⁵ Cwestiwn *Barddas*: 'Sut hoffech chi newid Cymru?'

¹⁰⁶ Hywel Griffiths, 'Fel hyn 'rwy'n ei gweld hi', *Barddas*, 291 (Chwefror/Mawrth 2007), 17.

¹⁰⁷ Annes Glyn, 'Fel hyn 'rwy'n ei gweld hi', *Barddas*, 292 (Ebrill/Mai 2007), 7.

¹⁰⁸ Norman Closs Parry, 'Fel hyn 'rwy'n ei gweld hi', *Barddas*, 296 (Ionawr/Chwefror 2008), 34.

Llŷr Gwyn Lewis a Guto Dafydd yw'r ddwy gyfrol gyntaf yn y gyfres arloesol hon. Daeth cyhoeddi blodeugerddi amrywiol a chyfresi o gyfrolau barddoniaeth yn boblogaidd yn ystod yr ugain mlynedd diwethaf, ac mae cyfres *Cerddi Fan Hyn* sy'n casglu ynghyd gant o gerddi am ardal benodol, ac yn fwy diweddar, cyfres *Beirdd Bro'r Eisteddfod* sy'n cyflwyno cerddi gan feirdd cyfoes y sir, wedi bod yn ffynhonnell werthfawr wrth geisio crisialu'r ymateb mewn ardaloedd gwahanol. Gyda'r twf mewn sioeau teithiol a nosweithiau barddonol, fe welwyd cyhoeddi cyfrolau i gofnodi'r cerddi a'r caneuon hynny hefyd, megis *Bol a Chyfri Banc* i gyd-fynd â sioe 1995 Iwan Llwyd, Ifor ap Glyn a Myrddin ap Dafydd, a *Syched am Sycharth*, sioe'r beirdd ym Medi 2000 i ddathlu chwe chanmlwyddiant gwrthryfel Glyndŵr. Er bod gwefr y perfformiad llafar yn hollbwysig i'r rhan fwyaf o'r cerddi, 'mae yma lawer i'w ddweud dros gipio tanbeidrwydd y geiriau chwilboeth allan o'r aer a'u serio'n dynn ar dudalen'¹⁰⁹ hefyd ac fe ellid datgan yr un peth am gyfrolau *Cywyddau Cyhoeddus* a *Stwff y Stomp*. Dyma gadw mewn print y bwrllwm newydd hwnnw a ddaeth gyda diwedd yr ugeinfed ganrif, lle y gwelwn ymateb gonest, treiddgar a ffraeth y beirdd i ddigwyddiadau'r cyfnod ac i wirioneddau bywyd, a hynny wedi ei ysgrifennu o dan amgylchiadau lle mai'r ymwybyddiaeth o gynulleidfa yw un o'r elfennau pwysicaf.

Wrth reswm, bu cyfrolau *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau'r Eisteddfod Genedlaethol* yn ganolog i'r gwaith ymchwil, gyda'r deunydd nid yn unig yn dangos sut mae tueddiadau a phatrymau mewn arddull yn datblygu ond hefyd yn gofnod cadarn o'r ffordd y mae Cymru ei hun yn newid o flwyddyn i flwyddyn. Ni cheir gwell tystiolaeth o'r dirywiad yn y gymdeithas amaethyddol yng Nghymru nag yn awdl ingol Ceri Wyn Jones 'Gwaddol' yn 1997 tra bod dilyniant cyfoes Ifor ap Glyn 'Golau yn y Gwyll' yn dangos yn bendant ein bod wedi cyrraedd 'y Gymru Newydd', Cymru'r dysgwyr a Chymru'r Cynulliad erbyn 1999. Beth bynnag oedd barn Alan Llwyd am berthnasedd y cynnyrch

¹⁰⁹ Fflur Dafydd, adolygiad oddi ar www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw. <http://www.gwales.com/goto/biblio/cy/9780863817397/> (Cyrchwyd Mehefin 2013).

eisteddfodol yn ei ddarlith lenyddol a draddododd ym Mhrifwyl Bro Dinefwr 1996,¹¹⁰ fe gafwyd awdlau, dilyniannau a chasgliadau o safon dros yr ugain mlynedd diwethaf, gyda gwaith beirdd fel Ceri Wyn Jones, Myrddin ap Dafydd, Tudur Dylan, Rhys Iorwerth, Mererid Hopwood ac Ifor ap Glyn yn codi i diroedd rhagorol. Mae rhywfaint o Gymru'r cyfnod yn y mwyafrif o'r cerddi nodedig hyn, gyda gweithred Twm Morys o wisgo crys-t 'Dal Dy Dir' ar lwyfan y brifwyl pan gadeiriwyd ef ym Meifod yn 2003 i atgyfnerthu neges ei gerdd yn pwysleisio fod swyddogaeth ehangach i'r geiriau buddugol na dod i'r brig yn unig.¹¹¹

Llawn cyn bwysiced fu gweithiau buddugol Eisteddfod yr Urdd, sy'n llwyfan amhrisiadwy i feirdd y genhedlaeth iau i ymarfer a miniogi eu crefft am fod dod i'r brig yn y prif gystadlaethau yn ysbrydoliaeth ac yn fodd o ennill cydnabyddiaeth a statws. Dengys y cerddi i ni ddyheadau a phryderon y genhedlaeth iau gan roi gwedd wahanol i ni ar bynciau llosg y cyfnod er mwyn dangos fod yr ifanc yn barod i leisio'u barn yn huawdl. Un enghraifft amlwg o hyn fu awdl fuddugol Ifan Prys 'Storm' yn 2002, lle mae gweithgarwch y mudiad Cymuned a oedd ar ei anterth ar y pryd yn ei ysgogi i ddatgan fod trigolion Penrhyn Llŷn wedi cael digon ar blygu i'r drefn yn ddistaw.¹¹² Bu i hinsawdd ddiwylliannol ac ieithyddol Cymru ar gychwyn y ganrif newydd ennyn ymateb gan nifer o'r beirdd ifanc yn y prif gystadlaethau, beirdd fel Iwan Rhys, Hywel Griffiths, Aneirin Karadog ac Eurig Salisbury sy'n amlwg iawn yng nghorff y traethawd hwn. Bu hyd yn oed y cystadlaethau i'r oedrannau llai yn agoriad llygad i'r themâu sy'n dal dychymyg y genhedlaeth nesaf, gyda gwaith rhagorol disgyblion Ysgol Botwnnog sydd yn ddiweddar wedi dod i'r brig yn flynyddol yn aml yn adrodd profiad plant ifanc Llŷn o fod yn byw yng nghanol ardal arbennig ond ardal sy'n newid mor gyflym o'u hamgylch.

¹¹⁰ Gw. Alan Llwyd, *Canrif o Brifwyl: Y Ddarlith Lenyddol Flynyddol Eisteddfod Genedlaethol Cymru Bro Dinefwr 1996* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1996).

¹¹¹ Gwelwyd yr un peth gan Hywel Griffiths wrth gipio Cadair Eisteddfod yr Urdd 2004, gyda'i grys-t 'Deddf Iaith Newydd' yn ymestyniad o'i gerdd 'Ffenestr'.

¹¹² Gw. *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Caerdydd a'r Fro 2002* (Urdd Gobaith Cymru, 2002), tt. 57-60. Trafodir y gerdd yn fanylach yn y drydedd bennod, o dudalen 185 ymlaen.

Ers cyflwyno'r Gadair a'r Goron yn Eisteddfod yr Urdd am y tro cyntaf yn y pumdegau, mae nifer o'r beirdd wedi mynd ymlaen i ennill yn y Genedlaethol ac yn naturiol, mae'r duedd yn parhau, gyda Hywel Griffiths a Tudur Hallam eisoes wedi cyflawni'r gamp ac eraill fel Eurig Salisbury ac Aneirin Karadog wedi dod yn agos iawn. Nid oes ond angen cyfeirio at gamp Guto Dafydd yn cipio Coron Genedlaethol Sir Gâr 2014, flwyddyn ar ôl cipio Coron yr Urdd a thri mis ar ôl dod yn agos am Gadair yr Urdd i gael cadarnhad pendant o bwysigrwydd ysgogaeth cystadlaethau'r Urdd i ddyfodol barddoniaeth Gymraeg.

Amhosibl fyddai ymchwilio i farddoniaeth y cyfnod heb dyrchu drwy'r cylchgronau llenyddol sy'n gofnod amhrisiadwy o weithgarwch a meddylfryd yr oes, cylchgronau fel *Taliesin*, *Tu Chwith* ac, wrth gwrs, *Barddas*. Gyda'r Gymdeithas Gerdd Dafod wedi bod yn allweddol yn hyrwyddo cerdd dafod ers ei sefydlu yn 1976, ni welir hynny'n amlycach nag yn y cylchgrawn, sy'n llwyfan parod i waith croestoriad eang o feirdd, nifer ohonynt yn rhai na fyddai eu gwaith yn debygol o weld golau dydd fel arall. 'Cyfannu'n cof yn ein cerdd', meddai llinell olaf englyn Gerallt Lloyd Owen i ddisgrifio nod y Gymdeithas yn yr ail rifyn¹¹³ ac wrth gyhoeddi gweithiau buddugol Eisteddfodau lleol, cerddi coffa a dathlu traddodiadol a cherddi'r ifanc ochr yn ochr â cherddi'r ymryson a cherddi newydd y beirdd cenedlaethol, fe gaiff y genedl gyfan gipolwg cyflawn ar y pynciau sy'n corddi ac yn llawenhau ym mhob cwr o'r wlad. Sylweddolwyd yn fuan fod cystadleuaeth 'Englyn y Mis' yn y cylchgrawn yn ffynhonnell werthfawr o gerddi sy'n ymateb i'r Gymru gyfoes, gyda nifer o'r ymgeiswyr yn ymdrin â'r teitl yng nghyd-destun digwyddiadau'r cyfnod. Ers oes aur yr englyn yn y saithdegau a'r wythdegau, mae'r mesur wedi dal ei dir yn rhyfeddol, gan barhau yn 'arf yn nwylo'r gwir grefftwr ond hefyd yn gyfrwng llawenydd a doniolwch a difrifoldeb ar dafod gwerin gwlad,' chwedl Iwan Llwyd.¹¹⁴ Gyda'r Talwrn, yr ymryson a'r cystadlaethau englyn y dydd yn yr Eisteddfod Genedlaethol wedi rhoi hwb newydd i'r cyfrwng, fe dybiaf fod y gystadleuaeth yn *Barddas* wedi chwarae rhan

¹¹³ *Barddas*, 2 (Tachwedd 1976), 1.

¹¹⁴ Iwan Llwyd, adolygiad oddi ar www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw. <http://www.gwales.com/goto/biblio/cy/9781906396077/> (Cyrchwyd Mehefin 2013).

allweddol yn hyn hefyd. Bu i Alan Llwyd yn aml yn ei feirniadaeth gael ei synnu gan y safon a chan ddyfeisgarwch y cystadleuwyr, gan ei arwain i awgrymu fwy nag unwaith fod mwy o fri ar y gystadleuaeth yn y cylchgrawn nag ar brif gystadleuaeth yr englyn yn nhestunau swyddogol yr Eisteddfod. Mae cynildeb ac awgrymusedd trosiadol yr englyn wedi bod yn gyfrwng i'n syfrdanu â gwirioneddau crefftus ym mhob oes,¹¹⁵ ac mae hynny yr un mor amlwg yn englynion yr ugain mlynedd diwethaf. Dyma sylwebaeth onest a chraff beirdd mawr a mân ar yr hyn oedd yn digwydd o'u hamgylch, a chyda thestunau fel 'Sgwâr y Pentref', 'llyn' ac 'arfordir', nid prin fu'r ymateb englynol i'r newidiadau yng nghymunedau Cymru.

Gellid dweud yr un peth am gynnyrch Talwrn y Beirdd, gyda phoblogrwydd parhaol y rhaglen radio yn brawf cadarn o'r brwdfrydedd yn lleol drwy Gymru i nodi digwyddiadau a theimladau'r dydd ar gerdd. Wedi'r cwbl, fel y nododd Gwyn Williams, cynhyrchydd y gyfres, '... tybed a oes genedl arall ar wyneb y ddaear hon a allai gorlannu deucant o feirdd gwlad mewn cynghrair cystadleuol drwy gydol wythnosau hirion gaeaf'.¹¹⁶ Yn anad dim, drwy deithio Cymru benbaladr, mae'r rhaglen wedi cyfrannu at wneud barddoniaeth yn weithred gymdeithasol gyda gwaith y timau yn adlewyrchu pynciau llosg, pryderon a materion cyfoes yn eu hardaloedd penodol. Prawf o lwyddiant y rhaglen fu'r penderfyniad i gyhoeddi'r cynnyrch mewn cyfrolau o dan y teitl *Pigion y Talwrn*, gyda deuddeg cyfrol bellach yn dyst i'r hyn a ysbrydolodd awen y beirdd yn ystod yr hinsawdd amrywiol er 1979.

Nid y cerddi yw'r unig beth pwysig a gofnodwyd rhwng cloriau'r cylchgronau dros yr ugain mlynedd diwethaf, ac fe roddodd colofnau Iwan Llwyd, Ceri Wyn Jones a Twm Morys, yn ogystal â cholofn olygyddol Alan Llwyd ei hun yn *Barddas*, gipolwg ehangach i ni ar yr ochr ddiwylliannol tra bo'r cylchgrawn *Golwg* yn drysor o hanesion ac ymatebion

¹¹⁵ Gw. rhagymadrodd Alan Llwyd (gol.), *Y Flodeugerdd Englynion Newydd* (Cyhoeddiadau Barddas, 2009), tt. 7-18.

¹¹⁶ Cyflwyniad Gwyn Williams yn Gerallt Lloyd Owen (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd 2* (Caernarfon, 1984), t. 5.

i'r datblygiadau. Gyda'r sefyllfa yng nghymunedau gwledig Cymru wedi ennyn pob math o ymateb, ni fu neb yn fwy amlwg a dylanwadol na Simon Brooks, golygydd *Barn* rhwng 1996 a 2006. Wrth olygu casgliad o ysgrifau mwyaf dylanwadol Alwyn D. Rees yn 1976 mae Bobi Jones yn nodi'r canlynol am weledigaeth yr anthropolegydd a fu'n olygydd y cylchgrawn *Barn* yn ystod un o gyfnodau pwysicaf yr iaith yn y chwedegau a'r saithdegau:

... sydd nid yn unig yn cyfnodi hanes blynyddoedd mwyaf cynhyrfus Cymru yn y ganrif hon, sydd yn wir nid yn unig yn creu hanes ei hun ac yn esgor yn greadigol ar ddatblygiadau seicolegol a gwleidyddol yn ein cymdeithas, ond y mae hefyd yn crafu'r dychymyg heddiw, yn corddi'r deall, ac yn ysgogi'r ymwybod cyfoes o ddifrifoldeb ac o ddirifwch.¹¹⁷

Gellir defnyddio bron yn union yr un geiriau i ddisgrifio golygyddiaeth Simon Brooks ar yr un cylchgrawn yn y cyfnod sy'n gefnlen i'r ymchwil hon, gyda Dafydd Glyn Jones yn bendant i ni weld y trydydd cyfnod euraidd o ran ysgrifau golygyddol cylchgronau Cymraeg:

Ar ddechrau'r unfed ganrif ar hugain, Simon Brooks oedd newyddiadurwr mwyaf dadleuol y Gymru Gymraeg. Bu'n lladmerydd croyw dros genedlaetholdeb iaith a chymunedau Cymraeg.¹¹⁸

Amhosibl fyddai trafod y testun a manylu ar yr ochr greadigol heb gyfeirio at yr ymdriniaeth fanwl a gonest a gafwyd rhwng tudalennau *Barn* yn ystod y cyfnod hwn.

Ymateb Creadigol

O bori drwy'r cerddi am y tro cyntaf, daeth yn amlwg nad hawdd fyddai eu rhannu'n gategorïau penodol gan fod nifer helaeth ohonynt yn cyfleu'r darlun cyflawn lle y gwelwn ddylanwad y newidiadau ieithyddol, cymdeithasol a demograffig yn cyd-blethu

¹¹⁷ Bobi Jones (gol.), *Ym Marn Alwyn D. Rees*, broliant.

¹¹⁸ Dafydd Glyn Jones yn Simon Brooks, *Yr hawl i oroesi: ysgrifau gwleidyddol a diwylliannol* (Llanrwst, 2009), broliant.

drwy'r cyfan. Fe benderfynwyd maes o law archwilio defnydd y beirdd o symbolaeth a delweddaeth nodedig natur yn y drydedd bennod, cyn troi yn y ddwy bennod olaf i edrych ar gysyniadau ehangach, gan roi sylw i rôl y Cymry eu hunain ac i un o'r prif ffactorau a fu'n gyfrifol am y newidiadau enbyd yn ein cymunedau, sef mudoledd.

O gofio lleoliad arfordirol siroedd y Gorllewin, nid oes syndod bod y môr a'i donnau yn hollbresennol yn y cerddi ac mae delweddu boddi ac erydu tir yn drosiadau grymus ac emosiynol i gyflew'r sefyllfa bresennol. Bwriad rhan gyntaf y drydedd bennod yw manylu ar y delweddu hyn. Fel y gellir disgwyl, ymddengys dylanwad boddi Cwm Celyn yn uniongyrchol ar nifer o'r cerddi, ond amhosibl bron yw darllen unrhyw gerdd â chyfeiriadaeth at foddi a thonnau estron heb gael ein hatgoffa'n syth o drychineb 1965. Mae'r un peth yn wir i raddau llai am chwedl Cantre'r Gwaelod, gyda'r beirdd yn cyplysu stori Maes Gwyddno â'r hyn sy'n digwydd heddiw.

Yn *Barddoniaeth y Chwedegau* mae Alan Llwyd yn tynnu sylw at hoffter y beirdd o ddefnyddio delweddu natur planhigion ac anifeiliaid i gyflew dirywiad cefn gwlad,¹¹⁹ ac fe welwn barhad amlwg yn y nodwedd hon gan ein beirdd o hyd. 'Madredd lle bu medr, pydredd lle bu patrwm, maswedd lle bu moes,' meddai Alan Llwyd ac mae ail ran y bennod yn edrych ar y modd y defnyddir symbolaeth planhigion ac adar yn alegoriol. Mae'r un delweddu a geiriau yn ymddangos dro ar ôl tro, megis y chwyn a'r drain a'r coed estron, tra bo'r gwenoliaid a'r gwcw yn cynnig cymariaethau amlwg i ddisgrifio'r mewnlifiad.

Estyniad ar y delweddu natur hyn yw'r ymdriniaeth a gawn o'r defnydd o'r tywydd a'r tymhorau yn y rhan nesaf, gyda pharhad nodedig yn y defnydd o nodweddion garw'r tywydd i gyflew anobaith bywyd. O ystyried pwysigrwydd tymor yr haf i'r diwydiant twristiaeth yng Nghymru, fe wêl nifer o'r beirdd gysur o'r newydd gyda dyfodiad y gaeaf ac mae sawl storm wahanol yn bresenoldeb amlwg yn y cerddi. Fe welwn hefyd

¹¹⁹ Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau*, t. 23.

gyfeiriadaeth doreithiog at y niwl a ddisgynnodd ar saith cantref Dyfed tra defnyddia'r beirdd binacl diwylliannol yr haf, yr Eisteddfod Genedlaethol, i roi cipolwg o'r newydd ar y cymunedau eu hunain.

'Gelyn yr iaith Gymraeg yn nhyb Saunders Lewis oedd, nid y Sais, ond y Cymro,'¹²⁰ ac fe welwn yn y bedwaredd bennod nad oes ofn ar y beirdd i droi eu golygon i feirniadu'r Cymry di-asgwrn-cefn hyd heddiw, yn wleidyddion, gwerthwyr tai a siaradwyr iaith gyntaf sy'n gwrthod siarad â dysgwyr. Roedd Gerallt Lloyd Owen yn fardd amlwg a fu'n pwyntio bys cyhuddgar at ein nodweddion diffygiol ni fel Cymry, ond ymddengys fod nifer helaeth o'r beirdd wedi bod yn ddigon parod i droi eu golygon yn nes at adref hefyd, llawer ohonynt yn eu cynnwys hwy eu hunain ymhlith y bradwyr.

Gellir rhannu'r bennod olaf yn bum rhan, wrth i ni olrhain ymateb ein beirdd i'r patrymau mudo a fu'n gyfrifol am newid natur ein cymunedau gwledig traddodiadol. Ymdrinnir â'r ymateb i'r broses o wrthdrefoli sydd wedi parhau ar hyd y blynyddoedd, cyn rhoi sylw angenrheidiol i allfudo'r ifanc a'r dynfa gynyddol i Gaerdydd. Mae herio'r ffin rhwng y wlad a'r dref yn dod yn gynyddol boblogaidd yn ein barddoniaeth, gyda Huw Meirion Edwards wedi rhagfynegi 'y bydd yr hen wahaniaeth rhwng gwlad a thref yn mynd yn llai ystyrlon.'¹²¹ Nid oes modd anwybyddu hyn a chyda cefndir personol y beirdd yn chwarae rhan allweddol yn eu hymateb, fe esgorir ar wahaniaethau barn amlwg am y dyfodol.

Fe ofynnwyd i mi fwy nag unwaith onid oedd y pwnc hwn yn dreuliedig ac a ddylid ei adael yn y saithdegau a'r wythdegau gan fod pethau wedi newid cymaint yng Nghymru erbyn hyn. Fel y crybwyllwyd eisoes ac fel a welir yn glir yn y bennod nesaf, mae

¹²⁰ John Talfryn Jones, 'Adfywiad Y Canu Cynganeddol Diweddar' (Rhan 1), 34.

¹²¹ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd? Delweddau o Gaerdydd yn ein Llenyddiaeth* (Aberystwyth, 2008), t. 17.

newidiadau cymhleth a sgileffeithiau mudo yn parhau i gael effaith andwyol ar gymunedau'r Fro Gymraeg draddodiadol yng Nghymru'r unfed ganrif ar hugain ac felly mae'n hollol naturiol fod y beirdd yn parhau i drin a thrafod a chofnodi'r newidiadau hyn. Wedi'r cwbl, mae gwaith y bardd Cymraeg wedi adlewyrchu hinsawdd a natur gymdeithasol ei oes ar hyd y canrifoedd. O bori drwy *Cadwn y Mur: Blodeugerdd Barddas o Ganu Gwladgarol* a gyhoeddwyd yn 1990, fe welwn ddylanwad oesol sefyllfa Cymru, yn wleidyddol, ieithyddol a chymdeithasol ar gynnyrch y beirdd.¹²² Ers y cychwyn mae pobl wedi troi at feirdd i siarad ar eu rhan, gyda'r bri a'r statws a berthynai i feirdd y gorffennol yn arwydd o'u dyletswydd a'u swyddogaeth hollbwysig ym mrwydrau ein cenedl:

Ym more ein hanes swydd gyfrifol a dyrchafol oedd swydd bardd. Ym mrwydrau ei bobl, 'roedd i'r bardd dasg arbennig; nid ymladd â'r cleddyf mo'i ran ef ond annog eraill i'r gad. Brwydr seicolegol oedd ei frwydr. Ei gyfraniad oedd codi ysbryd ei bobl ar awr dywyll a phorthi eu hewyllys i barhau.¹²³

Yn ei ragair i'w gyfrol *Melyn*, mae Meirion MacIntyre Huws yn dangos sut y mae rhai yn dal i droi at feirdd i siarad ar eu rhan heddiw:

Bu'r Prifardd Twm Morys a minnau yn cynnal noson ym Mhennal yn ddiweddar. Wedi gorffen dweud wrth gynulleidfa ddwyieithog mai eu hanner nhw oedd yn gyfrifol am yr hyn sy'n digwydd i'n byd bach ni, ymateb rhai o'r Cymry lleol oedd "Go dda hogia! Rydych chi'n cael deud pethau fasa fiw i ni eu deud."¹²⁴

Tra bydd Cymru'n dal i newid, bydd angen barddoniaeth o bob cyfrwng i herio a phrocio ac ysgogi ymateb. Wedi'r cwbl, fel y noda Elwyn Edwards ar ddiwedd ei ragymadrodd i flodeugerdd 1990, 'Mae'r frwydr yn parhau.'¹²⁵

¹²² Elwyn Edwards (gol.), *Cadwn y Mur*.

¹²³ Gwyn Jarvis yn Gerallt Lloyd Owen, *Cerddi'r Cywilydd*, pumed argraffiad (Caernarfon, 2006), t. 9.

¹²⁴ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn* (Llanrwst, 2004), t. 9.

¹²⁵ Elwyn Edwards (gol.), *Cadwn y Mur*, t. lxii.

‘Y genedl fach aeth yn llai’ Pennod 2: Ymateb Daearyddol

Rhan 1: Astudiaethau o gymunedau gwledig

Rural geography may be simply defined as the study of people, places, and landscapes in rural areas, and of the social and economic processes that shape these geographies ...¹

Mae traddodiad hir mewn daearyddiaeth o astudio defnydd tir ac aneddiadau ardaloedd gwledig, ond fel y noda'r Athro Mike Woods yn ei grynodedd cynhwysfawr o'r maes, dim ond yn saithdegau'r ganrif ddiwethaf y dechreuodd y diddordeb mewn daearyddiaeth wledig fel y'i hadwaenir gennym ni heddiw.² Er mwyn llwyr werthfawrogi astudiaethau'r presennol, mae'n hanfodol cofio bod daearyddiaeth wledig yn is-ddisgyblaeth sydd wedi cael ei dylanwadu'n gryf gan brif drobwyntiau daearyddiaeth fodern yr ugeinfed ganrif,³ gyda'r amrywiol ffyrdd o feddwl wedi effeithio'n uniongyrchol ar yr ymchwil.

Yn bennaf o dan ddylanwad yr Americanwr Carl Sauer a'i Ysgol o Feddwl Berkeley, daeth Daearyddiaeth Ddiwylliannol fel astudiaeth academiaidd i'r amlwg ar ddechrau'r ugeinfed ganrif, a hynny fel gwrthbwynt i'r benderfyniaeth amgylcheddol a oedd yn tra-arglwyddiaethu ar y pryd. Tra bo'r meddylfryd dominyddol o'r farn fod pobl a diwylliannau yn cael eu llwyr reoli gan yr amgylchedd, daeth Sauer i'r casgliad fod gan fodau dynol reolaeth ar y dirwedd, gydag amrywiol ddiwylliannau yn datblygu yn seiliedig ar y rheolaeth honno.⁴ Dechreuwyd astudio patrymau ac amrywiadau diwylliannol mewn perthynas â gofod a lleoliadau, gan roi pwyslais newydd ar y ffordd

¹ Michael Woods, 'Rural Geography', yn Rob Kitchin a Nigel Thrift (goln), *International Encyclopedia of Human Geography* (Elsevier, 2009), crynodeb. Gw.
<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780080449104009007> (Gorffennaf 2014).

² Ibid.

³ Pedwar prif drobwynt daearyddiaeth fodern: 1. Penderfyniaeth Amgylcheddol. 2. Daearyddiaeth Ranbarthol 3. Chwyldro Meintiol 4. Daearyddiaeth Gritigol.

⁴ Carl O. Sauer, 'The Morphology of Landscape', *University of California Publications 2* (2) (1925), 19-53. Am fwy o wybodaeth, gw. Kent Mathewson a Martin S. Kenzer (goln), *Culture, Land, and Legacy: Perspectives on Carl Sauer and Berkeley School Geography*, (Baton Rouge, 2003).

yr oedd pobl yn rhyngweithio ac yn siapio'r amgylchedd naturiol dros gyfnod o amser. Gyda'r ffocws newydd hwn ar ddiwylliant, tirwedd a hanes, daeth Daearyddiaeth Ranbarthol i lywio'r ymchwil⁵ a gwelwyd dyfodiad astudiaethau cymunedol a roddodd sylw am y tro cyntaf i fywyd bob dydd mewn ardaloedd gwledig penodol:

... a delicate investigation into the traditional integrated way of life of social groups in a specific area.⁶

Dyma ddiffiniad Harold Carter o astudiaethau cymunedol, astudiaethau a ganolbwyntiai yn wreiddiol ar gymunedau gwledig fel llefydd a oedd yn neilltuedig oddi wrth unrhyw ddylanwadau allanol. Mae'r gwaith academiaidd cynharaf a gysylltir â chymunedau gwledig yng Nghymru yn dilyn y meddylfryd hwn, sef astudiaeth arloesol Alwyn D. Rees o Lanfihangel-yng-Nghwynfa, *Life in a Welsh Countryside* a gyhoeddwyd yn 1950.⁷ O dan ddylanwad pwysig yr Athro C. Daryll Forde,⁸ mae Alwyn D. Rees yn cymhwyso ymdriniaeth yr anthropolegwr at astudiaeth o fywyd Cymreig cyfoes, gan fynd ati am y tro cyntaf i edrych yn gyfannol ar gymuned wledig ym Mhrydain ac i ddisgrifio ac egluro natur y gymuned honno.⁹ Mewn astudiaeth empeiraidd lwyr sy'n bwrw golwg ar agweddau megis y cartref a'r teulu, yr economi a chrefydd, dyma'r ymdriniaeth gyntaf o ddiwylliant materol mewn cymuned ym Mhrydain, a hynny yn sgil y pwyslais a roddwyd ar y diwylliant Cymreig ochr yn ochr â strwythur bywyd cymdeithasol yr ardal.¹⁰ Er nad

⁵ Cysylltir Richard Hartshore hefyd â dyfodiad Daearyddiaeth Ranbarthol gan iddo edrych ar astudiaethau yn yr Almaen o dan ddylanwad Alfred Hetter. Adnabyddir Daearyddiaeth Ranbarthol erbyn heddiw fel y cam cyntaf mewn astudiaethau cymunedol.

⁶ Harold Carter yn Graham Day, 'Place and belonging', yn Hugh Mackay (gol.), *Understanding Contemporary Wales* (Cardiff, 2010), t. 35.

⁷ Alwyn D. Rees, *Life in a Welsh Countryside: A social study of Llanfihangel yng Ngwynfa*. Roedd y gwaith yn seiliedig ar ymchwil a wnaed yn wreiddiol rhwng 1939-40 ond fe ohiriwyd cyhoeddi yn sgil yr Ail Ryfel Byd.

⁸ Athro Gregynog Adran Daearyddiaeth ac Anthropoleg Prifysgol Cymru, Aberystwyth rhwng 1930 a 1945. Wedi astudio ym Mhrifysgol Berkeley, roedd yn awyddus i efelychu'r ymchwil a oedd yn mynd ymlaen mewn gwledydd eraill ond drwy barchu ethos Prifysgol Cymru i gysylltu â'r amgylchedd leol a bywyd yng nghefn gwlad Cymru ar yr un pryd. Roedd H. J. Fleure o'i flaen ag E. G. Bowen ar ei ôl yn rhan o'r un traddodiad.

⁹ Am fwy o wybodaeth am gynnwys *A Life in a Welsh Countryside*, gw. Trefor M. Owen, 'Community Studies in Wales: An Overview', yn Ian Hume & W. T. R. Pryce (goln), *The Welsh and their Country* (Gomer, in association with the Open University, 1986), tt. 94-104.

¹⁰ Ibid., t. 96.

oes dwywaith nad oedd Alwyn D. Rees yn gyfarwydd â gwaith rhagflaenol yr anthropolegwyr Americanaidd Conrad Arensburg a Solon Kimball ar County Clare yn Iwerddon,¹¹ mae ei waith yn cael ei gydnabod fel ymchwil hollol annibynnol bwysig ei dylanwad ar faes astudiaethau cymunedol:

Rees' study was much more of a pioneering work ... Rees, rather than Arensburg and Kimball, can be considered the founding father of British community study – over the next fifteen years the prefaces of most studies acknowledge a debt to him ...¹²

Cafwyd bri felly ar ddaearyddwyr anthropolegol, nifer helaeth â chysylltiad â Choleg Prifysgol Cymru, Aberystwyth, fel y'i gelwid ar y pryd, ac yn fyfyrwyr ymchwil i Alwyn D. Rees ei hun. Aethpwyd ati i ddisgrifio cymunedau gwledig yng Nghymru, gyda'r mwyafrif o'r astudiaethau hynny yn seiliedig ar gymunedau yng ngogledd a gorllewin y wlad.¹³ Un o brif nodweddion arloesol *Life in a Welsh Countryside* oedd fod Alwyn D. Rees yn ymchwilio i'w ddiwylliant ei hun, ac fe ddaeth hyn yn nodwedd amlwg ar astudiaethau'r cyfnod. Wrth edrych ar yr astudiaethau sydd wedi eu cyhoeddi yn y gyfrol *Welsh Rural Communities*,¹⁴ fe welir fod yr awduron yn frodorion o'r Gymru wledig, yn siaradwyr Cymraeg ac yn gyfarwydd â'r cymunedau sy'n cael eu disgrifio; gwaith T. Jones Hughes ar Aberdaron,¹⁵ Emrys Jones ar Dregaron,¹⁶ Trefor Owen ar Lan-llyn,¹⁷ a David Jenkins ar

¹¹ Conrad M. Arensburg, *The Irish Countryman: An Anthropological Study* (London, 1937); Conrad M. Arensburg a Solon T. Kimball, *Family and community in Ireland* (Cambridge, Mass., 1940). Adnabyddir yr astudiaethau hyn fel y tro cyntaf i anthropolegwyr geisio disgrifio a dadansoddi cymuned ar Ynysoedd Prydain yn yr un modd ag yr oedd ymchwilwyr yn ei wneud gyda chymunedau mewn gwledydd eraill fel Unol Daleithiau America ac Affrica.

¹² Colin Bell a Howard Newby, *Community Studies: An introduction to the sociology of the local community* (London, 1971), t. 140.

¹³ Rhestr gyflawn yn Trefor M. Owen, 'Community Studies in Wales: An Overview', tt. 130-3. Gw. map lleoliadau'r astudiaethau rhwng 1940 a 1968 yn Gareth J. Lewis, *Rural Communities: A Social Geography* (London, 1979), t. 176.

¹⁴ Elwyn Davies ac Alwyn D. Rees (goln), *Welsh Rural Communities* (Cardiff, 1960). Yr astudiaethau yn seiliedig ar ymchwil a wnaed rhwng 1945 a 1950.

¹⁵ T. Jones Hughes, 'Aberdaron: The Social Geography of a Small Region in the Llŷn Peninsula', yn *ibid.*, tt. 119-81.

¹⁶ Emrys Jones, 'Tregaron: The Sociology of a Market Town in Central Cardiganshire', yn Elwyn Davies ac Alwyn D. Rees (goln), *Welsh Rural Communities*, tt. 65-117.

¹⁷ Trefor M. Owen, 'Chapel and community in Glan-Llyn, Merioneth', yn Elwyn Davies ac Alwyn D. Rees (goln), *Welsh Rural Communities*, tt. 183-248.

Aber-porth.¹⁸ Teimlai Alwyn D. Rees yn gryf fod yn rhaid i'r ymchwilydd fyw yn yr ardal astudiedig a bod yn rhan o'r bywyd cymunedol er mwyn gallu llwyr gyfleu natur y gymuned, ac felly astudiaethau o ddiwylliant 'o'r tu mewn' oedd yr astudiaethau cymunedol traddodiadol. 'These are studies of a culture "from within", the Welshman as he sees himself ...',¹⁹ chwedl y rhagair i'r gyfrol *Welsh Rural Communities*, wrth i'r astudiaethau ymdrin â materion a fyddai'n anhygyrch i'r ymchwilydd allanol. Arsylwi cyfrannog felly oedd y brif fethodoleg a ddefnyddiodd Alwyn D. Rees a dyma a welwn mewn astudiaethau cyffelyb, wrth i bob un fanylu ar wahanol agweddau ar fywyd cymunedol yn y Gymru wledig yn y ddau ddegawd a ddilynodd yr Ail Ryfel Byd. Gellir cysylltu'r astudiaethau traddodiadol hyn â'r apêl wledig a gwerinol oedd mor nodweddiadol o flaenoriaethau gwleidyddol cynnar Plaid Cymru, fel y noda Pyrs Gruffudd:

... historiographical writing and academic research in the interwar period were both part of the process of remaking Welsh national identity according to cultural inheritance and geographical rootedness. Geographers located continuity and virtue in the countryside and theorized the social contribution of the gwerin and the organic communities it had formed ...²⁰

Fe ddyrchafwyd y syniad o wynfyd gwledig yn yr astudiaethau, wrth i'r awduron ddefnyddio'r bywyd cymunedol yng nghefn gwlad Cymru i bwysleisio goruchafiaeth y bywyd gwledig dros y bywyd trefol. Ond fe ddaeth tro ar fyd yn chwedegau'r ganrif ddiwethaf, wrth i ddaearyddwyr ddechrau herio'r syniad traddodiadol hwn o gymuned Gymreig wledig a oedd mor amlwg yng ngweithiau Alwyn D. Rees a'i gyfoedion. Tra bo'r astudiaethau traddodiadol yn dogfennu ac yn disgrifio'r hyn oedd yn digwydd yn y cymunedau yn unig, bu i waith R. Frankenberg ac Isabel Emmett, dau anthropolegwr o du allan i Gymru, osod seiliau newydd drwy ddechrau astudio'r prosesau a oedd yn

¹⁸ David Jenkins, 'Aber-porth: a study of a coastal village in south Cardiganshire', yn Elwyn Davies ac Alwyn D. Rees (goln), *Welsh Rural Communities*, tt. 1-63.

¹⁹ Elwyn Davies ac Alwyn D. Rees (goln), *Welsh Rural Communities*, t. xi.

²⁰ Pyrs Gruffudd, 'Back to the land: historiography, rurality and the nation in interwar Wales', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19 (1994), 74.

gyfrifol am fodolaeth cymunedau o'r fath.²¹ Tra bo astudiaethau'r Cymry yn cylchdroi o amgylch crefydd a gwerthoedd teuluol, mae *Village on the Border*,²² gwaith Ronald Frankenberg ar Glyn Ceiriog yn Sir Ddinbych, yn canolbwyntio ar bwysigrwydd adloniant a gweithgareddau hamdden megis y clwb pêl-droed a'r carnifal i'r syniad o gymuned. Tra bod y ddau anthropolegwr alltud yn gytûn mai'r prosesau cymdeithasol yn hytrach na'r strwythur ffurfiol oedd yn ganolog i'r bywyd cymunedol,²³ mae *A North Wales village*,²⁴ gwaith Isabel Emmett ar bentref Llanfrothen, hefyd ymysg yr astudiaethau cyntaf i roi pwyslais ar y gwrthdaro rhwng y Cymry a'r Saeson, gan roi sylw amlwg am y tro cyntaf i safle'r mewnfudwr mewn cymuned Gymraeg. Mewn cyfnod lle roedd y syniad o le yn dechrau newid, roedd hi'n mynd yn anos tynnu ffiniau pendant o amgylch cymuned benodol,²⁵ a dyma weld egin y symudiad arwyddocaol mewn ymchwil gymunedol, 'from a place- to a process- oriented approach' chwedl Gareth Lewis.²⁶ Bu'r safbwynt arloesol hwn yn ganolog i weithiau'r dyfodol, fel y cawn weld maes o law, wrth i'r ymdriniaethau traddodiadol ddod o dan y lach am ganolbwyntio'n ormodol ar ddata empeiraidd, am eu diffyg cefndir damcaniaethol ac am anwybyddu agweddau cymdeithasol daearyddiaeth; 'the poor sociologist's substitute for the novel' chwedl disgrifiad enwog Ruth Glass.²⁷

Erbyn diwedd y chwedegau, felly, fe ymosodwyd yn agored gan gymdeithasegwyr ar astudiaethau cymunedol yn gyffredinol, gyda chyhoeddiadau megis *The Myth of*

²¹ Charlotte Aull Davies, 'Conceptualizing community', yn Charlotte Aull Davies a Stephanie Jones (goln), *Welsh Communities: New Ethnographic Perspectives* (Cardiff, 2003), t. 11.

²² Ronald Frankenberg, *Village on the border: A Social Study of Religion, Politics and Football in a North Wales Community* (London, 1957). Yn seiliedig ar ymchwil a wnaed yn ystod 1953-4.

²³ Colin Bell a Howard Newby, *Community Studies*, t. 29.

²⁴ Isabel Emmett, *A North Wales village: A Social Anthropological Study* (London, 1964). Yn seiliedig ar ymchwil a wnaed rhwng 1958 a 1962.

²⁵ Er enghraifft, gwaith Doreen Massey. Yn hytrach na gweld lle 'fel ynys heb gysylltiad â'r byd oddi-allan', roedd Doreen Massey yn meddwl am y synnwyr o 'le' fel rhywbeth allblyg, yn cynnwys ymwybyddiaeth o'i gysylltiadau â'r byd oddi allan, ac yn integreiddio'r byd-eang a'r lleol mewn ffordd gadarnhaol, chwedl disgrifiad Pyrs Gruffudd yn 'Cefn Gwlad yng Nghymru', *Barn*, 407/408 (Rhagfyr/Ionawr 1996/1997), 41.

²⁶ Gareth J. Lewis, *Rural Communities*, t. 16.

²⁷ Ruth Glass, 'Conflict in Cities', yn Anthony de Reuck a Julie Knight (goln), *Conflict in Society* (London, 1966), t. 148.

Community Studies gan Margaret Stacey yn feirniadol iawn o'r ymchwil gynnar.²⁸ Fe gwestiynwyd y syniad o gymuned wledig ddigynnewid, gan fynnu nad oedd y delfryd gwledig a ddisgrifiwyd mor helaeth yn cyfateb i fywyd go iawn a bod yr ymchwilwyr wedi camddehongli bywyd cefn gwlad Cymru:

Deconstructed, the community studies were part of the myth of a wholesome rural Wales which had been invented by nationally minded Welshmen.²⁹

Aethpwyd mor bell â herio a oedd cymuned yn bodoli o gwbl, gan dynnu ar waith y cymdeithasegydd Americanaidd G. A. Hillery a gasglodd yn agos i gant o ddiffiniadau o'r term.³⁰ Gyda phoblogrwydd cynyddol theorïau daearyddol, fe ymddangosai disgrifiadau cyfoethog y pedwardegau a'r pumdegau yn ddyddiedig a diniwed, yn enwedig o gofio y digwyddai hyn mewn cyfnod pan oedd daearyddiaeth fel disgyblaeth yn rhoi pwyslais newydd ar wyddoniaeth. Erbyn heddiw, defnyddir y term 'chwyldro meintiol'³¹ i ddisgrifio'r cyfnod hwn pan welwyd newid mawr yn y fethodoleg y tu ôl i ymchwil ddaearyddol, gan symud o fod yn ddisgrifiad rhanbarthol i wyddoniaeth ofodol, o ymdriniaeth idiographig i nomothetig, gyda phwyslais sylweddol ar ddadansoddi data meintiol. Canlyniad hyn oll oedd bwlch amlwg mewn ymchwil gymunedol yn ystod y saithdegau, gyda gwaith ar gymunedau gwledig Cymru yn dod yn anffasiynol iawn, fel y noda Graham Crow a Graham Allen:

The decade of the 1970s stands as a distinct phase in which little empirical community research was undertaken as community studies became "something of a lost art".³²

²⁸ Margaret Stacey, 'The myth of community studies', *British Journal of Sociology*, 20:2 (1969), 134-47.

²⁹ Harold Carter, 'Foreword, Life in a Welsh Countryside: A Retrospect', yn Alwyn D. Rees, *Life in a Welsh Countryside: A social study of Llanfihangel yng Ngwynfa*, trydydd argraffiad [argraffiad newydd mewn llyfr clawr papur gyda rhagair newydd] (Cardiff, 1996), t. 7.

³⁰ G. A. Hillery, 'Definitions of community: areas of agreement', *Rural Sociology*, 20 (1955), 111-23.

³¹ Term a fathwyd gan Ian Burton yn 1963. Gw. Ian Burton, 'The quantitative revolution and theoretical geography', *Canadian Geographer*, 7 (1963), 151, yn Richard Peet, *Modern Geographical Thought* (Oxford, 1998), t. 22: 'In the past decade geography has undergone a radical transformation of spirit and purpose, best described as the "quantitative revolution".'

³² Graham Crow a Graham Allen, *Community Life: An introduction to local social relations* (Hemel Hempstead, 1994), t. 15.

Ond fe ddaeth tro arall ar fyd, a hynny wedi i ddaearyddwyr ddechrau codi cwestiynau am yr ymdriniaeth wyddonol a throi eu golygon y tu hwnt i'r meintiol ar ddiwedd y saithdegau. Bu'r ddaearyddiaeth feirniadol honno yn droad hollbwysig arall yn y ddisgyblaeth, troad a arweiniodd yn y pen draw at adfywiad arwyddocaol mewn astudiaethau cymunedol yn ystod yr wythdegau a'r nawdegau. Fel y nododd Gareth Lewis yn 1986: '... after a period in the doldrums the past five years have seen a revival of interest in rural community studies.'³³

Bu i dwf cymdeithaseg fel disgyblaeth academiaidd yn ystod y saithdegau, a newidiadau economaidd a chymdeithasol tyngedfennol ar ddechrau'r wythdegau chwarae rhan bwysig mewn dod â'r cysyniad o gymuned yn fwy blaenllaw ymhlith ymchwilwyr, gyda Harold Carter yn datgan fod datblygiadau trefol megis dad-ddiwydiannu, streic y glöwyr ac adeiladu ystadau tai enfawr wedi cyfrannu at y broses:

The whole concept of community as not *passé* but something of value, something to be preserved even at economic cost, was brought to the forefront of public debate.³⁴

Roedd pwyslais cychwynnol yr adfywiad felly ar gymunedau mewn cyd-destun trefol, gyda Gareth Lewis yn nodi ar drothwy'r wythdegau mai prin oedd sylw'r daearyddwyr cymdeithasegol newydd hyn i'r bywyd yn yr ardaloedd gwledig:

... research is still biased in favour of the 'exploding city'. As a consequence little is known in detail about the structure and functioning of the 'new' rural society ... Halpern's plea for a greater depth and vigour in the investigation of rural society seems, in general, to be ignored.³⁵

Fodd bynnag, buan y sylweddolwyd bod y datblygiadau economaidd a chymdeithasol yn dechrau newid natur a strwythur y cymunedau gwledig hefyd a bod angen rhoi sylw o'r newydd i'r cymunedau traddodiadol hynny mewn cyd-destun ehangach:

³³ Gareth J. Lewis, 'Welsh Rural Community Studies: Retrospect and Prospect', *Cambria*, 13 (1986), 28.

³⁴ Harold Carter, 'Foreword, Life in a Welsh Countryside: A Retrospect', t. 8.

³⁵ Gareth J. Lewis, *Rural Communities*, t. 15.

Too often the view has been of a traditional static rural society. In reality this is far from being the case; like urban society, rural society is constantly in the throes of change. All rural communities are now linked to a wider society: what happens elsewhere has significance for the most isolated community.³⁶

Wrth i'r newidiadau hyn ddechrau effeithio ar ddirywiad diwydiannau cefn gwlad a cholli'r hen ffordd o fyw, daeth daearyddwyr i geisio diffinio cymunedau gwledig mewn cyd-destun cymdeithas gyfnewidiol, gyda'r gwaith yn cylchdroi'n bennaf o gwmpas prif nodweddion y newid cymdeithasol, sef ymlediad syniadau a mudo. Nid oes dwywaith nad yw effaith gwrthdrefoli mawr yr wythdegau, wrth i'r llif o boblogaeth ddosbarth canol adael y dinasoedd i chwilio am gymuned ac agosatrwydd cymdeithasol yng nghefn gwlad, wedi bod yn un o'r prif ysgogiadau dros roi sylw o'r newydd i'r syniad ac i'r realiti o gymunedau gwledig, fel y noda Harold Carter:

That their impact tended to disrupt the character of the localities into which they moved, that they were possibly seeking imagined rather than actual environments, these were only relevant in that they stimulated discussion as to how localities were affected by immigration, or in terms which have been widely used, how communities were changed.³⁷

Yn ychwanegol at hyn, roedd ymddangosiad ymdriniaeth newydd mewn daearyddiaeth ddynol yn niwedd yr wythdegau, sef y Troad Diwylliannol,³⁸ hefyd yn allweddol i adfywiad a datblygiad yr astudiaethau cymunedol. Wrth i ddaearyddwyr chwilio am ystyr a chynrychiolaeth yn hytrach na dadansoddi ffeithiau yn unig, fe esgorwyd ar ddaearyddiaeth ddiwylliannol newydd. Gyda'r Troad Diwylliannol fe gafwyd symudiad mewn ffordd o feddwl sy'n cwestiynu ac yn dadansoddi, yn darllen ystyr i mewn i dirwedd yn hytrach na darllen y dirwedd ei hun. Mae twf ôl-foderniaeth fel agwedd a ffordd o feddwl penodol yn yr un cyfnod yn hollbwysig i'r troad diwylliannol, gyda Clive Barnett yn nodi yn 1998 mai dyma oedd yn bennaf gyfrifol 'for geography's entry into

³⁶ Ibid., t. 212.

³⁷ Harold Carter, 'Foreword, Life in a Welsh Countryside: A Retrospect', t. 8.

³⁸ Roedd y Troad Diwylliannol yn rhan o ddatblygiad rhyngwladol a ddeilliodd o syniadau athronwyr cymdeithasol Ewropeaidd megis Michel Foucault a Jaques Derrida ac a gafodd ei ysbrydoli gan faterion diwylliannol oedd yn dominyddu digwyddiadau gwleidyddol ar y pryd, e.e Y Chwyldro Melfed ym Mhrâg a Phrotest Sgwâr Tiananmen ym Meijing.

the new fields of cultural theory.’³⁹ Ymdriniaeth ôl-fodernaidd a lywiodd yr ymchwil wedi’r troad felly, ymdriniaeth a roddodd bwyslais ar ystyr yn hytrach nag ar agweddau materol daearyddiaeth.⁴⁰ Yn groes i foderniaeth, yr hyn a geir mewn ôl-foderniaeth yw’r syniad nad oes un diwylliant yn tra-arglwyddiaethu dros un arall a bod yn hytrach ‘a best culture for each individual’.⁴¹ Gwahaniaeth ac amrywiaeth sy’n bwysig i ôl-fodernwyr gyda Pamela Shurmer-Smith yn cydnabod bod ‘difference and differentiation shifted to center stage’ yn sgil y Troad Diwylliannol.⁴² Dyma edrych ar yr eithriadau yn hytrach na’r ddeddf gan roi’r gallu i ddaearyddwyr cyfoes astudio pynciau newydd a oedd heb gael sylw yn y gorffennol:

Postmodernism emphasizes the unclearness, the fragmented, the multiformity, the missing of real conformity and of big ordering principles in society.⁴³

Gyda chri Chris Philo ar ddechrau’r nawdegau yn mynnu y dylai daearyddiaeth wledig ‘be made more open to the circumstances and to the voices of ‘other’ people in ‘other places ...’,⁴⁴ does dim amheuaeth nad yw’r Troad Diwylliannol wedi agor drysau newydd mewn ymchwil gymunedol wledig. Daeth pobl i ddeall bod gan unigolion eu dealltwriaeth a’u disgwyliadau personol o gymunedau gwledig,⁴⁵ ac fe symudodd y pwyslais i edrych ar ddiwylliannau fel prosesau dynamig ac amryfal, gan roi sylw amlwg i rôl yr ‘arall’. Daeth yn amlwg fod amryfal ystyron a deongliadau o fywyd cefn gwlad wedi cael eu heithrio yn astudiaethau’r gorffennol ac yn sgil y Troad Diwylliannol fe symudwyd o ofyn ‘beth yw gwledig’ i edrych ar y prosesau cymdeithasol sy’n ffurfio gwledigrwydd gwahanol ‘actorion.’ Fe heriwyd y ddelwedd wledig unllygeidiog, chwedl

³⁹ Clive Barnett, ‘The Cultural Turn: fashion or progress in human geography?’, *Antipode*, 30:4 (1998), 381.

⁴⁰ M. Arensten, R. Stam a R. Thuijs, *Postmodern approaches to space*, t. 1. Gw. <http://socgeo.ruhosting.nl/html/files/geoapp/Werkstukken/PostmodernSpace.pdf> (Cyrchwyd Rhagfyr 2012).

⁴¹ *Ibid.*, t. 5.

⁴² Pamela Shurmer-Smith, ‘Introduction’, yn Pamela Shurmer-Smith (gol.), *Doing Cultural Geography* (London, 2002), t. 2.

⁴³ M. Arensten, R. Stam a R. Thuijs, *Postmodern approaches to space*, t. 4.

⁴⁴ Chris Philo, ‘Neglected rural geographies’, *Journal of Rural Studies*, cyf. 8, rhif. 2 (Ebrill 1992), 194.

⁴⁵ Paul Cloke a Paul Milbourne, ‘Deprivation and lifestyles in rural Wales: II. Rurality and the cultural dimension’, *Journal of Rural Studies*, 8 (1992), 348-71, yn enwedig 360-1.

Chris Philo, ymhellach, gan ddangos nad yw bywyd go iawn yn cyfateb i'r ddelwedd draddodiadol a oedd wedi bod mor hollbresennol yn yr astudiaethau cynharaf. Un o brif nodweddion ymdriniaeth ôl-foderniaeth yw rhoi llais i'r lleisiau sydd wedi eu tawelu gan wneud yn siŵr nad yw llais neb yn cael ei eithrio. Canlyniad hyn mewn astudiaethau gwledig oedd dechrau gweld 'darlun llai diniwed a mwy tymhestlog o Gymru wledig', gyda gwaith ymchwil ar gysyniadau fel tlodi gwledig, eithrio yng nghefn gwlad, profiadau plant a phobl ifanc mewn ardaloedd gwledig, a chymhlethdod cymunedau gwledig cyfoes yn sgil datblygiadau gwrthdaro byd-eang a globaleiddio. Gyda mewnfudo ac allfudo wedi parhau i effeithio ar ardaloedd gwledig mewn sawl ffordd ers yr wythdegau, mae newidiadau yn y boblogaeth wedi llywio llawer o'r gwaith ymchwil, gyda'r llenyddiaeth eang yn adlewyrchu'r ffordd y mae daearyddwyr wedi parhau i ystyried mudo fel y prif arwydd o newid cymdeithasol, yn enwedig yng Nghymru. Daeth statws yr iaith yn rhan allweddol o'r astudiaethau ar gymunedau gwledig Cymru gan effeithio'n llwyr ar yr holl ffactorau eraill, fel y noda'r dyfyniad canlynol:

Our respondents in Wales, however, strongly associate community change with cultural change due to the influx of 'foreigners' ... Moreover, there is no doubt that many of our Welsh-speaking respondents, particularly within the area of Y Fro Gymraeg, clearly identify the influx of the foreign with an invasion of 'the English'. Here we can view 'Englishness' as a 'significant other' ... which is perceived by local Welsh-speaking residents as threatening the existence of their everyday language and culture.⁴⁶

Mae'n bwysig cofio bod astudiaethau ieithyddol sy'n dadansoddi patrymau iaith a phrosesau cymdeithasol cysylltiol yn dyddio o'r cyfnod y sefydlwyd Cadair Gregynog ym Mhrifysgol Aberystwyth yn 1917. Cafwyd y dadansoddiad daearyddol cyntaf o'r iaith Gymraeg gan Trevor Lewis yn *Annales de Geographie* yn 1926, yn dadansoddi canlyniadau Cyfrifiad 1921 o dan y teitl 'Sur la distribution du parler gallois dans Le Pays de Galles d'après le recensement de 1921'. Mae daearyddwyr Aberystwyth, gan

⁴⁶ Paul Cloke, Mark Goodwin a Paul Milbourne, 'Inside looking out; outside looking in. Different experiences of cultural competence in rural life-styles', yn Paul Boyle a Keith Halfacree (goln), *Migration into Rural Areas: Theories and Issues* (Chichester, 1998), t. 141.

gynnwys Trevor Williams, J. Gareth Thomas, Emrys Jones ac E. G. Bowen, wedi bod yn astudio'r iaith a mapio canlyniadau'r cyfrifiadau ers hynny. Yr unig beth nodedig fu'r diffyg sylw i'r iaith a'i bygythiadau yn astudiaeth arloesol Alwyn D. Rees *Life in a Welsh Countryside*, yn enwedig o gofio pa mor bwysig fu'r Gymraeg i'w waith academiaidd yn ddiweddarach. Ond gyda 92.4% o boblogaeth Llanfihangel-yng-Ngwynfa yn siarad Cymraeg yn 1951, mae'n debyg nad oedd llawer o le i boeni. Nid yr un Gymru wledig sy'n bodoli mwyach, ac mae John Aitchison a Harold Carter wedi parhau â thraddodiad anrhydeddus daearyddwyr Aberystwyth o gofnodi'r newidiadau. Yn syml, '... mae sylwadau'r ddau awdur ar y rhannau hynny o Gymru a elwir yn gyffredinol y 'Gymru Gymraeg', neu'r 'Fro Gymraeg,' yn sobreiddio dyn ...'⁴⁷

Rhan 2: Y Fro Gymraeg

Yn rhifyn 4 o *Tafod y Ddraig* yn Ionawr 1964 fe fathwyd term gwleidyddol newydd am y tro cyntaf gan Owain Owain, term sydd wedi bod yn ganolog i drafodaethau ar ddyfodol y Gymraeg a'i chymunedau dros yr hanner canrif diwethaf. Gyda map perthnasol yn amlinellu ei weledigaeth, gwelwyd dyfeisio'r term 'Y Fro Gymraeg' i ddisgrifio'r ardal neilltuol yng Ngogledd a Gorllewin y wlad a oedd yn gadarnle i'r iaith. Mewn ysgrif ddilynol yn *Y Cymro* ym mis Tachwedd yr un flwyddyn, trafododd ei weledigaeth i ganolbwyntio'r frwydr ieithyddol ar Y Fro benodol hon, gyda'r frawddeg enwog nodedig a grisialodd ei neges: 'Enillwn y Fro Gymraeg ac fe enillir Cymru, ac oni enillir y Fro Gymraeg, nid Cymru a enillir.'⁴⁸

Gyda sefydlu Cymdeithas yr Iaith yn 1963 fel ymateb i ddarlith fawr Saunders Lewis y flwyddyn flaenorol, gwelwn fod y weledigaeth ddaearyddol newydd hon i sicrhau bod cymunedau Cymraeg yn bod yn y dyfodol yn rhan o'r bwrlwm cynyddol a sbardunwyd

⁴⁷ Robin Parri, 'Y Cyngorau Newydd a'r Iaith', *Barn*, 389 (Mehefin 1995), 9.

⁴⁸ Owen Owen, 'Oni enillir y fro Gymraeg nid Cymru a enillir', *Y Cymro*, 12 Tachwedd 1964, t. 5.

gan eiriau a neges *Tynged yr Iaith*, gydag Owain Owain yn dyfynnu yn y rhifyn hwnnw o *Tafod y Ddraig*:

Fe ellir achub y Gymraeg. Y mae Cymru Gymraeg eto'n rhan go helaeth o ddaear Cymru AC NID YW'R LLEIAFRIF ETO'N GWBL DDIBWYS.⁴⁹

Gellid tybio hefyd fod y syniad o'r 'Fro Gymraeg' wedi ei ysbrydoli gan y *Gaeltacht* yn Iwerddon, sef yr ardaloedd penodol a sefydlwyd yng ngorllewin y wlad yn 1926 ac a fu'n arddel polisïau ieithyddol a chymdeithasol gwahanol i weddill Iwerddon ers hynny. Nod y *Gaeltacht* oedd 'diogelu a meithrin yr ardaloedd hynny lle'r oedd yr iaith yn ystyrlon fyw ... lle nad oedd y ffynnon wedi sychu',⁵⁰ ac fe ellir gweld perthnasedd hyn i'r ardaloedd a'r cymunedau a ystyrid yn rhan o'r 'Fro Gymraeg'; sylweddolwyd bod angen gweithredu cyn iddi fynd yn rhy hwyr. Ond yn wahanol i Iwerddon, nid clwstwr o wahanol ardaloedd oedd o dan sylw yng Nghymru, ond 'un talp unedig o dir ... gyda therfynau lled eglur':⁵¹

Nid *broydd* nac *ardaloedd* a ddewiswyd ond *bro*. Grym yr unigol oedd fod un talp unedig o dir dan sylw gyda therfynau lled eglur. Mae'n wir fod y gair *bro* yn hanesyddol cyn hynny wedi cyfateb i ardal lai, lle'r oedd closrwydd cymdogaeth yn peri undod organig. Yn sicr ymestyn ar undod bychanfyd o'r fath oedd bwriad y term.⁵²

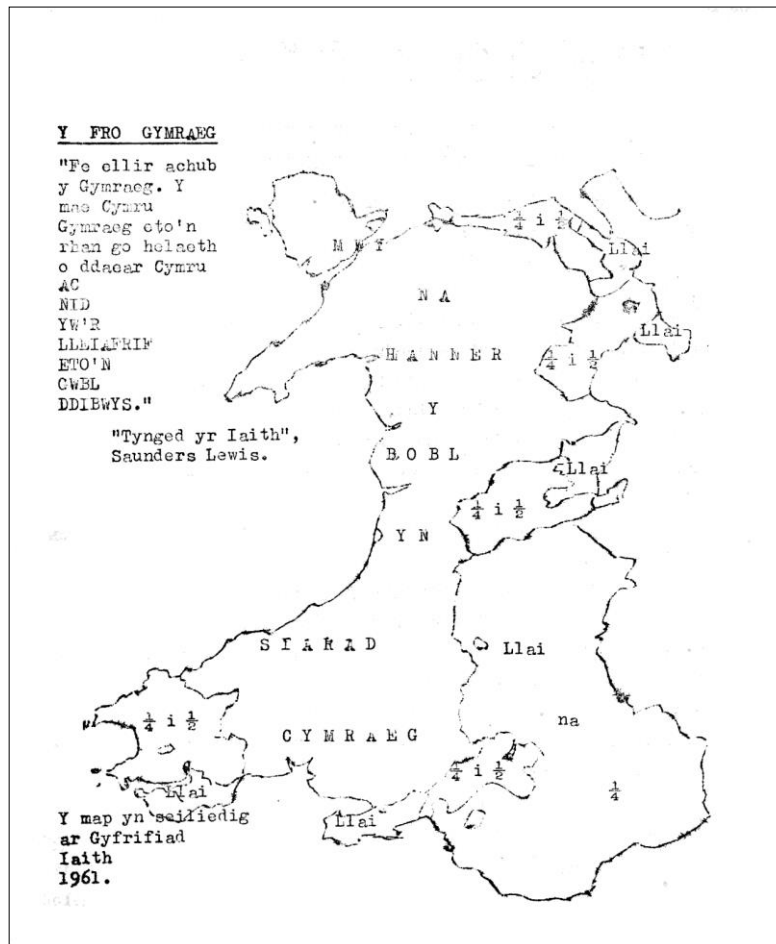
Gwelwn oddi wrth y map cyntaf a gyhoeddwyd gan Owain Owain yn 1964 fod y fro unedig wreiddiol yn ymestyn i lawr y gorllewin o Ynys Môn i rannau o Sir Benfro a Chaerfyrddin gan gynnwys hefyd orllewin Powys a'r hen Glwyd:

⁴⁹ Owen Owen, 'Y Fro Gymraeg', *Tafod y Ddraig*, 4 (Ionawr 1964), t. 2.

⁵⁰ Iwan Edgar, 'Y Fro Gymraeg Heddiw', yn Simon Brooks a Richard Glyn Jones (goln), *Pa beth yr aethoch allan i'w achub?*, t. 45.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

Yn naturiol, mae tiriogaeth y Fro wedi crebachu'n sylweddol erbyn hyn, gydag astudiaethau niferus John Aitchison a Harold Carter yn disgrifio'n fanwl y broses a fu'n gyfrifol am ddarnio'r ardal graidd yn ystod yr ugeinfed ganrif.⁵⁴ Ers gallu cydnabod prif graidd amlwg lle'r oedd dros 90% o'r boblogaeth yn siarad Cymraeg ar gychwyn y ganrif, bu'n rhaid gostwng y ganran amodol fesul degawd er mwyn cyfiawnhau rhyw fath o ardal graidd o hyd, nes i'r ddau awdur ddatgan bod hynny'n amhosibl erbyn diwedd y ganrif:

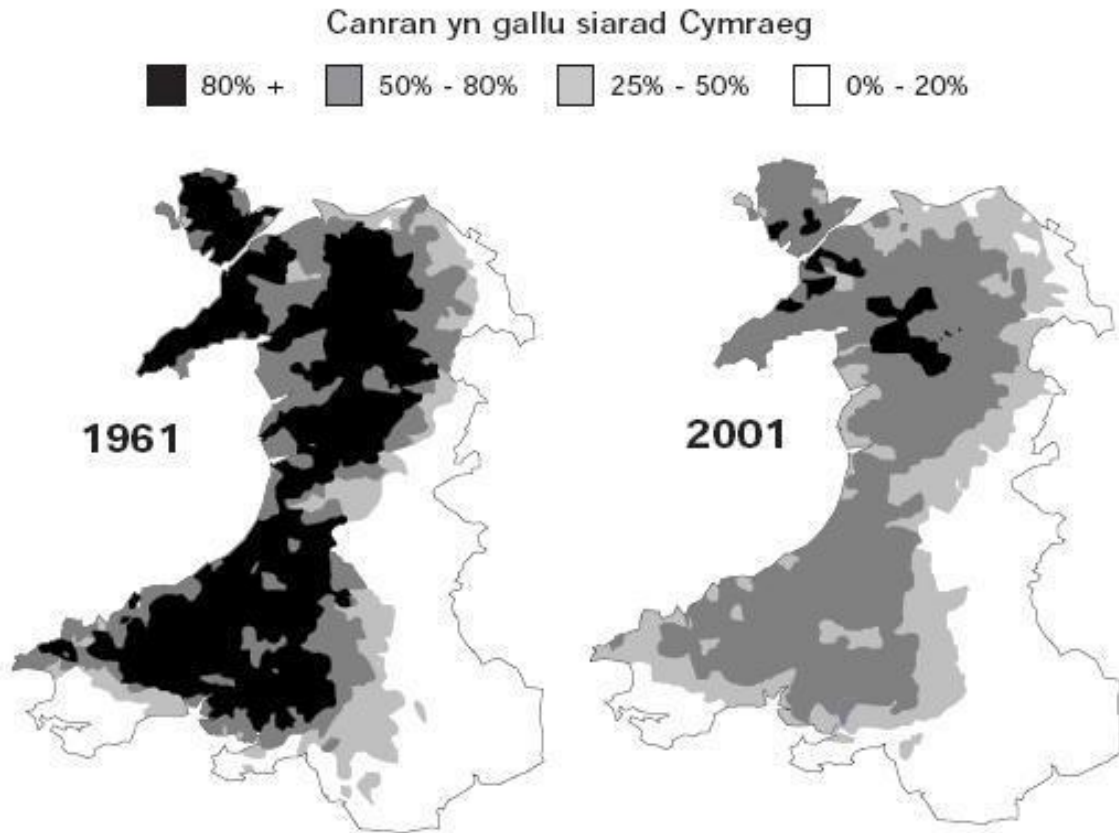
⁵³ Map gwreiddiol gan Owen Owen, 'Y Fro Gymraeg', t. 2. Gw. http://cy.wikipedia.org/wiki/Delwedd:Y_fro_gymraeg.jpg (Cyrchwyd Rhagfyr 2014).

⁵⁴ Gw. John Aitchison a Harold Carter, 'Yr Iaith Gymraeg 1921-1991: Persbectif Geo-leithyddol', yn Geraint H. Jenkins a Mari A. Williams (goln), 'Eu Hiaith a Gadwant?', tt. 86-8.

Erbyn 1991 yr oedd dwy elfen yn amlwg. Byddai'n rhaid mabwysiadu cyfran mor isel â 50% er mwyn cyfiawnhau ac adnabod ardal barhaol o siaradwyr Cymraeg yng ngogledd a gorllewin Cymru neu dderbyn bod darnio eisoes wedi digwydd yn y berfeddwlad draddodiadol, gan adael dim ond olion ynysedig o'r craidd traddodiadol Cymraeg ei iaith.⁵⁵

Mae'r ddau fap cyfatebol isod yn dangos y dirywiad ingol rhwng sefyllfa ieithyddol 1961, sef y cyfrifiad y seiliwyd syniad Owain Owain o'r Fro Gymraeg arno a chyfrifiad cyntaf y mileniwm newydd yn 2001.

Mapiau 2 a 3:⁵⁶

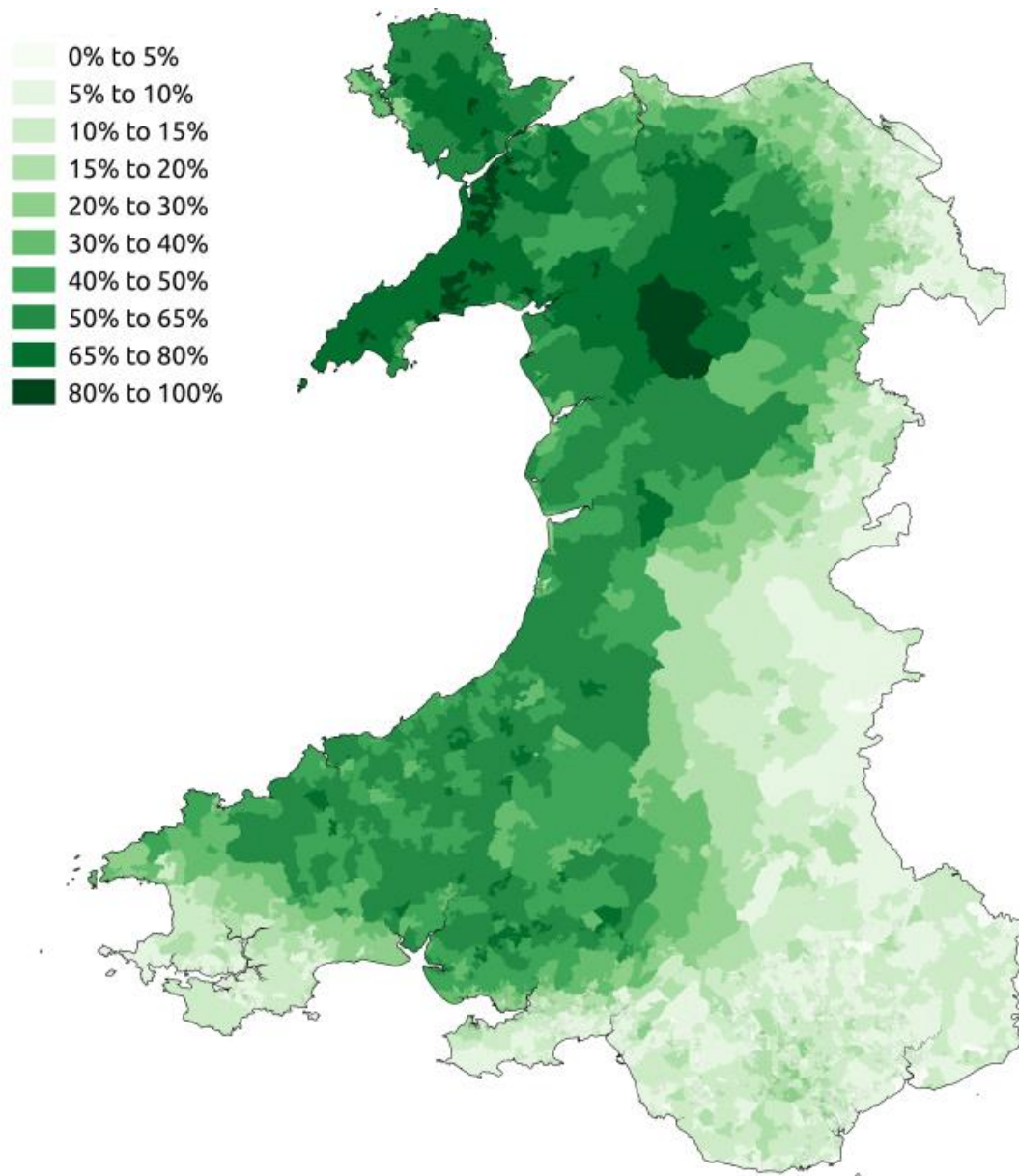

⁵⁵ Ibid., t. 104.

⁵⁶ Gwefan Cymuned, gw. <http://cymuned.net/blog/index.php?s=medru> (Cyrchwyd Medi 2014).

Dyma fap sy'n dangos yn glir y sefyllfa bresennol, yn seiliedig ar ganlyniadau Cyfrifiad 2011.

*Map 4:*⁵⁷

⁵⁷ 'Ardaloedd Cymru yn ôl nifer y siaradwyr Cymraeg 2011', gw. http://en.wikipedia.org/wiki/Y_Fro_Gymraeg#mediaviewer/File:Welsh_speakers_in_the_2011_census.png (Cyrchwyd Awst 2014).

Rhan 3: 'Mae'n bum munud i hanner nos': Y Ffeithiau Moel

Pan âi Sais uniaith i un o bum sir Gymreiciaf Cymru – Môn, Arfon, Meirionnydd, Ceredigion a Chaerfyrddin – yr oedd bron cymaint o bysgodyn allan o'r dŵr ag a fyddai yn yr Almaen heddiw. Yno, yr oedd mwy na naw o bob deg yn Gymry Cymraeg, a phrin un o bob pedwar o'r rheini a fedrai Saesneg. Hynny yw, rhywbeth gyda llaw oedd deall tipyn o Saesneg; Cymraeg, a Chymraeg yn unig, oedd iaith y gymdeithas.⁵⁸

Dyma ddisgrifiad Alwyn D. Rees o Gymru 1891, y tro cyntaf y cyfrifiwyd nifer y Cymry Cymraeg yn arolwg y cyfrifiad. Fe ddangosodd y ffigurau cyntaf hynny yn agos at filiwn o Gymry Cymraeg, 54.5% o'r boblogaeth, gyda thros hanner ohonynt yn uniaith Gymraeg.⁵⁹ Ganrif yn ddiweddarach, ac fe welwyd yng Nghyfrifiad 1991 bod y Cymry uniaith wedi darfod, pedwar o bob pump o'r boblogaeth genedlaethol yn ddi-Gymraeg a thriogaeth ieithyddol y siroedd Cymreiciaf hynny wedi crebachu ac edwino'n sylweddol. Yn wir, roedd bron i ddwbl y ganran o Gymry uniaith yn 1891 o'u cymharu â siaradwyr Cymraeg 1991.⁶⁰ Cymru wahanol iawn oedd Cymru 1991, yn enwedig yn siroedd Y Fro Gymraeg draddodiadol, y siroedd hynny sy'n cael eu crybwyll yn nisgrifiad Alwyn D. Rees uchod. Bwriad y rhan nesaf yw manylu ar rai o'r newidiadau arwyddocaol a welwyd yn yr ardaloedd hynny o 1991 ymlaen, gan osod y cefndir ar gyfer y cyfnod y mae'r beirdd yr astudir eu gwaith yma yn canu ynddo.⁶¹

⁵⁸ Alwyn D. Rees, 'Cyfri'r Cymry', t. 81.

⁵⁹ Roedd 55.8% yn uniaith, sef 30.4% o'r boblogaeth gyfan.

⁶⁰ Hywel Teifi, 'Dechrau Rhifo?', *Barn*, 441 (Hydref 1999), 48.

⁶¹ Mae mwyafrif y data canlynol yn deillio o Gyfrifiadau 1991, 2001 a 2011, a godwyd unai o wefan Nomis: official labour market statistics [Hawlfraint y Goron ONS], gw. <https://www.nomisweb.co.uk/> neu o wefan Neighbourhood Statistics [Hawlfraint y Goron ONS], gw. <http://www.neighbourhood.statistics.gov.uk/dissemination/LeadHome.do?m=0&s=1423220812054&enc=1&nsjs=true&nsck=false&nssvg=false&nswid=1366> oni nodir ffynhonnell arall. Gwaith cyfrifo'r awdur oni nodir yn wahanol. Rhaid cofio bod cyfyngiadau wrth gymharu data cyfrifiad, gan gynnwys bod ffiniau wardiau a chymunedau, diffiniadau a modd o gyfrifo wedi newid. Am fwy o wybodaeth, gw. John Aitchison a Harold Carter, *Language, economy and society: The changing fortunes of the Welsh language in the twentieth century* (Cardiff, 2000), t. 89. Yn benodol, newidwyd ffiniau siroedd Cymru yn ystod cyfnod yr ymchwil (1996) ac felly nid oedd siroedd cyfredol Ynys Môn, Gwynedd, Ceredigion a Chaerfyrddin mewn bodolaeth yng Nghyfrifiad 1991. Mae'r awdur wedi echdynnu'r data ar gyfer y siroedd fel y safent heddiw er mwyn eu cyflwyno yma.

3.1 Poblogaeth a Chymdeithas

1. Mudo:

Gwelwyd cynnydd o 8% ym mhoblogaeth Cymru rhwng cychwyn cyfnod yr astudiaeth hon yn 1991 a'r Cyfrifiad diweddaraf yn 2011, gyda'r cyfanswm yn pasio'r trothwy 3 miliwn o gwmpas y flwyddyn 2007. Gyda chyfrifiad 2011 yn nodi cynnydd o 5% er 2001, fe welwyd yn negawd cyntaf yr ugeinfed ganrif ar hugain y cynnydd mwyaf mewn unrhyw gyfnod o ddeng mlynedd er 1951.⁶² Yn naturiol felly, ac fel y gwelir yn glir yn y tabl isod (tabl 1), cynyddu yn amlwg yr oedd hanes poblogaeth y pedair sir o dan sylw rhwng 1991 a 2011, gyda chynnydd enfawr o 20% yng Ngheredigion.⁶³ Mae Ynys Môn yn eithriad i'r patrwm safonol, gyda chynnydd o 0.9% yn unig rhwng 1991 a 2011, a hynny wedi i'r boblogaeth ostwng dros 2,000 o 69,149 i 66,829 yn negawd olaf yr ugeinfed ganrif cyn codi'n ôl i 69,751 erbyn 2011.

Tabl 1:⁶⁴

Poblogaeth (Pob person)	1991	2001	2011	Cynnydd 1991-2011 (%)
Ynys Môn	69,149	66,829	69,751	0.9%
Gwynedd	113,331	116,843	121,874	7.5%
Ceredigion	63,094	74,941	75,922	20.3%
Caerfyrddin	168,364	172,842	183,777	9.2%
Caerdydd	285, 531	305,353	346,090	21.2%
Cymru	2,835,073	2,903,085	3,063,456	8.1%

⁶² BBC News Wales, 'Census 2011: Largest rise in Wales population since 1951' (11 Rhagfyr 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-20680412> (Cyrchwyd Ionawr 2014).

⁶³ Yn ogystal â rhesymau mudo, mae'r nifer o bobl ifanc sy'n mynychu prifysgol wedi cynyddu'n sylweddol yn ystod yr ugain mlynedd diwethaf, gyda chynnydd enfawr mewn nifer o'r tu allan sy'n dod i astudio yng Nghymru. Mae hyn yn amlwg wedi cael effaith ar ffigurau ar draws Cymru, yn enwedig yng Ngheredigion, ac i raddau llai, yng Ngwynedd.

⁶⁴ Tabl yn seiliedig ar ddata o wefan Nomis [Hawlfraint y Goron ONS].

Yn naturiol, mae'r gwahaniaeth rhwng genedigaethau a marwolaethau wedi cyfrannu at y cynnydd hwn, ond mae'n wir mai ffactor arall sy'n bennaf gyfrifol am dwf poblogaeth ein gwlad, sef mewnfudo.

Mudo a mewnfudo ydi'r profiad mwya' Cymreig y galla i feddwl amdano. Mudo greodd bentrefi'r chwareli, mudo greodd olud Cymoedd y De, mudo greodd Gaerdydd ac Abertawe a Chaernarfon a'r Bala a Phwllheli a phob dinas a thref yn y byd ...⁶⁵

Mae symudiadau pobl i mewn ac allan o Gymru wedi effeithio ar lefel poblogaeth y wlad erioed ac wedi degawd o boblogaeth sefydlog yn y saithdegau, fe welwyd gostyngiad yn y boblogaeth ar ddechrau'r wythdegau yn sgil mudo *net* allan o Gymru. Fodd bynnag, ers hynny, mae'r nifer sy'n symud i mewn wedi gwrthsefyll y nifer sy'n symud allan, gyda mudo wedi cyfrannu mwy i newidiadau mewn poblogaeth na newid naturiol, yn enwedig yn ystod yr ugain mlynedd diwethaf. Yn wir, mae'n debyg mai ffactorau mudo a fu'n gyfrifol am dros 90% o'r twf a welwyd rhwng 2001 a 2011⁶⁶ ac er y gwelwn fwy o enedigaethau o'i gymharu â marwolaethau yn y dyfodol agos, mae disgwyl mai mudo *net* fydd y prif ffactor i ysgogi twf pellach ym mhoblogaeth Cymru.⁶⁷

Mae mewnfudo ac allfudo mewn ardaloedd gwledig yn rhyngweithio mewn ffyrdd cymhleth, a heb amheuaeth fe gaiff cymhlethdod y broses ei hadlewyrchu yn y deunydd a ysgrifennwyd amdani.⁶⁸ Mae mwyafrif y gwaith yn canolbwyntio ar fewnfudo drwy wrthdrefoli ac allfudo drwy ddiboblogi a hawdd yw cytuno ag Arsyllfa Wledig Cymru sy'n

⁶⁵ Simon Brooks, 'Colofn fisol y Golygydd: Steddfod Gorllewin Caerdydd', *Barn*, 426 (Gorffennaf/Awst 1998), 6.

⁶⁶ BBC News Wales, 'Census: Wales population up 5% to 3.06m, Cardiff up 12%' (16 Gorffennaf 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-18855679> (Cyrchwyd Gorffennaf 2013).

⁶⁷ Sue Leake (Ystadegau Cymru), *Bwletin Ystadegol: 2012-based National Population Projections for Wales* (Llywodraeth Cymru, 6 Tachwedd 2013), t. 1. Gw. <http://wales.gov.uk/docs/statistics/2013/131106-national-population-projections-2012-based-en.pdf> (Cyrchwyd Awst 2014).

⁶⁸ Gw. Simon Hartwell, Lawrence Kitchen, Paul Milbourne a Selyf Morgan, *Population Change in Rural Wales: Social and Cultural Impacts [Research Report No. 14]* (Arsyllfa Wledig Cymru, Chwefror 2007), tt. 9-20. Gw. <http://www.walesruralobservatory.org.uk/sites/default/files/14.%20Population%20Change%20in%20Rural%20Wales%20-%20Social%20and%20Cultural%20Impacts.pdf> (Cyrchwyd Awst 2014). Mae'r degawdau diwethaf wedi gweld amrywiaeth eang o lenyddiaeth a chyhoeddiadau ar y newid mewn poblogaeth wledig mewn gwahanol wledydd.

datgan ‘bod y rhan fwyaf ohonynt yn nodi gwrthdrefoli fel y ffactor mwyaf grymus mewn llifoedd ymfudo gwledig.’⁶⁹ Cyfeiria gwrthdrefoli at y patrwm a welwyd ym Mhrydain o’r chwedegau ymlaen i ddisgrifio’r llif cydnabyddedig o’r dinasoedd i’r ardaloedd gwledig, gan wrthdroi’r llif hanesyddol a welodd bobl yn gadael cefn gwlad i chwilio am waith a bywyd gwell yn y trefi a’r dinasoedd. Mae gwaith John Stillwell ar gychwyn cyfnod yr astudiaeth hon yn cydnabod fel y bu i’r mewnlifiad enfawr yn y saithdegau a’r wythdegau o bobl o Loegr ddechrau gwrthdroi’r dirywiad yn y boblogaeth mewn ardaloedd gwledig yng Nghymru, gyda’r ffocws ar fewnfudo wedi troi yn bennaf i ganolbwyntio ar Gymru a gorllewin Lloegr erbyn dechrau’r nawdegau.⁷⁰ Er bod tystiolaeth gan Arsyllfa Wledig Cymru yn dangos y glir na fyddai’r siroedd gwledig wedi gallu cynnal eu poblogaeth heb y mewnfudo hwn gan na fu digon o enedigaethau naturiol ynddynt,⁷¹ fel y noda John Stillwell yn 1991, roedd gan y patrwm newydd hwn o adfywiad gwledig fygythiad enfawr i natur ddiwylliannol, gymdeithasol ac ieithyddol yr ardaloedd hynny:

The in-migration of people into rural Wales, many of them from outside the Principality, and the impact of such in-migrants on the destination communities is seen by many as a great threat to Welsh culture ... the rural “revival” is widely regarded as having the potential to destroy the linguistic and cultural traditions of these areas.⁷²

Hawdd gweld apêl y Gymru wledig i bobl o ganolfannau poblog a dinesig Lloegr, fel y tystia profiad un fewnfudwraig i Llyn y cyfeiriwyd ato ar dudalennau cylchgrawn *Barn*:

... doeddwn i ddim yn gwybod llawer am y lle dim ond ei fod yn lle distaw braf, er mi oeddwn yn meddwl y byddai hi’n brysurach yma. Mae’n wledig iawn yma, ond rwy’n hoffi’r lle. Mae gan y plant fwy o ryddid i gerdded. Bywyd y wlad – mae’n saffach ...⁷³

⁶⁹ Ibid., t. 6.

⁷⁰ John Stillwell (1991) yn John Aitchison a Harold Carter, *Language, economy and society*, t. 111.

⁷¹ Simon Hartwell et al, *Population Change in Rural Wales*, t. 22.

⁷² John Stillwell (1991) yn John Aitchison a Harold Carter, *Language, economy and society*, t. 111.

⁷³ Mai Williams, ‘Michelle a Jimbo Rudge’, yn ‘Arolwg Barn’, *Barn*, 537 (Hydref 2007), 17.

Mae geiriau Michelle Rudge yn dangos bod y syniad rhamantaidd o'r delfryd gwledig yn denu o hyd, gyda ffactorau gwrthio negyddol y ddinas, gan gynnwys llygredd, troseddau a thraffig, yn rhan allweddol o'r penderfyniad. Fe ddangosodd astudiaeth Sefydliad Materion Cymreig yn 1988 bod 30% o fewnfudwyr wedi dewis ymgartrefu yng Nghymru oherwydd 'amgylchfyd heddychlon, iachus a phrydferth ei chefn gwlad, gan droi cefn ar fywyd dinesig prysur.'⁷⁴ Mae stori Michelle Rudge a'i theulu yn crisialu nifer o'r tueddiadau a'r nodweddion sy'n gyffredin ymysg mewnfudwyr i Gymru, gyda nifer ohonynt yn bobl sydd wedi bod ar eu gwyliau yn yr ardal yn flaenorol, neu wedi dilyn llwybr mewnfudwyr blaenorol i'r ardal:

Symudodd y teulu o ganolbarth Lloegr i Roshirwaun yn Llŷn saith mlynedd yn ôl wedi i Michelle Rudge fwynhau gwyliau ym Mhwlheli. Roedd ei modryb eisoes yn byw yn y dref, ac ar ôl symud i Bwlheli fe gafodd Michelle Rudge dŷ gan y Gwasanaethau Cymdeithasol yn Rhoshirwaun. Bellach mae ei mam, ei nain, ei brawd a'i deulu yntau wedi symud ati i'r ardal, ac oherwydd hynny nid yw'r teulu'n teimlo unrhyw reidrwydd i gymysgu â phobl leol ...⁷⁵

Mae'r patrwm o bobl yn penderfynu mudo ar ôl cael eu denu ar wyliau i'r ardal yn deillio'n ôl i'r cyfnod o dwf mewn ymwelwyr i ardaloedd arfordirol a gwledig Cymru wedi'r Ail Ryfel Byd, gyda'r cynnydd mewn incwm a chysylltiadau isadeiledd rhwng Cymru a chanolfannau dinesig Lloegr yn ffactorau nodedig. Gyda datblygiad y we fyd eang a chysylltiadau technoleg, daeth cymunedau gorllewin Cymru yn fwy hygyrch nag erioed, a thra bod y diwydiant ymwelwyr wedi cadw nifer o deuluoedd Cymraeg yn eu milltir sgwâr ac arallgyfeirio wedi bod o gymorth mawr i deuluoedd amaethyddol, nid oes amheuaeth nad 'diwydiant paradocsiaidd ... yw'r diwydiant croeso, yn frith o fanteision economaidd ac o anfoneision cymdeithasol ac amgylcheddol.'⁷⁶ Mae astudiaeth Dylan Phillips yn nodi'n amlwg y ffyrdd y bu'r diwydiant yn fygythiad i'r Gymraeg a Chymreictod ar hyd y degawdau, gyda datblygiad y math anghywir o

⁷⁴ Sefydliad Materion Cymreig, *Cymru Wledig: Newidiadau mewn poblogaeth ac Agweddau Cyfredol* (Caerdydd, 1988), t. 41.

⁷⁵ Mai Williams, 'Michelle a Jimbo Rudge', 17.

⁷⁶ Dylan Phillips, 'Pa bris y croeso? Effeithiau Twristiaeth ar y Gymraeg', yn Geraint H. Jenkins a Mari A. Williams (goln), *'Eu Hiaith a Gadwant'?*, t. 509.

dwristiaeth – gan gynnwys meysydd carafannau sefydlog a marinas – wedi cyfrannu’n angeuol at y bygythiad. Yn sicr, nid ymweliadau penwythnos yn unig fu canlyniad yr holl hyrwyddo ar Gymru, gydag ymchwil Dylan Phillips a Catrin Thomas ar gymunedau Gogledd-orllewin Cymru yn dangos bod 59% o’r mewnfudwyr wedi bod yma ar wyliau cyn symud yn barhaol.⁷⁷ Wrth i’r mudwyr ddilyn aelodau eraill o’r teulu neu ffrindiau sydd wedi symud eisoes, mae’n arwain at glystyrau uchel mewn mannau penodol, gan gynnwys pentrefi fel Llanbedrog a Llanengan ym Mhenrhyn Llŷn. Yn sgil hyn, fel y noda’r dyfyniad uchod, nid oes angen i’r mewnfudwyr gymysgu nac ymroi i’r gymdeithas leol, gan ffurfio eu rhwydweithiau eu hunain, gyda’r adroddiad i’r effaith y gallai ymestyn y Marina ym Mhwlheli yn datgan bod dau grŵp ieithyddol amlwg yn ffurfio wrth i ganran y siaradwyr Cymraeg ddisgyn i tua 60%.⁷⁸

Fel y noda John Aitchison a Harold Carter, mae’r data am fewnfudo o’r cyfrifiad yn eithaf cyfyngedig, gan eu bod yn seiliedig ar newid cyfeiriad yn y flwyddyn yn arwain at y cyfrifiad yn unig.⁷⁹ Cipolwg o’r flwyddyn yn hytrach na’r degawd a geir felly, ac er bod newidiadau lleol yn gallu amharu ar y canlyniadau, mae’r ffigurau yn ddigon i ddangos y duedd amlwg sydd wedi trawsnewid y cymunedau dros y chwarter canrif diwethaf, gyda chanlyniadau Cyfrifiad 1991 yn dangos bod dros 80% o’r mewnfudwyr i bob ardal yn y Fro Gymraeg ac eithrio Meirionnydd wedi dod o’r tu allan i Gymru.⁸⁰ Ynys Môn welodd y nifer mwyaf o fewnfudwyr ac fe gafodd hynny ei adlewyrchu yn y niferoedd isel a gofnodwyd yn siarad Cymraeg yng Nghyfrifiad 1991 (62%) a’r nifer isel a anwyd yng Nghymru (67.7%). Gellir tybio fod agosatrwydd yr ynys at ffordd ddeuol yr A55 wedi cyfrannu at y nifer uchel yn Ynys Môn, fel y digwyddodd yn Arfon. Mae’r gwahaniaeth rhwng canran y mewnfudwyr i’r ardaloedd hyn a siaradai Gymraeg o’i gymharu â chanran y siaradwyr yn yr ardaloedd yn ysgytwol ac yn sicr wedi effeithio ar Gymreictod

⁷⁷ Dylan Phillips a Catrin Thomas, *Effeithiau Twristiaeth ar yr iaith Gymraeg yng Ngogledd-Orllewin Cymru* (Aberystwyth, 2001), t. 26.

⁷⁸ Geraint Hughes, ‘Hwyllo yn erbyn y lli’, *Barn*, 509 (Mehefin, 2005), 5.

⁷⁹ John Aitchison a Harold Carter, *Language, economy and society*, t. 113.

⁸⁰ *Ibid.*, t. 116.

yr ardal.⁸¹ Mae'r ffaith i Feirionnydd a Cheredigion weld colled yn eu poblogaeth naturiol yn y cyfnod yn golygu bod y ffigurau mewnfudo wedi bod yn fwy perthnasol, gydag Aitshison a Carter yn nodi y byddai mewnlifiad ar yr un raddfa yng Ngheredigion ymhob blwyddyn rhwng 1981 a 1991 wedi gweld cyfanswm o 16,670 o fewnfudwyr, cynnydd o 29% ym mhoblogaeth y sir.⁸² Bu hyn heb amheuaeth yn gyfrifol am y gostyngiad a welwyd yn y siaradwyr, o 65.5% yn 1981 i 59.15 yn 1991.⁸³

O droi at y ffigurau diweddaraf, 'dychrynlyd' fu gair yr ystadegydd Hywel Jones i ddisgrifio'r mewnfudo yng nghyd-destun yr iaith,⁸⁴ gyda'i waith diweddar yn dangos 9 ward yng Nghymru lle roedd dros 7.5% o'r boblogaeth dros 25 oed wedi mewnfudo yno yn ystod y flwyddyn,⁸⁵ fel y trafodir maes o law.

2. *Man Geni*

Mae'n amlwg felly bod mapio mudo yn broses gymhleth, ac efallai mai un ffordd symlach o weld patrwm mewnfudwyr yw drwy edrych ar wlad enedigol y boblogaeth, er nad yw hynny'n adlewyrchu'r nifer sydd wedi mewnfudo'n union wrth reswm, gyda nifer o Gymry Cymraeg wedi eu geni yn Lloegr am ba reswm bynnag.⁸⁶ Ond heb amheuaeth, ni ellir anwybyddu'r ffigurau, gan fod y berthynas rhwng man geni a chanran y siaradwyr Cymraeg mewn rhai ardaloedd yn allweddol.

Dros y degawdau, mae'r canlyniadau ar gyfer Cymru gyfan yn dangos tuedd glir o ostyngiad yn y nifer a anwyd yng Nghymru, ac yn naturiol felly, cynnydd yn y nifer a

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid., t. 118.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Hywel M. Jones, a ddyfynnwyd yn Iolo Cheung, 'Ffigurau mewnfudo'r Cyfrifiad yn "ddychrynlyd"', *Golwg*, cyf. 26, rhif. 43 (10 Gorffennaf 2014), 5.

⁸⁵ Idem, Statiaith, 'Mudo i Gymru, 2011', gw.

http://statiaith.com/cymraeg/demograffig/cyfrifiad/2011/DC8201/map_DC8201CymraegMewnlif_poblogaeth25oedathrosodd.html (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

⁸⁶ Mae hyn yn arbennig o wir am y siroedd ar hyd y ffin, gan fod yr ysbytai agosaf mewn llefydd fel Amwythig, Caer a Henffordd. Gallai sawl rheswm arall fod yn ogystal, gan gynnwys yr allfudo a welwyd ymhlith y Cymry Cymraeg i chwilio am waith i ddinasoedd Lloegr a allai olygu fod nifer o'r plant a anwyd yno wedi symud yn ôl i Gymru.

anwyd y tu allan i'r wlad. Wedi canran o 83% o'r boblogaeth wedi eu geni yng Nghymru yng Nghyfrifiad 1951, mae'r ffigur wedi disgyn i 77% erbyn 1991, 75% yn 2001 a 72.7% erbyn 2011. Mae'r tabl isod yn crynhoi'r niferoedd a'r ganran a anwyd y tu allan i Gymru yn y pedair sir yng nghyfrifiadau 1991, 2001 a 2011:

Tabl 2.⁸⁷

Man Geni – Tu Allan i Gymru	1991		2001		2011	
	Nifer / Fel canran o'r boblogaeth		Nifer / Fel canran o'r boblogaeth		Nifer / Fel canran o'r boblogaeth	
Ynys Môn	22,349	32.3%	21,670	32.4%	23,448	33.6%
Gwynedd	31,955	28.2%	35,276	30.2%	40,425	33.2%
Ceredigion	22,566	35.8%	31,038	41.4%	33,917	44.7%
Caerfyrddin	30,624	18.2%	24,452	19.9%	44,084	24%
Cymru	64,7374	22.8%	71,4331	24.6%	83,7451	27.3%

Er bod mewnfudo myfyrwyr prifysgol yn cael effaith ar ganlyniadau Gwynedd a Cheredigion, fe welwn gynnydd hollbresennol yn y niferoedd (ac eithrio ym Môn a Chaerfyrddin rhwng 1991 a 2001) a'r canrannau yn y cyfnod hwn o ugain mlynedd. Ym Môn, Gwynedd a Cheredigion, mae'r canrannau yn sylweddol uwch na'r ganran genedlaethol ar bob achlysur ac er bod y ffigurau'n cadarnhau nad mewnfudo yw prif broblem yr iaith yng Nghaerfyrddin, mae'r cynnydd o dros 13,000 yn y niferoedd a anwyd y tu allan i'r wlad rhwng 1991 a 2011 yn hynod. Erbyn 2011 felly, nid yw dros draean o boblogaeth Ynys Môn a Gwynedd, a bron i hanner pobl Ceredigion, wedi eu geni yng Nghymru. Yn naturiol, yn Lloegr y ganwyd y mwyafrif llethol o'r boblogaeth a anwyd y tu allan i Gymru, er y gwelwn gynnydd graddol nodedig yn y nifer a anwyd y tu allan i'r Deyrnas Unedig. Felly er bod y niferoedd a'r ganran a anwyd yn Lloegr wedi cynyddu yn y pedair sir rhwng 1991 a 2011, gostwng mae'r ganran honno mewn perthynas â'r holl boblogaeth sydd wedi eu geni y tu allan i Gymru.⁸⁸ Wrth i ni allu

⁸⁷ Tabl yn seiliedig ar ddata o wefan Nomis [Hawlfraint y Goron ONS].

⁸⁸ Er enghraifft, o edrych ar Wynedd, fe welwn mai 24.7% o'r boblogaeth a anwyd yn Lloegr yn 1991, gan gynyddu i 26.6% yn 2001 a 27.4% erbyn 2011. Ond o edrych ar y ganran o Loegr fel canran o'r boblogaeth gyfan o du allan i Gymru, mae'r ffigur wedi gostwng o 87.8% yn 1991 i 82.7% erbyn 2011.

dweud bellach bod mwy nag un ymhob pump o boblogaeth Cymru wedi eu geni yn Lloegr, mae'r tabl isod yn dangos canrannau uwch y siroedd craidd:

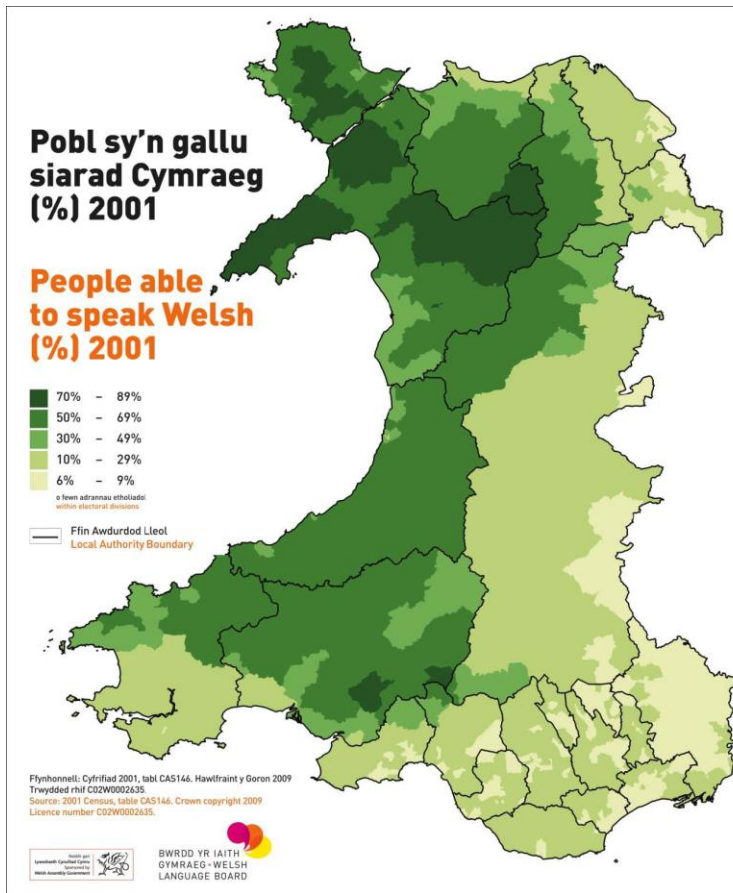
*Tabl 3.*⁸⁹

Man Geni – Lloegr	1991 Nifer / Fel canran o'r boblogaeth (canran o'r boblogaeth o'r tu allan)		2001 Nifer / Fel canran o'r boblogaeth (canran o'r boblogaeth o'r tu allan)		2011 Nifer / Fel canran o'r boblogaeth (canran o'r boblogaeth o'r tu allan)	
Ynys Môn	19,535	28.3% (87.4%)	18,959	28.4% (87.5%)	20,090	28.8% (85.7)
Gwynedd	28,047	24.7% (87.8%)	31,024	26.6% (87.9%)	33,430	27.4% (82.7%)
Ceredigion	19,857	31.5% (88%)	27,299	36.4% (88%)	28,385	37.4% (83.7%)
Caerfyrddin	26,110	15.5% (85.3%)	28,972	16.8% (84.1)	34,799	18.9% (78.9%)
Cymru	539,700	19% (83.4%)	58,9828	20.4% (82.6%)	63,6266	20.8% (76%)

Mae cymharu'r ddau fap isod o Gyfrifiad 2001 yn dangos yn glir y berthynas rhwng gwlad enedigol a'r iaith Gymraeg. Mae'r map cyntaf, ar y chwith, yn dangos y ganran gyfan o siaradwyr Cymraeg, gyda'r gwyrdd tywyll yn nodi ardaloedd â thros 70% o siaradwyr. Mae'r ail fap, ar y dde, yn dangos y ganran oedd yn gallu siarad Cymraeg ar sail y rhai oedd wedi eu geni yng Nghymru yn unig. Unwaith yn rhagor, mae'r lliw gwyrdd tywyllaf yn cynrychioli dros 70% o Gymry Cymraeg, ac yn llawer amlycach y tro hwn wrth reswm:

⁸⁹ Tabl yn seiliedig ar ddata o wefan Nomis [Hawlfraint y Goron ONS].

Map 5:⁹⁰

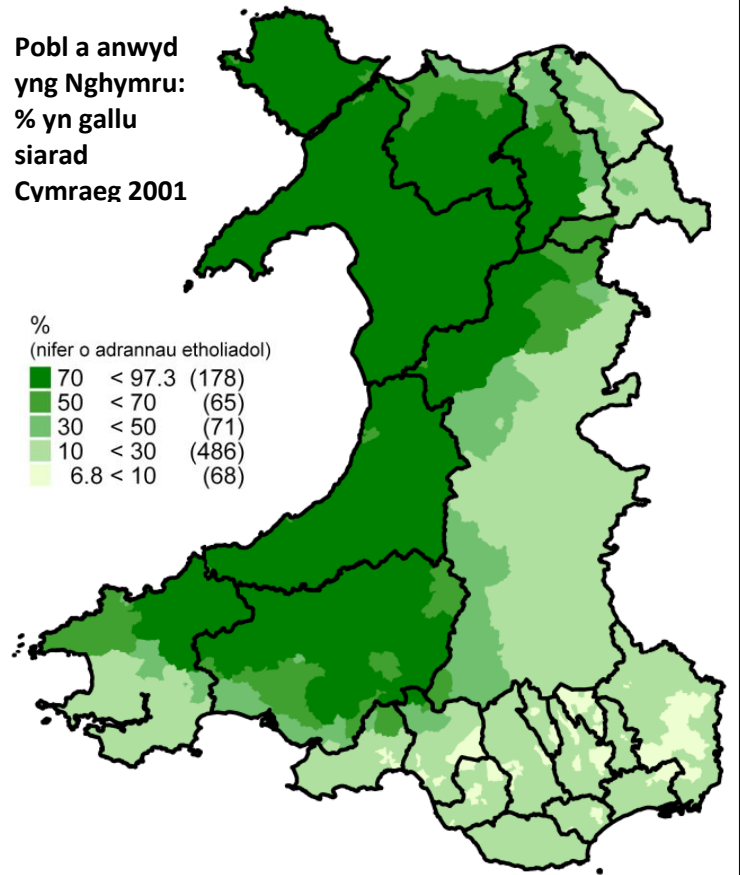

Map 6:⁹¹

Pobl a anwyd yng Nghymru: % yn gallu siarad Cymraeg 2001

%
(nifer o adrannau etholiadol)

70	< 97.3	(178)
50	< 70	(65)
30	< 50	(71)
10	< 30	(486)
6.8	< 10	(68)

Mae'r gwahaniaeth rhwng y ddau fap yn rhyfeddol, yn enwedig mewn ardaloedd penodol o Wynedd ac Ynys Môn, gyda pherfeddwlad Eryri ac arfordir Môn, Penrhyn Llŷn a Meirionnydd yn amlwg. Mae'r darlun yng Ngheredigion yn dorcalonnu, gan ddangos fod y rhan helaeth o'r sir yn disgyn i'r categori 70%+ wrth edrych ar y Cymry cynhenid yn unig, ond nid oes yr un ardal yn disgyn i'r categori hwnnw o ystyried y boblogaeth gyfan. Heb amheuaeth, dyma amlygu'r effaith a gaiff y mewnfudwyr ar ganran nifer y siaradwyr y Gymraeg, gan ddylanwadu'n unfrydol ar ei statws fel iaith gymunedol. Dyma hefyd gadarnhau i raddau nad yw poblogaeth frodorol Môn, Gwynedd na Cheredigion ar

⁹⁰ Hywel M. Jones, *Darlun Ystadegol o'r Gymraeg* (Bwrdd yr Iaith Gymraeg, 2012), t. 21. Gw. <http://www.comisiynyddygymraeg.org/Cymraeg/Rhestr%20Cyhoeddiadau/Darlun%20ystadegol%20Cymraeg.pdf> (Rhagfyr 2013).

⁹¹ Ibid., t. 113.

y cyfan yn colli'r Gymraeg, yn wahanol iawn i ardaloedd o Sir Gâr, ffactor a ddaw'n amlycach yng nghyfansoddiad ieithyddol y sir erbyn 2011, ac a drafodir maes o law.

O droi i fanylu ar ganlyniadau 2011,⁹² fe welwn mai clytiog iawn yw'r map man geni, yn enwedig yng Ngwynedd a Môn lle mae cymunedau penodol o ganrannau uchel ac isel. Mae gwaith diweddar Hywel Jones ar ganlyniadau'r cymunedau yn dangos bod pob cymuned yng Ngheredigion a gogledd Sir Gâr bellach â thros 30% o'r boblogaeth wedi eu geni y tu allan i Gymru. Mae ambell gymuned amlwg yn arddangos ffigur llawer uwch, gan gynnwys ardaloedd gwledig Pontarfynach ac Ysbyty Ystwyth ac ardaloedd arfordirol fel Llangrannog a'r Borth. Parhau y mae'r canrannau uchel ar hyd arfordir de Gwynedd, gyda gwahaniaeth sylweddol rhwng yr ardaloedd hyn a gogledd y sir o amgylch Caernarfon. Mae tua hanner y cymunedau ym Mhenrhyn Llŷn yn gartref i dros 30% o bobl a aned y tu allan i'r wlad. Yng nghymuned Arthog yn ne Meirionnydd mae 70.6% o'r boblogaeth, sef dros 700 o bobl, wedi eu geni y tu allan i Gymru, yr unig gymuned â thros 70% nad yw yng Nghaerdydd neu ar hyd y ffin. Ym Môn fe welwn ganrannau uchel o Gymry cynhenid yn y canol, gyda'r nifer a anwyd yng Nghymru yn lleihau wrth symud tua'r arfordir. Mae'r tabl canlynol yn cymharu ffigurau 2011 ar gyfer rhai o'r cymunedau mwyaf syfrdanol gyda'r ganran sy'n medru'r Gymraeg ynddynt. Mae'r gyfatebiaeth yn ingol:

⁹² Dadansoddi data o Statiaith, 'Canran y boblogaeth o fewn Cymuned a anwyd y tu allan i Gymru, 2011', gw. http://statiaith.com/cymraeg/demograffig/cyfrifiad/2011/KS204/map_KS204Cymraeg_canran_or_tu_allan_i_Gymru.html (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

*Tabl 4:*⁹³

Enw'r Gymuned	Sir	Ganwyd y tu allan i Gymru		Poblogaeth ddim yn siarad Cymraeg %
		Nifer	Canran	
Llaneugrad	Ynys Môn	148	58.3%	58%
Llanfair Mathafarn Eithaf	Ynys Môn	1,793	53%	53.5%
Betws Garmon	Gwynedd	126	50.6%	45.2%
Arthog	Gwynedd	728	70.6%	71.7%
Ysgubor y Coed	Gwynedd	168	54.2%	57.9%
Y Borth	Ceredigion	834	59.6%	67.6%
Pontarfynach	Ceredigion	266	58.8%	56.7%
Nancwnlle	Ceredigion	442	55%	54.9%
Llangrannog	Ceredigion	391	50.5%	53.5%
Llan-crwys	Sir Gâr	126	53.6%	53.3%

3. Oedran ac ymddeol

Un o'r prif garfanau o bobl sy'n mudo i gefn gwlad Cymru yw'r genhedlaeth hŷn, nifer a ddaw i fwynhau eu hymddeoliad yn y distawrwydd a'r harddwch gwledig, gan fanteisio ar y prisiau tai isel a'r gobaith am well ansawdd bywyd. Fe welwn hefyd fod nifer helaeth yn symud yn barhaol i'r tai a fu'n dai haf iddynt cyn hynny.⁹⁴ Fe ddangosodd Cyfrifiad 1991 fod gan lawer iawn o'r ardaloedd twristaidd mwyaf poblogaidd yng Nghymru gyfartaledd uwch na'r cyffredin o bobl dros oed ymddeol.⁹⁵ Mae'r tabl canlynol yn dangos cynnydd yn nifer y boblogaeth dros 65 oed yn y siroedd rhwng 1991 a 2001:

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Gw. tudalen 67 ymlaen am fwy am dai haf.

⁹⁵ Dylan Phillips, 'Pa bris y croeso?', t. 525.

Tabl 5:⁹⁶

Oedran 65+	1991		2001		2011	
	Nifer / Fel canran o'r boblogaeth		Nifer / Fel canran o'r boblogaeth		Nifer / Fel canran o'r boblogaeth	
Ynys Môn	12,185	17.6%	12,603	18.9%	15,646	22.4%
Gwynedd	21,885	19.3%	22,203	19%	25,140	20.7%
Ceredigion	12,481	19.8%	13,868	18.5%	15,705	20.8%
Caerfyrddin	28,975	17.2%	33,705	19.5%	38,182	20.8%
Cymru	490,612	17.3%	504,774	17.4%	562,544	18.3%

Mewn gwlad â'i phoblogaeth yn heneiddio, mae'r cynnydd yn y categori oedran hwn i'w ddisgwyl, ond fe sylwn fod y cynnydd yn y pedair sir yn llawer mwy na'r cynnydd a fu yng Nghymru gyfan yn ystod yr un cyfnod. Mae'r gwahaniaeth mwyaf o ran canran yn Ynys Môn, sef cynnydd pwynt canran o 4.8, gyda'r boblogaeth dros 65 yn agosach o lawer at chwarter y boblogaeth gyfan erbyn hyn. Fe olyga hyn gynnydd o 28.4% yn y niferoedd er 1991, o'i gymharu â chynnydd trwy Gymru o 14.7%. Mae'r cynnydd yn y niferoedd yng Nghaerfyrddin yn uwch byth, sef 31.8% yn fwy o bobl dros 65 oed, tra bo 14.9% yng Ngwynedd a 25.8% yn fwy yng Ngheredigion. Mae'r pedair sir bellach yn gartref i 16.8% o boblogaeth dros 65% Cymru, o'i gymharu â ffigur cyfatebol o 16.3% yn 2001. Erbyn 2032, mae'n debyg y bydd 30% o boblogaeth ardaloedd yn Eryri gan gynnwys Betws y Coed, Aberdyfi, Harlech a Beddgelert, dros 65 oed, o'i gymharu â 23% yn 2008.⁹⁷

Mae'r dystiolaeth hefyd yn dangos fod graddfa'r cynnydd mewn pobl sydd wedi ymddeol yn y pedair sir wedi tyfu'n llawer cynt na graddfa Cymru, gyda chanran Ynys Môn o 23% a Chaerfyrddin o 39% rhwng 2001 a 2011 yn llawer uwch na chyfradd Cymru o 13.8%. Nid y pedair sir graidd yn unig sy'n atynfa i'r genhedlaeth hyn wrth reswm, gyda mwy o bensiynwyr wedi eu geni yn Lloegr i'w cael yng Nghonwy a sir Ddinbych na'r

⁹⁶ Tabl yn seiliedig ar ddata o wefan Nomis [Hawlfraint y Goron ONS].

⁹⁷ Golwg360, 'Pobol Eryri ddim yn gallu fforddio tai yno' (7 Medi 2011), gw.

<http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/48767-pobol-eryri-ddim-yn-gallu-fforddio-tai-yno> (Cyrchwyd Mai 2014).

rhai a anwyd yng Nghymru bellach. Yng Nghonwy dim ond traean o'r boblogaeth dros 75 oedd wedi ei geni yng Nghymru yn 2001.⁹⁸

Un ffordd arall o fesur effaith y genhedlaeth hŷn ar ardaloedd yw edrych ar oedran cyfartalog y boblogaeth. Mae ystadegau diweddaraf yn datgan fod yr oedran cyfartalog wedi cynyddu i 41.7 erbyn canol 2012, gyda'r amcangyfrifon yn gweld cynnydd ychwanegol i 43.9 erbyn 2037.⁹⁹ O edrych yn benodol ar y siroedd, mae'r pedair sir yn uwch na chyfartaledd Cymru o 40.6 yn 2011, gyda'r cyfartaledd uchaf yn 2011 yn Ynys Môn. Gwelir yr un duedd yn siroedd gwledig eraill Cymru, gyda Chonwy yn codi o 43.06 i 44.6, Penfro o 40.88 i 42.9 a Phowys o 41.75 i 43.9 rhwng 2001 a 2011.

Tabl 6.¹⁰⁰

Oedran Cyfartalog	2001	2011
Ynys Môn	41.08	43.4
Gwynedd	40.41	41.6
Ceredigion	40.53	41.7
Caerfyrddin	41.14	42.3
Caerdydd	36.57	36.5
Cymru	39.5	40.6

O edrych ar ward Abersoch, ardal benodol yn Y Fro Gymraeg sy'n boblogaidd fel lleoliad ymddeol, gwelwn fod yr oedran cyfartalog wedi codi o 46.8 yn 2001 i 50.4 yn 2011.

Yr hyn sy'n peri pryder am y cynnydd yn y boblogaeth hŷn yn y cymunedau traddodiadol yw nad ydyw'n cyfrannu'n economaidd i'r gymdeithas, ac fel y gwelwn maes o law mae'n rhan o'r broblem ehangach sy'n atal Cymry Cymraeg ifanc rhag byw yn y cymunedau. 'In my opinion, it is no use to the community to have retired people from

⁹⁸ Office for National Statistics, *Focus on Wales: It's people* (Ionawr 2004), t. 3. Gw. <http://bit.ly/1DI3k52> (Cyrchwyd Ionawr 2013).

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ffigurau o wefan ONS Neighbourhood Statistics [Hawlfraint y Goron ONS].

England coming down here to live and being a drain on our resources,’ meddai geiriau enwog Seimon Glyn ar Radio Wales yn 2001.¹⁰¹ Mae’n debyg bod y genhedlaeth hŷn yn llai tebygol o ddysgu’r iaith a chyfrannu at y diwylliant o’i gymharu â mewnfudwyr sydd â phlant, gyda thystiolaeth o fewnfudwyr hŷn yn ffurfio eu cymdeithasau eu hunain sy’n cyfathrebu trwy gyfrwng y Saesneg yn unig, gan greu rhwyg ychwanegol yn y gymuned. Mae Dylan Phillips yn tynnu sylw at ardal Llanbedrgoch ym Môn, ardal yn nwyrain Ynys Môn sydd wedi gweld cysylltiad uniongyrchol rhwng twristiaeth, mewnfudo trwy ymddeol a dirywiad iaith ar hyd y degawdau.¹⁰² Daeth yr ardal rhwng Traeth Coch a’r Benllech yn gyrchfan i dwristiaid yn negawdau cyntaf yr ugeinfed ganrif ac fe gychwynnodd pobl fewnfudo i ymddeol yno yn y chwedegau. Mewn deg ar hugain o flynyddoedd, fe ddyblodd cyfanswm y boblogaeth, gyda 30% dros 65 oed erbyn 1991, o’i gymharu â 17.6% o boblogaeth yr ynys gyfan. Yn fwy arwyddocaol, roedd 70.7% o’r rhai dros 65 yn ddi-Gymraeg, eto o’i gymharu â ffigur llawer llai ar gyfer yr ynys gyfan – 42.4%.

Mae lle i gredu mai pobl yn dod i ymddeol fu un o’r prif ffactorau a gyfrannodd at ddirywiad yr iaith ym Mhorthmadog rhwng 2001 a 2011. Gyda 27% o drigolion y dref bellach wedi eu geni yn Lloegr, bu i’r gyfran dros 65 sy’n siarad Cymraeg ostwng yn syfrdanol o 66.2% yn 2001 i 56.6% yn 2011.¹⁰³

4. ‘Mae’n braf cael byw mewn tŷ haf ...’

‘Mae’n braf cael byw mewn ty haf’ oedd geiriau deifiol Edward H. Dafis yn y saithdegau a heb amheuaeth, mae ail gartrefi wedi dod yn un o brif symbolau’r newid cymdeithasol yng nghefn gwlad Cymru – a Phrydain – dros yr hanner canrif ddiwethaf.

¹⁰¹ Dyfynnwyd yn Delyth Morris, ‘Geiriau Seimon’, 34.

¹⁰² Dylan Phillips, ‘Pa bris y croeso?’, tt. 526-7.

¹⁰³ Golwg360, ‘Porthmadog ar frig arolwg o brisiau tai’ (27 Mai 2013), gw.

<http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/110447-porthmadog-ar-frig-arolwg-o-brisiau-tai> (Cyrchwyd Hydref 2014).

Daeth y duedd i brynu ail gartrefi yng nghefn gwlad Cymru i'r amlwg am y tro cyntaf yng nghanol y chwedegau, ac mae wedi bod yn destun dadlau ffyrnig byth oddi ar hynny. Ar ddechrau'r saithdegau fe ganolwyd y sylw ar bentref Rhyd ger Porthmadog pan adawodd y teulu olaf o Gymry, a chyda phob un o dai y pentref yn dai haf neu yn dai ar werth, fe ddaeth Derwen-gam, ger Aberaeron, yn enghraifft enwog arall o'r effaith a gaiff y ffenomen ar gymuned. Bu'r pwnc ar yr agenda wleidyddol drwy'r saithdegau a'r wythdegau ac fe welwyd cynnydd mewn astudiaethau academiaidd a diddordeb gan bobl o du allan i'r byd academiaidd – y mwyaf adnabyddus wrth gwrs oedd ymgyrch losgi Meibion Glyndŵr a gychwynnodd yn 1979. Dros gyfnod o ddeuddeng mlynedd fe losgwyd dros 200 o dai haf yng ngogledd a gorllewin Cymru mewn gwrthwynebiad i'r bygythiad a ddaw yn eu sgil i natur cymunedau yn y Fro Gymraeg.

Er i George Monbiot geisio tanlinellu symllder y sefyllfa yn 1999,¹⁰⁴ nid oes osgoi cymhlethdod ail gartrefi, gyda'r trafodaethau ar y pwnc yn amlygu fod y ffenomen yn rhan amlwg o'r we eang o broblemau mewn cymunedau gwledig, 'an agent of social change' chwedl Chris Bollom yn un o'r astudiaethau academiaidd cyntaf ar ail gartrefi.¹⁰⁵ Ond mae blynyddoedd o waith ymchwil wedi dangos yn glir bod clystyrau uchel o ail gartrefi mewn ardaloedd penodol wedi arwain at drafferthion a phroblemau cymdeithasol ac economaidd, ac nid oes amheuaeth nad yw cymunedau yn y Gymru wledig wedi bod yn dyst i hynny dros yr ugain mlynedd diwethaf.

Yn naturiol, yr un rhesymau sy'n denu pobl i brynu ail gartrefi a thai haf yn y Gymru wledig â'r hyn sy'n eu denu yma i fyw'n barhaol, gyda thystiolaeth y doreth astudiaethau yn dangos cysylltiad amlwg gyda'r diwydiant twristiaeth. Fe ddangosodd

¹⁰⁴ Gw. George Monbiot (1999) yn Nick Gallent, Alan Mace a Mark Tewder Jones, *Second Homes: European Perspectives and UK Policies* (Aldershot, 2005), t. 1. Fe geisiodd colofnydd y *Guardian* ddadlau yn 1999 fod y sefyllfa yn syml, gyda tua 250,000 o deuluoedd di-gartref yn Mhrydain a thua 224,000 o ail gartrefi : 'The similarity of the numbers is no coincidence. Everytime a second home is purchased, another family is shoved out of the housing market.'

¹⁰⁵ Chris Bollom, *Attitudes and second homes in rural Wales* (Cardiff, 1978), t. 121 : '... if we accept the view that, rather than being the cause or the symptom, second home ownership is more of an added complication of social and economic decline, then it will be an agent of social change.'

astudiaeth Richard de Vane yn ôl yn 1975 bod 65% o'r perchnogion tai haf wedi treulio amser ar wyliau yn yr ardal cyn prynu'r eiddo,¹⁰⁶ gan ddangos patrymau amlwg yn nharddiad daearyddol y perchnogion, y mwyafrif o ogledd orllewin a chanolbarth Lloegr. I nifer, dyma'r cam cyntaf cyn dod yn fewnfudwyr parhaol, gan brynu tai haf ac ail gartrefi er mwyn gallu ymddeol iddynt mewn blynyddoedd i ddod. Roedd 31.3% o'r perchnogion yn astudiaeth Richard de Vane wedi gwneud hyn ac fe ddangosodd astudiaeth gan Adran Gynllunio Cyngor Sir Gaernarfon o gwmpas yr un cyfnod bod 59% o berchnogion tai haf y sir yn bwriadu ymddeol i fyw yn yr ardal yn y pen draw.¹⁰⁷ Mae'r un patrymau ar waith o hyd, gydag astudiaeth Dylan Phillips a Catrin Thomas ar effaith twristiaeth mewn tair cymuned yng Ngogledd-orllewin Cymru yn 1999 – Llanberis, Llanengan a Llanfair Mathafarn Eithaf, yn dangos bod 41% o berchnogion tai haf wedi ymddeol iddynt.¹⁰⁸

Tra bod rhai o'r farn mai gwell yw cael tai gwag am fwyaf y flwyddyn na fewnfudwyr parhaol, mae disgrifiad Dafydd Ieuan o bentref Cei Newydd yng Ngheredigion ar droad y mileniwm yn disgrifio'r effaith andwyol a gâi crynodiad uchel o dai haf ac ail gartrefi ar bentrefi gwledig ac arfordirol Cymru a fu unwaith yn gymunedau Cymraeg bywiog:

Mae cerdded strydoedd y Cei neu Langrannog ganol lonawr neu Chwefror yn brofiad ysgytwol, rhywbeth yn debyg i grwydro tref neu ddinas ar ôl i fom niwclear gwympo arnynt.¹⁰⁹

Ar ôl haf o foddï mewn môr o Saesneg, daw gwacter y gaeaf i adael pentref yn ddi-bobl ac yn ddigymdeithas. Mae pentrefi arfordirol Ceredigion fel Y Borth, Aberarth, Llangrannog, Tresaith ac Aberporth yn rhai o'r ardaloedd mwyaf poblogaidd yng Nghymru i fod yn berchen ar ail gartref.

¹⁰⁶ Gw. Richard de Vane (1975) yn Dylan Phillips, 'Pa bris y croeso?', t. 526.

¹⁰⁷ Gw. C. B. Pyne (1973) yn *ibid.*

¹⁰⁸ Dylan Phillips a Catrin Thomas, *Effeithiau Twristiaeth ar yr iaith Gymraeg yng Ngogledd-Orllewin Cymru*, t. 28.

¹⁰⁹ Dafydd Ieuan, 'Y De Penfro Newydd?' *Barn*, 461 (Mehefin 2001), 27.

Yn sgil y cymhlethdod o ddiffinio a chyfri ail gartrefi,¹¹⁰ cymysglyd fu'r ffigurau ar hyd y blynyddoedd, gyda geiriad y cwestiwn ar ffurflen Cyfrifiad 1991 yn parhau i ychwanegu at y cymhlethdod hwnnw.¹¹¹ Roedd y sefyllfa yn gliriach erbyn Cyfrifiad 2001, gyda chartrefi gwyliau yn cael eu diffinio fel:

... anheddau preifat sy'n cael eu defnyddio ar gyfer gwyliau yn bennaf: maent yn gartrefi dodrefnedig nad ydynt yn brif breswylfeydd i neb. Gall cartrefi gwyliau fod ar ffurf cabanau gwyliau gyda chyfyngiadau ar ddeiliadaeth. Gallant hefyd fod yn anheddau cyffredin sy'n cael eu gosod, ar delerau masnachol, ar gyfer gwyliau.¹¹²

Fe amcangyfrifwyd yn 1978 bod tua 26,000 o dai haf yng Nghymru, heb gynnwys yr holl garafannau statig a ddaeth yn boblogaidd gyda sefydlu pentrefi gwyliau yn y chwedegau.¹¹³ Gyda 28.6% o'r tai haf hynny yn siroedd Gwynedd a Môn,¹¹⁴ fe amcangyfrifodd Cymdeithas yr Iaith yn 1985 y byddai dros 7,000 o berchnogion tai haf Gwynedd yn byw yn barhaol yn y sir erbyn 1985.¹¹⁵ Gellir tybio'n gryf bod hynny'n raddol gyfrifol am y gostyngiad a welwyd yn gyffredinol yn niferoedd yr ail gartrefi a thai haf erbyn Cyfrifiad 1991. Gwelwn y data ar gyfer 1991 a 2001 yn y tabl isod:

¹¹⁰ Gw. Gallent et al, *Second Homes*, tt. 6-10.

¹¹¹ Ddim yn cynnwys anheddiadau nad oedd yn wybodus.

¹¹² Nick Gallent, Mark Tewder-Jones ac Alan Mace, 'Mae'n braf cael byw mewn tŷ haf', *Barn*, 478 (Tachwedd 2002), tt. 16-17.

¹¹³ Dylan Phillips, 'Pa bris y croeso?', t. 510. Erbyn canol y chwedegau roedd 40,000 o garafannau ar 1,000 o safleoedd ar hyd a lled Cymru, gyda thraean ohonynt yng Ngogledd Cymru.

¹¹⁴ *Ibid.*, t. 511.

¹¹⁵ 'Sefyllfa Anghyfiawn', *Y Cymro*, 20 Medi 1983, t. 15.

Tabl 7:¹¹⁶

Nifer o Ail Gartrefi / Tai Haf	1991		2001	
	Nifer / Fel canran o'r nifer tai		Nifer / Fel canran o'r nifer tai	
Ynys Môn	1,627	5.3%	1,163	3.7%
Gwynedd	5,681	10.4%	4,437	7.8%
Ceredigion	1,543	5.4%	964	2.9%
Caerfyrddin	689	0.98%	510	0.7%
Cymru	18,762	1.6%	15,516	1.2%

Er yr ansicrwydd am ddata Cyfrifiad 1991, fe gofnodwyd 18,762 o ail gartrefi yng Nghymru, gyda chrynodiad llawer uwch ohonynt - 40% - yng Ngwynedd a Môn erbyn hynny. Y ffigur mwyaf syfrdanol yw bod dros un o bob deg tŷ yng Ngwynedd yn ail gartref neu'n dŷ haf. Ym Mhenrhyn Llŷn yr oedd y dwysedd uchaf o ail gartrefi drwy Gymru, gydag enghreifftiau o gymunedau gyda chrynodiadau sylweddol, megis Llanengan lle'r oedd 37% o'r holl stoc tai yn ail gartrefi neu'n dai haf.¹¹⁷ Gwelir gostyngiad eto yn y niferoedd a'r canrannau erbyn Cyfrifiad 2001, tuedd y gellid ei hegluro unwaith eto yn ôl theori 1983 Cymdeithas yr Iaith:

... nid ydym yn credu bod perchnogion ail gartrefi wedi ymadael â'r farchnad, ond yn hytrach bod rhai o'r rhai a fu'n prynu yn y 1990au cynnar wedi ymddeol bellach i'w hail gartrefi ...¹¹⁸

Bu'r Gymdeithas a Phlaid Cymru yn arwain ymgyrch yn yr wythdegau i fynnu deddfwriaeth a fyddai'n rheoli'r farchnad dai, ac er na chafwyd deddfwriaeth ar y pryd, ar ôl deng mlynedd ar hugain o bwysu am astudiaeth lawn o'r broblem, fe gomisiynodd Llywodraeth Cymru archwiliad yn 2001, 'Ail Gartrefi a Chartrefi Gwyliau a'r Drefn ar

¹¹⁶ Tabl yn seiliedig ar ddata o wefan Nomis [Hawlfraint y Goron ONS].

¹¹⁷ Dylan Phillips, 'Pa bris y croeso?', t. 511.

¹¹⁸ Gw. Nick Gallent, Mark Tewder-Jones ac Alan Mace, 'Mae'n braf cael byw mewn tŷ haf', 18.

gyfer Cynllunio'r Defnydd o Dir.¹¹⁹ Drwy fapio'r newidiadau yn ystod y nawdegau, fe ddangoswyd gostyngiad absoliwt o dros 12% yn y niferoedd rhwng 1991 a 2001.¹²⁰

Gyda gwaith John Coppock yn ôl yn 1977 yn dangos bod ansawdd a chymeriad y dirwedd a phresenoldeb nodweddion naturiol fel y môr, afonydd, llynnoedd a mynyddoedd yn effeithio ar ddosbarthiad ail gartrefi,¹²¹ nid oes syndod fod canlyniadau Nick Gallent et al yn dangos tueddiad i gronni yn y parciau cenedlaethol a'r pentrefi mwyaf darluniadol. Dangosodd astudiaeth Richard Davies a Patrick O'Farrell ar Orllewin Cymru fod agosatrwydd at y traeth yn ffactor allweddol arall mewn dosbarthiad ail gartrefi¹²² ac fel y gwelir yn y map isod o astudiaeth 2001, mae'r cartrefi wedi eu clystyru ar hyd yr arfordir. Yn naturiol, ceir clystyrau amlwg yng nghymunedau arfordirol Penrhyn Llŷn, Ynys Môn ac ar hyd arfordir Bae Ceredigion. Yn 2001, roedd mannau poethion yn cynnwys wardiau Abersoch (49%) ac Aberdyfi (45.6%), tra bo'r cyfartaledd ym Mharc Cenedlaethol Eryri yn 13.7%, 12.5 pwynt canran yn uwch na'r cyfartaledd ar gyfer Cymru gyfan.¹²³

¹¹⁹ Idem, *Ail Gartrefi a Chartrefi Gwyliau a'r Drefn ar gyfer Cynllunio'r Defnydd o Dir* (Llywodraeth Cymru, 2001). Y pwrpas oedd mapio newidiadau yn niferoedd yr ail gartrefi a chartrefi gwyliau yng Nghymru yn ystod y nawdegau. Gw. adroddiad o'r ymchwiliad o dan y teitl, 'Adroddiad Ymchwiliad ar Ail Gartrefi a Chartrefi Gwyliau a'r System Gynllunio Defnydd Tir - paratowyd gan Lywodraeth Cynulliad Cymru':

<http://wales.gov.uk/desh/research/planning/secondandholidayhomes/secondhomesw.pdf?lang=cy> (Cyrchwyd Medi 2014). Mae'r canlyniadau llawn i'w cael yng nghyfrol Gallent et al, *Second Homes*.

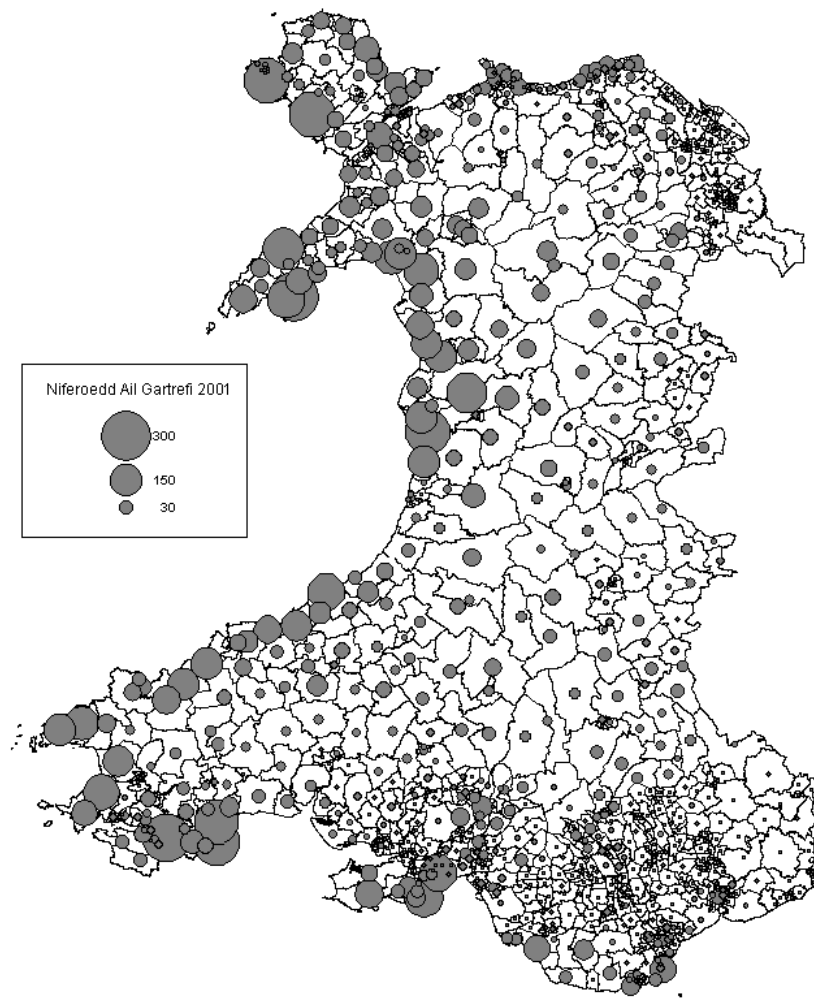
¹²⁰ Dangosodd yr ymchwiliad uchod ostyngiad o 22,000 (1.84% o'r holl stoc) yn 1991 i 19,5000 (1.52%) yn 2001, sef gostyngiad absoliwt o dros 12% neu gostyngiad pwynt canran o 0.32%. Gw. Nick Gallent, Mark Tewder-Jones ac Alan Mace, 'Mae'n braf cael byw mewn tŷ haf', 18.

¹²¹ John Coppock 'Second Homes in Perspective', yn John Coppock (gol.), *Second Homes: Curse or Blessing?* (Oxford, 1977), t. 6.

¹²² Richard B. Davies a Patrick N. O'Farrell, *An Intra-Regional Locational Analysis of Second Home Ownership* (Cardiff, 1981).

¹²³ Parc Cenedlaethol Eryri, 'Ail Gartrefi', gw. <http://www.eryri-npa.gov.uk/cym/Education/census-figures-2001/thematic-maps/second-homes> (Cyrchwyd Hydref 2014).

Map 7:¹²⁴

Fe newidwyd y ffordd o ofyn y cwestiwn am ail gartrefi yn 2011, ac felly nid oes modd cymharu'n union gyda'r ddau gyfrifiad blaenorol. Am y tro cyntaf erioed fe gasglwyd gwybodaeth am y nifer o bobl oedd ag ail gyfeiriad mewn awdurdod lleol sy'n wahanol i'w hardal breswyllo arferol, ac i ba ddiben y defnyddiwyd y cyfeiriad hwnnw.¹²⁵

Datgelwyd fod gan 1.5 miliwn o bobl yng Nghymru a Lloegr ail gyfeiriad, sef 2.8% o'r boblogaeth gyfan, gyda'r cyfanswm uchaf o ail gartrefi yn cael eu cofnodi yng Nghernyw.

¹²⁴ Mark Tewder Jones, Nick Gallent ac Alan Mace, 'Adroddiad Ymchwil ar Ail Gartrefi a Chartrefi Gwyliau', t. 26.

¹²⁵ Geiriad y cwestiwn: 'A ydych chi'n aros mewn cyfeiriad arall am fwy na 30 diwrnod y flwyddyn?'

Roedd pedair o siroedd Cymru ymysg y pymtheg sir uchaf yng Nghymru a Lloegr o ran cyfran o ail gartrefi i bob mil o'r boblogaeth,¹²⁶ sef Gwynedd (cydradd 3ydd), Môn (9fed), Sir Benfro (11fed) a Cheredigion (12fed). Mae'r tabl canlynol yn dangos y canlyniadau ar gyfer yr ardaloedd o dan sylw:

*Tabl 8.*¹²⁷

		Ail gyfeiriad (pob math)			Ail gyfeiriad <u>ar gyfer gwyliau</u>		
Ail gyfeiriadau 2011	Trigolion arferol 2011	Nifer o bobl efo ail gartrefi yn y sir	Cyfradd fesul mil o drigolion arferol	Safle ym Mhrydain	Nifer o bobl efo ail gyfeiriad ar gyfer gwyliau	Cyfradd fesul mil o drigolion arferol	Safle ym Mhrydain
Ynys Môn	69,751	5,088	73	9fed	2,893	41	6ed
Gwynedd	121,874	12,012	99	Cydradd 3ydd	7,784	64	1af
Ceredigion	75,922	5,084	67	12fed	2,269	30	13eg
Caerfyrddin	183,777	8,234	28	/	964	5	/
Cymru	3,063,456	60,965	20	n/a	22,322	7	n/a

Fe nodwyd fod 11% o'r holl ail gyfeiriadau yn ail gyfeiriad ar gyfer gwyliau, gyda 18 o'r 20 awdurdod lleol lle roedd y gyfran uchaf o dai haf mewn ardaloedd gwledig neu arfordirol. Un o'r prif ddatguddiadau oedd mai yng Ngwynedd oedd y gyfran uchaf drwy Gymru a Lloegr o bobl gydag ail gyfeiriad ar gyfer gwyliau, gyda chyfanswm o 7,784 o bobl wedi nodi bod ganddynt dŷ haf yn y sir. Golyga hyn felly bod gan 64 o bobl dŷ haf am bob 1,000 o'r boblogaeth arferol, o'i gymharu â chyfradd genedlaethol o 7 i bob

¹²⁶ Pob math o ail gartrefi, sef ar gyfer gwyliau, gwaith a thai myfyrwyr.

¹²⁷ Ffigurau yn seiliedig ar wybodaeth yn Simon Rogers, *The Guardian*, 'The second homes map of England and Wales' (22 Hydref 2012), gw. <http://www.theguardian.com/news/datablog/interactive/2012/oct/22/second-homes-england-wales-mapped> (Cyrchwyd Gorffennaf 2014).

1,000.¹²⁸ O gofio'r patrwm a welwyd dros y degawdau blaenorol, dyma ddata pendant i gefnogi'r pryderon a welwyd ar lawr gwlad:

Rydym yn ymwybodol iawn bod 'na ganran uchel o ail gartrefi yn y sir a rhai ardaloedd o fewn Gwynedd efo dros 50%. Mae'n fater yr ydan ni wedi ei daclo yn y blynyddoedd diwethaf ... ond yn amlwg bydd angen gwneud mwy.¹²⁹

Fe nodwyd uchod y tueddiad fod ail gartrefi yn clystyru ar hyd yr arfordir ac mewn ardaloedd penodol, ac felly nid oes syndod fod Ynys Môn, Ceredigion, Sir Benfro a Chonwy¹³⁰ hefyd ymysg y 15 sir uchaf o ran cyfran tai haf. Gyda thros 22,000 o bobl efo tai haf yng Nghymru, sylwer bod dros 62% o'r rheini ym mhedair sir graidd yr astudiaeth hon.

5. Prisiau tai a thai di-angen

Un o brif amcanion astudiaeth Llywodraeth Cymru yn 2001 oedd 'rhoi prawf ar y rhagdybiaeth fod pryniant ail gartrefi a chartrefi gwyliau yn codi rhwystr o bwys yn erbyn mynediad i'r farchnad dai leol ledled ardaloedd gwledig Cymru.'¹³¹ Un o sgil effeithiau amlycaf yr holl brosesau hyn sydd ar waith yn yr ardaloedd gwledig yw'r prisiau tai uchel, gyda'r gystadleuaeth gynyddol rhwng mewnfudwyr a pherchnogion ail gartrefi yn gwthio'r prisiau o afael y brodorion lleol. 'Prisiau tai gwledig yw'r argyfwng pennaf sy'n wynebu Cymru ar hyn o bryd,' meddai'r mudiad Cymuned yn 2002,¹³² gydag arolwg Halifax yn dangos bod pris cyfartalog tŷ yng nghefn gwlad Cymru wedi codi o £70,000 i £156,000 rhwng dechrau a diwedd degawd cyntaf yr unfed ganrif ar hugain,

¹²⁸ 3 i bob 1,000 oedd y ffigur ar gyfer Cymru a Lloegr.

¹²⁹ Geiriau Dyfed Edwards, Arweinydd Cyngor Gwynedd ar BBC Cymru Fyw, 'Cyfrifiad: Gwynedd ar y brig o ran tai haf' (22 Hydref 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/20028110> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

¹³⁰ Ynys Môn yn 6ed; Ceredigion yn 13eg; Sir Benfro yn 8fed (35 i bob 1,000); Conwy yn 14eg (28 i bob 1,000).

¹³¹ Nick Gallent, Mark Tewder-Jones ac Alan Mace, 'Mae'n braf cael byw mewn tŷ haf', 17.

¹³² BBC News, 'Rural Welsh "forced out" by house prices', (14 Medi 2001), gw. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk/3644604.stm> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

cynnydd o 122%.¹³³ Erbyn Hydref 2013, roedd pris tŷ gwledig 18% yn fwy na phris tŷ cyfartalog mewn trefi a dinasoedd.¹³⁴ Mae'r cyfuniad o brynwyr estron, dirywiad economaidd ac incwm isel yng nghefn gwlad yn arwain at anallu pobl leol i gystadlu yn y farchnad dai, yn enwedig y Cymry ifanc. Yn 2011, fe ddatgelodd Parc Cenedlaethol Eryri mai diffyg tai fforddiadwy oedd un o'r pryderon pennaf yng nghymunedau'r Parc, gyda phrisiau tai ar gyfartaledd yn £142,000 a'r cyflog cyfartalog yn £18,000 yn unig.¹³⁵

Yn ogystal, gwelwyd cynnydd mawr mewn prisiau tai mewn trefi glan môr yn negawd cyntaf yr ugeinfed ganrif ar hugain, gyda Phorthmadog, Pwllheli ac Aberteifi ymhlith y 10 tref glan-môr trwy Gymru a Lloegr a welodd y cynnydd mwyaf.¹³⁶ Bu i brisiau tai ym Mhorthmadog godi mwy dros y deng mlynedd nag mewn unrhyw dref glan-môr arall yng Nghymru a Lloegr, gydag arolwg blynyddol banc yr Halifax yn dangos cynnydd o 134% rhwng 2003 a 2013.¹³⁷ Gyda thŷ ym Mhorthmadog bellach yn costio £162,638, mae'n nodedig bod y dref yn ystod yr un cyfnod wedi gweld un o'r gostyngiadau mwyaf yng nghanran a niferoedd y siaradwyr Cymraeg, o 75% yn 2001 i 69.8% yn 2011, gyda chwymp sylweddol yn y ganran o siaradwyr dros 65 oed.¹³⁸ Yn 2012, Aberdyfi, pentref gyda thros 45% o'r holl stoc eiddo yn ail gartrefi yn 2001, oedd y trydydd lle drutaf yng Nghymru i brynu tŷ, a hynny ar gyfartaledd o £258,709.¹³⁹

Yn syml, mae'r Gymraeg yn dioddef yn sgil diffyg tai fforddiadwy, gyda Chymdeithas yr Iaith wedi bod yn ymgyrchu am Ddeddf Eiddo i ddiogelu cymunedau Cymraeg drwy

¹³³ Golwg360, 'Cynnydd mawr ym mhrisiau tai cefn gwlad Cymru' (15 Tachwedd 2010), gw. <http://www.golwg360.com/archif/29831-cynnydd-mawr-ym-mhrisiau-tai-cefn-gwlad-cymru> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

¹³⁴ Wales Online, 'Country living in Wales will remain a dream for many of us, according to a report by Halifax' (19 Hydref 2013), gw. <http://www.walesonline.co.uk/news/wales-news/country-living-wales-remain-dream-6207346> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

¹³⁵ Golwg360, "'Prinder" tai fforddiadwy yn Eryri' (8 Medi 2011), gw. (<http://www.golwg360.com/newyddion/arian-a-busnes/48893-prinder-tai-fforddiadwy-yn-eryri>) (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

¹³⁶ Idem, 'Cynnydd mawr mewn prisiau tai trefi glan-môr' (12 Mai 2012), gw. <http://www.golwg360.com/newyddion/72748-cynnydd-mawr-mewn-prisiau-tai-trefi-glan-mor> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

¹³⁷ Idem, 'Porthmadog ar frig arolwg o brisiau tai'.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Wales Online, 'Aberdyfi thrid most costly place in Wales to buy home' (22 Mehefin 2012), gw. <http://www.walesonline.co.uk/news/local-news/aberdyfi-third-most-costly-place-2053550> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

bolisiau teg ym maes tai a chynllunio. Er bod mesur yng Ngwynedd sy'n gwrthod caniatâd i ddatblygiadau newydd a fyddai'n debygol o godi'r ffigur y gymuned dros 10% o ail gartrefi, nid oes dim i atal neb rhag prynu tai haf, yn wahanol i bolisiau sydd ar waith yn Ardal y Llynnoedd yn Lloegr ac ar Ynysoedd y Sianel. Bu sawl enghraifft o Gymry yn ceisio gwrthsefyll y mewnlifiad drwy benderfynu gwerthu eu tai i bobl leol yn unig, megis Judith Humphreys a Jerry Hunter wrth werthu eu tŷ yn Llanwnda yn 1998.¹⁴⁰ Mae codi mwy o drethi ar ail gartrefi a thai haf er mwyn creu incwm i adeiladu tai fforddiadwy a chynnal gwasanaethau yn y cymunedau wedi bod yn bwnc trafod yn y blynyddoedd diwethaf, ac o fis Ebrill 2015 fe fydd gan awdurdodau lleol yr hawl i ddyblu'r dreth ar y tai hyn, gyda Chyngor Gwynedd wedi cyhoeddi eu bwriad i wneud hynny eisoes.¹⁴¹ Ond ar yr un pryd, mae'r datblygiadau tai arfaethedig ar gyfer siroedd y Gogledd a'r Gorllewin wedi cael eu beirniadu'n hallt ar hyd y blynyddoedd, gyda bwriad diweddar yr awdurdodau lleol i adeiladu 8,000 o dai yng Ngwynedd a Môn a 15,000 o dai yng Nghaerfyrddin dros y degawd nesaf wedi ennyn anfodlonrwydd a phryder ar sawl lefel. Dadl cynghorwyr Gwynedd yw bod angen codi miloedd o dai newydd er mwyn ceisio adfywio'r cymunedau,¹⁴² tra bod Cymdeithas yr Iaith yn poeni'n unfrydol am oblygiadau pellgyrhaeddol datblygiadau o'r fath na fydd yn ateb y galw lleol am dai fforddiadwy ond yn hytrach yn cyfrannu at gynnydd pellach yn nifer y mewnfudwyr.¹⁴³

3.2 Iaith

Cyflwyniad

'The Welsh language safe in its heartlands,' medd y cyhoeddiad mawr ym mhapur newydd y *Western Mail* ar ôl cyhoeddi canlyniadau cyntaf Cyfrifiad 2001 ar yr iaith

¹⁴⁰ Judith Humphreys a Jerry Hunter, 'Pwy sy'n gwerthu?', *Barn*, 458 (Mawrth 2001), 18-19.

¹⁴¹ BBC Cymru Fyw, 'Tai haf: dyblu treth cyngor "yn debygol"' (6 Awst 2014), gw.

<http://www.bbc.com/cymrufyw/28674041> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

¹⁴² Golwg360, 'Miloedd o dai i Wynedd: "methu fforddio peidio"' (21 Chwefror 2014), gw.

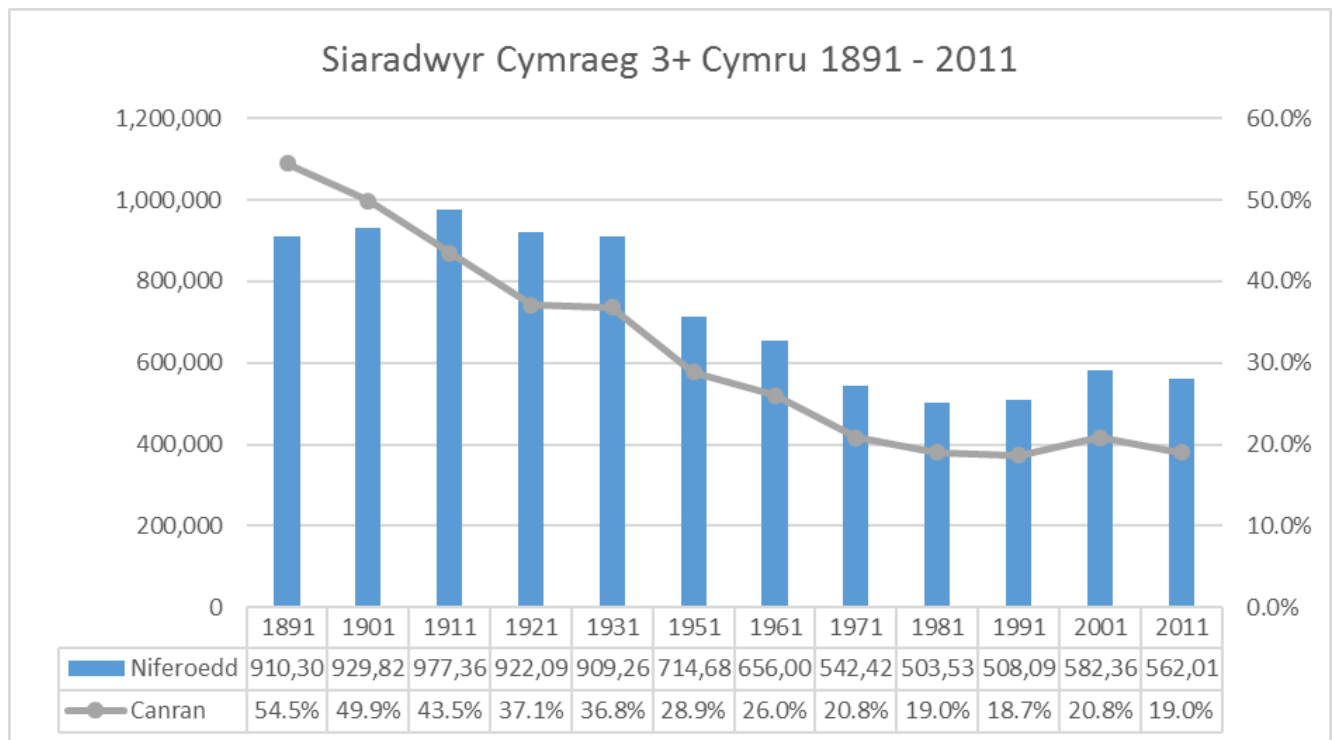
<http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/138237-miloedd-o-dai-i-wynedd-methu-fforddio-peidio> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

¹⁴³ BBC Cymru Fyw, 'Cynllun datblygu: 'angen balans' (30 Mawrth 2014), gw.

<http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/26805391> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

Gymraeg ym mis Chwefror 2003.¹⁴⁴ Am y tro cyntaf ers dechrau casglu data am yr iaith yng Nghyfrifiad 1891, fe welwyd cynnydd yng nghanran y boblogaeth a oedd yn gallu siarad Cymraeg, a hynny'n gynnydd pwynt canran o tua 2% (cynnydd o ychydig dros 13%), o 18.7% yn 1991 i 20.8% yn 2001. Gyda 80,000 yn fwy o bobl yn dweud eu bod yn medru'r iaith bellach o'i gymharu â degawd yn gynharach,¹⁴⁵ dyma drobwynt hanesyddol yn nhaith yr iaith, a hynny wedi canrif o ostyngiadau sylweddol yn y niferoedd a'r ganran:¹⁴⁶

Graff 1:

¹⁴⁴ 'Census raises hopes for the language', *The Western Mail*, 14 Chwefror 2003, tudalen flaen.

¹⁴⁵ Er nad oes modd mesur a gafodd hyn unrhyw effaith ar y canlyniadau, mae'n bwysig nodi fod geiriad y cwestiwn am yr iaith wedi newid rhwng 1991 a 2001, o 'A yw'r person yn siarad, darllen ac ysgrifennu Cymraeg?' i 'Allwch chi ddeall, siarad, darllen neu ysgrifennu Cymraeg?' Hefyd mae'n rhaid cofio nad yw'r ffigur hwn yn datguddio unrhyw wybodaeth am y defnydd o'r Gymraeg, er y pennawd camarweiniol ar wefan Swyddfa'r Cyfrifiad wrth gyhoeddi'r canlyniadau bod 'Cynnydd sylweddol yn y defnydd o'r iaith Gymraeg.'

¹⁴⁶ Am drafodaeth lawn ar hanes yr iaith cyn 1991, gw. cyhoeddiadau niferus John Aitchison a Harold Carter gan gynnwys *A Geography of the Welsh Language 1961-1991* (Cardiff, 1994).

Mae'r graff uchod¹⁴⁷ yn dangos yn syml fel y bu gostyngiad sylweddol – gydag ychydig o eithriadau - yn y ganran a'r niferoedd a oedd yn siarad Cymraeg rhwng dechrau a diwedd yr ugeinfed ganrif, gyda'r ganran ar ei huchaf yn 1891 (54.4%) a'r nifer mwyaf yn 1911 (977,366).¹⁴⁸ Gwelir bod cyfradd y dirywiad wedi dechrau sefydlogi erbyn y saithdegau wrth i'r niferoedd cynyddol o siaradwyr Cymraeg ymysg disgyblion ysgol wrthbwysu'r gostyngiad parhaus yn nifer yr oedolion. Gyda sefydlu Mudiad Ysgolion Meithrin yn 1971, S4C yn 1982 a phasio'r Ddeddf Diwygio Addysg yn 1988, dechreuwyd gweld cynnydd helaeth yn nifer y plant rhwng 3 a 15 oedd yn siarad yr iaith, er bod Hywel Jones wedi awgrymu'n gryf bod y rhod wedi dechrau troi cyn digwyddiadau pwysig yr wythdegau.¹⁴⁹ Wrth i'r Gymraeg ddod yn bwnc gorfodol yng Nghyfnodau Allweddol 1, 2 a 3 yn 1990, a chyfnod allweddol 4 yn 1999, erbyn diwedd y ganrif – ac erbyn Cyfrifiad 2001 – roedd pob disgybl yng Nghymru yn astudio'r Gymraeg un ai fel iaith gyntaf neu ail iaith am 11 mlynedd, o 5 i 16 oed. Does dim dwywaith nad oedd y twf mewn nifer ysgolion cyfrwng Cymraeg a'r twf mewn dysgu Cymraeg fel ail iaith yn yr ysgolion wedi effeithio'n sylweddol ar y cynnydd yn y ganran o siaradwyr rhwng 1991 a 2001, gyda 40.8% o blant 5 i 15 oed Cymru yn nodi'r gallu ar gychwyn yr unfed ganrif ar hugain. Wrth gyhoeddi'r ffigurau manylach ym mis Mehefin 2003, hoeliwyd y sylw ar adferiad siroedd y De-ddwyrain, siroedd fel Torfaen (cynnydd pwynt canran o 8.7),

¹⁴⁷ Graff yn seiliedig ar y ffigurau sydd i'w cael ar wefan Comisiynydd y Gymraeg, 'Cyfrifiad 2011: canlyniadau a newidiadau er 2001', gw. <http://www.comisiynyddygymraeg.org/Cymraeg/Cymorth/dataacystadegau/Pages/Cyfrifiad2011canlyniadaunewidiadauer2001.aspx> (Cyrchwyd Ionawr 2014). Ni fu cyfrifiad yn 1941 oherwydd yr Ail Ryfel Byd. Mae'r ffigurau uchod yn amrywio ychydig yn seiliedig ar wahanol ffynonellau, yn enwedig yn y degawdau olaf, a hynny yn bennaf oherwydd amrywiaeth mewn pwy oedd yn gymwys i'w cynnwys ar noson y cyfri (sylfaen poblogaeth). Er enghraifft, 1971 – pawb oedd yn bresennol ar noson y cyfrifiad, gan gynnwys ymwelwyr ; 1981 – preswylwyr oedd yn bresennol ar y noson (nid ymwelwyr) a phawb oedd yn absennol o'r cartrefi lle roedd o leiaf un person yn bresennol ; 1991 – preswylwyr oedd yn bresennol ar y noson, preswylwyr oedd yn absennol; 2001 – preswylwyr absennol, doedd dim ots lle'r oeddynt ar y noson ; 2011 – preswylwyr arferol, gan gynnwys pawb sydd yn absennol ar y diwrnod. I gymhlethu pethau mae ffigurau 1981 ar gael fel sylfaen 1971 tra bod ffigurau 1991 ar gael fel sylfaen 1971 ac fel sylfaen 1981. Uchod, felly, mae ffigur 1981 ar sylfaen 1981, er bod nifer o ffynonellau yn dangos sylfaen 1971, sef ffigur uwch o 508,197. Hefyd os yn cymharu 1981 a 1991 yn union – 1991 yn 496,530, felly lleihad o 1.4% (sy'n llawer llai na'r gostyngiad o 17.3% rhwng 1961 a 1971 a 6.3% rhwng 1971 a 1981- ac yn arwydd o'r hyn oedd i ddod).

¹⁴⁸ Nid wyf yn gwahaniaethu rhwng y siaradwyr uniaith Gymraeg a'r siaradwyr dwyieithog. Roedd y Cyfrifiad yn cyfrif nifer y siaradwyr uniaith hyd at 1981.

¹⁴⁹ Hywel Jones, *Darlun ystadegol o'r iaith Gymraeg*, t. 12.

Casnewydd (7.7), Blaenau Gwent (7.3) a Sir Fynwy (7.1). 'Mae'r Gymraeg wedi ei hachub,' oedd y gri gyffredin o bob cyfeiriad,¹⁵⁰ o du'r gwleidyddion, y penawdau newyddion, swyddogion Bwrdd yr Iaith; pawb yn ymfalchïo bellach bod mwy nag un ymhob pump (582,000) o'r boblogaeth gyfan yn siarad Cymraeg ac un ymhob ugain ychwanegol (138,000) wedi nodi eu bod yn deall yr iaith.¹⁵¹ Ond neges wahanol iawn oedd i'w weld ar dudalen flaen y cylchgrawn *Barn* yn haf 2003: 'Y genedl fach aeth yn llai.'¹⁵² Doedd dim angen craffu'n rhy fanwl i sylweddoli bod y ffigurau manylach yn adrodd stori wahanol iawn am ardaloedd yn y Gogledd a'r Gorllewin, gyda pharhad angheuol yn y gostyngiad yn nifer y siaradwyr yn y cadarnleoedd:

Y sefyllfa drist yw bod Cyfrifiad 2001 yn cynnig tystiolaeth dorcalonnus fod y cysyniad o gymuned Gymraeg yn dod i ben wedi 1,500 o flynyddoedd, ond nad ystyrir hyn yn 'stori' gan ein cyfryngau.¹⁵³

Tra bod dathlu mawr yn y De-ddwyrain, prin oedd y sylw i'r ystadegau gofidus yn y Gogledd a'r Gorllewin; newid pwynt canran o -1.9 yn Ynys Môn, -3.1 yng Ngwynedd, -7.1 yng Ngheredigion, -4.5 yng Nghaerfyrddin, -1.2 yng Nghonwy a -0.5 yn Sir Ddinbych. Mae'r map canlynol o eiddo Bwrdd yr Iaith Gymraeg yn dangos graddfa'r dirywiad yn ôl ardal. Prin oedd y wardiau yn yr awdurdodau hynny a welodd gynnydd yng nghanran ei siaradwyr, gyda nifer helaeth yn gweld gostyngiad o 6% neu'n uwch; 11 ward yng Ngwynedd, 7 ym Môn, 15 yng Ngheredigion a 26 yng Nghaerfyrddin.¹⁵⁴ Ymysg y gostyngiadau mwyaf roedd Llannerch-y-medd (-9%) ym Môn, Llangelynnin (-16%) a Thudweiliog (-11%) yng Ngwynedd, Tregaron (-10%) yng Ngheredigion a wardiau cefn gwlad Sir Gâr – (Llanddarog -7%, Llangadog -6%, Cydweli -9% a Llanybydder -6%). Rhaid peidio ag anghofio am y ffigurau truenus mewn wardiau gwledig mewn ardaloedd eraill

¹⁵⁰ Gw. Simon Brooks, 'Colofn fisol y Golygydd: Degawd o drychineb', *Barn*, 486/487 (Gorffennaf/Awst 2003), 7.

¹⁵¹ Fe ofynnwyd am y tro cyntaf yng Nghyfrifiad 2001 a oedd pobl yn gallu deall Cymraeg llafar.

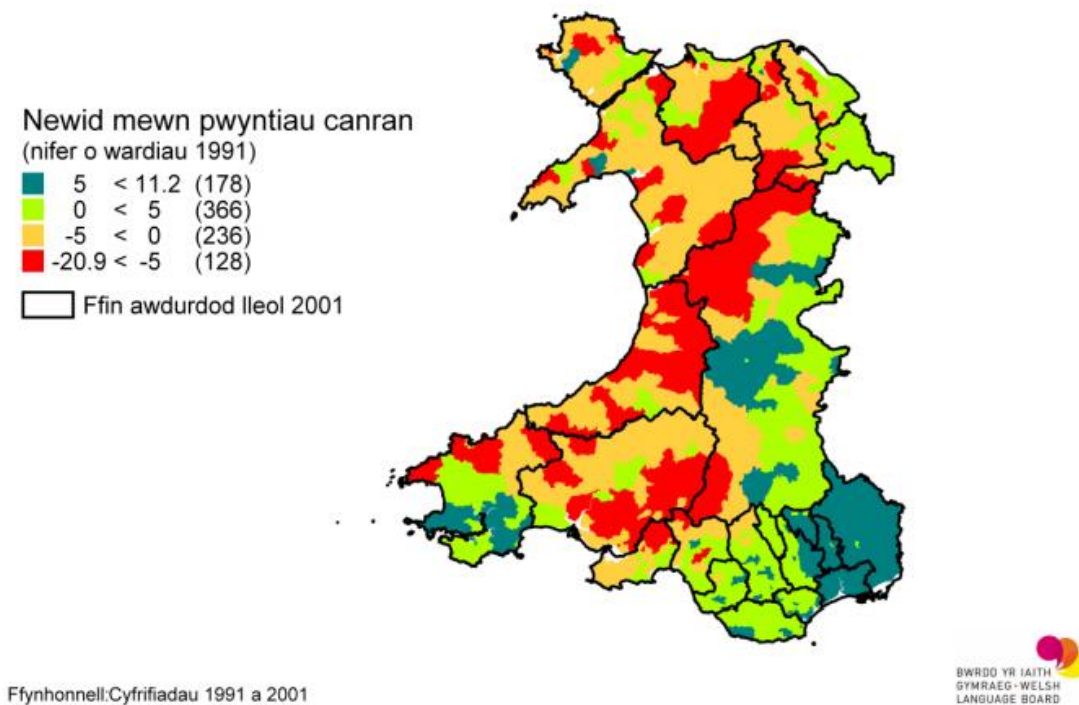
¹⁵² *Barn*, 486/487 (Gorffennaf/Awst 2003), tudalen flaen.

¹⁵³ Simon Brooks, 'Degawd o drychineb', 7.

¹⁵⁴ Cafwyd canlyniadau enbyd yng Nghaerfyrddin, gyda dim ond un ward yn gweld cynnydd a thri yn aros yr un peth. Cafwyd gostyngiad ymhob ward arall.

hefyd, fel Uwch Conwy (-11%) a Llansannan (-9%) yn Nyffryn Conwy, Llanbryn-mair (-14%) a Llanrheadr-ym-Mochnant (-12%) ym Mhowys a Solfach (-17%) a Chilgerran (-13%) yn Sir Benfro.¹⁵⁵ Mae'r map canlynol yn dangos y newid rhwng Cyfrifiad 1991 a 2001 yn y ganran oedd yn gallu siarad Cymraeg, pawb tair oed ac yn hŷn.

Map 8:¹⁵⁶

Fe ddangosodd Cyfrifiad 2001, felly, fod dau ranbarth ieithyddol amlwg yng Nghymru, gyda'r iaith yn profi adferiad yn y De-ddwyrain tra oedd yn colli tir yn gyflym yn y Gogledd a'r Gorllewin, gan agosáu at chwalu'r syniad o fro wledig Gymraeg ei hiaith.

¹⁵⁵ Ffigurau wedi eu nodi yn Simon Brooks, 'Degawd o drychineb', 8.

¹⁵⁶ Map yn Hywel Jones, *Darlun ystadegol o'r iaith Gymraeg*, t. 17.

Dyma dynged y rhybuddiwyd amdani droeon ar hyd y blynyddoedd gan genedlaetholwyr a daearyddwyr fel ei gilydd, gyda gwaith manwl E. G. Bowen, John Aitchison a Harold Carter¹⁵⁷ wedi cofnodi a dadansoddi'r newid ar lefel genedlaethol ac ar lefel gymunedol. Fel y soniwyd eisoes, fe gollwyd tir yn sylweddol yn y Gorllewin yn sgil mewnfudo mawr yr wythdegau, ac ar ddiwedd y degawd tyngedfennol hwnnw, cyn cyhoeddi canlyniadau Cyfrifiad 1991, roedd Aitchison a Carter yn ddigon craff i broffwydo'r canlynol:

... the number of Welsh speakers will continue to decline until the year 2001, but that thereafter there will be a notable reversal of the trend, with numbers increasing sharply. Whilst this scenario augurs well for the language, it is based on a major re-shaping of the geography of language distribution. It seems likely that the situation will deteriorate most rapidly in those rural communities where absolute numbers of Welsh speakers are already rather low. Here it only takes minor movements in population for the linguistic balance to be severely disrupted ...¹⁵⁸

Aeth Aitchison a Carter mor bell â rhagdybio y gallai nifer y siaradwyr aros yn gyson neu hyd yn oed gynyddu mewn rhai ardaloedd gwledig penodol, ond y byddai grym y newidiadau yn y boblogaeth yn rhy gryf i'w gwrthsefyll:

Numbers of speakers might hold their own or even increase in certain areas, but this advance would have to be set against unfavourable patterns of demographic change – the outmigration and natural loss of Welsh speakers and the immigration of non-Welsh speakers. The impact of these forces, it was predicted, would be negative. Proportions of speakers would fall and the day-to-day language of communities would become increasingly dominated by English.¹⁵⁹

Dyma yn union a gafwyd wrth gwrs, gyda chanlyniadau Cyfrifiadau 1991, 2001 a 2011 yn dangos parhad amlwg yn nirywiad yr iaith yn y pedair sir graidd, yn ogystal ag mewn ardaloedd gwledig mewn siroedd eraill gan gynnwys Conwy, Dinbych, Powys a Sir

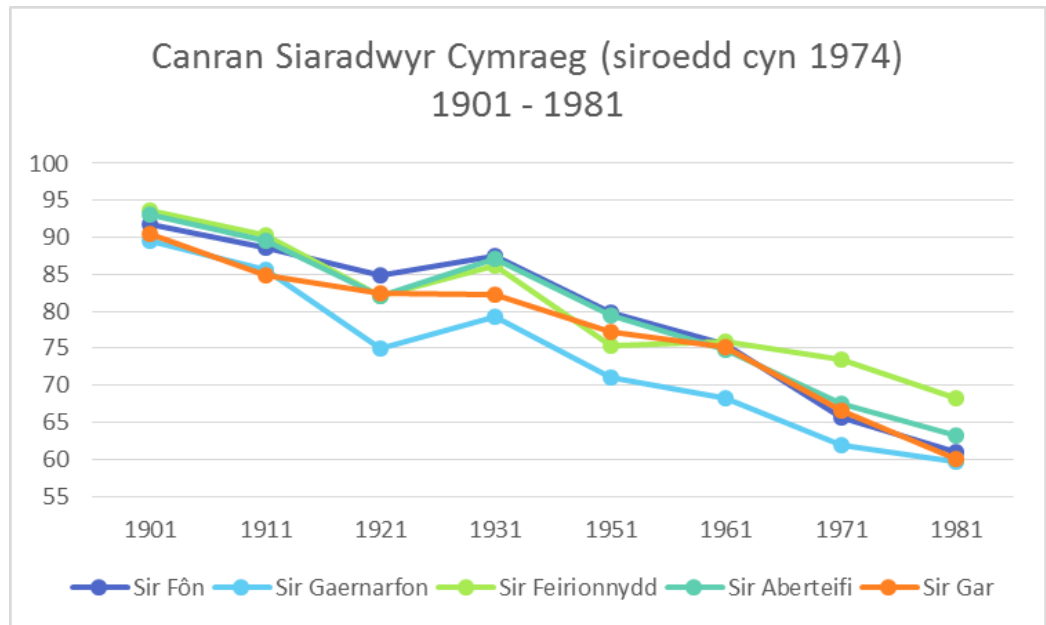
¹⁵⁷ Gw. E. G. Bowen (1959); E. G. Bowen a H. Carter (1975); John Aitchison a Harold Carter (1985), (1991), (1994), (2000).

¹⁵⁸ John Aitchison a Harold Carter, 'Rural Wales and the Welsh language', *Rural History*, 2 (1991), 77.

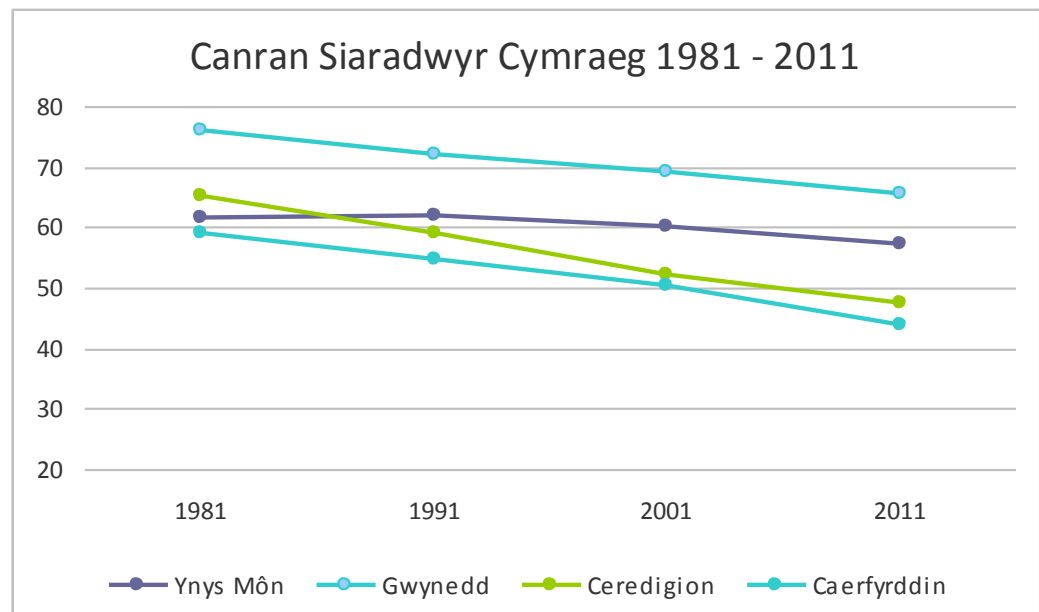
¹⁵⁹ Idem, 'The Welsh Language in 1991 – A Broken Heartland and a New Beginning?', *Planet*, 97 (1993), 3-4.

Benfro. Tra caiff niferoedd y siaradwyr eu heffeithio'n bennaf gan yr allfudo a diffyg trosglwyddo iaith, mae'r mewnlifiad wedi effeithio'n dyngedfennol ar y canrannau. Mae'r canlyniadau ar gyfer y siroedd i'w gweld yn glir yn y graffiau a'r tabl isod.¹⁶⁰ Mae'r graff cyntaf yn dangos y dirywiad nodedig yn hen siroedd y Fro Gymraeg o 1901 hyd at 1981, gyda'r ail yn dangos y pedair sir gyfredol o 1981 hyd at 2011.

Graff 2:

Graff 3:

¹⁶⁰ Data yn seiliedig ar ddata o wefan Nomis [Hawlfraint y Goron ONS].

Dyma'r data craidd ar gyfer y pedair sir yn ystod cyfnod yr astudiaeth:

Tabl 9:

	1991		2001		2011		Newid 1991 - 2011		
	Nifer	Canran	Nifer	Canran	Nifer	Canran	Nifer	Pwynt Canran	Cyfradd
Ynys Môn	41,240	62%	38,893	60.1%	38,568	57.2%	-2,672	-4.8	-6.5%
Gwynedd	78,733	72.1%	77,846	69%	77,000	65.4%	-1,733	-6.7	-2.2%
Ceredigion	36,026	59.1%	37,918	52%	34,964	47.3%	-1,062 ¹⁶¹	-11.8	-2.9%
Caerfyrddin	89,213	54.8%	84,196	50.3%	78,048	43.9%	-11,165	-10.9	-12.5%
Cymru	50,8098	18.7%	58,2368	20.8%	56,2016	19%	+53,926 ¹⁶²	+0.3	+10.6%

Mae'r ystadegau yn y tabl uchod yn dangos yn glir y colledion yn y niferoedd a'r canrannau rhwng cychwyn cyfnod fy astudiaeth yn 1991 a chanlyniadau'r Cyfrifiad diweddaraf yn 2011, gyda'r golofn olaf yn tynnu sylw at y newid mewn canrannau ac mewn cyfradd rhwng y cyfrifiad cyntaf a'r olaf.¹⁶³ Does dim amheuaeth nad Ceredigion a Sir Gâr sydd wedi gweld y dirywiad mwyaf difrifol yn ystod y cyfnod hwn, ond mae colledion truenus wedi effeithio'n drawiadol ar gymunedau Gwynedd a Môn hefyd. Bwriad y rhan nesaf yw rhoi trosolwg cryno ar y cyfrifiadau penodol ac ar sefyllfa unigol y siroedd.

¹⁶¹ Fe welwyd cynnydd yn nifer y siaradwyr Cymraeg yng Ngheredigion rhwng 1991 a 2001, ond mae'n debyg mai'r newid yn y ffordd y cyfrifwyd myfyrwyr oedd yn bennaf gyfrifol.

¹⁶² Er y cynnydd rhwng 1991 a 2011, gwelwyd lleihad nodedig rhwng 2001 a 2011. Hyn yn wir am y ganran hefyd.

¹⁶³ Gwaith cyfrifo personol.

Daeth hi'n amlwg gyda chanlyniadau Cyfrifiad 1991 bod llawer o'r tueddiadau tymor hir a ragwelwyd ar gyfer yr iaith yn y broses o gael eu gwireddu. Er mai gostyngiad bychan a welwyd yn y ganran ledled Cymru a oedd yn siarad yr iaith (o 19% i 18.7%), gwelwyd newidiadau arwyddocaol ar lefel leol, yn enwedig yn yr ardaloedd gwledig traddodiadol. Nid oes amheuaeth nad y Gymru wledig oedd prif gadarnle'r iaith o hyd, ond mae dylanwad mewnfudo'r wythdegau yn amlwg ar y canlyniadau. Er i ganran gyfan y siaradwyr ym Môn aros yn eithaf sefydlog rhwng 1981 ac 1991 (o 61.6% i 62%), bu gostyngiad nodedig yng Ngwynedd o 76.2% i 72.1%, yng Ngheredigion o 65.1% i 59.1% ac yng Nghaerfyrddin o 59.2% i 54.8%. Yn ddi-os, dyma barhad yn y dirywiad gwledig a welwyd ers dechrau'r ganrif, gyda 32 ward yn unig â thros 80% ynddynt o siaradwyr erbyn hyn, ac wyth yn unig ohonynt y tu allan i Wynedd; pedair yn Sir Gâr a phedair yn Ynys Môn.¹⁶⁴ Gellir gweld dadfeiliad amlwg yng nghymunedau allanol yr ardaloedd craidd, gyda'r canlyniadau'n dangos proses glir o ddirywiad yn ucheldir gwledig Ceredigion ar hyd Mynyddoedd Elenid.¹⁶⁵ Bu i'r lleihad amlwg mewn wardiau â thros 65% o siaradwyr arwain Aitchison a Carter i ddatgan yn bendant wrth ddadansoddi'r canlyniadau fod cadarnle traddodiadol yr iaith bellach wedi ei wanhau:

Just small islands are now left in parts of north Wales. In Ynys Môn and the Llŷn Peninsula the loss is particularly glaring. Elsewhere the number of wards with between 65 and 80 per cent of Welsh speakers has also declined catastrophically. The situation in the county of Dyfed is especially depressing. Much of the county now records percentages between just 50 and 65 per cent. It can now be said that Y Fro Gymraeg has all but gone – the traditional heartland, the reservoir of the language, has been considerably weakened.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Y ganran ar ei uchaf yn ward Peblig yng Nghaernarfon: 90.9%. Mae'n amlwg nad yw Peblig yn ward wledig – ond mae'n mynd yn anos diffinio beth yw gwledig yng Ngwynedd, fel y sonia Iwan Edgar yn 'Y Fro Gymraeg Heddiw', t. 52. Ymysg y wardiau gwledig amlycaf â chanrannu uchel yn 1991 roedd Deiniolen (85%) ac Abererch (84.2%).

¹⁶⁵ John Aitchison a Harold Carter, *Language, economy and society*, t. 98.

¹⁶⁶ Idem, 'The Welsh Language in 1991 – A Broken Heartland and a New Beginning?', 5.

Fe grybwyllwyd eisoes dynged 'y genedl fach a aeth yn llai' gyda chyfrifiad 2001, pan welwyd gostyngiadau pellach, yn Ynys Môn o 62% i 60.1%, yng Ngwynedd o 72.1% i 69%, yng Ngheredigion o 59.1% i 52% ac yng Nghaerfyrddin o 54.8% i 50.3%. Mewn erthygl olygyddol ddirdynol yn y rhifyn hwnnw o *Barn* wedi rhyddhau'r data yn haf 2003, fe noda Simon Brooks oblygiadau trist y canlyniadau:

Mae'r cwmp cyn waethed ag unrhyw gwmp arall yn hanes y Gymraeg erioed; yn wir, fe ymddengys fod y Gymraeg yn y deheubarth a'r canolbarth bellach yn dilyn yr un llwybr ystadegol â'r Gymraeg yng nghymoedd diwydiannol y de yn hanner cyntaf yr ugeinfed ganrif. Mae'n drasiedi diwylliannol, ac fel pob trasiedi diwylliannol, mae'n arwydd o drasiedi cymunedol.¹⁶⁷

Fe ddangosodd y canlyniadau nad oedd yr un gymuned yng Nghymru mwyach lle roedd dros 90% o'r boblogaeth yn Gymry Cymraeg, sef y trothwy gwreiddiol y seilwyd craidd yr ardal a ddaeth i'w hadnabod fel Y Fro Gymraeg arni ar gychwyn yr ugeinfed ganrif. Gyda ward Peblig yng Nghaernarfon yn disgyn o 90.9% yn 1991 i 88% yn 2001, fe ddaeth hi'n amlwg na chawn fyth weld y fath gymuned eto. Erbyn hyn roedd yr ardaloedd â thros 80% o'r boblogaeth yn medru'r iaith i lawr i 17 ward yn unig, i gyd yn gyfyngedig i Wynedd ac Ynys Môn.¹⁶⁸ Roedd Simon Brooks yn dadlau mai Llanuwchllyn oedd yr unig gymuned wir wledig bellach lle mae dros 80% yn Gymry Gymraeg,¹⁶⁹ gyda wardiau gwledig yng Ngwynedd fel Botwnnog (-3), Abererch (-7.4), Deiniolen (-9.4) a Llanaelhaearn (-6.1) yn gweld dirywiad nodedig o dan y trothwy traddodiadol hwnnw. Gyda llai na 10% o wardiau â 65% neu fwy o siaradwyr erbyn hyn,¹⁷⁰ mae Aitchison a

¹⁶⁷ Simon Brooks, 'Degawd o drychineb', 8.

¹⁶⁸ Un ardal amlwg o 10 ward yn y pentrefi sy'n amgylchynu Caernarfon: Peblig (88%), Penygroes (88%), Llanrug (87%), Seiont (87%), Y Groeslon (86%), Cadnant (86%), Bethel (86%), Menai (Caernarfon) (84%), Bontnewydd (84%) a Llanwnda (82%). 4 ardal arall yng Ngwynedd – Dwyrain Pothmadog (84%), Diffwyd a Maenofferen (84%), Gogledd Pwllheli (82%) a Llanuwchllyn (82%). 3 ardal ym Môn: Cyngar (84%), Tudur (83%) a Cefni (83%). Manylion yn John Aitchison a Harold Carter, *Spreading the Word: The Welsh Language 2001* (Talybont, 2004), t. 53.

¹⁶⁹ Simon Brooks, 'Degawd o Drychineb', 8.

¹⁷⁰ John Aitchison a Harold Carter, *Spreading the word*, t. 53.

Carter yn defnyddio'r geiriau 'disturbingly low' i ddisgrifio'r canlyniadau yn y rhan fwyaf o'r cadarnle traddodiadol, gyda'r mwyafrif wedi erydu yn gymunedau â rhwng 50% a 65% o siaradwyr erbyn hyn, gan gynnwys ardaloedd arfordirol Ynys Môn, mynyddoedd Eryri, ar draws Ceredigion a'r rhan fwyaf o Sir Gâr. Yn amgylchynu'r ardaloedd hyn mae wardiau bellach lle nad yw'r Gymraeg yn iaith fwyafrifol, gyda'r ganran wedi gostwng i ffigurau rhwng 35% a 49%. Roedd y daearyddwyr yn tynnu sylw at ddwy ardal amlwg a berthynai i'r categori hwnnw erbyn hynny, sef ar hyd yr arfordir o Aberystwyth i Ddyffryn Ardudwy ac ardal Abersoch a Llanbedrog ym Mhen Llŷn, gan nodi fod atyniad yr ardaloedd hynny ar gyfer twristiaid, ail gartrefi ac fel cyrchfan i ymddeol yn parhau i ddylanwadu'n angheuol ar eu natur gymdeithasol a diwylliannol.¹⁷¹

Cafwyd dirywiad trychinebus yn y ffigurau ym Môn a Chaerfyrddin. Gan gofio bod poblogaeth Môn wedi gostwng o 69,149 i 66,826 yn ystod yr un cyfnod, gellir tybio fod y broses o allfudo yn ystod degawd olaf yr ugeinfed ganrif wedi cael effaith sylweddol ar ganlyniadau'r sir. Mae'r sefyllfa ychydig yn wahanol yn Sir Gâr yn seiliedig ar y lleoliad daearyddol, gyda pherthynas fwy cymhleth rhwng allfudo a diffyg trosglwyddo iaith wedi effeithio ar nifer siaradwyr. Gellir gweld effaith allfudo'r ifanc ar y cwmp yn niferoedd Gwynedd hefyd gan fod tystiolaeth wedi dangos nad oedd y sir yn colli siaradwyr cynhenid o reidrwydd ond bod y mewnfudo mawr i'r ardaloedd gwledig wedi cael effaith negyddol ar y ganran. Fe gynyddodd nifer y siaradwyr o 5.3% yng Ngheredigion, er mai yno y gwelwyd y dirywiad canrannol mwyafrif, ond mae'n debyg bod y newid yn y ffordd yr oedd y cyfrifiad yn ymdrin â myfyrwyr rhwng 1991 a 2001 yn gwneud i'r gostyngiad ymddangos yn fwy, ffactor a allai fod wedi dylanwadu'n gryf ar ganlyniadau Gwynedd hefyd.¹⁷² O ran newidiadau mewn wardiau, mae Aitchison a Carter yn nodi fod y mwyafrif o'r 103 ward lle y gwelwyd y gostyngiad pwynt canran uchaf, sef llai na -5.0, a mwyafrif o'r 197 ward lle y gwelwyd gostyngiad rhwng -5 a 0, yn ardaloedd yn y cadarnleoedd. Roedd yr holl wardiau traddodiadol hyn yn gartref i 68.5% o'r holl siaradwyr yn 1991 ond mae'r ffigur hwnnw wedi gostwng i 57.7% erbyn 2001,

¹⁷¹ Ibid., t. 55.

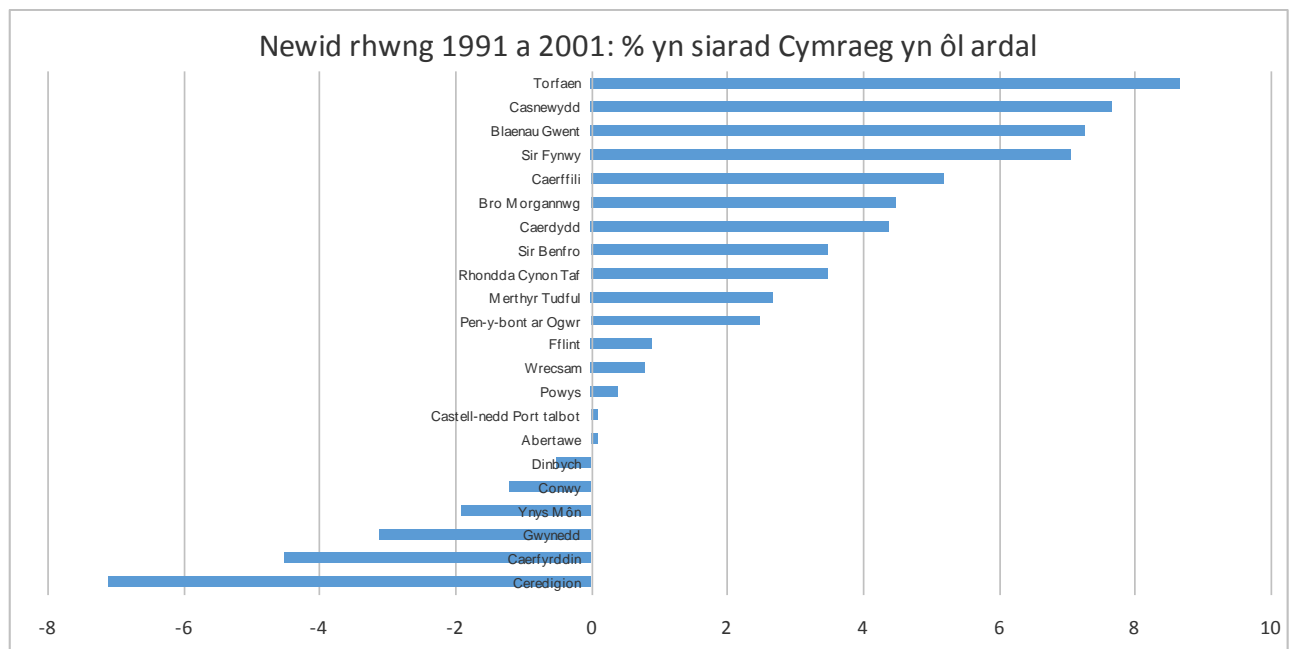
¹⁷² Ibid., t. 64.

gyda chollod o dros 17,000 o siaradwyr Cymraeg.¹⁷³ Mae tystiolaeth hefyd yn dangos fod yr ardaloedd a welodd y gostyngiad mwyaf mewn niferoedd (dirywiad o fwy na 10%) i'w canfod yn y Fro ac o gwmpas ei hymylon, gan gynnwys Clynnog a Thudweiliog yng Ngwynedd. Nid oes amheuaeth nad oedd yr iaith erbyn 2001 yn parhau i golli tir yn y cadarnleoedd ymhob ffordd bosibl:

Overall, within the heartland the situation is as predicted – a decline in both the absolute and relative strength of the language.¹⁷⁴

Fel y trafodwyd eisoes, prif stori Cyfrifiad 2001 oedd y cynnydd amlwg yng nghanran ac yn niferoedd y siaradwyr yn yr holl siroedd eraill, gyda'r graff canlynol yn dangos y gwahaniaeth amlwg yn y canlyniadau ar gyfer gweddill Cymru o'u cymharu â siroedd traddodiadol y Gogledd a'r Gorllewin:

Graff 4:¹⁷⁵

¹⁷³ Ibid., t. 62.

¹⁷⁴ Ibid., t. 65.

¹⁷⁵ Yn seiliedig ar ffigurau yn Hywel M. Jones, *Darlun ystadegol o'r iaith Gymraeg*, t. 16.

Wrth astudio dosraniad siaradwyr o ran nifer, mae Aitchison a Carter yn tynnu sylw at bwysigrwydd newydd allweddol amgylcheddau trefol a dinesig ar gyfer atgynhyrchu'r iaith yn y dyfodol. Erbyn Cyfrifiad 2001, a'r daearyddwyr yn datgan yn hyderus bod y niferoedd uchaf o siaradwyr bellach wedi eu lleoli yng nghanolfannau trefol a diwydiannol de Cymru, mae'n hawdd gweld sut y gallent ddatgan fod 'the linguistic centre of gravity in Wales is slowly shifting ...'¹⁷⁶ Wrth grynhoi eu darganfyddiadau ar ddiwedd eu llyfr *Spreading the Word*, maent yn cydnabod nad yw pawb o bell ffordd yn dathlu'r cyfnod newydd hwn yn hanes yr iaith:

... to many language activists who see the decline in the Welsh heartland as the greatest threat to the language, and to which the increase in more peripheral areas is no compensation. The evidence from the 2001 census would probably give little comfort to such people, and the decline in the number of wards where over 80 per cent of the population speak Welsh to a figure of only 17, representing only 4.2 per cent of Welsh-speakers, would be seen as especially menacing.¹⁷⁷

2011

'Mae'r dyfodol i'w weld yn y presennol', meddai'r ystadegydd Hywel Jones cyn rhyddhau data Cyfrifiad 2011, ac fel y noda Aitchison a Carter wrth drafod y ffigurau diweddaraf yn 2013, nid oedd y canlyniadau trychinebus yn yr ardaloedd traddodiadol yn annisgwyl i neb bellach.¹⁷⁸ Mwy syfrdanol i nifer oedd y gostyngiad yng nghanran y siaradwyr ar gyfer Cymru gyfan, i lawr yn ôl i 19%, gostyngiad pwynt canran o 1.8, gyda chwymp o 3.5% yn y niferoedd, o 582,000 i 562,000. Wedi trobwynt hanesyddol 2001 pan welwyd y cynnydd sylweddol hwnnw o dros 13% yn y niferoedd, fe ddangosodd canlyniadau 2011 fod yr iaith ar drai unwaith eto, gan gymell Aitchison a Carter i holi'n

¹⁷⁶ Ibid., t. 56.

¹⁷⁷ Ibid., t. 135.

¹⁷⁸ Idem, The Welsh Language – A False Dawn? yn *Cambria Online*, 2013. Gw.
<http://www.cambriamagazine.co.uk/the-welsh-language-a-false-dawn/> (Cyrchwyd Mai 2014).

syth: 'Was it a false dawn after all?'¹⁷⁹ Tra bo'r ffigurau cenedlaethol yn destun pryder ynddynt eu hunain, fe ddangoswyd unwaith yn rhagor bod y machlud yn parhau ar siroedd Y Fro Gymraeg, gyda dirywiad yr ardaloedd traddodiadol, yn enwedig yn siroedd Caerfyrddin a Cheredigion, yn cael llawer iawn mwy o sylw y tro hwn nag a gafwyd wedi canlyniadau 2001:

Amlygwyd gwirionedd y darnio hwn ar y Gymru Gymraeg gan ganlyniadau Cyfrifiad 2011. Chwalwyd y consensws cyfforddus a chelwyddog fod 'y Gymraeg wedi'i hachub' a bod 'brwydr yr iaith drosodd'. Ni fu yn siroedd y gogledd, y canolbarth a'r gorllewin erioed unrhyw dystiolaeth wrthrychol i gefnogi'r dyb honno beth bynnag. Celwyd y cwmp mawr yn nifer a hyfywdra'r cymunedau mwyafrif Gymraeg rhwng 1991 a 2001 gan dwf ymddangosiadol yn nifer absoliwt siaradwyr Cymraeg trwy Gymru gyfan, ond gwyddom erbyn hyn nad oedd hynny ond rhith yr ymelwodd cynheiliaid y drefn ddatganoledig newydd arno i'r eithaf.¹⁸⁰

Unwaith yn rhagor, felly, gwelwyd gostyngiad pwynt canran a gostyngiad mewn niferoedd absoliwt yn y pedair sir, gyda'r colledion mwyafrif sylweddol yn Sir Gaerfyrddin a Cheredigion. Yn y ddwy sir hynny gwelwyd colledion o dros 6% yn y niferoedd, gyda 6,148 yn llai o siaradwyr Cymraeg yng Nghaerfyrddin (o 84,000 i 78,000) a 2,954 yn llai yng Nheredigion (o 38,000 i 34,000) rhwng 2001 a 2011. Am y tro cyntaf erioed felly, fe ostyngodd y ganran o siaradwyr yn y ddwy sir o dan 50% gan amlygu'r gwirionedd trist nad yw'r Cymry Cymraeg bellach mewn mwyafrif yn hanner y siroedd yn y cadarnle traddodiadol. Sir Gaerfyrddin a welodd y cwmp canrannol mwyafrif, gyda gostyngiad pwynt canran o 6.4, wrth i ffigur 2001 o 50.3% ddisgyn yn drychinebus i 43.9%, tra bod Ceredigion wedi gweld gostyngiad canrannol o 4.7, o 52% yn 2001 i 47.3% yn 2011. O ran niferoedd, roedd mwy o Gymry Cymraeg yn byw yng Nghaerdydd (36,700) nag yng Ngheredigion (34,964) erbyn hyn.

Golygai hyn mai siroedd Gwynedd ac Ynys Môn oedd yr unig siroedd yng Nghymru bellach gyda phoblogaeth o dros 50% yn siarad Cymraeg, er nad yw hynny'n golygu nad oes ardaloedd amlwg o fewn y ddwy sir sy'n llawer llai na'r ffigur sirol. Er nad oedd y

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Simon Brooks a Richard Glyn Roberts, 'Rhagymadrodd', t. 10.

colledion cynddrwg yn y ddwy sir ogleddol, gostyngodd y canran ym Môn o 60.1% i 57.2% (colled pwynt canran o 2.9) ac yng Ngwynedd o 69% i 65.4% (colled pwynt canran o 3.6.) Collwyd 325 o siaradwyr ym Môn, gan adael ffigur o 38560 o siaradwyr, tra bod 846 yn llai o Gymry Cymraeg yng Ngwynedd o'i gymharu â degawd yn flaenorol (77,000). Fel y trafodwyd eisoes, rhwng 1991 a 2001 fe ddisgynnodd nifer y wardiau â thros 80% o'r boblogaeth yn siarad Cymraeg o 32 ward i 17.¹⁸¹ Yn rhyfeddol efallai, erys y ffigur yn 15 ward erbyn Cyfrifiad 2011, ond nid oedd hyn yn cynnwys yr un ward hollol wledig mwyach, gyda'r ganran yn Llanuwchllyn wedi disgyn o 80.7% i 78.6%. Gwelwyd wardiau Diffwys a Maenofferen, Llanberis a Teigl yn disgyn o dan y trothwy, gyda chwymp sylweddol yn Llanberis, o 80% i 74.7%. Nid yw'n syndod fod y 15 ward sy'n weddill i gyd i'r gogledd o Borthmadog, gyda 12 yng Ngwynedd a 3 ym Môn: Bethel, Bontnewydd, Cadnant, Groeslon, Llanrug, Llanwnda, Menai (Caernarfon), Ogwen, Peblig, Pen-y-groes, Dwyrain Porthmadog, Seiont, Cefni, Cyngar a Tudur. Er y parhad yn y canrannau uchel, bu gostyngiad yn y ganran mewn 11 o'r wardiau hyn rhwng 2001 a 2011, tra bod Cadnant, Menai a Seiont wedi gweld y ganran yn cynyddu. Yn fwy calonogol, nid oedd ward Ogwen yn un o'r wardiau hyn yn 2001 gan iddi weld cynnydd yn y siaradwyr o 79% i 81.2%, gyda Simon Brooks yn trafod 'Pam fod Bethesda mor Gymraeg?' yn y gyfrol ddiweddar, *Pa beth yr aethoch allan i'w achub?*¹⁸²

Nid yw'n syndod gweld pump o wardiau Sir Gaerfyrddin ymysg y 10 ward i weld y gostyngiad mwyaf mewn pwynt canran, gan gynnwys Rhydaman (-12), Cynwyl Gaeo (-11), Garnant (-11), Tycroes (-11) a Chenarth (-11).¹⁸³ Nid oes yr un ward â thros 70% o siaradwyr Cymraeg y tu allan i Wynedd ac Ynys Môn erbyn hyn, gyda phedair ward yng

¹⁸¹ Sylwer mai'r ffigur ar gyfer wardiau, nid cymunedau, yw hwn. Mae'n cymhlethu pethau bod mwyafrif dadanosddiadau 1991 a 2001 ar ffurf wardiau, ond y duedd gyffredin wedi canlyniadau 2011 oedd trafod cymunedau, sy'n ardaloedd gwahanol.

¹⁸² Simon Brooks, 'Pam fod Bethesda mor Gymraeg? Cynllunio ieithyddol a dyfodol y Fro Gymraeg', yn Simon Brooks a Richard Glyn Roberts (goln), *Pa beth yr aethoch allan i'w achub?*, tt. 71-4.

¹⁸³ Blog Menai (Cai Larsen), 'Ffigyrau Ioan yn gweld golau dydd' (4 Chwefror 2013), gw. <http://ocimenai.blogspot.co.uk/2013/02/bydd-darllenwyr-blogmenai-yn-gwybod-bod.html> (Cyrchwyd Hydref 2014).

Nghaerfyrddin – Pontyberem, Llannon, Gorslas a’r Cwarter Bach – wedi disgyn o dan y trothwy rhwng 2001 a 2011.¹⁸⁴

Erbyn hyn, mae’r ystadegau yn dangos yn glir fod y cadarnleoedd cryfaf i gyd mewn un cnewyllyn yn y Gogledd-orllewin : Llangefni a’r dalgylch a phentref Llanfairpwll ym Môn, ardaloedd Bethesda, Caernarfon, Pwllheli, Porthmadog, Blaenau Ffestiniog a’r Bala yng Ngwynedd, gan ymestyn ychydig i rannau gwledig sir Conwy.¹⁸⁵

Yr hyn a gafwyd, felly, gyda chyfrifiad 2011 oedd crebachu sylweddol unwaith yn rhagor ar Y Fro Gymraeg draddodiadol, gyda dirywiad nodedig siroedd Caerfyrddin a Cheredigion yn codi cwestiynau dwys am leoliad a dilysrwydd y fro honno na sefydlwyd yn swyddogol erioed. Yn astudiaethau’r gorffennol bu i Aitchison a Carter gyfeirio at ganolbarth Môn, Llŷn ac Arfon a Meirionnydd Nant Conwy ymysg is-rannau nodedig hen graidd unedig y Fro Gymraeg a oedd unwaith mewn bodolaeth.¹⁸⁶ ‘Yr hyn sy’n gwbl amlwg erbyn hyn,’ chwedl Huw Prys Jones mewn erthygl yn trafod prif gadarnle’r iaith ar wefan *Golwg360*, ‘ydi mai’r ardaloedd hyn ydi’r cyfan o’r craidd bellach. Nid oes unrhyw gymuned y tu allan i’r ardal graidd gyda chanran sy’n agos atynt bellach.’¹⁸⁷

Mae’n amlwg erbyn hyn nad hawdd yw egluro’r rhesymau dros y newid ieithyddol mewn gwahanol ardaloedd, ac mae’n cynnwys perthynas gymhleth rhwng yr holl ffactorau sydd wedi cael sylw eisoes – dewis plant ac oedolion i siarad yr iaith, cyfradd trosglwyddo iaith, sylfaen economaidd a chymdeithasol ardal ac, wrth gwrs, mewnfudo’r di-Gymraeg ac allfudo’r Cymry Cymraeg, ac enwi ambell ffactor amlwg. Amcangyfrifir erbyn hyn bod rhwng 1,200 a 2,000 o siaradwyr Cymraeg rhugl yn gadael

¹⁸⁴ Gweithgor y Cyfrifiad, *Y Gymraeg yn Sir Gâr* (Cyngor Sir Gâr, Mawrth 2014), t. 7. Gw. (<http://www.carmarthenshire.gov.uk/English/Welsh/Documents/Trafodlaith/WelshLanguageCarms.pdf> (Cyrchwyd Rhagfyr 2014)).

¹⁸⁵ Huw Prys Jones, *Golwg360*, ‘Cyfrifiad 2011 yn amlygu prif gadarnle’r Gymraeg’ (23 Mawrth 2013), gw. <http://www.golwg360.com/newyddion/iaith/104184-cyfrifiad-2011-yn-amlygu-prif-gadarnle-r-gymraeg> (Cyrchwyd Hydref 2014).

¹⁸⁶ John Aitchison a Harold Carter, *Language, economy and society*, t. 96.

¹⁸⁷ Huw Prys Jones, ‘Cyfrifiad 2011 yn amlygu prif gadarnle’r Gymraeg’.

Cymru bob blwyddyn, nifer ohonynt o'r Fro Gymraeg.¹⁸⁸ Fel y noda Huw Prys Jones wrth ddadansoddi'r canlyniadau, mae'n bwysig peidio â gorgyffredinoli am y prosesau sydd ar waith, gan ei bod yn 'gwbl amlwg bellach fod yr hyn sy'n digwydd yn Sir Gaerfyrddin, er enghraifft, yn bur wahanol i Geredigion, heb sôn am Wynedd a Môn'.¹⁸⁹ Dyma rai o'r prif gasgliadau a ddangosodd data Cyfrifiad 2011 am y siroedd unigol:

Sir Gaerfyrddin

Nid oes amheuaeth nad dirywiad torcalonnus Sir Gaerfyrddin oedd prif stori Cyfrifiad 2011, y sir a ymfalchiodd ar hyd y degawdau yn ei niferoedd uchel o siaradwyr Cymraeg. Gyda 75% o'r boblogaeth yn Gymry Cymraeg yn ôl yn 1961,¹⁹⁰ bu data 2011 a chanran o 43.9% yn unig yn fwy nag ergyd drom. Ond fe ellid dadlau fod arwyddion o'r dirywiad i'w cael hyd yn oed cyn belled yn ôl â 1961 pan welwyd canrannau llawer uwch o siaradwyr hŷn mewn cymhariaeth â nifer y siaradwyr ymysg plant y sir.¹⁹¹ Mae'n wir hefyd i Clive Betts, yn ei bennod 'Dyfed and Gwynedd, Which is Heading for a Fall?' yn ei lyfr *Culture in Crisis* yn 1976, broffwydo y byddai'r iaith yn dirywio'n gynt yn siroedd traddodiadol y de yn sgil amryw o ffactorau.¹⁹²

Digalon felly yw ystadegau diweddaraf Caerfyrddin, ac fel y noda Cai Larsen wrth ddadansoddi'r canlyniadau, nid mewnlifiad yw'r broblem ond penderfyniad torfol y cymunedau i beidio â throsglwyddo'r iaith i'w plant:

Y caswir ydi bod yr iaith yn marw yn rhannau o Sir Gaerfyrddin a Chastell Nedd oherwydd bod carfanau sylweddol o bobl sy'n byw yn y llefydd hynny yn

¹⁸⁸ Rhys Jones, 'Her y Cyfrifiad', *Golwg*, cyf. 25, rhif. 17 (10 Ionawr 2013), 6.

¹⁸⁹ Huw Prys Jones, *Golwg360*, 'Dadansoddiad pellach o ffigurau'r Cyfrifiad' (30 Rhagfyr 2012), gw. <http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/95826-dadansoddiad-pellach-o-ffigurau-r-cyfrifiad> (Cyrchwyd Hydref 2014).

¹⁹⁰ John Aitshison a Harold Carter, *Language, economy and society*, t. 51.

¹⁹¹ Huw Prys Jones, 'Dadansoddiad pellach o ffigurau'r Cyfrifiad'.

¹⁹² Clive Betts, 'Dyfed and Gwynedd, Which is Heading for a Fall?', yn Clive Betts, *Culture in Crisis* (Denbigh, 1976), tt. 144-58. Er enghraifft, ffactorau yn cynnwys y bwlch mwy rhwng y nifer a siaradai'r iaith yn unig o'i gymharu â'r boblogaeth rugl lythrennog, cyndynrwydd i ddefnyddio'r Gymraeg ar lefel swyddogol, diffyg ymroddiad polisi dysgu Cymraeg ysgolion y sir ac agwedd negyddol wrth-Gymreig y Blaid Lafur.

ewyllysio i hynny ddigwydd. Neu o leiaf dydi'r iaith ddim digon pwysig i bobl y cymunedau hynny i'w cymell i'w throsglwyddo i'w plant.¹⁹³

Mewn ugain mlynedd er Cyfrifiad 1991, dyma sir a welodd ostyngiad o 12.5% yn nifer y siaradwyr, gyda thros 11,000 yn llai o siaradwyr erbyn 2011.

Mae'r ffaith mai llai na thraean o'r boblogaeth gyfan sy'n rhugl yn y Gymraeg yn bryder amlwg, yn enwedig o ystyried i Clive Betts weld y bwlch rhwng y nifer a allai siarad yr iaith yn unig a'r rhai a allai ei hysgrifennu a'i darllen hefyd fel mesur o ddiffyg gwerth yn yr iaith a fyddai yn y pen draw yn arwain at ei dirywiad. Mae diffyg rhuglder yn golygu llai o debygolrwydd y bydd yr unigolyn yn defnyddio'r iaith mewn bywyd bob dydd, gan arwain at golli gafael a diffyg trosglwyddo i'r genhedlaeth nesaf.

Dim ond 37.5% yw canran y siaradwyr yn nhref Caerfyrddin ei hun erbyn hyn tra nad yw demograffeg oedrannol y sir yn argoeli'n gadarnhaol iawn ar gyfer y dyfodol. Llai na 40% o bob grŵp oedran rhwng 25 a 65 sy'n gallu siarad yr iaith, gyda'r Gymraeg yn iaith y genhedlaeth hŷn mewn sawl cymuned, yn enwedig yn hen ardaloedd diwydiannol y sir, lle y gwelwyd rhai o'r colledion mwyaf trwy Gymru yn 2011. Fel y gellid tybio, ymysg plant oedran ysgol mae'r canrannau uchaf o siaradwyr Cymraeg ond mae'r ffigur hwnnw o 60% ar gyfer y categorïau oedran 5-9 a 10-14 yn llawer is na'r gyfatebiaeth yn y siroedd eraill - dros 80% yng Ngheredigion a Môn a thros 90% yng Ngwynedd.¹⁹⁴

Ceredigion

Mae myfyrwyr tref Aberystwyth yn effeithio unwaith eto ar ystadegau Ceredigion ac felly er i'r sir gofnodi canran o lai na 50% o siaradwyr am y tro cyntaf erioed, mae'n debyg nad yw'r darlun mor anobeithiol â'r sefyllfa yng Nghaerfyrddin. O edrych ar y sir gan eithrio Aberystwyth a Llanbadarn, fe welwn fod y Cymry Cymraeg yn parhau yn fwyafrif bychan, wrth i'r ganran ostwng o 56.3% i 52%.¹⁹⁵ Y prif bryder, fel y noda Huw

¹⁹³ Blog Menai, 'Y Cyfrifiad – tair stori wahanol i dri rhan o Gymru' (19 Chwefror 2013), gw.

<http://ocimenai.blogspot.co.uk/2013/02/y-cyfrifiad-tair-stori-wahanol-i-dri.html> (Cyrchwyd Hydref 2014).

¹⁹⁴ Huw Prys Jones, 'Dadansoddiad pellach o ffigurau'r Cyfrifiad'.

¹⁹⁵ Idem, 'Cyfrifiad 2011 yn amlygu prif gadarnle'r Gymraeg'.

Prys Jones yn ei ddadansoddiad, yw'r dirywiad sylweddol o 9.1% mewn niferoedd rhwng y ddau gyfrifiad, sef 3017 yn llai o siaradwyr er 2001. Yn syml, fe olyga hyn fod Ceredigion wedi colli 'bron i un o bob deg o'i siaradwyr Cymraeg yn negawd cyntaf y ganrif hon.'¹⁹⁶

Er y dirywiad pwynt canran o 10% yn Nhregaron rhwng 1991 a 2001, dim ond dirywiad o 1% a welwyd yn y degawd dilynol, a chyda chanran o 67%, Tregaron sy'n parhau yn ardal Gymreiciaf y sir. Pedair cymuned arall yn unig sydd â chanran sy'n uwch na 60%, gyda mwyafrif helaeth o gymunedau'r sir bellach â chanrannau siaradwyr rhwng 45% a 55%. Nid oes gwahaniaeth amlwg yn y canrannau rhwng trefi a phentrefi cefn gwlad Ceredigion, rhywbeth sy'n nodweddiadol iawn yng Ngwynedd, fel y gwelwn maes o law.

Gwynedd

Mae'n debyg mai canlyniadau Gwynedd oedd y rhai mwyaf diddorol yn 2011, ac er mai dirywiad a gafwyd ar y cyfan, gyda hwnnw'n ddirywiad andwyol mewn rhai ardaloedd gwledig, mi lwyddodd ardaloedd eraill i ddal eu tir, ac mewn ambell eithriad prin, fe gryfhaodd y Gymraeg hyd yn oed.

Hawdd gweld mai Gwynedd sy'n cynnal Y Fro Gymraeg erbyn hyn, er mai dim ond 67% o'r boblogaeth sydd bellach wedi'u geni yng Nghymru, o'i gymharu â ffigur cyfatebol llawer uwch o 76% yn Sir Gâr. Nid yn unig mae'r sawl a anwyd yng Nghymru yn cadw'u Cymraeg yng Ngwynedd, ond mae polisïau addysg a gweinyddol y Cyngor Sir hefyd yn golygu bod rhai ardaloedd o fewn y sir yn llawer mwy llwyddiannus yn cymathu mewnfudwyr. Fe welir sawl enghraifft lle mae'r ganran sy'n siarad Cymraeg yn uwch na'r ganran wedi ei geni yng Nghymru, yn enwedig mewn ardaloedd gwledig, fel Nefyn lle cafodd 72.5% o'r boblogaeth ei geni yng Nghymru ond mae 76.1% yn siarad Cymraeg.¹⁹⁷ Mae'n debyg mai plant a aned yn Lloegr ac sydd wedi symud i'r ysgol leol sy'n bennaf

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ Gw. Neighbourhood Statistics [Hawlfraint y Goron ONS].

gyfrifol am hyn, ond mae'n dangos yn glir bod mwyafrif llethol cymuned sy'n siarad Cymraeg yn rhoi pwysau ar fewnfudwyr i gyfrannu at yr iaith.

Yn gyffredinol, mae'r ganran o blant ysgol sy'n siarad Cymraeg wedi aros yn eithaf tebyg i'r hyn ydoedd yn 2001, ac yn naturiol, mae hyn yn galonogol iawn o safbwynt dyfodol yr iaith. Yr unig beth a welwn yw fod gostyngiad yn nifer plant 3-15 yn gyffredinol (o 18,578 i 16,866) yn peri cwmp yn nifer y plant sy'n siarad Cymraeg (-8.7%), ffactor y gellir ei olrhain yn bennaf i allfudo pobl ifanc sydd mewn oedran magu plant. Er bod y boblogaeth gyfan wedi cynyddu o 116,843 i 121,874 bu i'r nifer yn y categori oedran 25-44 ostwng o 28,664 i 27,186. Mae allfudo Cymry ifanc talentog i ddilyn bywyd prifysgol a gyrfa yn broblem gynyddol yng Ngwynedd, gan dueddu i adael y genhedlaeth ifanc is eu gallu ar ôl i gynnal y pentrefi a'r cymunedau.¹⁹⁸

Un o'r pwyntiau mwyaf diddorol a chalonogol o Wynedd yn sgil canlyniadau Cyfrifiad 2011, fel y noda Simon Brooks yn ei astudiaeth 'Pam fod Bethesda mor Gymraeg?'¹⁹⁹ yw bod 'y Gymraeg wedi dal ei thir yn rhyfeddol o dda yn nifer o drefi, pentrefi ôl-ddiwydiannol ac ardaloedd cymudo Gwynedd a Môn.'²⁰⁰ Yn wir, mae'r graddau mae hynny wedi digwydd yn Arfon yn haeddu cymaint o sylw â'r cwmp yn siroedd y de-orllewin,²⁰¹ gan arwain at wahaniaeth amlwg rhwng ardaloedd trefol a gwledig y sir. Fel y nodwyd eisoes, yn Arfon y mae mwyafrif llethol y wardiau 80% mwyach a Chaernarfon a'i phentrefi cyfagos yw rhan gryfaf yr ardal graidd. O eithrio Bangor o ganlyniadau Arfon, mae'r niferoedd wedi codi dros 400, a'r ganran o 77% wedi gostwng 1 pwynt canran yn unig o'i gymharu â'r degawd blaenorol.²⁰² Fel y noda Simon Brooks yn ei astudiaeth o Fethesda, yr unig dref yng Nghymru mewn ardal Gymraeg lle y cododd y ganran, nid yw'r ardal drefol wedi gweld cymaint o fewnfudo â'r ardaloedd gwledig, gan lwyddo i ddenu mewnfudwyr Cymraeg a chadw pobl leol.²⁰³ Mae'r Gymraeg wedi

¹⁹⁸ Gw. Gwion Owain, 'Y Drefniadaeth Fewnol', *Barn*, 462/463 (Gorffennaf/Awst 2001), 28.

¹⁹⁹ Simon Brooks, 'Pam fod Bethesda mor Gymraeg?', t. 71.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Huw Prys Jones, 'Cyfrifiad 2011 yn amlygu prif gadarnle'r Gymraeg'.

²⁰² Ibid. Arfon heb Bangor: cynnydd o 1.4%, 436 yn fwy o siaradwyr, o 32,208 i 32,644.

²⁰³ Simon Brooks, 'Pam fod Bethesda mor Gymraeg?', t. 71.

cryfhau'n sylweddol ym mhentrefi cymudo Caernarfon, gyda chynnydd o 7% yng Nghlynnog, 5% yn Waunfawr a 2% yn Llanllyfni.²⁰⁴ Yn ward Clynnog y gwelwyd y cynnydd mwyaf trwy Gymru mewn pwynt canran, gyda chynnydd o 5.3 yn golygu bod y ganran wedi cynyddu'n ôl dros y trothwy 70% i 73.2%.²⁰⁵ Gyda 88% o Gymry Cymraeg, pentref Llanrug yw'r gymuned â'r mwyaf o siaradwyr ynddi yng Nghymru erbyn hyn.

Hyd yn oed yn rhanbarthau Dwyfor a Meirionnydd, fe welir patrwm o wytnwch lle mae'r ardaloedd Cymreiciaf i'w cael mewn wardiau trefol. Ond mae patrymau mewnfudo ac allfudo sylweddol wedi gadael ei ôl ar niferoedd y siaradwyr yn ardaloedd gwledig Llŷn, Eifionydd a Meirionnydd. Gyda gostyngiad pwynt canran o 1.4, collwyd dros 200 o siaradwyr Cymraeg yn Llŷn ac Eifionydd,²⁰⁶ gyda wardiau Llanaelhaearn (o 78.2% i 73.8%) a Morfa Nefyn (o 76.8% i 72%) ymysg y colledion mwyaf. Ond bu'r gostyngiad mwyaf yng Ngorllewin Porthmadog, lle y gwelwyd y ganran yn gostwng o 75% yn 2001 i 69.8% yn 2011. Nid yw'n syndod felly bod ward Gorllewin Porthmadog yn un o'r 10 ardal uchaf a welodd fewnfudo o du allan i Gymru yn y flwyddyn cyn Cyfrifiad 2011, gyda 9.1% o'r boblogaeth wedi mudo yno, 86.4% o'r rheini yn ddi-Gymraeg.²⁰⁷ Mae gwaith diweddar Hywel Jones yn dangos bod 3 arall o wardiau gwledig ac arfordirol Gwynedd yn y 10 uchaf, sef Llanbedrog (7.6% gyda 93.4% yn ddi-Gymraeg), Abersoch/Llanengan (9.5% gyda 91.2% yn ddi-Gymraeg) ac Aberdyfi, ar frig y rhestr gyda 10.7% wedi mewnfudo yno o fewn blwyddyn, 86.8% yn ddi-Gymraeg. Mae'r broses o wthio'r Gymraeg oddi wrth yr arfordir wedi digwydd yn gyflym ac i'w gweld yn amlwg yng Ngwynedd, gyda rhwyg nodedig rhwng yr arfordir Seisnig²⁰⁸ a'r berfeddwlad Gymreig ym Meirionnydd. Ond gyda chanlyniadau 2011 fe welwyd dirywiad neilltuol yn y berfeddwlad honno yng ngogledd Meirionnydd hefyd, gyda cholled o dros 100 yn y niferoedd yn gostwng y

²⁰⁴ Idem, 'The Regionalisation of Y Fro Gymraeg', *Planet Extra* (30 Ionawr 2013). gw. http://www.planetmagazine.org.uk/planet_extra/census_2011.html (Cyrchwyd Hydref 2014).

²⁰⁵ Blog Menai, 'Ffigyrau loan yn gweld golau dydd'.

²⁰⁶ Huw Prys Jones, 'Cyfrifiad 2011 yn amlygu prif gadarnle'r Gymraeg'. Llyn ac Eifionydd: dirywiad o 1.2%, 226 yn llai o siaradwyr, o 19,350 i 19,124.

²⁰⁷ Hywel M. Jones, Statiaith, 'Mudo i Gymru, 2011'. Ystadegau yn seiliedig ar y boblogaeth hŷn, 25 oed a throsodd, 'er mwyn ceisio gweld effaith parhaol mewnfudo'.

²⁰⁸ Huw Prys Jones, 'Cyfrifiad 2011 yn amlygu prif gadarnle'r Gymraeg'. Arfordir Meirionnydd: gostyngiad o 5.2% yn y niferoedd, o 5,255 i 4,984, gostyngiad o 3 pwynt canran, o 44% i 41%.

ganran o 78.4% i 75.7%.²⁰⁹ Gyda wardiau Llanuwchllyn, Y Bala, Teigl a Diffwys a Maenofferen yn disgyn o dan y trothwy, nid oes yr un ward ym Meirionnydd mwyach lle mae canran y siaradwyr Cymraeg yn 80%.

Fe welir effeithiau mewnfudo'n amlwg ar y genhedlaeth hŷn, gyda phatrwm clir iawn o ostyngiad mwy sylweddol o lawer ymysg pobl 65+ yn Nwyfor a Meirionnydd. Yn wir, fel y noda Cai Larsen wrth ddadansoddi'r canlyniadau, y grŵp oedran hwn a fu'n gyfrifol am yr holl gwymp mewn nifer o wardiau.²¹⁰ Mae'r ffigurau felly yn awgrymu mewnlifiad sylweddol o bobl wedi ymddeol i'r ardaloedd hyn, gyda chymunedau Trawsfynydd (-13.4% o siaradwyr Cymraeg tros 65), Bryncrug (-11.5%), Dolgellau (-12.9%), Gorllewin Porthmadog (-9.7%), Llanystumdwy (-9.3%), Morfa Nefyn (-8.9%) ac Aberdaron (-8.3%) ymysg y gwaethaf.²¹¹

Gyda Simon Brooks yn rhagdybio y bydd rhaniad amlycach o lawer yn datblygu dros y degawdau nesaf rhwng y gwledig a'r trefol yng Ngwynedd, yn ei ffordd ei hun, mae'r argyfwng yn Llŷn ac Eifionydd felly yr un mor sylweddol â'r argyfwng yng Ngheredigion.²¹²

Ynys Môn

Fel yng Ngwynedd, bu i Ynys Môn ddal ei thir i raddau, ond mae effaith mewnfudo i'w weld yn amlwg yno hefyd, rhywbeth a ddaw'n amlwg wrth edrych ar y boblogaeth dros 50 oed. Dim ond ychydig dros 50% o'r boblogaeth dros eu hanner cant sy'n siarad Cymraeg 'ac o ystyried y byddai'r mwyafrif llethol o bobl yr oedran yma sydd wedi eu geni a'u magu ym Môn yn gallu'r iaith, mae'n amlwg mai pobl ddwad yw'r mwyafrif',²¹³

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ Blog Menai, 'Cyfrifiad – Dwyfor' (4 Chwefror 2013), gw.

<http://oclmennai.blogspot.co.uk/2013/02/cyfrifiad-dwyfor.html> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

²¹¹ Ibid a idem, 'Meirion' (5 Chwefror 2013), gw. <http://oclmennai.blogspot.co.uk/2013/02/meirion.html> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

²¹² Simon Brooks, 'The Regionalisation of Y Fro Gymraeg'.

²¹³ Huw Prys Jones, 'Dadansoddiad pellach o ffigurau'r cyfrifiad'.

gyda'r ystadegydd Hywel Jones yn cyfeirio'n benodol at y sir wrth drafod y canrannau sylweddol o'r boblogaeth sydd bellach wedi'u geni y tu allan i Gymru:

... rydan ni'n sôn am dros un o bob pump erbyn hyn. Mewn rhannau o Gymru mae'n llawer mwy na hynny, bron yn hanner cant neu hyd yn oed yn y mwyafrif, mewn mannau o Fôn hyd yn oed. Wedyn mae'n rhaid ystyried hynny pan mae pobol yn dyfynnu'r canrannau sy'n siarad Cymraeg – wel ia, does dim disgwyl iddyn nhw fod yn siarad Cymraeg nac oes.²¹⁴

Mae dadansoddiad Huw Prys Jones, sy'n edrych yn benodol ar berfeddwlad Môn, sef yr ardal Gymreiciaf yng nghanol yr ynys, yn cadarnhau'r un tueddiad. Er bod y nifer sy'n siarad yr iaith wedi cynyddu ychydig, o 12,800 i 12,947, mae'r ganran wedi gostwng yn nodedig o 78.7% i 74.9%, gyda chynnydd amlwg felly yn y boblogaeth wedi effeithio'n uniongyrchol ar yr iaith. Er y pery'r gwahaniaeth amlwg rhwng natur ieithyddol y ddau begwn gwahanol o gymunedau arfordirol ar yr ynys, fe erydwyd ymhellach ar rai o'r cymunedau arfordirol Cymraeg, gyda chymuned Aberffraw yn profi un o'r gostyngiadau pwynt canran mwyaf yng Nghymru, o 80.8% i 67.5%. Fel y disgwyliid ym Môn, fel yn Llŷn, Meirionnydd a Cheredigion, cafwyd colledion pellach hefyd yn y cymunedau arfordirol hynny sy'n nodweddiadol Seisnig erbyn hyn, gyda chymunedau fel Rhosneigr (cymuned Llanfaelog) yn gostwng o 50% i 44% a Benllech (cymuned Llanfair Mathafarn Eithaf) o 48% i 46.5%.²¹⁵

Goblygiadau'r sefyllfa yng ngweddill Cymru:

Nid oedd yn syndod i neb fod nifer y siaradwyr yng Nghaerdydd wedi cynyddu eto erbyn 2011 ond efallai mai un o ddatganiadau mwy cadarnhaol y Cyfrifiad oedd parhad y cynnydd yn siroedd eraill y De-ddwyrain hefyd. Bu cynnydd o 15% yn niferoedd Caerdydd, o 32,500 i 36,700, tua 1,000 yn fwy o siaradwyr yng Nghaerffili, a chynnydd

²¹⁴ Hywel M. Jones, a ddyfynnwyd yn Iolo Cheung, 'Ffigurau mewnfudo'r Cyfrifiad yn "ddychrynlyd"', 5.

²¹⁵ Gwefan Comisiynydd y Gymraeg, 'Cyfrifiad 2011: canlyniadau yn ôl Cymuned', gw.

<http://www.comisiynyddygymraeg.org/Cymraeg/Cymorth/dataacystadegau/Pages/Cyfrifiad2011canlynia dauynolCymuned.aspx> (Cyrchwyd Ionawr 2014).

bychan yn y ganran yn Sir Fynwy, o 9.3% i 9.9%.²¹⁶ Gyda chynnydd hefyd yng Nghasnewydd, Bro Morgannwg a Rhondda Cynon Taf, er bod y niferoedd a'r canrannau yn parhau'n isel, mae'r siroedd hyn yn y De-ddwyrain bellach yn gartref i 21% o'r holl siaradwyr Cymraeg yng Nghymru.²¹⁷ Mae'n nodweddiadol bod siaradwyr o dan 15 oed yn gryf ymhob un o'r siroedd hyn sy'n amgylchynu Caerdydd, gyda'r ganran, sy'n gyffredinol yn uwch na 45%, yn dyst i gyfraniad ysgolion cyfrwng Cymraeg i geisio adfywio'r iaith mewn ardaloedd a'i collodd ddegawdau yn ôl. Tra bo'r galw cynyddol am ysgolion cyfrwng Cymraeg yng Nghaerdydd hefyd wedi cyfrannu at dwf yn nifer siaradwyr y brifddinas,²¹⁸ rhaid peidio ag anghofio bod hyn yn rhannol yn tarddu o effaith y llif anferth o Gymry Cymraeg ifanc sydd wedi mudo yno o'r siroedd traddodiadol. Bellach mae bron i 50% o siaradwyr Cymraeg y brifddinas yn perthyn i'r categori oedran 15 i 44. Mae hyn yn cymharu â ffigurau cyfwerth yn y cadarnleoedd traddodiadol sy'n amrywio o 32% i 38%. Dyma ystadegyn sy'n adrodd cyfrolau.

Er bod angen llawenhau yn ffigurau calonogol y De-ddwyrain, mae'r cynnydd sylweddol ym mhoblogaeth yr ardaloedd hefyd yn golygu nad yw'r cynnydd mewn siaradwyr Cymraeg yn cael llawer o effaith ar y canrannau, fel yr eglura Huw Prys Jones isod. Er bod dros 4,000 yn fwy o siaradwyr yn y brifddinas erbyn 2011, fe arhosodd y ganran o siaradwyr yng Nghaerdydd yn weddol sefydlog, o 11% yn 2001 i 11.1% yn 2011:

Yr hyn sy'n rhaid ei nodi yw nad yw'r math o gynnydd sy'n digwydd mewn rhai ardaloedd o'r de-ddwyrain wedi bod yn ddigon i gael effaith arwyddocaol ar y canrannau sy'n siarad yr iaith ynddynt. Hyd yn oed yn ward Gymreiciaf Caerdydd, lle mae'r cynnydd yn debygol i'w briodoli'n bennaf i fewnfudiad Cymraeg o'r gogledd a'r gorllewin p'run bynnag, mae'r ganran yn dal yn llawer is na'r hyn yw yn yr ardaloedd mwyaf bregus ar ymylon y Gymru Gymraeg.²¹⁹

²¹⁶ BBC Cymru Fyw, 'Llai yn siarad Cymraeg yn ôl ystadegau Cyfrifiad 2011' (11 Rhagfyr 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/20639235> (Cyrchwyd Medi 2014).

²¹⁷ John Aitchison a Harold Carter, 'The Welsh Language – A False Dawn?'.

²¹⁸ Gw. Huw David Jones, *Click on Wales*, 'Demand for Welsh-medium education soars in capital' (29 Medi 2010), <http://www.clickonwales.org/2010/09/demand-for-welsh-medium-education-soars-in-capital/> (Cyrchwyd Hydref 2014).

²¹⁹ Huw Prys Jones, 'Cyfrifiad 2011 yn amlygu prif gadarnle'r Gymraeg'.

Caiff hyn ei ategu gan Dr Rhys Jones, sy'n pwysleisio fod y canrannau a'r niferoedd absoliwt yn y De-ddwyrain yn dal i fod yn llawer is na siroedd y Gogledd a'r Gorllewin, gan ddangos fod mwy o siaradwyr Cymraeg yn dal i fod yn byw yn Sir Gaerfyrddin er gwaethaf y dirywiad enfawr yno (78,048) nag sydd yn byw yn siroedd Caerdydd, Mynwy a Chaerffili (64,766).²²⁰

Yr hyn sy'n amlwg i bawb bellach felly, fel y pwysleisia Dr Rhys Jones a Huw Prys Jones ymysg sawl un arall, yw nad yw'r twf yn y De-ddwyrain yn achubiaeth i'r iaith. Y camgymeriad mawr ar ôl Cyfrifiad 2001 oedd ymfalchïo'n ormodol yng nghanlyniadau cadarnhaol y De-ddwyrain gan osgoi wynebu'r realiti ieithyddol a chymdeithasol oedd yn prysur edwino yn y Gogledd a'r Gorllewin. Y canlyniad oedd degawd arall o erydu ieithyddol difrifol yn y cadarnleoedd gwledig a chanlyniadau trychinebus 2011 nad oes modd eu hosgoi mwyach:

Dydi colledion mewn ardaloedd Cymraeg ddim yn cael eu gorbwyso gan enillion mewn ardaloedd eraill. Fu hyn erioed yn wir p'run bynnag – fedrwch chi ddim mesur y golled o gymdogaethau sy'n Gymraeg ei hiaith faint bynnag o gynnydd ar bapur a gewch yn y niferoedd sy'n siarad Cymraeg. Siawns y bydd Cyfrifiad 2011 yn fodd o ddryllio'r myth yma unwaith ac am byth.²²¹

Yn eu hastudiaeth o ganlyniadau Cyfrifiad 1991, *A Broken Heartland and a New Beginning*,²²² mae Aitchison a Carter yn tynnu sylw at gwmpas difrifol a darniol y Gymraeg fel iaith gymunedol yn y berfeddwlad wledig yn seiliedig ar y gostyngiad yn y cymunedau hynny lle roedd dros 70% yn siarad Cymraeg. Dadleuwyd ers tro bod angen dwysedd o 70% o siaradwyr mewn cymuned er mwyn i'r Gymraeg gael ei hystyried yn rhan ffyniannus a naturiol o fywyd bob dydd ac yn *Iaith Pawb*, cynllun gweithredu Llywodraeth Cynulliad Cymru wedi canlyniadau Cyfrifiad 2001, fe osodwyd y dymuniad a'r nod i atal lleihad pellach yn nifer y cymunedau hynny erbyn Cyfrifiad 2011.²²³ Mewn

²²⁰ Rhys Jones, 'Her y Cyfrifiad', 7.

²²¹ Huw Prys Jones, 'Dadansoddiad pellach o ffigurau'r Cyfrifiad'.

²²² John Aitchison a Harold Carter, 'The Welsh Language in 1991 – A Broken Heartland and a New Beginning?', 6.

²²³ Llywodraeth Cynulliad Cymru, *Iaith Pawb*, t. 11.

erthygl yn *Gwerddon*, mae Hywel Jones yn nodi pam y mae'r trothwy o 70% mor bwysig yn nhermau cymuned Gymraeg hyfyw:

Mae'n debyg bod 70 y cant wedi ei ddewis fel canran yn nharged *laith Pawb* oherwydd y gellir cyfrifo'n syml y tebygolrwydd o ddau siaradwr Cymraeg yn cwrdd ar hap fel $p = x^2$ - lle x yw'r gyfran o'r boblogaeth sy'n gallu siarad Cymraeg ... Gellir dadlau felly mewn cymuned lle mae 70 y cant yn gallu siarad Cymraeg y byddai siawns o bron i 1 mewn 2, neu'n well, i siaradwr Cymraeg gwrdd â siaradwr Cymraeg arall.²²⁴

Roedd 92 o gymunedau lle'r oedd dros 70% o'r boblogaeth yn medru'r Gymraeg yn 1991, nifer a ddisgynnodd i 54 yn 2001. Golygai hyn mai ychydig yn llai nag un mewn saith (13.8%, 80,000) o siaradwyr Cymraeg oedd yn byw mewn cymunedau 70% yn 2001, o'i gymharu â bron un o bob pedwar (22.7%, 115,000) ddegawd yn flaenorol. Er y cynnydd yn nifer y siaradwyr yn genedlaethol, mae eu dosbarthiad, 'llai ohonynt yn y mannau cryfaf a mwy yn y mannau gwannaf' chwedl Iwan Edgar,²²⁵ yn golygu bod y siawns o ddau siaradwr Cymraeg yn cyfarfod yn lleihau. Fe ddefnyddia Hywel Jones fynegrif arwahanrwydd i ddangos sut y gostyngodd y tebygolrwydd o siaradwr Cymraeg yn cwrdd â siaradwr Cymraeg arall ar hap o 0.443 yn 1991 i 0.374 yn 2001, cyn mynd ymlaen i ddisgrifio sut y mae'r sefyllfa yn effeithio ar strwythur teuluoedd:

Ymhlith yr oedran pwysicaf o bosibl o ran ffurfiant teuluoedd – ac yn y pen draw am drosglwyddiad cenhedlaeth, sef pobl 25 i 39 oed – er bod y ganran oedd yn gallu siarad Cymraeg wedi codi o 14.4 y cant yn 1991 i 15.3 y cant yn 2001, roedd y tebygolrwydd y byddai siaradwr Cymraeg yn cwrdd ag un arall ar hap wedi gostwng o 0.430 i 0.384.²²⁶

²²⁴ Hywel Jones, 'Goblygiadau Newid ym Mhroffeil Oedran Siaradwyr Cymraeg', *Gwerddon*, 2 (Hydref 2007), 24. Gw.
http://www.gwerddon.org/en/media/main/gwerddon/rhifynnau/erthyglau/rhifyn2_e1.pdf (Cyrchwyd Ebrill 2013).

²²⁵ Iwan Edgar, 'Y Fro Gymraeg Heddiw', t. 51.

²²⁶ Hywel Jones, 'Goblygiadau Newid ym Mhroffeil Oedran Siaradwyr Cymraeg', 26.

Roedd nifer y cymunedau 70% wedi lleihau i 39 erbyn Cyfrifiad 2011, i gyd yn y Gogledd-orllewin, gan olygu bod y gymuned Gymraeg naturiol yn prinhau. Wrth ystyried bod defnydd iaith yn ddibynnol ar glymau cymdeithasol, clymau rhwydweithiol neu ddaearyddol, sy'n darparu cyfleoedd i siarad yr iaith,²²⁷ hawdd yw gweld fod adferiad iaith yn ddibynnol ar fodolaeth bro ddaearyddol lle y siaredir hi fel prif iaith, lle y mae hi'n rhan naturiol o fywyd bob dydd a'i phresenoldeb amlwg yn fodd o gymathu a throchi mewnfudwyr. Mae Robat Gruffudd yn tynnu ein sylw at eiriau'r Athro Colin Baker sy'n cydnabod 'ac yn dadlau'r gryf – fod yn rhaid i iaith leiafrifol, os yw am ffynnu, deyrnasu fel prif iaith mewn 'peuoedd' arbennig. Dyma'r farn gymdeithasegol a dyna sy'n gwneud synnwyr.'²²⁸ Fe ddisgrifir y peuoedd hyn gan Iwan Edgar fel '[c]ynefinoedd gwaith, yn sefydliadau addysgol, ond yn hanfodol yn ddarn o dir, yn droedle neu'n ofod sy'n peri cyffyrddiadau naturiol rhwng siaradwyr. Gweddillion y Fro Gymraeg ydyw'r tir hwnnw.'²²⁹ Bu sawl galwad ar hyd y blynyddoedd am gydnabyddiaeth swyddogol i'r Fro Gymraeg ac am bolisiau arbennig, cryfach na dwyieithrwydd i warchod a diogelu cadarnle'r iaith. Dyma fu galwad *Adfer a Cymuned* a dadl nifer o arbenigwyr ieithyddol ac unigolion amlwg, gan gynnwys syniad diweddar cyn-aelod seneddol Plaid Cymru, Adam Price i sefydlu haen o lywodraeth leol, *Arfor*, yn ganolog o gwmpas y pedair sir graidd.²³⁰ Er nad yw'r cymunedau traddodiadol, Cymraeg eu hiaith wedi diflannu'n gyfan gwbl eto, y mwyaf y mae'r Gymraeg yn dirywio yn yr ardaloedd hyn, yr anoddaf y daw i gyfiawnhau polisiau o'r fath.²³¹ 'Ni ellir datrys argyfwng y Gymraeg heb yn gyntaf gydnabod bodolaeth y gymuned Gymraeg yn ei thiriogaeth', meddai Simon Brooks a Richard Glyn Roberts,²³² ac er gwanned y cymunedau hynny erbyn heddiw, mae Ned Thomas hefyd yn gytûn 'bod parhad iaith fyw yn gofyn am ryw diriogaeth lle mae'r iaith

²²⁷ Ibid., 33.

²²⁸ Robat Gruffudd, 'Y Gymdeithas Ddwyeithog', 11.

²²⁹ Iwan Edgar, 'Y Fro Gymraeg Heddiw', t. 65.

²³⁰ Adam Price, *Arfor: Rhanbarth Newydd i'r Gorllewin Cymraeg*. Gw.
http://www.adfywio.plaidcymru.org/uploads/Arfor_Cymraeg_Final.pdf. (Cyrchwyd Medi 2014).

²³¹ Iwan Edgar, 'Y Fro Gymraeg Heddiw', t. 64.

²³² Simon Brooks a Richard Glyn Roberts, 'Rhagymadrodd', t. 21.

chez soi – yn ei chartref ei hun.²³³ Wrth gloi ei ragymadrodd i argraffiad arbennig o *Tynged yr Iaith* i ddathlu hanner can mlynedd y ddarlith radio yn 2012 noda Ned Thomas:

Mae presenoldeb y lleiafrif yn y brifddinas a chanolfannau grym hefyd yn bwysig, ond alla i ddim meddwl am leiafrif bychan mewn cyd-destun dinesig nad yw yn y pen draw yn ddibynnol am ei barhad ar ryw *hinterland* ieithyddol neu famwlad bell.²³⁴

Mae Simon Brooks yn mynd gam ymhellach yn ei golofn olygyddol yn 2003, gan bryderu y gall pethau weithio yn groes hefyd:

Os yw'r dirywiad yn parhau ar y raddfa yma, bydd y Gymraeg yn iaith y lleiafrif ymhob rhan o Gymru y tu allan i drefi Gwynedd mewn cenhedlaeth, neu lai. Ac am ba hyd y gall trefi Gwynedd barhau yn bocedi o Gymreictod wedyn?²³⁵

'Ffenomen gymdeithasol yw iaith, ac ni ellir achub iaith heb gadw'r gymuned sy'n ei siarad,' meddai'r golygyddion wrth dynnu thua therfyn eu rhagymadrodd i'r casgliad diweddar o ysgrifau i gynorthwyo'r gwrthsafiad yn erbyn y dadfeiliad distrywiol hwn, cyn cloi gyda'r rhybudd ingol a gafwyd gan yr athronydd J. R. Jones yn 1970:

Y mae'n bryd gweld plastro slogan newydd ar y pontydd a'r parwydydd yng Nghymru – 'y mae iaith a drengodd yn anadferadwy', 'y mae Pobl a ddiflannodd allan o fod wedi diflannu am byth'.²³⁶

Dyma rybudd na ellir mo'i osgoi, a rhybudd sy'n cloi'r bennod hon sy'n ymdrin â'r ystadegau moel a'r ffeithiau plaen. Gosodwyd y cefndir cymdeithasol a chymdeithasegol ar gyfer ystyried ymateb y beirdd i'r argyfwng.

²³³ Ned Thomas yn Saunders Lewis, *Tynged yr Iaith*, t. 26.

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Simon Brooks, 'Degawd o drychineb', 9.

²³⁶ Gw. Simon Brooks a Richard Glyn Roberts, 'Rhagymadrodd', t. 22.

‘Daw gwewyr o weld gwywo’ Pennod 3: Delweddau Natur

Rhan 1: Y tir a’r môr ‘Y nawfed ton sy’n dod o’r tir’

1. ‘Fesul tŷ, nid fesul ton ...’

‘Mae bro rhwng môr a mynydd’, fel y canodd R. Williams Parry, ac mae’r llinell enwog honno’n gweddu’n berffaith i ddisgrifio lleoliad a natur siroedd gwledig y Gorllewin. Bu’r tir a’r môr yn gynhaliaeth hollbwysig i’r brodorion ar hyd y canrifoedd, gyda’r berthynas rhwng y ddau wedi chwarae rhan allweddol yn siapio cymunedau’r presennol. O amaethyddiaeth a physgota i’r diwydiant ymwelwyr, nid bychan fu dylanwad daearyddiaeth y siroedd ar ffurfiant ei chymunedau.

Gyda grym y môr wedi bod yn un o’r prif fygythiadau i’r ardaloedd arfordirol erioed, nid oes amheuaeth nad yw dŵr dros dir yn ddelwedd sydd wedi ei gwreiddio’n ddwfn yn ein hisymwybod ni fel Cymry. Bu’n ddelwedd rymus yn ein barddoniaeth i fynegi bygythiadau o bob math, gan ddatblygu’n drosiad naturiol i gyfleu’r mewnlifiad estron i gymunedau gwledig Cymru. Bu llanw a thrai Cymreictod yn un o brif ddelweddau awdlau’r saithdegau a’r wythdegau, ac mae esgyll englyn agoriadol Gruffudd Antur yn ei awdl ‘Tonnau’¹ yn crisialu’r ddelwedd gyffredin a’r anobaith a wêl nifer o’n beirdd o hyd wrth i’n cymunedau a’n hiaith ddiflannu dan donnau llif cyson y mewnfudo:

Er i hil ymwroli am yr iaith
ym mrathiad y cenlli,
daw un don i’w dihoeni;
mae’r nos yn ei haros hi.

¹ *Barddas*, 308 (Gorffennaf 2010), 8-9.

Delweddu perthynas lywodraethol y môr a'r tir a wna'r bardd ifanc yn yr awdl a osodwyd yn ail am y Gadair yn Eisteddfod Genedlaethol yr Urdd 2010, gan lwyddo'n fedrus i bortreadu'r iaith o dan fygythiad y môr a'i donau distrywiol. Fel y gwelwn maes o law, mae mwy nag un o gerddi Gruffudd Antur yn digalonni wrth bryderu am sefyllfa'r cymunedau Cymraeg ac mae'r bardd yn atgyfnerthu argyfwng y presennol drwy wrthgyferbynnu gyda'r ddoe nerthol. Drwy bersonoli gafaelgar, cawn ein hatgoffa o'r hanes cyfoethog sydd ynghlwm â'r tir; dyma ddaear sy'n gadarn mewn traddodiad ac mae ach y bardd yn ei gysylltu â'r gorffennol:

Hwn a fu'n meithrin yr hen gyfrinach,
a grym eginyn fu'n gri amgenach.
Ei lais oedd dyfodol ach ac yntau'n
dilyn dalennau o waed ei linach.

Ond mewn cyferbyniad llwyr, fe welwn mai 'henwr llesg sy'n herio'r lli / â'i ddygnwch yn ddiegni' yw'r wlad bellach, wrth i'r bardd dynnu ar fotiff poblogaidd yr henwr i bortreadu cyflwr presennol Cymru. Eiddil ac araf yw osgo'r wlad erbyn hyn, ac yng ngolau trist y machlud, daw harddwch slei y môr i lwyr fanteisio ar ei chloffni. Ofer yw holl ymdrechion egwan y wlad i ddal gafael ar ei thiroedd a threchu'r llif, ac fe ddaw'r llanw terfynol i lyfnhau creithiau'r henwr, fel a gaiff ei adlewyrchu yn y cywydd canlynol sy'n proestio yn hytrach nag odli'n drawiadol:

Mae dolef yn ei gynefin
ac un rhwyg yn yr eigion
lle bu dŵr, drwy enllib daran
yn araf hollti dan warchae'r fellten;
lle bu dial y galon
yn draenio gwaed o'r ewyn gwyn.

Er i'r henwr '[d]yheu am un don / i geulo gwaedli'r galon', dim ond anobaith a phrudder sydd i'w weld ar y wawr. Mae'r llanw wedi encilio a thrysor mwyaf y genedl, yr iaith Gymraeg, wedi diflannu yng nghrombil y tonnau:

Fe ddaw'r trai i faeddu'r traeth;
mae sŵn y llanw'n pellhau,
a thras ni wêl ei thrysor:
y mae hwn yn eiddo i'r môr.

Caiff y ddelwedd hon ei hymestyn yn un o gywyddau cyhoeddus Emyr Davies i 'Tresaith', cywydd ingol a haeddodd ei le yn *Byw Brwydr*, detholiad diweddar Barddas o ganu gwleidyddol.² Drwy fynd â ni i'w filltir sgwâr, fe bentyrfa'r bardd drosiadau a chyferbyniadau treiddgar yn ymwneud â'r môr i gyfleu'r newid mawr a fu yn y pentref bychan ar arfordir De Ceredigion, cyn gorffen gyda'r uchafbwynt dirdynol:

Ond y trysor a dorrwyd
gan ferw y llanw llwyd;
gwnaed cofeb o bentre bach,
o gymuned, gwymonach.

Bu'r 'tonnau irlas' a 'dadwrdd y lli' yn bygwth yn gynyddol ar hyd y blynyddoedd, gyda mwy a mwy o'r cartrefi'n troi'n dai haf a'r atgof o 'byllau bas' y diwylliant Cymreig yn diflannu gyda phob tŷ. Mae mwy nag 'Awstiau hirfaith' wedi darford ym mhentref Tresaith erbyn heddiw, gyda'r adlais amlwg o linell enwog Gerallt Lloyd Owen yn y gair clo yn dwysáu realiti'r sefyllfa.³

Wrth symud ar hyd yr arfordir i'r gogledd, fe '[I]fodd y llanw drwy'r llain / i ben eithaf y penrhyn / i'm tecaf Fwlchtocyn,' meddai Arfon Huws yn ei gerdd 'Penllanw.'⁴ Bygythiad parhaus yw ein hanes ym Mhenrhyn Llŷn i Arfon Huws bellach,⁵ ac mae'r hyn sy'n digwydd yn ei 'decaf Fwlchtocyn' yn destun pryder sawl cerdd yn ei gyfrol *Llain yn Llŷn*. Penrhyn Llŷn yn ddi-os yw prif gymeriad ei gerddi ac fe adlewyrcha teitl ei gyfrol y ffordd y daw cilcyn o ddaear y bardd i gynrychioli'r byd sy'n dadfeilio o'i gwmpas. Mae'n mynd

² Gw. Hywel Griffiths (gol.), *Byw Brwydr: Detholiad o ganu gwleidyddol 1979-2013* (Cyfansoddiadau Barddas, 2013), t. 53. Hefyd yn Iwan Llwyd a Myrddin ap Dafydd (goln), *Cywyddau Cyhoeddus* (Llanrwst, 1994), t. 21.

³ Ceir mwy am Dresaith yn y rhan o'r traethawd sy'n ymdrin â'r tywydd, gw. tudalennau 193-5.

⁴ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn* (Llanrwst, 2002), tt. 38-9.

⁵ Dic Goodman yn *ibid.*, broliant.

â ni i 'Gerrig y Trai' ger Ynysoedd Sant Tudwal yn Abersoch, lle mae'r hanes a'r etifeddiaeth sydd ynghlwm â'r enw'n gwrthgyferbynnu'n alarus â'r trai ar y bywyd Cymraeg a Chymreig yn yr ardal. Yn gelfydd, trosir llanw o fath gwahanol i agor y gerdd wrth i'r bardd ddisgrifio llifeiriant croeso rhy groesawgar pobl Penrhyn Llŷn sy'n denu'r rhai a ddaw 'i hwylio dyfroedd rhydd ein bur hoff fae.' Mewn cerdd sy'n llawn o wrthgyferbyniadau alaethus, ceir y cyferbyniad mwyaf miniog rhwng sŵn yr ymwelwyr a sŵn y 'cnul rhybuddiol wrth y lan', wrth i'r brodorion golli golwg ar yr hyn sy'n digwydd yn eu cynefin. Ond does dim dianc rhag y gwirionedd yn y diwedd, wrth i'r bygythiad ddwysáu:

Daw eco'r gong osberol dros y lli
Yn adlais prudd o anthem ddofn y swnt
Â'i salm ddolefus i'n rhybuddio ni
Fod ewyn distyll ar y creigiau brwnt.⁶

Drwy apelio at synhwyrâu'r darllenydd, llwydda'r bardd i gyferbynnu rhwng sŵn y ddau fyd, gyda'r defnydd o eiriau cysylltiedig Cymreig fel 'anthem' a 'salm' yn cyfleu'r hiraeth a ddaw gyda gwaddod y trai. 'Fe ddaw'r trai i faeddu'r traeth,' meddai Gruffudd Antur yn ei awdl i'r 'Tonnau' gan gyfleu gwacter annaturiol yr hyn sydd ar ôl, ac ym mudreddi'r llinellau ewynnog ar y traeth y gwêl 'O Hirbell' y Gymraeg, gyda'r gymhariaeth gyhyrog; '... mae'r iaith, fel y môr ei hun / ar ymyl traeth yn rhimyn'.⁷ Olion y llanw ar draeth yw'r iaith bellach, ac nid bwrlwm y llanw ei hun. Dyheu am y llanw hwnnw, llanw Cymreictod mae ymgais 'rhwyng y ddeuborth', cystadleuydd a ddaeth yn agos at gipio Cadair Eisteddfod Genedlaethol Bro Morgannwg 2012 gyda'i ddilyniant o gerddi ar y testun 'Llanw'.⁸ Fel nifer o'r cerddi sydd wedi eu trafod eisoes, Penrhyn Llŷn yw cynfas y bardd hwn hefyd, ac fe ddarlunnir pa mor fregus yw cyflwr y Gymraeg a'i diwylliant drwy lygaid ei bryder fel taid. Mae'n hiraethu wrth siarad â'i wŷr:

⁶ Ibid., t. 61.

⁷ *Barddas*, 283 (Mehefin 2005), 38. Englyn y mis: Ymgais 'O Hirbell'.

⁸ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Bro Morgannwg 2012* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2012), tt. 3-4, 9-10, 15-16.

Wedi'i dal mae Llŷn dy daid
Mewn hanes, man i'w enaid
Gael perthyn ar derfyn dydd;
Llŷn lluniau'r llanw llonydd
Hyd wyneb pert cerdyn post
Yw traethau'r bae lle buost.⁹

Yng nghynildeb awgrymog y dilyniant, lleisir yr hiraeth am fyd Cymreiciach gan fynegi ei ofn am y math o Llŷn fydd yn gartref i'w wŷr yn y dyfodol. Er bod yr hen bysgotwr 'yn dal gafael mewn gobaith er gwaethaf popeth' does dim dianc rhag y felan ac mae'r gwirionedd creulon i'w ganfod yng ngalar y llinell, 'Lled y Swnt yw'r golled sydd.'

O droi'n ôl at ddiwedd glo 'Cerrig y Trai', mae Arfon Huws yn datgan fod y 'llanw'n bygwth eto', ond wrth gwrs, nid llanw Cymreictod a olygir ond llanw ein difodiant. Personolir y llanw gormesol a chyfrwys yn ddeheuig gan yr un bardd yn ei gerdd 'Penllanw', gyda'r teitl unwaith eto'n alegori o'r sefyllfa anobeithiol:

Llyfodd y llanw ei boer lugoer
drwy aberoedd ein hafau,
fe'n sugnwyd,
fe'n boddwyd
yn ewyn sebonllyd ei addewidion ...¹⁰

Fel yr eglura Gruffudd Parry yn ei gyflwyniad i gyfrol Arfon Huws,¹¹ un o'i brif nodweddion fel bardd yw gweld arwyddocâd ehangach yn y cynefin cyffredin, ac mae'r gerdd hon yn trosi golygfeydd cyfarwydd natur i ddwysáu tristwch y sefyllfa. Mae'r brain a'r fronfraith wedi cilio o'r caeau, y glaswellt wedi gwywo a'r hadau wedi darfod. Wedi treisio'r holl ddelweddau natur, mae'r bardd yn cyrraedd penllanw'r dweud drwy gyfeirio at y personol, a hynny drwy ddefnyddio berfau sy'n gysylltiedig â'r profiad dynol: 'llenwodd ein ffroenau', 'pylodd ein llygaid' a 'mygwyd ein hanadal einioes / a daeth

⁹ Ibid., t. 16.

¹⁰ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn*, t. 39.

¹¹ Gruffudd Parry yn *ibid.*, t. 8.

mudandod / lle bu parabl ein mebyd / yn y llain.’¹² Mewn cerdd sy’n gyfoeth o ddelweddau a apelia at yr holl synhwyrâu, dyma gadw’r diflaniad dwysaf hyd nes y diwedd, a’r distawrwydd mud yn alegori gref o’r Gymraeg wedi diflannu ym mhoer y llanw dieflig.

Gan aros gyda’r ddelwedd o ddiflaniad yr iaith, mae englyn Tudur Dylan Jones yn disgrifio’r profiad chwithig a gafodd wrth sefyll ‘Ar Graig Uwchben Llangrannog’:

Ni chlywais ond llais y lli yn rhwygo
ar greigiau Cwmtedu,
a’r môr yn dweud ei stori
mwy mewn iaith nas gwyddom ni.¹³

Heb amheuaeth, y môr yw prif gymeriad yr englyn hwn ac yng ngoruchafiaeth sŵn y llanw yn y llinell agoriadol cawn ein hatgoffa gan y bardd o ddiflaniad amlwg y brodorion. Nid oes neb yno i darfu ar batrwm y tonnau, gyda’r ferf rymus ‘rhwygo’ yn awgrym cryf o’r modd yr erydwyd y gymuned o’i thir. Caiff hyn ei ddwysáu wrth i’r bardd bersonoli gweithred y môr gyda’r arfer gymdeithasol fyw o adrodd stori. Ond, wrth gwrs, mae’r stori honno bellach mewn iaith ddieithr. Wrth adolygu *Adenydd*, unig gyfrol Tudur Dylan o farddoniaeth hyd yn hyn, disgrifiodd Idris Reynolds ei englynion ‘fel mynyddoedd ia, gyda rhyw draean yn unig ohonynt i’w gweled uwchlaw’r dŵr, tra bo’r gweddill o’r golwg dan yr wyneb’.¹⁴ Gyda ‘haen ar ôl haen o emosiynau cudd yn ei englynion’ fe ellir edrych eto ar esgyll yr englyn uchod gan dybio mai brodor y dyfodol sy’n siarad, a’r môr Cymraeg bellach ddim yn siarad yr un iaith â’r brodorion newydd. Dyma’r bardd, felly, yn rhagfynegi’r gwaethaf ar gyfer dyfodol y cymunedau ar hyd arfordir de Ceredigion, fel y gwnaiff Dic Jones yn ei gerdd fer awgrymog ‘Y Nawfed Ton’.¹⁵ ‘Fe fyddai’r tonnau unwaith / Yn sisial yn Gymraeg’, meddai’r cwpled agoriadol, cyn defnyddio’r enwau newydd estron ar draethau’r ardal fel alegori o’r bygythiad ieithyddol. Nid ‘Traeth y

¹² Ibid., t. 39.

¹³ Tudur Dylan Jones, *Adenydd* (Abertawe, 2001), t. 87.

¹⁴ Idris Reynolds, ‘Hudoliaeth Awen Dylan’, *Barddas*, 264 (Awst/Medi/Hydref 2001), 60.

¹⁵ Dic Jones, *Cadw Golwg* (Caernarfon, 2005), t. 79.

Gwyrddon', 'Ogo Mali', 'Pen'rodyn' ac 'Ogo Goron' a ddefnyddir bellach ond 'Dead Man's Gulch', 'Mammoth', 'The Point' a 'Royal Cave.' Nid newid eu hiaith a wna'r tonnau y tro hyn ychwaith, ond newid eu natur i ddangos eu gwrthwynebiad:

Ac erbyn hyn mae'r tonnau
Yn rhegi yn iaith y nef
...
Wrth iddynt gwrdd ag ymchwydd hir
Y nawfed ton sy'n dod o'r tir.

Gan dybio bod y 'nawfed ton' yn fwy pwerus nag undim arall, mae gwirionedd creulon y llinell glo yn crisialu realiti'r mewnfudo gormesol. O droi'n ôl at englyn Tudur Dylan, yn y cyfeiriad at 'greigiau Cwmtedu' yn y paladr y mae gwir ergyd y dweud, a'r enw neilltuol hwnnw yn symbol o ddyfnder y diwylliant arbennig a gollwyd. Ar fferm Y Cilie yng Nghwm Tydu y magwyd un o deuluoedd mwyaf nodedig y Gymru Gymraeg, sef teulu mawr o ddeuddeg o blant Jeremiah Jones a'i wraig Mary:

Heb amheuaeth, cynhaeaf mwyaf gwerthfawr fferm tri chan erw y Cilie yng Ngheredigion yw y beirdd, llenorion ac arweinwyr a godwyd yno.¹⁶

Ac yn ein hymwybyddiaeth ni o'r hyn sy'n gysylltiedig â'r enw Cwmtedu mae dwysedd y portreadau teyrngarol a gawn gan Alan Llwyd¹⁷ a T. Llew Jones¹⁸ o 'Draeth Cwmtedu', 'y traeth bach mewn hen gilfach gudd ...'¹⁹ Cyflwyno T. Llew Jones y newid a fu yn yr ardal yn syth yn ei bennill agoriadol, gan wrthgyferbynnu rhwng y dyrfa ddieithr a ddaw i feddiannu'r tywod â'u sŵn anynad â'r creigiau cadarn a fu'n noddfa i fyd 'di-stŵr' y beirdd. Ond mae'n ymfalchïo mai 'ieir haf ydyw'r rhai hyn' a'r bardd yn cael rhyddid i ymlwybro yn ôl i draeth y gorffennol wedi iddynt ymadael:

¹⁶ BBC Cymru'r Byd, 'Cynhaeaf y Cilie', gw.
<http://www.bbc.co.uk/cymru/adloniant/llyfrau/000504cilie.shtml> (Cyrchwyd Ebrill 2014).

¹⁷ 'Traeth Cwmtedu', *Barddas*, 264 (Awst/Medi/Hydref 2001), 50.

¹⁸ 'Traeth Cwmtedu', *Barddas*, 282 (Ebrill 2005), 19.

¹⁹ Ibid.

Rhoi ffarwel i'r môr heli,
Rhoi'r gorffennol 'nôl i ni
A chaf innau, serch f'henaint,
Rodio'r fro a'i chyfri'n fraint.

Fe geisia ganfod cysur yn ei atgofion, gan gychwyn ei daith ger Craig-yr-enwau, y graig lle naddai holl ymwelwyr y traeth eu henwau yn rhan o'i hanes. Ond fe gaiff ei siomi, wrth sylweddoli fod y glaw a'r môr wedi erydu wyneb y graig, a'r 'enwau'n y môr heno / 'n rhan o'i fân ronynnau fo'. Dyma alegori drawiadol o'r newid byd a ddaeth i'r ardal wrth i enwau estron hawlio tiroedd a chartrefi'r Cymry brodorol gan araf ddileu'r atgof o'r gymdeithas fu yno unwaith. Fe gynrychiola'r enwau hyn holl gyfoeth iaith a diwylliant un ardal arbennig o Geredigion, ac mae'r terfynoldeb hwnnw'n amlycach yng ngherdd Alan Llwyd. Mae'r bobl y tu ôl i'r enwau wedi hen fynd: 'Er i'w chwedloniaeth lenwi / daear a chof, ni ddônt yn ôl drachefn.'

Yn wahanol i T. Llew Jones nid yw gwacter mis Medi wedi i'r ymwelwyr gilio o'u tai haf yn cynnig yr un cysur i Alan Llwyd; 'Mae'r traeth yn wag. Tawedog yng Nghwmtedu / mwy yw'r Gymraeg ym murmur trist y trai ...', ac fe ddaw T. Llew Jones yn raddol i sylweddoli arwyddocâd gwacter y traeth, yn wag o ymwelwyr a brodorion:

Mae'r byd a wyddom ar ben,
A thrai ar deithi'r Awen ...

Mae Alan Llwyd yn ymestyn y ddelwedd hon ymhellach, drwy ddefnyddio un o hen arferion poblogaidd yr ardal, sef Dydd Iau Mawr. Dyma hen draddodiad sy'n cyfeirio at yr ail ddydd iau ym mis Awst, lle y byddai'r bobl leol yn heidio i lawr o'r ffermydd a'r gweithfeydd eraill i gael diwrnod ar y traeth. Mae'n debyg ei fod yn ddiwrnod o orffwys i'r ffermwyr wedi cyfnod y cynaeafu. Ond bellach, mewn cyferbyniad amlwg, y 'môr unieithog' sy'n denu math gwahanol o bobl 'o gylch yr Odyn' ym mis Awst erbyn hyn, a hynny flwyddyn ar ôl blwyddyn. Fe ofynna'n gelfydd - 'Ai dim ond un tywodyn / yn hollt

rhwyf Tydu yw'n treftadaeth mwy?' - gan gyfeirio at y cwpled mwyaf ingol a luniodd aderyn brith teulu'r Cilie, y pumed mab, John Tydu, i gloi ei englyn 'Hiraeth am Gymru':

Megis y llin yn mygu – yn araf
Yw'r hiraeth am Gymru;
Tywodyn o Gwm Tydu
Yn hollt y rhwyf ydwyf fi.²⁰

Fel alltud yng Nghanada a'r Unol Daleithiau, fe fynegodd John Tydu ei hiraeth am Gilie ac am Gymru dro ar ôl tro yn ei farddoniaeth,²¹ a thrwy adleisio'r hiraeth hwnnw, fe welwn hiraeth Alan Llwyd am y gymuned a'r ffordd arbennig o fyw sy'n pellhau fwyfwy o'r tir bob dydd. Fe hola T. Llew Jones wrth gloi:

Ai ffawd y 'Gwmrag' ragor
Ydyw mynd yn swnd y môr,
Yn farw yn nwn y foryd,
Ac ar goll ei geiriau i gyd?

Mae colli iaith yn fwy na cholli geiriau yn unig ac os mai gofyn cwestiwn yr oedd T. Llew Jones, mae ateb Alan Llwyd yn derfynol:

Mae'r traeth yn wag, a'r môr, ar ein hanogaeth,
yn bwyta rhagor, rhagor, o'n tiriogaeth.

Gydag erydu arfordirol yn un o'r prif bryderon hinsoddol erbyn heddiw, a chyflwr y clogwyni a'r traethau yn newid yn sylweddol dan rym nerthol y môr a stormydd grymus y gaeaf, trawiadol yw'r gyfatebiaeth â sefyllfa'r cymunedau. Mewn englyn sy'n defnyddio cymhariaeth estynedig o rwygo brodwaith efo ewin i ddisgrifio'r erydiad sy'n malurio creigiau'r arfordir, cawn bortread dirdynol o weithred sy'n '... raflo oes mewn awr flin'.²² Mae'r cyferbyniad yn derfynol, wrth i'r gorchwyl angheuol ddifa ffurfiant

²⁰ Gw. Jon Meirion Jones, *Teulu'r Cilie* (Cyhoeddiadau Barddas, 1999), t. 170.

²¹ Lyn Ebenezer yn BBC Cymru, 'Adar brith teulu'r Cilie', gw.

http://www.bbc.co.uk/cymru/canolbarth/enwogion/adarbrith/pages/john_tydu_jones.shtml (Cyrchwyd Ebrill 2014).

²² *Barddas*, 283 (Mehefin 2005), 38. Englyn y mis: Ymgais 'Aa!'

einioes, yn union fel y newidia cyfansoddiad ieithyddol a chymdeithasol ein pentrefi a'n cymunedau o dan rym gorchfygol y mewnfudwyr. Mae'r cadarnleoedd yn crebachu'n gyflym, a methiant y wlad i ddal gafael ar ei thiroedd yn amlwg, fel y gwelwyd eisoes yn awdl Gruffudd Antur. Mae'r englyn canlynol gan D. Eilir Jones a ddaeth i'r brig yn un o gystadlaethau englyn y mis *Barddas* yn delweddu'r erydiad tiriogaethol yn gelfydd:

Saif tyddyn a murddunod – ger y gro
Ar graig fu'n eu gwarchod,
Ond ag estron don yn dod
Rhaid rhoi'r tai ar y tywod.²³

Gan droi'r ddameg enwog ar ei phen, fe welwn nad yw'r graig yn ddigon gwydn mwyach i warchod y cartrefi, ac yn yr anobaith hwnnw mae'n rhaid encilio i fannau gwannach a chodi tai yno. Er y gellid gweld gobaith y bardd bod y Gymraeg yn gwrthod ildio ac yn ennill tir yn ardaloedd dwyreiniol Cymru, o gofio rhybudd gwreiddiol y ddameg, tybed ai noddfa dros dro yn unig a gaiff yr iaith yno? Wedi cwbl, mae'r dystiolaeth ddaearyddol yn awgrymu'n gryf 'bod parhad iaith fyw yn gofyn am ryw diriogaeth lle mae'r iaith *chez soi* – yn ei chartref ei hun.'²⁴

A ninnau'n byw mewn cyfnod o newidiadau ac ansicrwydd hinsoddol tyngedfennol, mae'r perygl cynyddol o lifogydd yn un o'r prif fygythiadau, gydag argyfwng tsunami Cefnfor India 2004 a Japan 2011, heb sôn am drychinebau gaeaf 2013/2014 a achosodd ddinistr rhyfeddol mewn sawl ardal yng Nghymru, yn fyw iawn yn y cof. Mae dŵr dros dir yn ddelwedd sydd â chysylltiadau iasol yn ein hymwybod a'r 'canfyddiad negyddol o lifogydd wedi ei wreiddio mewn llenyddiaeth a chwedloniaeth Gymraeg'.²⁵ Nid yw'n syndod, felly, gweld un o feirdd mwyaf toreithiog y cyfnod dan sylw, Myrddin ap Dafydd, yn cyfeirio at y llanw uchel fel 'hen, hen wae'n corddi o'r newydd' yn y gerdd 'Tua Chastell Deudraeth', un o'r cerddi yn ei gasgliad buddugol 'Llwybrau' a gipiodd y Gadair

²³ *Barddas*, 270 (Rhagfyr/Ionawr 2002/2003), 47.

²⁴ Ned Thomas yn Saunders Lewis, *Tynged yr Iaith*, t. 26.

²⁵ Hywel Griffiths, "Olion fy hil a welaf": ymateb y beirdd i foddi Capel Celyn', yn Gruffudd Antur (gol.), *Pethe'r Pum Plwy': traddodiad barddol Penllyn* (Cyhoeddiadau Barddas, 2014), t. 164.

yn Eisteddfod Genedlaethol Sir Benfro 2002.²⁶ Fel bardd sy'n hollol ymwybodol o'n hetifeddiaeth ni ac yn hyddysg yn y traddodiad barddol canoloesol, mae'r gerdd yn cyfod y gorffennol a'r presennol wrth fynd â ni ar daith yr hen glerwyr yn yr Oesoedd Canol i Ddeudraeth. Fel y noda Bleddyn Owen Huws wrth drafod y gerdd yn *Barddas*, roedd 'sôn am rwystr yr oedd gofyn ei oresgyn cyn cyrraedd cartref y noddwr,' yn un o brif nodweddion cerddi moliant beirdd y cyfnod, gyda phresenoldeb llifogydd yn un o'r rhwystrau pennaf.²⁷ Cyn adeiladu'r Cob rhwng Porthmadog a Minffordd, roedd croesi'r Traeth Mawr ar benllanw yn orchwyl peryglus, gyda'r afonydd yn gorlifo a'r llanw yn ymledu hyd at y mannau a enwir yng nghorff y gerdd, Glasdraeth a Phenamser. Drwy ei gyfochri crefftus, fe ddefnyddia Myrddin ap Dafydd hunllef y gorlifo hwn ar y Traeth Mawr fel trosiad hynod wreiddiol am y mewnlifiad Saesneg sy'n llethu ein hardaloedd Cymraeg sydd 'rhwyng môr a mynydd' heddiw. Mae'r ffaith bod y tir wedi ei adfer unwaith yn barod yn dwysáu goblygiadau'r boddi newydd hwn:

Pan fydd Glasdraeth a Deudraeth yn don,
Y gaseg yn fwy nag afon

...

pan fydd Nanmor eto'n angori
ei dychryn rhwng Maes Gwŷr Llŷn a'r Ili ...

Drwy ganu yn yr un cywair â beirdd y bymthegfed ganrif,²⁸ fe geisia'r bardd gyrraedd noddfa'r castell, ond gyda phob cymal yn drwm dan ystyr,²⁹ fe welwn fod y daith bresennol yr un mor ofidus ag y bu i'r clerwyr. Gyda'n 'hawliau ar y tir dan heli,' gwelwn adlais o ymgyrchoedd 'Dal dy dir' mudiad Cymuned a oedd mewn bri yn ystod y cyfnod tra bod y cyfeiriad at '[l]anw uchel a gwely / afon Dyli'n rhy ddwfn i deulu' yn awgrym cryf fod prisiau tai uchel yn gwthio'r Cymry lleol allan o'r farchnad dai. Gyda'r ardal yn

²⁶ Myrddin ap Dafydd, *Clawdd Cam* (Llanrwst, 2003), t. 60.

²⁷ Bleddyn Owen Huws, 'Y gorffennol sy'n bresennol: cipolwg ar un o gerddi Myrddin ap Dafydd', *Barddas*, 281 (Chwefror 2005), 8.

²⁸ Beirniadaeth James Nicholas yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Sir Benfro, Tyddewi 2002* (Llandybïe: Gwasg Dinefwr ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2002), t. 9.

²⁹ Beirniadaeth John Gwilym Jones yn *ibid.*, t. 21.

wylo mewn hiraeth, fe 'rydd i hen enw lle arwyddocâd mwy tyngedfennol na'r waedd a glywid yno o ddydd i ddydd pan ddô'r penllanw,³⁰ chwedl John Gwilym Jones ym meirniadaeth cystadleuaeth y Gadair i ddisgrifio'r cwpled angheuol canlynol:

... a chnul Penamser yn diferu
pob munudyn fesul deigryn du ...

Caiff Cadair 2002 ei hadnabod bellach fel 'Cadair y Mesurau', wedi i Myrddin ap Dafydd ddefnyddio dau ar bymtheg o fesurau gwahanol yn ei gasgliad, gan gynnwys un newydd sbon. Mae'r bardd wedi sôn droeon am bwysigrwydd atgyfodi ac adfywio rhai o'r hen fesurau gan eu haddasu ar gyfer y ganrif hon,³¹ ac mae rhyddid y mesur a ddefnyddia yn 'Tua Chastell Deudraeth' - y cyhydedd nawban - yn llwyddo i atgyfnerthu neges a bwriad y gerdd. Mae'r gallu i odli'n acennog yn cynnig mwy o amrywiaeth rhythm,³² ac yn swnio fel rhythm cerdded, gan bwysleisio bod y daith honno tua'r castell yn Nwyfor wedi newid yn sylweddol ers taith glera'r bardd canoloesol.

'A chlychau Cantre'r Gwaelod ...'

Gyda'r syniad o'r dilyw mawr yn un o'r mythau diwylliannol mwyaf cyffredin, mae'n naturiol bod y defnydd trosiadol o chwedl enwog Cantre'r Gwaelod wedi dal dychymyg y beirdd. 'Mae'r llanw'n bygwth eto fel y bu / Drwy gwsg Seithennyn ger y Penrhyn Du',³³ meddai Arfon Huws yn 'Cerrig y Trai', gan ofyn mewn cerdd arall:

Pa argae all herio'i lysnafedd bellach?
Pa Neifion all nofio'n ei erbyn?
Oni ddaw'r cnul i'n hatgoffa
drwy gaddug
Sarn Badrig
a'r Swnt

³⁰ Ibid.

³¹ Myrddin ap Dafydd, a ddyfynnwyd yn Rhian Price, 'Atgyfodwch yr hen fesurau!', *Golwg*, cyf. 14, rhif. 49 (22 Awst 2002), 18.

³² Iolo Wyn Williams yn 'Ein barn am Gerddi'r Gadair', *Barddas*, 269 (Medi/Hydref/Tachwedd 2002), 44.

³³ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn*, t. 61.

a Cherrig y Trai
fel y bu i Seithennyn
yn ei drwmgwsg byddar ildio.³⁴

Gyda'r chwedl am ddifodiant llwyr Maes Gwyddno yn perthyn i ddosbarth rhyngwladol o chwedlau am fodd tiroedd, mae diofalwch y gwyliwr Seithennyn wedi dod yn un o'r nodweddion mwyaf adnabyddus. Mae ei fethiant i gau'r llifddorau ar y noson arbennig honno wedi esgor ar gyfatebiaeth neilltuol â'r hyn sy'n digwydd i'n cymunedau Cymraeg heddiw, fel y gwelwn yn yr englyn syml canlynol o eiddo Rhys Iorwerth:

Dod i mewn mae lled y môr, y tro hwn
heb un trai, a'n porthor
eto'n dal i ddal y ddôr
heno i'r eigion ar agor.³⁵

Â'n beirdd yn tynnu ar bob chwedloniaeth bosibl, does dim syndod bod cysgod y chwedl ar nifer o gerddi, gyda'r cyfeiriad unigol at Seithennyn ei hun neu'r 'porthor' yn unig, fel y gwelwn uchod, yn ddigon mewn ambell gerdd i ddwysáu'r ystyr a chyfleu'r neges. Fe â eraill â ni yn llythrennol i Fae Ceredigion, gan gynnwys ymgais 'Y Byd a'r Betws' yng nghystadleuaeth y Gadair yn Eisteddfod Genedlaethol Abertawe 2006, lle mae'r bardd yn ein tywys i draeth Ynys Las at deulu ifanc sy'n mwynhau barbeciw wrth wyllo'r haul yn machlud. Ond wrth i'r tân oeri, mae gweledigaeth y tad yn tywyllu ac fe anobeithia wrth sylweddoli pa mor ddieithr ydy'r tir a'r bae: 'Yn nolydd Cantre'r Gwaelod / mae stormydd y dydd yn dod. / Darogan wna'r dŵr rhagor / ein horiau mud ger y môr.'³⁶ Y machlud ym Mae Ceredigion sy'n dal dychymyg Gruffudd Antur hefyd, a hynny yn ei gywydd i'r 'Bae' a ddaeth yn fuddugol yn un o gystadlaethau llenyddol Eisteddfod yr Urdd 2010.³⁷ Fel y tad yn Ynys Las, daw dŵch y nos i ddwyn '[g]wychliw hardd y

³⁴ Ibid., 'Penllanw', t. 39.

³⁵ Rhys Iorwerth, 'Y porthor', *un sribedyn bach* (Llanrwst, 2014), t. 57.

³⁶ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Abertawe a'r Cylch 2006* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2006), t. 8.

³⁷ Gw. *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Llanerchaeron, Ceredigion, 2010* (Urdd Gobaith Cymru, 2010), tt. 37-8.

machlud' unwaith eto, ac mewn pennill sy'n llawn cyffyrddiadau telynegol, daw tywyllwch yr 'oerfel anwel' i atgoffa'r bardd o'r hyn a fu: 'llenwa'r lli ein horiau llwyd; / daw'r gwyll dros dir a gollwyd.' Un o'r prif gredoau am chwedl Cantre'r Gwaelod yw'r syniad bod modd clywed clychau'r cantre' coll 'yn canu dan y dŵr' ac mae'r bardd yn cyferbynnu rhwng y clychau hyn a'r distawrwydd galarus er mwyn cyfleu gwacter y bae;

I'r hil yn su'r awelon,
distaw yw alaw y don,
a'r gloch mor ddirgel ei hiaith
y llef mor bell ei hafiaith ...

Mae'r hiraeth am Faes Gwyddno yn y tonnau pruddglwyfus sy'n 'torri o hyd ar y traeth' ac fe gyplysa'r bardd esgeulustod Seithennyn â gweithred Heilyn fab Gwyn ar ddiwedd ail gainc y Mabinogi, sy'n agor y drws ar y galar a'r gofid yn Aber Henfelen. Wrth i ni sylweddoli fod y drws hwnnw a fu ar agor ym Mae Ceredigion 'ar agor o hyd', fe bwysleisia'r bardd ei ergyd a'i rybudd pwrpasol, sef fod perygl i stori Cantre'r Gwaelod gael ei hailadrodd wrth i'r broydd Cymraeg presennol – yng Ngheredigion ac ymhellach – gael eu boddi gan fôr o Seisnigrwydd. Yn hyn, wrth gwrs, daw arwyddocâd dyfnach i'r distawrwydd a'r tywyllwch ar gychwyn y cywydd; mae'n ddelwedd o fae Ceredigion fel yr oedd ddoe, fel y mae heddiw, ac fel y bydd yfory os nad oes modd adfer y sefyllfa. 'Y mae drws mud yr oesau / yn y cof; drws nad yw'n cau' meddai Gruffudd Antur, a'r atgof o'r drws agored hwnnw yn ein llethu'n ddyddiol. Mae'n dyheu am hel y dŵr ac adfer y tir 'yn dir neb a dry'n obaith.' O gofio ffrwythlondeb tybiedig y tir ym Maes Gwyddno lle'r oedd un acer yn werth pedair acer mewn unrhyw le arall, dyma gyfleu cyfoeth diwylliant y cymunedau Cymraeg presennol, na cheid mo'u tebyg wedi iddynt ddiflannu:

Eto o hyd, ar ein taith,
cronni mae tranc yr heniaith,
a gwelaf Gantre'r Gwaelod
yn fyw, mi wn, yn fy mod
nes i bawb asio, bob un
i'th ddihuno, Seithennyn.

Gyda'r genedl mewn trwmgwsg, dim ond drwy ddeffro a chydweithio y mae modd atal y trai rhag ein difa ymhellach, ac mae Llion Pryderi Roberts yn ei gerdd 'Clychau' hefyd yn canu'r clychau i'n rhybuddio o'r hyn a all ddigwydd os nad ydym yn ofalus.³⁸ Mae'n annatod fod rhamantu am yr hyn a fu yn elfen gref o'r cerddi sy'n gysylltiedig â'r chwedl ac yn yr atgof hwnnw mae delwedd agoriadol Llion Pryderi Roberts:

Sefyll
ar dywod democratiaeth,
dal cragen y cof at glust
a chlywed
y tonnau'n trochi'r Cantre'
eto ac eto.

Mae'r bardd yn mynd â ni'n ôl mewn amser ac yn cyfosod 'gwledd fawreddog' Caer Wyddno â bwrlwm gwleidyddol y Bae yng Nghaerdydd, lle mae'r criw dethol 'yn sipian grym o'u gwylau: / yno'n gwrando'u Garanhir.' Mewn alegori argyhoeddiadol iawn, portreada'r bardd y siarad gwag a'r diffyg gweithredu cadarnhaol a ddaw o du Llywodraeth Cymru yng Nghaerdydd ar ddyfodol ein cymunedau sy'n bell iawn, yn ddaearyddol ac yn ddelfrydol o'n prifddinas. Mewn cwpled hynod drawiadol fe noda'r bardd:

... a'u cyfeddach wedi hen foddi
galwad y llanw oddi allan.

Ond nid y gwleidyddion yn unig sy'n ei chael hi gan y bardd, wrth iddo gloi'r gerdd gydag ergyd ingol atom ni, y bobl hynny sy'n meddwl ein bod yn gweithredu:

Ninnau yn nhŵr Seithennyn,
yn gwylio, gwylio,
ond heb weld
drwy dath cregyn mân ein byw
y tonnau'n trochi'r delfryd
a'r muriau'n dymchwel.

³⁸ *Barddas*, 281 (Chwefror/Mawrth 2005), 12.

Mae'r gwahaniaeth rhwng 'gwylio' a 'gweld' yn afaelgar, wrth i'r bardd ein beirniadu am ymddangos ein bod yn poeni, ond go-iawn problemau dibwys ein bywydau bob dydd sy'n cael y flaenoriaeth. Rydym ninnau ar faes y frwydr yr un mor euog â'r gwleidyddion,³⁹ gydag englyn diffuant Dai Rees Davies o dan y teitl 'mewnlfriad' yn portreadu'n derfynol ein bod ni wedi gadael i'r sefyllfa ddirywio y tu hwnt i unrhyw obaith. 'Ni heno yw Seithennyn':

O hirbell y gwnawn dderbyn – ein hanrhaith,
Mae unrhyw amddiffyn
Yn rhy hwyr i'r erwau hyn;
Ni heno yw Seithennyn.⁴⁰

Ond mae cyfrifoldeb arnom ni oll i barhau i geisio atal chwalu'r muriau a grym y tonnau, gan obeithio nad yw hi'n 'rhy hwyr i'r erwau hyn' go-iawn. Ein rôl ni fel y gwyliwr ar y tŵr sydd gan Iwan Llwyd yn ei gerdd 'Cantre'r Gwaelod (2)',⁴¹ a gyfansoddwyd yn wreiddiol yn 1997 wedi iddo fod yn teithio ysgolion cynradd Ceredigion yn barddoni, ac sydd hefyd yn deilwng o'i lle yn ei gyfrol *Hanner Cant*. Gan gyflwyno'r gerdd i athrawon y sir, mae Iwan Llwyd yn ei golofn wythnosol yng nghylchgrawn *Barddas* yn trafod y sioc a'r siom a gafodd o weld pa mor fregus oedd sefyllfa'r iaith yn ysgolion cefn gwlad, a'r effaith y gall ychydig o fewnfudwyr eu cael ar ddosbarth:

[Mae] [g]wahaniaeth enfawr rhwng gallu ieithyddol y plant o le i le, a hynny yn bennaf, os nad yn unig, oherwydd effaith plant y mewnlfriad ar ysgolion sy eisoes yn brin o blant Cymraeg cynhenid. Dyma faes sensitif sy'n rhy hawdd ei esgeuluso rhag cyffwrdd â meysydd 'hiliol' a gwrthdrawiadol. Y gwirionedd ydi, mewn unrhyw ysgol lle mae'r cydbwysedd yn 80/20 o ran mewnffudwyr i Gymry brodorol, 'does gan yr iaith Gymraeg ddim gobaith i ddatblygu yn iaith hyfyw a chyhyrog ymhlith plant yr ysgol.⁴²

³⁹ Gw. y bedwaredd bennod am drafodaeth bellach am rôl y Cymry yn yr argyfwng. O dudalen 215 ymlaen.

⁴⁰ *Barddas*, 320 (Eisteddfod 2013), 51.

⁴¹ Iwan Llwyd, *Hanner Cant* (Bodedern, 2007), t. 28.

⁴² Idem, 'Colofn Iwan: O Enau Plant Bychain', *Barddas*, 240 (Ebrill/Mai 1997), 6.

Dyma gefndir anobeithiol y gerdd, wrth i'r bardd gyfleu'r profiad o fod 'mewn dosbarth o blant, / a'r eirfa mor dlawd â'r stadau tai / sy'n cyfnewid tenantiaid fel cardiau Pokemon ...' Fe ddefnyddia Iwan Llwyd ddelweddau cyfoes a bachog i gyfleu prinder dychymyg a diffyg creadigrwydd ac ymwybyddiaeth y plant, wrth iddyn nhw gael trafferth yn ymateb i'r tasgau syml:

... mae dychymyg fel aur,

aur budur, newydd, amrwd,
y rhedodd galwyni drwy'r rhidyll

cyn i un ronynnen aros;

Mae'r hyn a wêl y plant ar strydoedd Aberaeron yn dangos diffyg dyfnder a gallu ieithyddol, gyda'r llythrennau a'r treigladau yn drech na hwy. Caiff gwaith caled y bore ei chwalu gyda chaniad y gloch ginio pan fo'r plant yn mynd allan i'r iard 'a'r geiriau'n angof'; mae'n rhaid dechrau o'r dechrau:

mae Seithennyn yn glanhau'r bwrdd gwyn,
yn dechrau eto,

a'i ddychymyg mor ystyfnig ag erioed.

Y tu allan mae'r llanw wedi hen droi.

Ar y naill law, gellid gweld y gerdd fel moliant i ddygnwch ac ymroddiad athrawon Ceredigion – ac athrawon mewn ardaloedd niferus eraill sy'n dioddef yn enbyd yn sgil y mewnfudo cyson. Yr athrawon yw'r gwylwyr ar y tŵr, yn dyfalbarhau'n fynych i geisio troi'r llanw. Wedi'r cwbl, 'heb gynhaliaeth allanol yr Ysgol Sul a'r holl fframwaith cymdeithasol a diwylliannol a fodolai yng Ngheredigion, a gweddill y Gymru Gymraeg hyd yn lled ddiweddar, yn amal iawn yr ysgol yw'r unig lle lle mae modd trwytho cenhedlaeth newydd yn yr iaith.'⁴³ Roedd y bardd ei hun yn un o'r athrawon y diwrnod

⁴³ Ibid., 7.

hwnnw, gan brofi pa mor anodd yw'r dasg honno bellach. Ar y llaw arall, felly, mae'r gerdd yn cadarnhau pa mor gryf ac ystyfnig yw'r llanw Seisnig ac yn brawf o'r argyfwng sy'n parhau i lethu'r cadarnleoedd, gyda'r hinsawdd economaidd unwaith eto wedi denu mewnfudwyr ifainc i fwynhau llonyddwch cefn gwlad Ceredigion. Ar un adeg, byddai ysgol y pentref yn fodd o gymhathu'r plant heb drafferth, ond erbyn hyn mae grym y llanw yn trechu holl ymdrechion yr athrawon i geisio newid pethau. Yn ei golofn yn *Barddas* mae'r bardd yn tristáu o sylwi ar y gwahaniaeth rhwng trigolion pentrefi Ceredigion heddiw a chyfraniad brodorion gwledig y sir dros y blynyddoedd i fwrlwm diwylliannol Cymru, gan bryderu bod y wasgfa ar yr iaith hefyd yn golygu ein bod yn 'prysur golli'r tafodieithoedd cyhyrog [a fu'n] gymaint o ran o ddadeni ein llenyddiaeth yn ystod y ganrif hon'.⁴⁴ Dyma ni yn ôl gyda theulu'r Cilie a'u tebyg, gyda'r bardd yn gofyn y cwestiwn mawr: 'Am ba hyd y bydd cymunedau cefn gwlad yn medru cynnal yr hyder a'r bwrlwm yna?'⁴⁵ Mae Iwan Llwyd wedi cyfaddef fod gan Geredigion afael tynn arno yn sgil gwreiddiau ei fam yng nghyffiniau Aberteifi,⁴⁶ ac mae Manon Wynn Davies yn cyfeirio at y cwlwm rhyngddo a'r fro drwy gydol ei yrfa farddol gyda chyfeiriadau at rannau o'r sir yn nifer o'i gerddi fel 'Soar y Mynydd' a 'Traethau' yn *Sonedau Bore Sadwrn*.⁴⁷ Nid syndod, felly, fod y bardd yn pryderu'n benodol am ddyfodol cymunedau gwledig Ceredigion ac mae'r defnydd o un o'r prif chwedlau sy'n gysylltiedig â'r sir honno i gyfleu'r pryderon hynny yn hynod afaelgar. Wedi'r cwbl, fel y nododd Iwan Edgar yn *Barn* yn 2009, mae'r bygythiad yn parhau:

Mae'r porth yn dal yn gilagored os nad dipyn mwy na chilagored gan Seithennyn. Rhwng y cyndynrwydd i weld hynny neu fedru gweld hynny – gan estrysod neu fulod – fe dreiglodd y dirywiad yn ddyfal. Gyda hunan-les a diffyg gwir

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Iwan Llwyd, 'Darnau ohonof ar wasgar', *Y Garthen* (Hydref 1990), 1 yn Manon Wynn Davies, 'Prentisiaeth Farddol Iwan Llwyd', yn Twm Morys (gol.), *Awen Iwan* (Cyhoeddiadau Barddas, 2014), t. 16: 'Er gwaethaf fy nghrwydriadau ffôl, yr ardal sy'n fy nhynnu'n ôl dro ar ôl tro, a'r man â'r atgofion hapusaf yw ardal Brongest yn ne Sir Aberteifi, cartref mam, a lle y byddem yn ymweld ag o'n rheolaidd bob gwylliau hyd ganol y saithdegau pan dorrwyd y cysylltiadau olaf â'r lle.'

⁴⁷ Manon Wynn Davies, 'Prentisiaeth Farddol Iwan Llwyd', t. 16.

argyhoeddiad gwleidyddol darniwyd y diriogaeth Gymraeg nes nad oes gennym ond ychydig o nythod morgrug i gadw ein traed yn sych arnynt.⁴⁸

‘Nid un Tryweryn yw’n tranc’

Nid oes amheuaeth nad yw chwedl Cantre’r Gwaelod yn cynnig cymhariaeth rymus rhwng trychineb Maes Gwyddno a sefyllfa’r presennol, cyfatebiaeth sy’n dwysáu wrth droi i fanylu ar y boddi go-iawn a ysgwydodd y genedl yng nghanol yr ugeinfed ganrif. Erbyn heddiw mae hanes boddi Capel Celyn a Chwm Tryweryn yn 1965 er mwyn cyflenwi dŵr i ddinas Lerpwl yn rhan o’n hisymwybod ni fel cenedl ac yn un o’r drindod o ddigwyddiadau sy’n rhan annatod o’n hunaniaeth fel Cymry. Fel llosgi’r ysgol fomio ym Mhenyberth yn 1936 ac arwisgo’r Tywysog Charles yng Nghaernarfon yn 1969, amhosibl fyddai trafod hanes Cymru heb gyfeirio at dynged ingol Capel Celyn. Mae’r tri digwyddiad wedi sbarduno rhai o weithiau llenyddol gwladgarol mwyaf ein hiaith, yn gerddi a chaneuon fel ei gilydd, ac mae’r ffaith bod adran unigol ar gyfer cerddi Tryweryn yn *Cadwn y Mur: Blodeugerdd Barddas o Ganu Gwladgarol* yn tanlinellu dylanwad y weithred. Drwy foddi un o’r cymunedau uniaith Gymraeg olaf, does dim syndod i stori Capel Celyn ddod yn symbol o’r bygythiad i barhad ein cymunedau Cymraeg traddodiadol. Does dim ond angen edrych ar y cerddi yn *Cadwn y Mur* i weld y gyfatebiaeth rhwng trychineb Tryweryn ac argyfwng y mewnfudo yn yr 1980au, gyda’r boddi llythrennol yn drosiad grymus o ddiflaniad yr iaith a’r ffordd o fyw yn sgil llif cyson y mewnfudwr di-Gymraeg. Mae’n fetaffor pwerus ac emosiynol, a does neb yn cyfleu hynny’n well na Gerallt Lloyd Owen yn ei gerdd dreiddgar ‘Tryweryn’,⁴⁹ a gyfansoddwyd yn wreiddiol yn ystod y 1980au ond a gyhoeddwyd yn ei gyfrol *Cilmeri a cherddi eraill* yn 1991:

Nid oes inni le i ddianc,
Nid un Tryweryn yw’n tranc,
Nid un cwm ond ein cymoedd;

⁴⁸ Iwan Edgar, ‘Cofiwch Dryweryn ... Oes Angen?’, *Barn*, 558/9 (Gorffennaf/Awst 2009), 43.

⁴⁹ Gerallt Lloyd Owen, *Cilmeri a cherddi eraill* (Caernarfon, 1991), tt. 48-9.

O blwyf i blwyf heb na bloedd
Na ffws fe'n troir yn ffosil,
Nid un lle ond ein holl hil.

Fel hogyn a fagwyd yn y Sarnau, Sir Feirionnydd, roedd boddi Cwm Celyn yn agoriad llygad i Gerallt ac nid drwy gyd-ddigwyddiad yr enillodd ei gadair gyntaf erioed yn 1960 gydag awdl i'r Cwm. Mae'n datgan:

Roedd ein Cymreictod ni yn y Sarne yn Gymreictod diogel braf, a diniwed hefyd.
Roedd o'n mynd i bara am byth. Ond tra oedd Bob Lloyd, Llwyd o'r Bryn, yn trefnu i godi cofgolofn i Bob Tai'r Felin roedd Corfforaeth Lerpwl, dair milltir o Dai'r Felin, yn codi argae.⁵⁰

Fe ddangosodd *Cerddi'r Cywilydd* fod Gerallt Lloyd Owen yn fwy na pharod i herio'r drefn a phrocio'r cydwybod ac unwaith eto yn *Cilmeri a cherddi eraill* mae'n ysgwyd y genedl gyda'i rymuster herfeiddiol. Mae ganddo'r 'natur i wifrennu drwy gyfansoddiad rhywun, un sy'n ddigon i godi croen iâr ar ddarllenydd', meddai Donald Evans am farddoniaeth Gerallt⁵¹ ac mae'n mynd â ni'n syth i ganol y cymunedau sydd dan warchae yn yr ail bennill, a hynny, wrth gwrs, drwy ddefnyddio delweddau hollol addas:

Boddir Eryri'r awron,
Nid ynys mo Ynys Môn.
I dir Llŷn daw'r lli anial
Heb angor Dwyfor i'n dal
Wrth harbwr iaith, wrth barhad
A thirwedd ein gwneuthuriad.

'Fesul tŷ nid fesul ton / Y daw'r môr dros dir Meirion', meddai un o'i gwpledi mwyaf cofiadwy ac anodd peidio â meddwl am gwpled olaf Dic Jones i'r 'Nawfed Ton' a drafodwyd eisoes yn y bennod hon: 'Wrth iddynt gwrdd ag ymchwydd hir / Y nawfed ton sy'n dod o'r tir.'⁵² Mae'n ymddangos weithiau fod diflaniad cymunedau Cymraeg eu

⁵⁰ Idem, a ddyfynnwyd yn Vaughan Hughes, 'Gerallt', 40.

⁵¹ Donald Evans, 'Dawn Drydanol', *Barddas*, 303 (Ebrill 2009), 43.

⁵² Dic Jones, *Cadw Golwg*, t. 67.

hiaith lawn mor absoliwt â diflaniad Capel Celyn⁵³ ac mae'r syniad o'n darfodedigrwydd ni fel cenedl yn hollol amlwg. 'Môr o wacter Cymreictod, / Môr na bydd un Cymro'n bod' meddai wrth ddisgrifio'r dilyw a ddaw i orlifo'n cymunedau a 'diwreiddio'n daearyddiaeth' fesul tyddyn. Roedd meistrolaeth Gerallt Lloyd Owen ar y grefft o gynganeddu a'i allu i gyfleu cymaint mewn ychydig eiriau dewisol yn un o'r rhesymau pam mae ei gerddi wedi cydio ar hyd y blynyddoedd, gyda'r llinellau cyferbyniol canlynol yn un enghraifft o gyfleu trallod cymunedau cyfan mewn ieithwedd syml:

Yn y Llwyndu mae Llundain,
Mae acen Bryste'n Llwyn Brain,
Lerpwl, mwy, sy'n Adwy'r Nant,
Manceinion ym Mhenceunant.

Nid yng ngwaith beirdd a dystiodd i'r boddi yn uniongyrchol yn unig y gwelwn ddefnydd trawiadol o'r cyplysu gafaelgar rhwng Tryweryn a'r presennol, oherwydd mae Hywel Griffiths yn nodi fod y digwyddiad yr un mor berthnasol a phresennol ym marddoniaeth beirdd nad oedd wedi eu geni yn y cyfnod hwnnw.⁵⁴ Dyma atgyfnerthu'r syniad o'r cof etifeddol, lle mae hanes Capel Celyn wedi ei wreiddio'n ddwfn yn 'ymwybyddiaeth dorfol, ddiwylliannol a chenedlaethol [y genedl] fel ein bod oll yn ymwybodol o'r ffeithiau'.⁵⁵ Y mae 'yn fy môr cyn fy mod', ac wrth droedio Eryri ddechrau tymor yr haf, fe wêl Eurig Salisbury yn ei gywydd 'Pentref', fel y gwelodd Gerallt Lloyd Owen o'i flaen, y tir cyfan yn llithro i'r dyfroedd:

Yn Nhryweryn, Eryri
Yn nechrau'r haf welaf i
A'i chopaon dyfnion, du
Ar yr wyneb yn crynu,
Ym mhylla hon mae holl led
Eryri oriwaered ...
Eryri yn Nhryweryn.⁵⁶

⁵³ Charlotte Davies, 'Hawliau, dim Hiliaeth', yn 'Dŵr Oer Sy'n Cysgu yn Nhryweryn ...', *Barn*, 392 (Medi 1995), 9.

⁵⁴ Hywel Griffiths, 'Olion fy hil a welaf', t. 171.

⁵⁵ Ibid., t. 155.

⁵⁶ Gw. *ibid.*, t. 161.

Wedi'r cwbl, dros ugain mlynedd wedi cyhoeddi cerdd Gerallt Lloyd Owen, mae Iwan Edgar yn datgan wrth drafod yn *Barn* yn 2009, fod y gymhariaeth mor wir ag erioed:

Chwalu cymdeithas Gymraeg werthfawr brin, oedd un boen y pryd hynny. Ond faint sydd go iawn yn poeni bod y dŵr a foddodd Dryweryn yn dal a dal i godi hyd at geseiliau'r byd bach Cymraeg erbyn hyn?⁵⁷

Yn naturiol, mae hi'n haws protestio yn erbyn mewnlifiad o ddŵr na sefyll yn erbyn mewnlifiad o bobl,⁵⁸ ond yn y cyfeiriadau uniongyrchol ac anuniongyrchol at drychineb Tryweryn a gawn yn y farddoniaeth, mae'n amhosibl hollti'r boddi terfynol oddi wrth y brwydro a'r ymgyrchu tanbaid a fu wrth geisio achub y Cwm. Yn hynny fe faga'r trosiadau a'r delweddau bwysigrwydd ehangach. Fel yn enw Seithennyn, mae'r geiriau 'Tryweryn' neu 'Cwm Celyn' yn sefyll ar eu traed eu hunain, ac fel y gwelwyd gyda cherddi Cantre'r Gwaelod, mae cynnwys geiriau unigol fel 'llyn' neu 'argae' ynddo ei hun yn ddigon i ddeffro'r emosiwn. Fe welir enghraifft ingol o'r dechneg hon o awgrymusedd yng nghwestiwn amwys T. James Jones, 'Ody'r bêl yn y llyn?' yn niwedd glo penagored 'Dyfed a Siomwyd'.⁵⁹ Mae llinell Meirion MacIntyre Huws 'o gymoedd dan lynnoedd'⁶⁰ yn ei gerdd 'Yn Amser Glyndŵr' yn gwneud peth tebyg, tra mae'n amhosibl clywed geiriau Myrddin ap Dafydd, 'Rwyf ti'n gweld argae a phibelli dŵr'⁶¹ yn ei gerdd 'Dau Lygad ar Un Wlad' sy'n sôn am diroedd yr Indiaid yn America, heb gael ein tywys yn syth i lan Llyn Celyn. Weithiau, does dim hyd yn oed angen unrhyw gyfeiriad penodol, gan fod y gofid am golli cymunedau yn ddigon i'n hatgoffa o dynged Capel Celyn. Mae'n rhan o'r profiad o fod yn Gymry sy'n byw ym mhentrefi a chymunedau Cymraeg Cymru, ac fel y mae Twm Morys yn ei gyfleu'n gynnil yn ei gywydd byr 'Titrwm Tatrwrm',⁶² fe all y pethau mwyaf syml ein hatgoffa a'n poenydio:

⁵⁷ Iwan Edgar, 'Cofiwch Dryweryn ... Oes Angen?', 43.

⁵⁸ Charlotte Davies, 'Hawliau dim Hiliaeth', 9.

⁵⁹ T. James Jones, *Eiliadau o Berthyn* (Abertawe, 1991), tt. 32.

⁶⁰ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, t. 20.

⁶¹ Myrddin ap Dafydd, *Clawdd Cam*, t. 18.

⁶² Twm Morys, 2 (Cyhoeddiadau Barddas, 2002), t. 44.

Titrwm tatrwm ar ben to
Y dŵr sydd yn ei daro
Yw'r dŵr oer ar Dryweryn;
Cyn hir bydd yn llenwi'r llyn,
A gwn na chysga'i heno;
Titrwm tatrwm ar ben to.

Gan gofio bod yr hen gân werin 'titrwm tatrwm' yn adrodd hanes cariad yn gorfod gadael, gellid gweld hyn fel symbol o'n cymunedau ni, fel Tryweryn, sy'n ein gadael heb fod angen. Ar y naill law, dyma danlinellu nad oes dianc rhag yr hyn ddigwyddodd yn Nhryweryn, gyda phob diferyn o'r dŵr oer yn atgof o'r hyn a gollwyd. Fe boena'r bardd am drasiedi ddoe, ac am dynged yfory, wrth i'r glaw ddod yn symbol o'r dŵr sydd bellach yn disgyn ar gymunedau eraill yng Nghymru gan ffurfio llynnoedd o'r newydd. A delwedd o'r llyn yn llenwi a gawn gan Myrddin ap Dafydd mewn englyn a ddaeth yn agos i'r brig ar englyn y dydd o dan y teitl 'Cofiwch Dryweryn' yn Eisteddfod Genedlaethol y Bala 1997:

Ymhob rhaglen eleni, - ymhob tiwn,
Ymhob tâp sy'n poeri
Llinell o Saesneg, llenwi
Mae'r dŵr dros dy Gymru di.⁶³

Mae'r ymadrodd 'Cofiwch Dryweryn' wedi ei saernïo'n bwerus yn isymwybod Cymru ond drwy newid y ferf i'r ail berson unigol, fe bwysleisia'r bardd o'r cychwyn cyntaf ei fod yn siarad yn uniongyrchol efo'r unigolyn. Ymateb y mae Myrddin ap Dafydd i'r defnydd cynyddol o Saesneg ar S4C a Radio Cymru, a ninnau yn araf bach, fel yng ngherddi Cante'r Gwaelod, yn gyfrifol y tro hyn am ein boddi ein hunain. Dyma'r bardd yn pwyntio bys at y Cymry hynny sy'n gadael i hyn ddigwydd, y Cymry hynny sydd i'w gweld wedi anghofio popeth am yr ymgyrch angerddol ac aberth Gwynfor Evans i sicrhau fod gennym sianel deledu Gymraeg. Fe ddefnyddia'r alegori o fodd i ddisgrifio'n gelfydd sut y mae'r Saesneg a'r holl ddiwylliant estronol yn graddol feddiannu ein gwlad.

⁶³ Myrddin ap Dafydd, *Pen Draw'r Tir* (Llanrwst, 1998), t. 61.

Mae'n ein hatgoffa o'r ffordd gyfrwys y sleifia'r iaith estron i mewn i bob agwedd o'n bywydau gyda'r defnydd o'r ferf 'poeri' yn cryfhau'r atgasedd. Ein cyhuddo ni mae'r bardd, wrth i ni esgeuluso ein traddodiadau a'n cyfrifoldeb drwy wyllo rhaglenni Saesneg, gwrando ar ganeuon a gwyllo ffilmiau, a gwneud hynny heb sylwi ar ein camgymeriad. Gyda phob 'llinell o Saesneg', rydym ni'n nes at gael ein boddi'n gyfan gwbl, a'n hiaith ein hunain yn suddo'n is i waelod y llyn.

Fe geisia Iwan Edgar ddychmygu sut le fyddai yng Nghwm Celyn heddiw petai hanes wedi bod yn wahanol, gan ddod i'r casgliad y byddai'r Cwm wedi dioddef yn yr un ffyrdd ag y dioddefodd cymunedau eraill cefn gwlad Cymru ers hynny:

Hawdd meddwl y byddai wedi ei foddi yn yr un modd ag y boddwyd bron i holl bentrefi glan môr Meirionnydd. Na, nid fel ymestyniad o Gantre'r Gwaelod, ond gan frodorion Bro Birmingham a chyffelyb fannau. Y siop wedi cau, y capel yn dŷ i Saeson (tŷ haf neu un parhaol i rai sy'n hoffi cefn gwlad.) Byddai Cymry'n dal i ffermio ond gyda hanner y tai'n wag yn cael eu gosod i ymwelwyr. Wrth gwrs, mi oedd yn haws gwrthwynebu un weithred o foddi o gyfateb â'r dilyw cyson graddol ddaeth wedyn ac sy'n dal i'n gwlychu'n gyson ...⁶⁴

Mae Gerallt Lloyd Owen wedi cyfaddef erbyn heddiw bod dinas Lerpwl wedi gwneud 'ffafr anfwriadol'⁶⁵ â Chymru trwy foddi Tryweryn, a hynny am iddo esgor ar y don newydd o Gymreictod a daniodd yn ystod y chwedegau. Mewn cyfweiliad yn y cylchgrawn *Barn* yn 2009 mae'n sôn fel 'yn bur fuan ar ôl boddi Cwm Celyn bu cynnydd anhygoel mewn cenedlaetholdeb Cymreig. Daeth yn amlwg i'r Cymry bod yn rhaid inni amddiffyn ein hunain.'⁶⁶ Fe ymhelaethodd ar hyn yn y portread teledu dirdynol a ddarlledwyd yn wreiddiol ar S4C ym mis Mawrth 2013, portread a ddaeth i'r brig yng nghategori rhaglen ddogfen orau yng ngwobrau BAFTA Cymru yn yr un flwyddyn: 'Roedd y boddi wedi gwneud i'r Cymry sylweddoli "nad oedden ni'n cyfri" diawl o ddim –

⁶⁴ Iwan Edgar, 'Cofiwch Dryweryn ... Oes Angen?', 43.

⁶⁵ Golwg360, 'Tryweryn – 'ffafr anfwriadol' â Chymru', (14 Chwefror 2013), gw. <http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/100466-tryweryn-ffafr-anfwriadol-a-chymru> (Cyrcwyd Chwefror 2014).

⁶⁶ Dyfynnwyd yn Vaughan Hughes, 'Gerallt', 40.

na'r Gymraeg, na'n diwylliant ni, na dim. Roedd hwnna'n agoriad llygad.'"⁶⁷ Mewn englyn a gipiodd wobwr englyn y dydd yn Eisteddfod Genedlaethol Bro Ogwr 1998 ar y testun 'Ennill Tir', fe ddefnyddia Gerallt Lloyd Owen yr holl angerdd a'r trallod sy'n gysylltiedig â'r enw 'Tryweryn' i'n cyfeirio ar hyd y trywydd iawn:

Rhaid adfer fesul diferyn hengwm
Hen gof fesul plentyn;
Ennill iaith nes cronni llyn
Drwy eiriau yn Dryweryn.⁶⁸

Yn syml felly, mae Tryweryn wedi 'datblygu o fod yn fygythiad i un gymuned i gynrychioli'r bygythiad i bob cymuned Gymraeg',⁶⁹ ac yn symbol dirdynol o'n hargyfwng presennol. Ond nid drwy ddelweddau yn ymwneud â boddi yn unig y mae'r beirdd yn cyfleu'r crebachu tiriogaethol hwn.

Ers llosgi'r ysgol fomio ym Mhenyberth yn 1936, mae hawlio tiroedd Cymru ar gyfer dibenion rhyfel wedi esgor ar wrthwynebiad chwyrn, megis yn achos y Preselau, Trawsfynydd ac wrth gwrs, Epynt. Fel yn achos Tryweryn, mae hanes mynydd Epynt hefyd wedi dod yn symbol cryf o dynged ein cymunedau gwledig o dan law yr estron. Gyda phenderfyniad y Swyddfa Ryfel yn 1939 i feddiannu 16,000 hectar o dir i'w ddefnyddio fel maes saethu ar gyfer y Fyddin Brydeinig, fe wasgarwyd 219 o Gymry a fu'n ffermio ar y mynydd a'r saith cwm o'i amgylch gan ddiwreiddio'r gymuned draddodiadol Gymraeg.⁷⁰ Yn wahanol i Dryweryn, prin yw'r sylw i hanes Epynt yn *Cadwn y Mur* ond mae englynwyr y cyfnod diweddar yn ddigon parod i weld cyfatebiaeth rhwng y drasiedi â'r hyn sy'n digwydd heddiw. 'Epynt' oedd testun Englyn y Dydd ar y dydd Mercher yn Eisteddfod Maldwyn a'r Gororau 2003, a John Glyn Jones ddaeth i'r

⁶⁷ Golwg360, 'Tryweryn – 'ffafr anfwriadol' â Chymru'.

⁶⁸ *Barddas*, 248 (Medi/Hydref 1998), 20.

⁶⁹ Hywel Griffiths, 'Olion fy hil a welaf', t. 161.

⁷⁰ Ar hanes Epynt, gw. Herbert Hughes, 'Mae'n Ddiwedd Byd Yma ...': *Mynydd Epynt a'r Troad Allan yn 1940* (Llandysul, 1997).

brig, gan ddefnyddio delweddaeth ryfel i gyfleu'r erchylltra a rwygodd y gymuned a oedd yn gartref i 54 ffermdy, ysgol, eglwys a thafarn:

Erwau lle bu dryllio byd, - a'r rheibio
Yn rhybudd i'n hawddfyd;
Mae eraill yn cymeryd,
Gae wrth gae, ein tir i gyd.⁷¹

Drwy ddefnyddio'r rhagenw lluosog 'ein', mae'r bardd yn ein rhybuddio am yr hyn sy'n dal i'n hwynebu heddiw ac fe geir cyferbyniad cymen rhwng ffurf orffennol y ferf 'bod' yn y paladr, a'r arddodiad presennol 'yn' yn yr esgyll er mwyn pontio rhwng yr hyn a ddigwyddodd yn 1940 a'r hyn sy'n digwydd heddiw. Os bu'r dadleoli ar Epynt yn un weithred fawr amlwg, yn araf bach mae'r dadleoli'n digwydd heddiw, wrth i ni golli gafael ar ein tir 'gae wrth gae', delwedd sy'n dwyn i gof un o linellau amlwg Gerallt Lloyd Owen o'r gerdd 'Tryweryn' a drafodwyd eisoes: 'Fesul tŷ nid fesul ton'.⁷² Mae Hywel Griffiths, a ddaeth yn agos i'r brig yn yr un gystadleuaeth, hefyd yn defnyddio'r ymadrodd 'gae wrth gae' a hynny drwy ddefnyddio delwedd y gwynt i ddweud y stori. Wedi cyfeirio at 'acen fain y dwyreiniwynt' a ddaeth i ddwyn y tir, mae'n gorffen drwy ddatgan mai '... dim ond y gwynt / all fapio hunllef Epynt.'⁷³ Mae'r gair 'mapio' yn arwyddocaol iawn, gan dynnu sylw at wir dristwch yr hyn a ddigwyddodd yn 1940, wrth i weithred y Swyddfa Ryfel wthio ffin y Gymru Gymraeg ddeng milltir i'r gorllewin.⁷⁴ Yn sgil ei leoliad yn ne Powys, bu Epynt yn un o gadarnleoedd y Cymry am ganrifoedd yn wyneb ymosodiadau'r Normaniaid a brenhinoedd Lloegr ond o ganlyniad i'r gymuned a gollwyd yn 1940 ac wedi datblygiad coedwigaeth fasnachol ar y llethrau isaf yn y 1950au a'r 1960au, prin iawn y clywir y Gymraeg yn yr ardal heddiw. Yr iaith ei hun sy'n llefaru mewn englyn arall a ddaeth yn agos i'r brig gan awdur dienw a chanddo'r ffugenw 'Colli Cof':

⁷¹ *Barddas*, 274 (Medi/Hydref/Tachwedd 2003), 35.

⁷² Gerallt Lloyd Owen, *Cilmeri a cherddi eraill*, t. 48.

⁷³ *Barddas*, 274 (Medi/Hydref/Tachwedd 2003), 35. Hefyd yn Hywel Griffiths, *Banerog* (Talybont, 2009), t. 67.

⁷⁴ John Davies, *Hanes Cymru* (Llundain, 1992) t. 580.

Roedd enw pob ffridd ynof, enwau'r tir
a'r tai'n rhan ohonof:
aeth bro eang yn angof –
pan gollir tir, collir cof.⁷⁵

Mae rhybudd ingol yr englyn uchod yn amlwg, wedi i ddadleoli Cymry Cymraeg Mynydd Epynt arwain at golli llawer mwy na thir yn unig. Drwy golli'r iaith a oedd yn rhan naturiol o'r bywyd cynhenid, fe ddatgymalwyd yr holl hanes ac arferion a oedd ynghlwm â ffordd o fyw arbennig mewn ardal arbennig ac mae defnydd y bardd o ferfau amhersonol presennol yn y llinell glo yn awgrymu'n gryf nad proses sy'n perthyn i'r gorffennol yn unig yw hyn. Mae englyn gan Myrddin ap Dafydd yn llwyddo'n gelfydd i gyfleu'r golled derfynol honno, gyda'i ddefnydd medrus o ddelweddaeth ryfel yn tanlinellu realiti dolefus goblygiadau'r hyn a ddigwyddodd:

To wrth do, malu ein doeau fu yma;
Bom-ar-fomiwyd hwythau
Ein tai hir, nes gwastatáu
Wal gerrig fu'n dal geiriau.⁷⁶

Nid oes modd osgoi'r gyfatebiaeth rhwng hanes mynydd Epynt a'r hyn sy'n digwydd yn ein cymunedau Cymraeg heddiw, ac fe welwn hynny'n glir yng ngeiriau Emyr Llywelyn am Y Fro Gymraeg yn un o'i areithiau yng nghyfnod y mudiad Adfer: '... edrychwch o'ch cwmpas i weld eich gwir ryddid yn cael ei grebachu fwy-fwy bob dydd. Oni theimlwch chi'r boen wrth weld y cyfan yn mynd fesul tŷ, fesul fferm, fesul pentre?'⁷⁷

2. '... y ddaear na ddaw'n ôl'

Boed hwy'n defnyddio'r ddelwedd o fodd pentrefi o dan ddŵr, o erydiad tiriogaethol neu o feddiannu'r ddaear ar gyfer dibenion rhyfel, yr un yw neges y beirdd, sef ein bod yn graddol golli'r tir hwnnw a fu mor greiddiol i'r Gymraeg a'i chymunedau ar hyd y

⁷⁵ *Barddas*, 274 (Medi/Hydref/Tachwedd 2003), 35. Englyn y mis: Ymgais 'Colli Cof'.

⁷⁶ Myrddin ap Dafydd, 'Mynydd Epynt', *Pen Draw'r Tir*, t. 51.

⁷⁷ Emyr Llywelyn, 'Beth yw Adfer?' (Awst 1973), *Adfer a'r Fro Gymraeg*, t. 59.

canrifoedd. Tra bo pob cyfrifiad wedi ein gwthio ymhellach ac ymhellach i'r gorllewin, mae tiriogaeth y cadarnleoedd wedi crebachu fwy-fwy bob blwyddyn, gan wanhau'r berthynas arbennig honno a anfarwolwyd gan syniadau J. R. Jones am gydymdreiddiad iaith a thir. Mae'r syniad o'r bywyd Cymreig wedi bod yn syniad a fu'n agos at y tir erioed, a thros y degawdau fe bwysleisiwyd y cyswllt cryf rhwng y dirwedd, natur a'r genedl gan genedlaetholwyr.⁷⁸ 'I unrhyw bobl a goloneiddwyd fel ni y gwerth pwysicaf, y gwerth mwyaf sylfaenol yw tir', chwedl Emyr Llywelyn⁷⁹ ac felly daeth dadwreiddio pobl o'r tir hwnnw yn gyfystyr â'u dadwreiddio o'u daearyddiaeth ac o'u cyswllt gyda'u gorffennol.⁸⁰ Bu pwyslais y mudiad Adfer o'r cychwyn ar ailsefydlu tiroedd y Gorllewin fel cadarnleoedd yr iaith, gydag Emyr Llywelyn yn mynd ymlaen i nodi:

Un o'r ffactorau pwysicaf mewn undod grŵp yw undod tir. Rhaid i ni greu neu adfer cymdeithas gyflawn Gymraeg ar ddarn tir arbennig. Mae dinistrio undod tir, diwreiddio cymdeithasau megis yn achos Tryweryn yn dinistrio'r undod yma. Rhaid i ni geisio dal gafael ar dir yn y Gorllewin fydd yn ein galluogi i weithredu fel uned cymdeithasol.⁸¹

'Dal dy dir' fu slogan enwog y mudiad Cymuned ym mlynnyddoedd cynnar yr unfed ganrif ar hugain, a chwarae ar y geiriau hynny mae'r englyn 'Cenedl' gan Ieuan Wyn. Gydag adlais amlwg o eiriau Saunders Lewis, mae'r bardd yn ein hatgoffa o'r hyn a etifeddwyd gennym a'r hyn yr ydym ar fin ei golli:

Un cof a roed i'n gofal, - ac un graig
I'n gwrogaeth ddyfal,
Un hanes yn ein cynnal,
Un darn o dir yn ein dal.⁸²

'Chi bobl ifanc, mynnwch gael tir o dan eich traed a mynnwch ymdeimlo â'r nerth a ddaw i chi o'r berthynas â'r tir hwnnw,' oedd geiriau llafarydd Adfer.⁸³ Mae englyn Ieuan

⁷⁸ Er enghraifft, gw. Pyrs Gruffudd, 'Back to the land'.

⁷⁹ Emyr Llywelyn, 'Y Gymru Newydd' (Awst 1970), *Adfer a'r Fro Gymraeg*, t. 25.

⁸⁰ Hywel Griffiths, 'Olion fy hil a welaf', t. 165.

⁸¹ Emyr Llywelyn, 'Y Cyfamodwyr' (Mehefin 1971), *Adfer a'r Fro Gymraeg*, t. 53.

⁸² Ieuan Wyn, *Llanw a Thrai* (Caernarfon, 1989), t. 48.

Wyn yn llwyddo i atgyfnerthu'r berthynas unigryw rhwng cof, hanes a thir yng Nghymru, ac mae un o gerddi rhydd gorau'r cyfnod diweddar hefyd yn crisialu'r berthynas arbennig a geir rhwng y brodor a'i ardal, gan gyfleu yr holl gyfoeth hanesyddol a diwylliannol sy'n rhan annatod o'r berthynas honno.

Cerdd sy'n perthyn i'r nawdegau yw campwaith T. James Jones, 'Diwrnod i'r Brenin'⁸⁴ gyda'r bardd ei hun wedi cyfaddef yn ddiweddarach mai dyma un o'i gerddi pwysicaf.⁸⁵ Cerdd er cof am ei dad, neu Dat, fel y'i gelwir yn nhafodiaith yr ardal sydd ganddo, a hynny wrth iddo gofio am daith bererindodol ddiwedd Medi yn fuan ar ôl pen-blwydd ei dad yn bedwar ugain. O wybod hyn, fe sylwn fod ystyr ddwbl i'r 'ha' bach Mihangel, / cyn y gaeaf anochel,' yn y pennill agoriadol, gan ei fod yn cyfeirio at iechyd ei dad yn ogystal ag at y tywydd hafaidd. 'Roedd ganddo gof fel y grisial, ynghyd â meddwl dansherus a chellweirus o chwimwth' meddai'r bardd,⁸⁶ a chan y meddwl hwnnw, y cawn ninnau, fel T. James Jones ein tywys ar hyd plwyfi Cenarth a Chilrhedyn yn ardal Castell-newydd Emlyn a heibio i fferm Parc Nest:

Dringo'r Graig Fach
o Gastell-newydd Emlyn
heibio i'r perci bara-menyn,
ei berci llafur 'slawer-dydd,
a'u cyfarch â gwên adnabod,
fel pridd o'u pridd.

Yn ddi-os, mae tafodiaith de Ceredigion, tafodiaith ei dad, yn un o brif nodweddion y gerdd, ac yn un o'r pethau sy'n cryfhau'r cyswllt rhwng y tad, y bardd a'r ardal y cawn ein cyflwyno iddi. Dyma'r dafodiaith a roddodd drysorfa'r Gymraeg i T. James Jones, ac mae'n nodi yn ei ragarweiniad i'r gerdd pam y teimlai ei bod yn addas rhoi gymaint o fri ar gyfoeth yr iaith lafar:

⁸³ Emyr Llywelyn, 'Y Gymru Newydd', *Adfer a'r Fro Gymraeg*, t. 26.

⁸⁴ Cyhoeddwyd gyntaf yn *Barddas*, 252 (Mai 1999), 36-7.

⁸⁵ T. James Jones, 'Fy Ngherdd Bwysicaf, a Pham', *Barddas*, 285 (Tachwedd 2005), 30-3.

⁸⁶ *Ibid.*, 31.

Fe awn i gyn belled â dadlau mai mewn tafodiaith gyhyrog y mae barddoniaeth ar ei phuraf oherwydd ynddi hi y ceir ystwythder rhythmig ac uniongyrchedd ymadroddi ...⁸⁷

Mae'r dafodiaith yn pefrio wrth inni gael ein harwain ar hyd y lonydd ac o gae i gae, gyda'r tad yn gallu enwi pob parc a phob fferm a mwyafrif y creaduriaid ar hyd y daith, yn union fel pe bai'n darllen map. Ond, nid oedd angen map arno; 'Fe oedd y map, / a mwy.' Mae'r weithred o enwi yn cael sylw amlwg yn y gerdd, gan bwysleisio fod enwau swynol Bro Nest yn rhan allweddol o gymeriad a hanes y gymuned: '... Danrhelyg a Phenrherber, / Terfyn a Shiral a'r Cnwc.' Meddai'r bardd: 'Roedd enwi yn gyfystyr ag arddel a pherchnogi, ac yn arwydd o berthynas glos rhwng y ffarmwr a'i ofalaeth.'⁸⁸ I'r tad, roedd y berthynas honno wedi dod i ben wedi iddo orfod ildio tenantiaeth Parc Nest ar ddiwedd y chwedegau ac fe gawn gip ar ei hiraeth yn y 'wên adnabod' wrth fynd heibio hen gaeau'r fferm. Dwyseir y profiad o ddiwedd cyfnod gyda'r gymhariaeth 'fel pridd o'u pridd', sy'n aralleirio'r cymal traddodiadol 'pridd i'r pridd' a geir mewn cymundod angladd.

Fel y soniwyd eisoes, roedd cof y tad mor ystwyth ag erioed, gyda phob enw yn symbylu stori neu'n deffro atgof ac yn tynnu ar bob emosiwn posibl. Roedd map y cof yn ddyfnach o lawer nag unrhyw fap ordnans:

Ni cheir mo'r rhain yn mhlygion
atlas Cenarth a Chilrhedyn,
ond fe'u ceid i gyd ymhlyg
ar ddalen ddwys ei gof.

'Bu'r Mabinogi yn bygwth meddiannu'r siwrne o'r dechrau'n deg', meddai'r bardd, ac mae hynny'n digwydd wrth i'r tad a'r mab gyrraedd tafarn y *Fox and Hounds* yng Nghwm Cuch. Sais a oedd yn newydd i'r ardal oedd y tafarnwr, ac wrth ddefnyddio'r gair 'pererin' i ddisgrifio'i dad yn camu i mewn i'r dafarn ac yn cyfarch y perchennog, mae cywair y gerdd yn newid. Mae T. James Jones yn fardd sy'n gallu troedio'n reddfal ar y

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid., 32.

ffin denau rhwng y digri a'r dagrau⁸⁹ ac wrth i'r tad gymryd arno ei fod yn ddyn dieithr, mae'r bardd yn gweld tebygrwydd rhwng y sefyllfa a'r hyn sy'n digwydd yn stori Pwyll Pendefig Dyfed: 'Roedd hud ar Ddyfed wedi meddiannu'r lle, a Dat, fel Pwyll y chwedl, yn cymryd pryd a gwedd dieithryn.'⁹⁰ Caiff y tafarnwr ei fesmereiddio o dan hud Pwyll, gan geisio rhoi gwers hanes lleol i'r brodor pedwar ugain oed. Yn ieithwedd y Mabinogi, fe draetha'r bardd y stori:

... A than hudlath llygaid
yn pelydru arabedd cynhenid y Shirgar, sef a
wnaeth Mewnfudwr, twrio o dwba ei ystrydebau
am hyfrydwch Bro Emlyn. Ac ar hynny, ad-ddodi
a wnaeth Mewnfudwr, mor fuddiol y buasai i'r
henwr, cyn cyrchu ei lys ei hun, fynd parth â'r
castell i weled adfeilion y sydd yn dygyfor
rhamant mil flynyddoedd y cantref ...

Mae'r dweud yn 'drasig o ddoniol' chwedl Idris Reynolds, wrth i'r tafarnwr geisio annog yr henwr i ymweld ag adfeilion y castell yng Nghastell-newydd Emlyn, y lle gorau yn ôl y sôn i ddod i ddeall gwir ramant y fro. Wedi i'r henwr gytuno i fynd yno ar ei ffordd adref, mae'r cwestiwn a ddilynai yn adrodd cyfrolau:

'Do you know your way there?'

Mae'r bardd wedi cyfaddef nad anghofiai fyth ymateb ei dad i gwestiwn y Sais, a'r geiriau hynny sy'n cloi'r gerdd –

Â gorfoledd pererin ar ei daith tua thre
atebodd y brenin yn gadarnhaol,
ac atodi'n hamddenol, wrth wisgo'i gap,
fod gan ei fab fap.

⁸⁹ Idris Reynolds, 'Erys Gwefr y Filltir Sgwâr: Adolygiad o *Diwrnod i'r Brenin*', *Barddas*, 269 (Medi/Hydref/Tachwedd 2002), 66.

⁹⁰ T. James Jones, 'Fy Ngherdd Bwysicaf, a Pham', 32.

Wedi brathiad geiriau estron y tafarnwr, dyma ddiwedd glo buddugoliaethus ar yr olwg gyntaf, sy'n dyrchafu fod y tad, ar y diwrnod heulog hwnnw ym mis Medi, wedi llwyddo i drosglwyddo ei fap, a hwnnw'n fap tiriogaethol, diwylliannol a thafodieithol i'r mab, gan gyflwyno trysorau'r ardal yn ddiogel i'r genhedlaeth nesaf.

Dyma drosglwyddo'r etifeddiaeth i'r ceidwad nesaf, fel a gafwyd gan Tudur Dylan – sy'n digwydd bod yn nai i T. James Jones – yn 'Gorwelion', awdl fuddugol Cadair Eisteddfod Genedlaethol Eryri 2005.⁹¹ Y tad sy'n siarad yma hefyd, wrth iddo gyflwyno'i etifeddiaeth i'w ferch fach wedi iddi ofyn am stori cyn noswyllo. Fe gaiff hi stori'r hil ganddo, wrth i'r bardd ei thywys ar hyd llwybrau chwedloniaeth yng nghwmni cymeriadau'r Mabinogi:

Un awr i gael y stori
a fedd dy Flodeuwedd di,
ac awr i Bwyll ac Arawn
gael dod i'th nabod yn iawn.

Mae'n dychmygu ei fod yn mynd â'i ferch am dro i wlad Pedwaredd Gaiac y Mabinogi, i droedio llwybrau Lleu a Gwydion ar hyd glannau afon Llyfni. Ond, yn wahanol i'r henwr yng ngherdd T. James Jones, wrth gyrraedd yno mae'r tad yn dechrau anghofio rhannau o'r stori. Fe sylweddola mai cyflwyno rhan o'r etifeddiaeth yn unig y mae modd iddo ei wneud:

Ond a' nghoesau innau'n wan ar y daith,
a'r dweud yn troi'n dychan ...
... gam ar gam, mewn hen gwman
fe drïaf fi ... hyd ryw fan; ...

⁹¹ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Eryri a'r Cyffiniau 2005* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2005), tt. 16-21.

Mae'n rhaid i'r ferch ddarganfod y gweddill drosti'i hun ac mae'n ei hannog i fynd i'r 'man sydd ar bob mynydd / i'r rhai iau gael torri'n rhydd.' Yno, daw'r gorffennol a'r dyfodol ynghyd i'w chynorthwyo ar hyd y daith:

Daw o'r gorwel awel hŷn
hyd y rhostir, i estyn
y gorwel i'r awel iau ...

Nid siarad â'i ferch yn unig wna'r bardd, ond ein harwain a'n tywys i gyd ar hyd stori ein gorffennol, gyda'r defnydd cyson o'r rhagenw 'ti/di' a ffurfiau gorchmynnol fel 'dos', 'mentra', 'cymer', 'hawlia', 'chwilia' yn ein cyngori, fel ei ferch, i gyrchu tarddiad yr afon, at darddle iaith a chwedloniaeth ein gwlad er mwyn darganfod gweddill y stori:

Ond dw i'm yn cofio'r stori hon i gyd
bob un gair ohoni;
dw i isio dod – ond dos di
dy hun i chwilio amdani.

...

Cymer di Lyfni'n dy law,
y dwylo-clywed-alaw,
yf ohoni'r llif uniaith
yf o'r dŵr syn cofio'r daith ...

Fel yr oedd cyfoeth y tad ym mro Nest ar fap y cof yng ngherdd T. James Jones, mae map Tudur Dylan yn gwbl ddi-gof hefyd: '... ni wêl map distraeon / hen gof mewn maen nac afon: / dim ond *spring* a *standing stone*.' Mae mapiau o'r wlad wedi eu Seisnigo i'r fath raddau fel bod rhaid i'r ferch (a ninnau drwyddi) fynd i edrych y tu hwnt i'r map i ddod i adnabod ein hunain a'n gwlad go-iawn. Mae'n rhaid mynd i yfed dŵr yr afon. Dim ond felly mae sylweddoli fod mwy i'r meini na meini a bod yr afon yn fwy nag afon yn unig. Mae dilyn yr afon drosiadol yn gyfystyr â dilyn stori'r genedl yn ôl i'w tharddiad ac mae'r bardd yn ysgogi ei ferch i fynd ymhellach nag yr aeth ef ei hun: 'Gwêl fwy nag a welaf i ... / A chofio'n fanach hefyd.' Mae sawl haen i'r etifeddiaeth y ceisia'r tad ei

throsglwyddo, o chwedlau a chymeriadau, enwau caeau a blodau i hanes y genedl ei hun, a phrif ddyhead y bardd yw y bydd y ferch yn cyfannu'r cof etifeddol hwnnw mewn modd nad oedd yn bosibl i'w thad:

... chwilia'r gorwel nas gwelaf
hyd nes cael y byd nas caf ...

A rhagor, cofia'r stori
a bydd gof i'm hangof i.

Neges y ddau dad yn y ddwy gerdd uchod yw mai yng nghyfoeth y gorffennol y mae'r allwedd i'r dyfodol, gyda'r pwysigrwydd o drosglwyddo'r wybodaeth a'r etifeddiaeth yn hanfodol i'n parhad ni fel cenedl. Yn yr ymwybyddiaeth o hanes a thraddodiadau mae modd llwyr werthfawrogi'r ardal benodedig, fel y cyhoedda Iwan Llwyd wrth gerdded yng Ngheredigion. Unwaith eto, caiff y berthynas arbennig rhwng cenedl a thiriogaeth ei dyrchafu wrth i'r bardd ymateb i gyfarchiad mewnfudwr sy'n ei holi: *'You're not from these parts?'*⁹² Mae Iwan Llwyd yn cydnabod bod hynny'n llythrennol wir, gyda'r eironi crafog wrth iddo gyfaddef nad yw'n 'medru'r acen na'r dafodiaith' yn tanlinellu tristwch yr olygfa. Ond mae'n mynd ymlaen i ddatgan:

... na, dydw i ddim o'r ardal, ond fe fedra'i glywed
clec sodlau y beirdd wrth iddyn nhw gerdded
o noddwr i noddwr, o gwmwd i gantref
cyn dianc rhag Eiddig ar hyd ffordd arall adref ...

Er mai ef sy'n ymddangos fel y 'teithiwr diarth' neu'r 'pererin', mae gan Iwan Llwyd fap etifeddol ei hynafiaid i'w gyfeirio ar ei daith, ac mae ei ymwybyddiaeth o ddiwylliant a hanes yr ardal yn ei arwain yn ddiogel drwy'r antur. Gyda'r defnydd o'r gair 'pererin' cawn ein tynnu'n ôl at gerdd T. James Jones, gyda'r ddau grwydryn, yr henwr a Twm Morys, yn annheilwng mewn ffyrdd gwahanol o'r disgrifiad hwnnw. Er y gellid gweld gobaith yn niweddglo'r ddwy gerdd o dan sylw, nid cyd-ddigwyddiad llwyr yw'r defnydd

⁹² Iwan Llwyd, *Be 'di blwyddyn rhwng ffrindia?: Cerddi 1990-1999* (Bodedern, 2003), t. 25.

a geid yn y ddwy o un llinell arwyddocaol yn yr iaith fain. Dyma bwysleisio nad oes modd osgoi'r newidiadau hynny sy'n prysur erydu'r traddodiadau a'r etifeddiaeth gyfoethog mewn sawl ardal a chymuned yng Nghymru.

O droi'n ôl yn benodol at ddiwedd glo cerdd T. James Jones, mae'r bardd yn cydnabod mai talu teyrnged i'r gymuned a fagodd ei dad oedd un o'r prif resymau dros ei hysgrifennu, gan gadw ar gof y cyswllt naturiol hwnnw rhwng y brodorion a'r gymuned arbennig yng nghefn gwlad Sir Gâr/de Ceredigion a oedd yn ymdroi o gwmpas y teulu, y fferm, y capel a'r iaith. Ar un olwg, roedd ystryw y tad o gogio ei fod yn ddieithryn, yn ddiniwed ac yn ddoniol ac yn adlewyrchu'r hiwmor dirieidus oedd mor nodweddiadol o drigolion y plwyf a chymunedau cefn gwlad yn gyffredinol. Ond yn llechu y tu ôl i'r ddelwedd gellweirus, mae'r pryder cynyddol am ddiflaniad yr union gymuned honno, gyda'r cyferbyniad rhwng yr henwr a'r tafarnwr yn iasol. Nid cof am ddyn arbennig yn unig a geir yma felly, ond cof am gymuned neilltuol hefyd, gan fod y dynfa bresennol rhwng y mewnlifiad a'r allfudiad yn arwain at golli'r union dirlun y bu'r tad a'r mab yn ei gerdded. Mae'r bardd yn ymhelaethu ar y gofid yma wrth drafod y gerdd yn *Barddas*, gan ddangos gwedd arall ar y diwedd glo. Mae'n cadarnhau nad golygfa rhwng dau Gymro a Sais oedd yr olygfa yn y dafarn, ond yn hytrach rhwng brodor (y tad), mewnfudwr (y tafarnwr) ac allfudwr (sef y bardd ei hun).⁹³ Mewn cerdd arall o'i eiddo, 'Dyfed a Siomwyd?'⁹⁴ mae'r bardd yn archwilio'r tensiwn a'r cyfrifoldeb hwn a deimlai am iddo adael ei filltir sgwâr a thrwy hynny, gyfrannu at ei thranc.⁹⁵ Fe hola: 'A wnes i, wrth ddewis gadael bro fy mebyd, gyfrannu at ddiflaniad posib ei diwylliant cynhenid?'⁹⁶ Yn y gerdd honno, sydd wedi ei chyhoeddi yn ei gyfrol, *Eiliadau o Berthyn*, fe ddisgrifia ei hun fel y 'Mab-a'th-o-gatre / heb gau'r iete,' ac fe ymddengys fod y cwestiynau a ofynnodd yn y gerdd yn ei flino o hyd; '... a mwyach rhaid i mi dderbyn na chaf

⁹³ T. James Jones, 'Fy Ngherdd Bwysicaf, a Pham', 32.

⁹⁴ Idem, *Eiliadau o Berthyn*, tt. 31-2.

⁹⁵ Mae hwn yn bwnc a godir gan nifer o feirdd ifanc heddiw, beirdd fel Rhys Iorwerth a Llŷr Gwyn Lewis, sydd wedi symud o'r broydd traddodiadol i fyw yng Nghaerdydd, ac fe drafodir mwy ar y teimlad o gyfrifoldeb yn y bumed bennod.

⁹⁶ T. James Jones, 'Fy Ngherdd Bwysicaf, a Pham', 32.

ddihengyd rhag ei ofyn dro ar ôl tro.’ Yn y cyd-destun hwn, fe wêl y bardd eironi yng ngeiriau clo ei dad y prynhawn hwnnw, gan anesmwytho wrth sylweddoli efallai y bydd angen map yn llythrennol arno i ymweld â’r hen fro cyn bo hir, wrth i’r fro ac yntau golli adnabod ar ei gilydd. Meddai:

Gan i mi ddewis byw ymhell o fro fy mebyd am hanner can mlynedd, a’ m tylwyth a’ m cydnabod yn marw o un-i-un, ’rwyf eisoes yng nghanol y broses boenus o ymddieithrio. Ac mae’r fro, hithau, oherwydd y mewnlifiad trychinebus, yn prysur ddieithrio oddi wrthyf i. Os caf fyw cyn hyned â Dat, a fydd rhaid i fi, ymhen rhai blynyddoedd, ddibynnu ar fap ordnans wrth ymweld â phlwyfi Cenarth a Chilrhedyn?⁹⁷

Byd sy’n newid yn gyflymach nag erioed yw cefn gwlad Cymru, a’r map hwnnw a fu mor gyfarwydd yn prysur estroni o flaen ein llygaid. ‘Lle bu cynefin fy llinach – yn dir / Nad oedd ei ragorach, / Hen grawn ar hyd wyneb gwrach / I mi yw Cymru mwyach,’ chwedl ymgais ar gystadleuaeth englyn y dydd ar y thema ‘Map’ yn Eisteddfod Genedlaethol Môn yn 1999.⁹⁸ Tra bo rhai o’r beirdd wedi defnyddio ein cof etifeddol fel Cymry i gyfleu’r newid tiriogaethol, bu i eraill archwilio’n benodol y ffordd yr ydym yn colli adnabyddiaeth ar y tir hwnnw. ‘Ein tir a anrheithir yn ein gŵydd: o flaen ein llygaid dietifeddir ni,’ oedd geiriau Emyr Llywelyn yn 1970,⁹⁹ a thrwy fynd â ni’n llythrennol ar daith o amgylch ardal y Mynydd Bach yng Ngheredigion yng nghwmni’r bugail Idris Morgan, mae’r gerdd delynegol syml ‘Taith yr Hen Fugail’¹⁰⁰ gan Myrddin ap Dafydd yn dweud y cyfan am ddifodiant y Gymru wledig. Y bugail ei hun sy’n siarad, wrth iddo ein tywys ar hyd ei filltir sgwâr, a’r atgofion yn llifo. Yn debyg i dad T. James Jones, mae popeth yn codi rhyw atgof am yr hyn a fu a’r hyn sydd wedi newid bellach. Yn addas, mae’r daith yn cychwyn ar hen aelwyd y teulu:

⁹⁷ Idem, ‘Fy Ngherdd Bwysicaf, a Pham’, 33.

⁹⁸ *Barddas*, 254 (Medi/Hydref 1999), 3. Ymgais o dan y ffugenw ‘Celt’.

⁹⁹ Emyr Llywelyn, ‘Adfer’ (Mawrth 1970), *Adfer a’r Fro Gymraeg*, t. 13.

¹⁰⁰ Myrddin ap Dafydd, *Blodau Gwanwyn, Blodau Gwyn* (Llanrwst, 2012), t. 126.

Hwn oedd bwthyn bach y teulu,
Mae e'n llawer mwy ers hynny
Ac mae'i liw e'n taro'r llygad;
Rwy'n eu gweld un waith bob lleuad.

Daw'r brif ergyd yn y llinell glo lle y cawn wybod mai tŷ haf yw bwthyn y teulu bellach, a dyma'r patrwm ymhob pennill, wrth i'r Hen Fugail bwysleisio dwyster y newidiadau sydd wedi dod i ailfapio ei gynefin. Mae'r boblogaeth wedi lleihau a'r siop wedi cau ('Ni ddaw rhagor yr un cwsmer'), y tir amaeth wedi ei adael yn wyllt ('Drain ac ysgall ugain mlynedd / Lle bu sawl cynhaea'n gorwedd) a'r hen arferion cymdeithasol wedi eu claddu ('Ond wrth gwrs, mae'r steddfod drosodd'). Un o brif nodweddion Myrddin ap Dafydd yw dilysrwydd byw ei ddelweddau ac yn y paradocs rhwng atgofion y bugail a'r hyn a wêl heddiw mae dyfnder y dweud. 'Cartre bardd oedd hwn ers talwm' meddai'r bedwerydd pennill, gan ddwyn i gof etifeddiaeth a thraddodiad barddol enwog yr ardal. Fel ardal y Cilie y cyfeiriwyd ati eisoes, mae'r Mynydd Bach hefyd yn un o gonglfeini diwylliannol Ceredigion a Chymru, gyda'r atgof o hyn yn dwysáu'r golled. Efallai fod y dweud yn syml ac yn uniongyrchol, ond camp y bardd yw adlewyrchu symlder bywyd gwledig y bugail a'i fro cyn i'r union fro honno ymbellhau oddi wrtho. 'Dacw nhw fy nheulu heddi' meddai am y beddau yn y capel gan awgrymu'n gryf fod y gymdogaeth yr oedd yn rhan ohoni unwaith bellach 'dan y meini.' Un o nodweddion amlycaf y gerdd yw'r defnydd nodedig o dafodiaith yr hen fugail, a hynny'n pwysleisio'r hyn sy'n cael ei golli; 'golchi wye', 'ges i swllt 'dag e', 'weithia'n twymo rhyw garwri'eth.' Mae'r defnydd amlwg o'r iaith lafar hefyd yn pwysleisio'r hyn oedd yn ffurfio'r gymuned, sef y bobl. Ceir cyfeiriadau cyson at y bobl hynny oedd yn rhan o wead naturiol y gymuned – y teulu, cwsmeriaid y siop, y beirdd, yr eisteddfodwyr, y pregethwr, y cariadon – gan gyferbynnu'n llwyr gyda'r hyn sydd yma heddiw: 'Does dim i ga'l 'ma'n awr ond Seison.' Mae'r bugail wedi cyrraedd penllanw ei daith ac uchafbwynt y dweud erbyn hyn gyda'r datganiad di-flewyn-ar-dafod sy'n cloi'r gerdd yn chwalu'r cwlwm ieithyddol oedd yn plethu holl wreiddiau'r fro. Er nad oes cyfeiriad uniongyrchol at y Gymraeg, mae hi'n diflannu o'r ardal gyda phob pennill. Bellach, dim ond atgof yn y brwyn a'r creigiau yw'r iaith hefyd.

Dyma ergyd soned gan Ifan Prys yng nghystadlaethau llenyddol Eisteddfod Ryng-golegol Abertawe 2000 hefyd wrth iddo fynd ati'n delynegol i dynnu darlun traddodiadol hudolus o brydferthwch a gwynfyd y tirlun gwledig.¹⁰¹ Yn ymdebygu i hysbyseb gwyliau perffaith, cenir am y nant fyrlymus a'r 'weirglodd braf', am wartheg a defaid a 'ffriddoedd glas':

Mae rhyw hyfrydwch yno'n oriau'r haf
a chyfrinachau'n cynfyd wedi'u cloi.

Wrth i ni gymryd 'yn ganiataol fod y Gymraeg a'i diwylliant yno yn y cefndir yn rhan o'r gwead',¹⁰² daw'r cwpled clo â'r darllenydd at ei goed, gan orfodi gwedd newydd ar y gerdd gyfan:

Ond yn hyfrydwch braf yr erwau maith
nid oes ond atgof ar y tir o'n hiaith.

Un o'r cerddi hiraf a'r mwyaf darllengar yng nghyfrwl *Melyn* Mei Mac yw 'O'r Uchder hwn',¹⁰³ lle y mae yntau'n myfyrio dros ein perthynas â'r tir o dan ein traed, gan ddatgan mai 'un iaith oedd i'r mannau hyn – un adeg, ... / ... un llais i'r afon a'r llyn.' Defnyddia Mei Mac gyfeiriadau toreithiog at yr enwau sy'n rhan annatod o'r cwlwm rhwng gwlad a'i phobl, cyn troi ei olygon ym mhrif gymal y gerdd i edrych i lawr ar Gymru drwy lygaid yr wylan. I'r wylan, nid yw'r enwau'n golygu dim:

Ond tir yw tir drwy lygaid gwylan wen,
o'r uchder hwn mae'r wlad i gyd yn un,
a nant yw nant ac nid yw pren ond pren,
fel mae'r holl gaeau'n Efrog fel rhai Llŷn.

'Run melyn sydd i dywod Porth Dinllaen
â thraethau Caint, 'run lliw sydd i bob ton

¹⁰¹ Gw. *Yr Awen: Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Ryng-golegol Abertawe 2000* (Abertawe, 2000), t. 6.

¹⁰² Beirniadaeth Huw Meirion Edwards yn *ibid.*, t. 5.

¹⁰³ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, tt. 12-16.

ym Môn ac Eastbourne, 'run hen lonydd plaen
sy'n britho Henffordd fel y wlad fach hon.

Does dim byd yn arbennig am Gymru 'o'r uchder hwn' wrth i'r bardd gyferbynnu'n gelfydd rhwng yr hyn a wêl yr wylan a'r hyn sy'n digwydd go-iawn. Wrth drafod barddoniaeth Mei Mac yn ei golofn fisol yn *Barddas*, mae Twm Morys yn ei ddisgrifio fel bardd â 'llygaid craff artist ... sy'n gweld ... y pethau bychain sydd fel pwythau ym mhob tirlun a pherthynas'.¹⁰⁴ Datod mae'r pwythau hyn o'n cwmpas ymhob man erbyn hyn a thrwy dynnu ar gyfoeth hanes, chwedlau ac etifeddiaeth Cymru, fe ddefnyddia'r bardd ddelweddaeth natur i gyfleu'r newidiadau sy'n anweladwy i'r wylan, gyda'r ailadrodd negyddol 'ni welir' yn pwysleisio ehangder y dadfeiliad:

Ni welir bod 'na ofn yn crwydro'r tir,
na gofid yng nghalonau tad a mam,
ni welir bod y gaeaf yma'n hir,
a'r gwynt yn peri i dderwen dyfu'n gam.

Er bod map tiriogaethol a diwylliannol ardaloedd yng Nghymru'n newid, ni sylwa'r wylan ar yr iaith estron sy'n cywain yn y gwynt wrth i'r tai newid dwylo o un i un. Fe gynrychiola'r wylan yr hyn a wêl yr ymwelwyr neu'r mewnfudwyr wrth edrych i mewn ar Gymru, gyda'u hanallu i ddeall ein traddodiadau a'n treftadaeth yn cyferbynnu'n eironig gydag afiaith delweddu'r bardd. Harddwch arwynebol y pentrefi a'r cymunedau'n unig a wêl y llygaid dieithr, fel a gaiff ei gyfleu'n drist yn y cywydd 'Gwybod' gan Ceri Wyn.¹⁰⁵ Mae'r cywydd yn sôn am y profiad o ofyn i Sais sydd wedi ymgartrefu ym mhentref Tre-fin – *'Didn't there used to be an old mill there?'* Ac ymateb y Sais?

'No way, mate,' ei ymateb,
'ni wn i am felin neb
yn Nhre-fin, fy nghartref i.'

¹⁰⁴ Twm Morys, 'Bob Dalen ar Benillion: Llong Wen Mei Mac', *Barddas*, 240 (Ebrill/Mai 1997), 32.

¹⁰⁵ Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog* (Llandysul, 2007), t. 3.

Mae'r felin sydd wedi ei hanfarwoli ym mhenillion Crwys yn rhan o etifeddiaeth Cymru erbyn heddiw, a dyma'n hatgoffa fod llawer mwy mewn enw nag enw yn unig. Perthynai i'r enw Tre-fin ddyfnder ein diwylliant a'n llenyddiaeth, ac wrth gwrs, ffordd o fyw sydd bellach yn angof. 'Ni cheir mwy ond tres o wymon / Gydag ambell frwynen las', meddai Crwys ac fe faga cerdd Ceri Wyn arwyddocâd dyfnach erbyn y cwpled clo wrth i ni sylweddoli fod y llefarydd yn un o frodorion y pentref. Dyma gwpled sy'n taflu golau newydd ond cyfarwydd ar 'gartref' y mewnfudwr – tybed ble mae'r brodor yn byw erbyn hyn?

Mi wn am 'mod i'n frodor
o Dre-fin ym min y môr.

Traethu o brofiad un o frodorion Penrhyn Llŷn y mae Marged Tudur yn y gerdd rydd 'Ymwelydd'¹⁰⁶ a ddaeth i'r brig yn Eisteddfod yr Urdd yn 2009, a cherdd a ddewiswyd fel darn llefaru ar gyfer Eisteddfod yr Urdd Eryri 2012. Mae'n gerdd rymus sy'n trafod profiad cyfarwydd, ond yn gwneud hynny gyda newydd-deb, wrth ein tywys am dro ar fore Calan 2009. Mae'r llefarydd 'yn mentro fel haul y bore hwnnw' i'r traeth i fwynhau ffresni'r bore newydd, ond yn y personoli gafaelgar mae'r awgrym cychwynnol nad yw pethau fel y dylent fod:

Cerddaf am y 'Bwlch'
a'r oerfel yn fforchio'n ffiaidd,
ei bawennau budr yn gafael yn fy llaw
ac yn ysgyrnygu'n rheibus yn fy nghlust.

Mewn cerdd sy'n llawn o ddisgrifiadau trawiadol, cawn weld mai'r Cymro yw'r ymwelydd yn ei wlad ei hun bellach, wrth i 'griw y cotiau cwyr', y 'teuluoedd hyderus' a'r 'cyrff gwlyb yn eu wetsuits' feddiannu'r traeth. Fe gynrychiola'r ymwelwyr traddodiadol y math newydd o frodorion sydd wedi perchenogi'r ardal. Er ei bod hi'n ddechrau newydd, yr un hen stori sydd i'w chael ar draeth Porthdinllaen ddydd Calan 2009:

¹⁰⁶Gw. *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Bae Caerdydd 2009* (Urdd Gobaith Cymru, 2009), tt. 56-7.

Rwy'n haul Calan,
yn ymwelydd ynysig yng nghanol torf ddieithr,
yn fy nghynefin fy hun,
yn fy mro fy hun,
yn fy nghartra
fy hun ...

'Mor hallt yw bod yn alltud', meddai Arfon Huws wrth gyfleu profiad cyffelyb yn ei englyn 'Dowch i Llyn',¹⁰⁷ a chan ein hatgoffa'n syth o un o englynion enwocaf Ieuan Wyn, 'Alltud', sydd hefyd yn archwilio'r tyndra rhwng y brodor a'i wlad:

Gofid yw colli gafael – ar ddaear
O ddewis ymadael,
Ond â'n gwlad yn ein gadael,
'Does hid na gofid i'w gael.¹⁰⁸

Yn amwysedd y dweud, gellid gweld awgrym yn yr esgyll o golli gafael yn llwyr ar y cysyniad o ofid wrth i enbydrwydd y mewnfudo a'r Seisnigeiddio 'amddifadu cymunedau o'u hiaith a'u geiriau.'¹⁰⁹ Yn sicr, nid oes modd osgoi bod y berthynas yn breuo a'r llwybrau cyfarwydd a fu'n cydio'r gymdeithas ynghyd ers canrifoedd yn datod.

Mae Myrddin ap Dafydd yn ein tywys ar hyd un o'r llwybrau bregus hyn yn ei gerdd 'Dwy Ffordd',¹¹⁰ un arall o gerddi casgliad buddugol 2002 'Llwybrau'. Yn unol â chyfrinach Myrddin ap Dafydd, dyma gerdd arwynebol syml ond awgrymog, wrth iddo ddefnyddio dwy ddelwedd wrthgyferbynniol i wahaniaethu rhwng Llyn y bardd a Llyn y mewnfudwr. Drwy ddefnydd cynnil o enwau lleoedd fe lwydda i gyfleu natur y ddwy genedl sy'n cyd-drigo yn Llyn, gan gychwyn gyda golygfa ddolefus yr enwau estron:

¹⁰⁷ Arfon Huws, *Llain yn Llyn*, t. 106.

¹⁰⁸ Ieuan Wyn, *Llanw a Thrai*, t. 48.

¹⁰⁹ Emyr Lewis, 'Emyr ar Englynion', *Barddas*, 268 (Gorffennaf/Awst 2002), 3.

¹¹⁰ Myrddin ap Dafydd, *Clawdd Cam*, t. 13.

Dy lân di yw'r *Windy Ways*,
Horizons a'r *Sunrises*;
ar y ddymunol *Magnolia Crescent*
mae croeso 'mhob trigfa
ac ar lawnt y *Shangri-la*
Rose Vale, The Nook, Gorse Villa ...

Gan gofio mai un o brif nodweddion y casgliad oedd amrywiaeth y mesurau, does dim syndod fod y bardd yn tynnu ein sylw oddi ar y mesur agoriadol, y cwpled o gywydd, yn y llinellau cychwynnol. Mae'r gwynt yn brathu'n barod wrth sylweddoli fod angen ynganiad ffug-Gymreig i odli *Ways* a *Sunrises*, cyn arwain at yr englyn sy'n cynnwys yr enwau Saesneg bonheddig. Er bod delweddau natur yr ail bennill – 'yr un heli', 'yr un gwynt', 'yr un un eithin', 'yr un rhedyn' – yn ein hatgoffa ein bod ar yr un lân o hyd, ffordd wahanol iawn yw lân y bardd. Gyda'r defnydd o enwau Saesneg yn cyfleu islais chwerw yn y pennill agoriadol, mae'r defnydd cywrain o'r enwau Cymraeg yn y trydydd pennill yn delynegol:

Uwchben Trwyn Mulfran, trwy Henllys Ganol
heibio i dai gwynion sy'n nabod gwennol
yr â hon, drwy Nantbig, Twll yr Higol,
o dan y Ddwylan a thrwy Ryd y Ddôl ...

Mae'r defnydd cynnil o'r gwrthgyferbyniad rhwng yr enwau yn dangos gwreiddioldeb a gweledigaeth y bardd, ac yn perthyn i draddodiad cyfoethog o ddefnyddio enwau llefydd mewn barddoniaeth Gymraeg. Mae miwsig enwau llefydd wedi bod yn gymorth i feirdd ddiriaethu eu teimladau erioed, gyda'r cysylltiad uniongyrchol â lleoedd penodol yn aml yn atgyfnerthu'r hiraeth a draethai'r bardd yng nghorff y gerdd. Roedd T. Gwynn Jones yn un o'r pencampwyr ar ddefnyddio cerddoriaeth enwau llefydd i gyfleu emosiwn, a gellir enwi Cynan, T. H. Parry-Williams ac Iwan Llwyd ymysg y nifer o'n beirdd a wyddai sut i gyffwrdd â'u gwrandawyr drwy farddoni'r enwau hynny. Fel y crybwyllwyd eisoes wrth drafod cywydd Ceri Wyn i Dre-fin, mae enwau Cymru'n llwythog ac yn cyfleu llawer mwy nag enw yn unig, wedi'r cwbl 'mae mwy na thrichant

yn yr enw Catraeth, mwy na fflamau ym Mhenyberth, mwy na syched yn Sycharth.’¹¹¹ Mae cysylltu enwau â’i gilydd yn creu taith, a dyma a wna Myrddin ap Dafydd drwy ein harwain ‘drwy glytwaith yr iaith sydd ar ôl yn Llŷn, / Llŷn y frân dyddyn a’r llambedyddiol.’ Cawn ein tywys o le i le nes cyrraedd pen y daith, a’r diwedd hwnnw’n wahanol yn dibynnu ar ba lwybr ieithyddol a ddefnyddir. Drwy gloi’r gerdd gyda’r ffurf dafodieithol ogleisiol o awgrymog, ‘llambedyddiol’, ac nid gyda’r enw cyffredin ‘llamhidydd’, gellid gweld y bardd yn pwysleisio fod gweithred y mewnfudwyr o ailfeddyddio’r lonydd yn derfynol.

Mae’r defnydd o enwau llefydd yn cael ei ddefnyddio’n helaeth mewn cerddi sy’n trafod y mewnlifiad a hynny’n bennaf gan nad oes ffordd fwy ingol o gyfleu’r golled. Mae cysur yr hen aelwyd mewn enwau llefydd yng Nghymru,¹¹² yn enwedig mewn enwau tai, gyda phresenoldeb estron yr enwau newydd Saesneg yr un mor anghyfarwydd a dieithr yn y farddoniaeth ag yn y pentrefi eu hunain. Gydag arwyddion niferus o *Rose Cottage* a *Beachview* yn gormesu ein cymunedau gwledig, mae profiad Aneirin Karadog o fynd heibio i gartref ei blentyndod yn crisialu’r holl newid byd a ddaw gyda newid yr enw:

Erys grisiau o groeso, - erys gwres
A grât o gymreigio’n
Gartref yng nghartref fy ngho’;
Â Fair Hill rwy’n ffarwelio.¹¹³

Mae ergyd y llinell glo yn cyferbynnu’n ingol â’r trosiadau cysurus o’r aelwyd Gymreig a fu yno unwaith, gyda phresenoldeb y ddau air estron yn chwalu holl glydwch ac atgofion cartref ‘Bryn Teg’. Yr ‘ofn i bob un sy’n trin geiriau ydi y bydd y geiriau hynny’n colli eu hystyr, yn troi’n llwch’,¹¹⁴ ac o droi’n ôl at gerdd Mei Mac, mae’n datgan yn eglur mai ‘colli eu harddwch mae pob pant a bryn, / o golli enw afon, cae a llyn.’¹¹⁵ Gyda phob

¹¹¹ Myrddin ap Dafydd, ‘Barddoniaeth Enwau Llefydd’, *Llafar Gwlad*, 78 (2002), 23.

¹¹² Ibid.

¹¹³ ‘Bryn Teg’, *Barddas*, 309 (Hydref/Tachwedd/Rhagfyr 2010), 5.

¹¹⁴ Myrddin ap Dafydd, ‘Barddoniaeth Enwau Llefydd’, 23.

¹¹⁵ Meirion MacIntyre Huws, ‘O’r uchder hwn’, *Melyn*, t. 16.

enw yn drwm o'n hanes a'n hetifeddiaeth ni, yn niflaniad y geiriau, mae ein diflaniad ni fel Cymry:

... mae yna fwy na dim ond ystyr geiriadurol yn perthyn i eiriau. Mae geiriau yn tynnu trêlars y tu ôl iddyn nhw ac yn y trêlars hynny mae hanes, chwedlau, perthynas pobl â'n cynefin – hynny ydi, ein holl ddiwylliant ni.¹¹⁶

Fe leisia Twm Morys yr union bryder yn ei gerdd 'Parablwy'r enwau', un o'r cerddi yn ei gasgliad 'Llwybrau' a ddaeth yn agos at y brig yng nghystadleuaeth y Gadair yn 2002, gan boeni am gyflwr y genedl pan fydd Seisnigeiddio ein henwau wedi cyrraedd ei anterth a'r hen enwau wedi diflannu'n gyfan gwbl:

Os aeth yr hedd fu yn yr Hen Feddau,
A'r blaidd o Gas Blaidd a Moel y Bleiddiau,
Os aeth o Fryn y Saethau – fin y saeth,
O'ma yr aeth y Cymry hwythau.¹¹⁷

Wrth drafod un o'i gerddi mwyaf adnabyddus 'Darllen y Map yn iawn', mae Twm Morys yn datgan: '... nid ar iaith yn unig y bydd byw cenedl. Petai ugain mil o Saeson yn dysgu Cymraeg bob blwyddyn, heb hidio dim am y byd mae'r Gymraeg yn iaith iddo, ugain mil o symbolau'n tincial fyddan nhw.'¹¹⁸ Mae'r berthynas rhwng y Gymraeg a'i siaradwyr yn llawer dyfnach nag ymwybyddiaeth o lythrennau a geiriau yn unig. Dyma ergyd John Gruffydd Jones hefyd yn ei gerdd 'Cymydog', wrth iddo droi'r ddelwedd gyffredin am yr enwau tai a ddewisai'r mewnfudwyr ym Mhenrhyn Llŷn ar ei phen:

Ond pwy wyt ti drws nesa'?
Ti,
A feiddiodd dorri
'Argoed'
Ar lechen las dy ddrws,

¹¹⁶ Myrddin ap Dafydd, 'Llŷn mewn Llinellau', gw. <http://bywaryfiw.org/llŷn-mewn-llinellau-myrddin-ap-dafydd-91013/> (Cyrchwyd Chwefror 2014).

¹¹⁷ Twm Morys, 2, t. 93.

¹¹⁸ Idem, 'Fy Ngherdd Bwysicaf, a Pham', *Barddas*, 288 (Mehefin/Gorffennaf 2006), 23.

Heb ddeall gair
Nac adnabod y pren
Sy'n cynnal dy nyth.¹¹⁹

Nid yw'r newydd-ddyfodiaid yn deilwng o gael rhoi enw Cymraeg ar eu tŷ, gan fod ymwybyddiaeth o'r hyn sydd y tu ôl i'r iaith lawn mor bwysig â'r iaith ei hun. 'Dim ond geiriau ydi iaith', oedd datganiad y gwleidydd Dafydd Elis-Thomas ar ddechrau'r nawdegau, ond mae ymateb dychanol Myrddin ap Dafydd i sylwadau cyn-Gadeirydd Bwrdd yr Iaith yn cyfleu'n glir bod colli iaith yn llawer iawn mwy na diflaniad enwau, geiriau a llythrennau.¹²⁰ Gyda'n diwylliant ni 'wedi'i blethu i'r tir ac i'r enwau sy'n perthyn i'r tir',¹²¹ nid oes syndod i'r crebachu tiriogaethol a ddatgelwyd gyda chyhoeddi canlyniadau'r Cyfrifiad diweddaraf ar yr unfed ar ddeg o Ragfyr 2012 ein digalonni i'r eithaf. Yn ei gerdd farwnad i'r diwrnod du hwnnw, fe â Rhys Iorwerth â ni ar daith drwy'r cymunedau sy'n dioddef, o'r cynhebrwng yn Hebron a 'dydd y farn yng Ngharno' i ganol y faniau cludo yn y Rhiw a'r eirch yn Llandeilo.¹²² Tra bo rhai yn ein cyhuddo o fod yn rhy wangalon, mae'r gwirionedd yn brifo, gan mai dim ond y galar hwnnw sydd gennym ni ar ôl i'n cynnal erbyn hyn. Ni allwn fforddio peidio â galaru gan fod y llofruddiaeth diriogaethol yn un barhaol:

Ac mae rhai'n y Gymru hon
heddiw yn ein cyhuddo
ni o'n prudd-der arferol.
Mae rhai sydd heb ddim ar ôl.

Wrth gwrs, nid problem i ni yng Nghymru yn unig yw colli tir, ond hyd yn oed ym mhortreadau'r beirdd o'r sefyllfa mewn gwledydd eraill, mae'n amhosibl peidio â chael ein hatgoffa o'r colledion cymunedol ar ein rhiniog ni ein hunain. Wedi'r cwbl, nid cerdd am Indiaid Gogledd America yn unig yw ymateb Myrddin ap Dafydd i ymgais yr

¹¹⁹ Gw. Gerallt Lloyd Owen (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd 11* (Cyhoeddiadau Barddas, 2010), t. 57.

¹²⁰ Myrddin ap Dafydd, "Dim ond geiriau ydi iaith' (meddai Dafydd Elis Thomas)', *Pen Draw'r Tir*, t. 60.

¹²¹ Idem, 'Llyn mewn Llinellau'.

¹²² Rhys Iorwerth, '11 Rhagfyr 2012 mewn 336 o sillafau', *un sribedyn bach*, tt. 48-9.

Arlywydd i brynu rhai o diroedd y llwyth yn 1854.¹²³ Mae hi'n gerdd am hunaniaeth, am y berthynas unigryw rhwng gwlad a'i phobl, ac am bob cenedl a fu dan fygythiad erioed. Yn anad dim, mae'r cwpled clo yn crisialu'r prif bryder a'r gofid a gawn gan ein beirdd am dynged terfynol tiriogaeth y Cymry Cymraeg:

Rwyd ti'n gweld cynnydd; minnau'n gweld
y ddaear na ddaw'n ôl.

¹²³ Myrddin ap Dafydd, 'Dau Lygad ar Un Wlad', *Clawdd Cam*, t. 18.

Rhan 2: Delweddaeth Daear ac Awyr: **‘Ar farw mae’r fiaren’**

O gofio pa mor agos fu’r Cymry at fyd natur a’u gwybodaeth am gynnyrch y tir, nid yw’n syndod bod delweddau telynegol o blanhigion ac anifeiliaid wedi addurno ein barddoniaeth ar hyd y canrifoedd. Ond yn ogystal â chynrychioli harddwch bywyd, bu’r ddelweddaeth, ers cyfnod Beirdd yr Uchelwyr, hefyd yn ffordd ingol o adlewyrchu a rhannu galar dynol.¹²⁴ Daeth natur wywol y planhigion yn gyfrwng grymus i gyfleu dirywiad bywyd ac ni fu delwedd fwy poblogaidd gan feirdd gwlad y chwedegau na chyplysu marweidd-dra byd natur â dadfeiliad cymdeithasol cefn gwlad.¹²⁵ O gofio am barhad y berthynas rhwng ein beirdd a’r tir, a graddfa’r dirywiad yn y bywyd gwledig ers y cyfnod hwnnw, nid yw’n syndod, felly, gweld parhad yn y defnydd trosiadol o blanhigion a chreaduriaid i gyfleu newidiadau’r presennol.

Roedd delweddau o’r byd amaeth yn ganolog i farddoniaeth y chwedegau a thynnu ar holl gyfoeth arwyddocâd ein hetifeddiaeth amaethyddol y mae englyn a osodwyd yn y dosbarth cyntaf yng nghystadleuaeth englyn y mis o dan y testun ‘Plentyndod’ yn rhifyn Mehefin 2000 o *Barddas*, gyda’r dweud ingol yn yr esgyll yn crisialu cyflwr bregus cefn gwlad:

Trwy dy lygaid mae’r cyndeidiau’n rhythu
ar waith eu tymhorau
yn gwywo’n yr hen gaeau,
ac asgwrn bro mewn dwrn brau.¹²⁶

Yn amlach na pheidio, mae dewis bardd o ffugenw yn dyfnhau ystyr y dweud, neu’n ychwanegu haen ychwanegol o arwyddocâd at y stori. ‘Etifedd’ yw ffugenw bardd yr englyn uchod, gair a gysylltir â’r gobaith ar gyfer y dyfodol, a gair sy’n cael ei ddefnyddio

¹²⁴ Dafydd Johnston, ‘Tywydd Eithafol a Thrychineb Naturiol mewn Dwy Farwnad gan Iolo Goch’, *Llên Cymru*, 33 (2010), 51.

¹²⁵ Alan Llwyd, *Barddoniaeth y Chwedegau*, t. 23

¹²⁶ *Barddas*, 258 (Mehefin/Gorffennaf/Awst 2000), 54. Englyn y mis: Ymgais ‘Etifedd’.

i gyfleu'r balchder o drosglwyddo etifeddiaeth i ddwylo diogel y genhedlaeth nesaf. Ond 'rhythu' mae'r hynafiaid yn y llinell agoriadol, gyda'r defnydd o'r ferf negyddol yn awgrymu'n syth bod rhywbeth yn wahanol y tro hwn. Buan y cawn wybod fod yr etifedd wedi esgeuluso ei etifeddiaeth, gyda holl waith caled y cyndeidiau a fu'n llafurio yn wyneb pob rhwystr bellach 'yn gwywo'n yr hen gaeau.' Dwyseir y dirywiad yng nghyferbyniad ysgytwol y llinell olaf wth iddo bwysleisio breuder y sefyllfa bresennol. Ar yr olwg gyntaf, mae'n amlwg mai disgrifiad o ddadfeiliad y byd amaethyddol sydd yma, wrth i'r etifedd ddad-wneud llafur ac ymroddiad y tadau. Ond mae'r englyn hefyd yn gweithio fel alegori o'r hyn sy'n digwydd yn y gymuned ehangach, wrth i'r newid yn y boblogaeth arwain at ddirywiad cymdeithasol yn y cymunedau hynny y bu'r trigolion unwaith yn rhan annatod o'u gwlad, yn cadw 'asgwrn bro' yn fyw drwy'r capeli, yr ysgolion, yr eisteddfodau a'r llu o gymdeithasau eraill.

Arwydd o ddawn dweud diffuant yw'r gallu i saernïo englyn sy'n gweithio ar ddwy lefel, a dyma a gawn hefyd gan fardd sy'n dwyn y ffugenw 'Cadi' sy'n un o oreuon cystadleuaeth englyn y mis yn Ebrill 2003. 'Cennin Pedr' oedd y testun ac mewn englyn hynod o ddiobaith, mae'r bardd yn llwyddo i ddefnyddio'r ddelwedd ddarluniadol o'r gwely melyn i gyfleu gwewyr ein hardaloedd:

Bu dyheu am y blodeuo, am weld
lliwiau Mawrth, ond heno
daw gwewyr o weld gwywo
araf hon ar fron y Fro.¹²⁷

Confensiwn 'mi wellaf pan ddaw'r gwanwyn' yw'r syniad y tu ôl i'r englyn, gyda thymor y gwanwyn wrth gwrs wedi ei ddefnyddio gan ein beirdd ar hyd y canrifoedd fel symbol o obaith a bywyd newydd. Ar un lefel, dyma sôn am gyfaill yn methu gwella gyda throad y tymor a'r gofid a'r loes a ddaw yn sgil hynny. Ond gan ddefnyddio prif lythyren i gyfeirio at y 'Fro' yn y llinell glo ac o gofio mai'r blodyn sy'n cynrychioli Cymru a Chymreictod

¹²⁷ *Barddas*, 272 (Ebrill/Mai 2003), 30. Englyn y mis: Ymgais 'Cadi'.

yw'r testun, mae'n debyg mai Cymru, neu'r Fro Gymraeg yn benodol, yw'r anwylyd sy'n clafychu gyda dyfodiad y gwanwyn. Mae'r bardd yn deisyfu am wanwyn a haf y Gymraeg a Chymreictod, fel y mae rhywun yn disgwyl i'r claf wella gyda throad y tymor. Ond gwywo ac edwino a wna'r blodau a diflannu mae'r gobaith am adfywiad i'r iaith yn ei chymunedau traddodiadol. Mae'r cyferbynnu effeithiol rhwng 'blodeuo' a 'gwywo' yn tanlinellu'r gwahaniaeth rhwng ein dyhead ni fel Cymry a realiti'r sefyllfa wrth iddi nosi'n araf bach ar ein pentrefi a'n cymunedau.

Gan droi'n ôl at y gerdd 'Penllanw'¹²⁸ gan Arfon Huws a drafodwyd eisoes, fe welwn fod y bardd yn datblygu'r ddelwedd o'r natur wywol er mwyn saernïo alegori gref o'r sefyllfa. Drwy ddefnydd ailadroddus o ferfau amheronol, fe lwydda'r bardd i gyfleu'r diffyg bywyd mewn darlun tyner o ddiflaniad y planhigion:

... diffoddwyd tafodau aur blodau'r eithin
a sathrwyd perlau'r gwawn
oddi ar ddeiliach y bore bach;
holltwyd y siacen osgeiddig oesol
a diflannodd ar amrant
ei chysgod cynnes canol Awst.

Drwy bersonoli tynged y planhigion, cawn ein hatgoffa'n syth o'r hyn mae'r Cymry Cymraeg yn ei wynebu yn ein cymunedau ein hunain; fe 'ddiffoddwyd' ein hiaith, fe 'sathrwyd' ar ein hawliau; fe 'holltwyd' ein cymdeithas, cyn cyrraedd y 'penllanw' wrth i'n cymunedau 'ddiflannu' fesul un. Fe â Arfon Huws ymlaen gyda datblygiad y gerdd i ddryllio delwedd ramantaidd byd natur, ac mae'n defnyddio'r math o had sy'n tyfu yn y pridd fel symbol o freuder y gymdeithas a natur eofn y newydd-ddyfodiad. 'Lle bu grawn unnos / yn ymwthio'n fwythus drwy'r gwlith' bellach does dim i'w weld ond 'deunaw o flychau herfeiddiol / yn ystryw o ddistryw diystyr.' Fe ddefnyddia'r bardd 'grwnian y gwenyn' i gynrychioli'r Gymraeg sydd wedi cael ei gorchfygu gan 'ddefod undonog hofrennog / y cachgi bwm coch', wrth iddo chwarae'n gelfydd ar yr enwau gwahanol a

¹²⁸ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn*, tt. 38-9.

ddefnyddid mewn gwahanol ardaloedd o Gymru i ddisgrifio'r wenynen. Mae Arfon Huws yn cyrraedd uchafbwynt ei ddelweddaeth drwy gyfeirio'n uniongyrchol at y sŵn sydd bellach i'w glywed yn ddyddiol o'i amgylch:

... llenwodd fy llain
â main acenion Manceinion
a'm chwe erw â chwerwder.

Fe ddefnyddia John Phillips ddwy ddelwedd natur gyferbyniol i bwysleisio'r newid a ddaeth i natur y gymdeithas yn y pentrefi a'r cymunedau yn ei englyn 'Yr Hen Fro'.¹²⁹ Lle'r oedd y croeso gynt yn gynnes, bellach ceir 'ysgall ym mro'r briallu / A llaid lle bu'r llusi'n llus.' Dyma englyn sydd eto'n defnyddio delwedd gynrychioladol y gwanwyn er mwyn dwysáu'r newid. Gan gofio bod blodau'r briallu yn un o arwyddion cyntaf y gwanwyn, dyma drosiad trawiadol i gyfleu'r un realiti ag a gafwyd yn englyn 'Cadi' uchod, gan ddryllio'r ddelwedd ramantus a'r gobaith a ddaw gyda thyfiant lliwgar cyntaf y tymor. 'Ysgall' sydd yma bellach, gyda'r planhigyn pigog nid yn unig yn cynrychioli'r ymwelwyr digroeso ond hefyd natur oer ac anghymdeithasol y gymdeithas ei hun erbyn hyn. Caiff y syniad ei ymestyn yn y llinell glo, wrth i ddiflaniad y llus gynrychioli'r bywyd cymdeithasol sydd wedi darfod. Un o hen arferion yr haf, a mis Awst yn benodol yw hel llus, ond bellach fe gysylltir y mis hwnnw gydag anterth y tymor ymwelwyr, a'r hen draddodiadau ac arferion brodorol wedi diflannu i grombil y cof. Gyda'r gwanwyn yn gysylltiedig â gobaith ieuenctid, mae'r syniad o ddiffyg blaguro a phrinder y ffrwythau yn ffordd drawiadol o gyfleu'r newid poblogaethol a ddaw yn sgil y mewnfudo, wrth i bobl ifanc lleol gael eu prisio allan o'r farchnad dai gan y boblogaeth hŷn sy'n chwilio am le tawel i ymddeol neu i ymweld yn ystod yr haf. O gofio hyn, daw 'llaid lle bu'r llusi'n llus' i fagu arwyddocâd dyfnach. Nid oes llus i'w hel, fel nad oes cenhedlaeth newydd o blant i fynychu ysgol y pentref.

¹²⁹ *Barddas*, 276 (Chwefror/Mawrth/Ebrill 2004), 14.

Nid yw'r syniad o ddefnyddio planhigion estron neu annymunol i bortreadu'r newid yng nghefn gwlad yn newydd wrth reswm, gydag 'hen estron gwyllt o ddant y llew' Crwys wedi hen ennill ei blwyf fel un o'r symbolau cryfaf. Mae rhododendron, planhigyn a gyflwynwyd i Brydain ddiwedd y ddeunawfed ganrif, ac sy'n bla ac yn boen mewn sawl ardal o Gymru, yn enwedig Eryri,¹³⁰ yn un o'r planhigion trosiadol a gaiff ei ddefnyddio mewn ambell gerdd, fel y mae Myrddin ap Dafydd yn ei wneud wrth drafod adnewyddu hen adeiladau yn 'Yr hen felin': 'Rhoed rhododendrons yn hen bridd y fro.'¹³¹ Mae Myrddin ap Dafydd yn defnyddio blodyn gwahanol ar gyfer yr un diben yn y gerdd 'Waliau Cerrig' sy'n sôn am bentref y Ro-wen: 'Mae blodau yn rhialtwch drwy y pentref / Ond prin yw'r rhosyn mynydd yno mwy.'¹³²

Ond nid blodau yn unig a drosir i gyfleu hyn. Gellir tybio mai un o'r golygfeydd mwyaf annymunol i'r garddwr yw'r chwyn a ymddengys yn ddiwahoddiad yng nghanol y blodau, a dyma'r syniad y mae Meirion MacIntyre Huws yn ei ddefnyddio yn ei gerdd 'Gardd.'¹³³ Alegori gref o'r Gymraeg yn seiliedig ar ddelwedd y pridd yn ein gardd yw craidd y gerdd, wrth i'r bardd ddatgan yn y cwpled agoriadol: 'Yr oedd unwaith bridd yno, / ein pridd ni.' Mae trosiadau rhamantaidd y pennill cyntaf yn ein hatgoffa o'r ardd lewyrchus oedd yn cael ei thrin a'i gwarchod gan y garddwyr gofalus, gan fagu cenedlaethau o arddwyr cyffelyb:

Yn hon bu llinach fy nhaid
yn un gawod o flodau
yn wawr o eirian a chnau,
yn eos ac yn rhosyn,
yn iach o hyd – nes daeth chwyn.

¹³⁰ Gw. BBC News, '£10m to rid Snowdonia National Park rhododendrons', (16 Ebrill 2014), <http://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-north-west-wales-27050336> (Cyrchwyd Awst 2014). Mae'n gorchuddio dros bum mil erw o Barc Cenedlaethol Eryri erbyn hyn ac mae'r gwaith o'i symud yn debygol o gostio o gwmpas £10 miliwn a chymryd o leiaf 5 mlynedd i'w gwblhau.

¹³¹ Myrddin ap Dafydd, *Cadw Gŵyl*, t. 46.

¹³² Ibid., t. 65.

¹³³ Meirion MacIntyre Huws, *Y Llong Wen a Cherddi Eraill*, t. 51.

Roedd y gwraidd wedi ei blannu'n ddwfn, ond fe ddaeth y chwyn, gyda'r trosiad o'r planhigyn digroeso yn ddelwedd rymus o'r newid a ddaeth i ganol y cymunedau. Atgof bellach yw delweddau prydwedol y pennill agoriadol, ac fe geir cyferbyniad amlwg rhwng llewyrch gardd y gorffennol a'r diffyg bywyd sydd yno mwyach:

Pwt o hil heb betalau
sy' yno nawr, does na hau
na medi, na chymydog
na sgwrs â bwtsias y gog ...

Mae'r chwyn wedi mygu parhad tyfiant yr ardd yn yr un modd ag y mae'r mewnfudo helaeth wedi cyfrannu at ddifodiant y cymunedau a'r gymdeithas wreiddiol. Drwy restru'r hyn sydd wedi diflannu o'r ardd, cawn ein hatgoffa o'r hyn sy'n digwydd ar lawr gwlad wrth i'r cymdogion brinhau ac wrth i'r bobl ifanc orfod symud i ffwrdd. Mae'r dweud yn y llinell 'na sgwrs â bwtsias y gog' yn ingol, gyda'r defnydd o enw tafodieithol y blodyn yn dwysáu'r neges mai'r iaith sydd wedi diflannu o'r strydoedd ac oddi ar dafodau. '... dim ond rhyw estron darth / yn dew, a blodau diarth / yno'n fwrn' sydd ar ôl bellach, gyda pharhad o'r ddelwedd alegoriaidd yn cyfleu llwyr anobaith y bardd.

Mae Mei Mac yn datblygu'r trosiad estynedig hwn yn ei gyfres o englynion twyllodrus o syml i'r 'Y Goeden Fain',¹³⁴ coeden sy'n fygythiad i goed llydanddail a chynefinoedd naturiol Cymru. Cyfeiria yn yr englynion agoriadol at y planhigion brodorol sydd wedi harddu ein gwlad ar hyd y canrifoedd, megis y 'Deri hyd lannau Dwryrd' a'r 'meillion / O Fallwyd i Benrhos.' '[P]eth hawdd i'w wneud' yw cynganeddu enwau lleoedd yng Nghymru medd adolygydd *Barddas*¹³⁵ ond fel y trafodwyd eisoes, mae Mei Mac yn gwneud hyn gydag arddeliad mewn nifer o gerddi, gan gynnwys y gerdd hon. Mae planhigion a blodau'n ddelwedd sy'n gyffredin ymhob ardal yng Nghymru a thrwy blethu enwau'r planhigion a gwahanol ardaloedd, fe lwydda'r bardd i ddaearu'r profiad a'n hatgoffa ni o'r dynged sy'n wynebu sawl cymuned yng Nghymru – yr un yw'r stori yn

¹³⁴ Idem, *Melyn*, t. 11.

¹³⁵ Adolygydd dienw, 'Melyn Mei welwn mwyach ...', *Barddas*, 281 (Chwefror/Mawrth 2005), 45.

Llanymddyfri a Phen-y-groes, ym Mhen-y-Gwryd a Phenrhyn Llŷn. Defnyddia'r bardd rai o'r enwau Cymraeg hynafol sydd gennym ni ar ein blodau, fel yr 'hen ŵr' a 'chwys Mair', gyda swyn yr enwau hynny'n pwysleisio dyfnder y berthynas rhwng y tir a'r blodau. Ond daw dyfodiad y goeden fain i weddnewid y tirlun a diwreiddio'r planhigion brodorol:

Ond yn Nhy'n Ffos mae'n nosi – fel yn Llŷn,
fel yn Llanymddyfri,
ar y lelog a'r lili
mae hi'n nos o'i hachos hi.

Cawn ein tynnu'n ôl unwaith eto gan ddelwedd o farwolaeth y planhigion, gyda'r defnydd o'r ansoddair 'crimp' i ddisgrifio'r gwywo yn mynegi'r meddiannu di-droi'n-ôl. Mewn ieithwedd dwyllodrus o syml, fe ddefnyddia Mei Mac eiriau sy'n gysylltiedig â'r hyn sy'n bygwth y cymunedau traddodiadol, geiriau fel 'darfod', 'colli tir', 'ar farw', 'achos', 'dwyn' a hynny er mwyn cryfhau'r alegori drawiadol:

... hi a'i bath yw'r rheswm bod
hyd Arfon flodau'n darfod.

Darfod y mae'r wermod wen, - colli tir
mae'r cyll tew a'r ywen,
ar farw mae'r fiaren;
yn eu lle y daeth hi'n llen.

Mae'r gerdd yn dilyn hen, hen arfer o ysgrifennu cadwyn o englynion sy'n cyrchu o ddiwedd llinell olaf un englyn i ddechrau llinell gyntaf y llall (gweler yr enghraifft uchod), ac o'r llinell olaf un yn ôl i ddechrau'r gerdd (Deri hyd lannau Dwryd ... / ... o'r berw'r dŵr a'r deri.) Caiff yr arfer yma ei ddefnyddio'n aml gan Twm Morys¹³⁶ ac yn ogystal â sicrhau'r cyswllt uniongyrchol o un englyn i'r llall, gellid ei gysylltu â gweledigaeth Mei Mac a'r genhedlaeth o feirdd ar gychwyn y nawdegau mai rhywbeth i'w berfformio ydi barddoniaeth. Mae Mei Mac yn nodi yn ei ragair i'r gyfrol *Melyn*:

¹³⁶ Er enghraifft, gw. 'Barf Dewi' ac 'I Elis Gwyn' yn Twm Morys, 2, t. 21 a t. 28.

Prin ydy'r cerddi yn y gyfrol hon nad ydyn nhw wedi cael eu darllen o flaen cynulleidfa yn rhywle ... Swydd gymdeithasol ydy bod yn fardd o Gymro, ac iddo lwyddo'n ei waith mae'n rhaid wrth ddarllen ei gerddi ar goedd.¹³⁷

Un o brif gymwynasau beirdd 'yr ail don' fel y'u hadnabyddir oedd poblogeiddio a moderneiddio'r hen fesurau gan atgyfodi'r hen arfer o gyflwyno barddoniaeth ar lafar. Caiff y cerddi eu cyfansoddi gyda'r gynulleidfa mewn golwg ac fe ellir yn sicr weld dylanwad y meddylfryd hwn ar y gerdd o dan sylw, fel sy'n wir am nifer helaeth o gerddi eraill Mei Mac.

Mae'n ymddangos fod y syniad o ddiflaniad ein coed brodorol fel alegori o golli ein tiroedd yn syniad sydd wedi cydio yn nychymyg Mei Mac, gan y cawn ganddo'r un ddelwedd mewn o leiaf ddwy o'i gerddi eraill; 'O'r uchder hwn',¹³⁸ lle y gofynna, 'Pa goed sy' tanom? Deri? Yntau pîn? / Mae'n anodd gweld gweddillion cyll ac ynn / o'r uchder hwn ...' a cherdd sy'n dwyn y teitl 'Yn Amser Glyndŵr',¹³⁹ wrth iddo ymateb yn gellweirus i sylw a wnaeth yr Aelod Cynulliad Mike German wrth ymweld â Betws-y-coed, sef bod mwy o goed yng Nghymru heddiw nag yng nghyfnod Owain Glyndŵr:

Mae mwy o goed heddiw nag yn amser Glyndŵr
Coed Yukka a Redwood a phinwydd mae'n siŵr.

Mae llawer iawn mwy o fforestydd bambŵ
ond mae'r cyll a'r deri'n prinhau meddan nhw.
Yn amser Glyndŵr roedd lawer iawn llai,
o gymoedd dan lynnoedd, a stadau o dai.

Mae Cymru wedi newid yn sylweddol ers cyfnod Owain Glyndŵr, gyda'r bardd unwaith eto'n defnyddio'r coed estron fel trosiad o'r mewnfudo sydd wedi meddiannu ein cymunedau, cyn cryfhau'r ergyd gyda'r cyfeiriadau cynnil at drychinebau eraill sydd wedi hawlio ein tiroedd yn y cyfamser. Caiff y ddelwedd ei hymestyn ymhellach drwy symud

¹³⁷ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, t. 9.

¹³⁸ *Ibid.*, tt. 12-17.

¹³⁹ *Ibid.*, t. 20.

ymlaen yn y trydydd pennill i gyfeirio at y wiwer goch, a allai fynd ‘o gangen i gangen, drwy un goedwig fawr / o wawr hyd y machlud heb gyffwrdd y llawr.’ Erbyn heddiw, mae’r wiwer goch yn un o rywogaethau prin Prydain a Chymru, gyda’r niferoedd wedi lleihau’n sylweddol yn sgil cyflwyno’r wiwer lwyd o Ogledd America. Dyma drosiad amlwg ond effeithiol arall o sefyllfa’r Cymry Cymraeg, gyda’r ffaith mai dim ond tri chynefin yng Nghymru heddiw¹⁴⁰ sy’n gartref i’r gwiwerod hyn yn dwysáu neges a rhybudd ingol Mei Mac. Wrth adolygu cyfrol gyntaf Mei Mac *Y Llong Wen* yn 1996, mae adolygiad yn y cylchgrawn *Golwg* yn nodi fod yma ‘fardd sy’n llwyddo i greu barddoniaeth heb ymdrechu i fod yn ‘farddonol’”¹⁴¹ a dyma a welwn wrth iddo orffen gydag uchafbwynt syml ond cyfoethog ei ystyr:

Yn amser Glyndŵr gallai bardd fynd ar daith
O Gaerlyr i Gemper heb newid ei iaith.

Mae’r cwpled clo yn mynd yn syth at galon y gwirionedd, gan gyfleu mewn ychydig eiriau yr hyn y mae ffigurau’r cyfrifiad wedi ei ddangos ar hyd y canrifoedd. Bellach nid un darn o dir di-fwlch yw’r Fro Gymraeg, ond darnau clytiog yma ac acw sy’n crebachu’n ddyddiol. Mae hyn yn dwyn i gof eiriau Aitchison a Carter am Gymru 1961:

Such was the continued hold of the language in 1961 that it was still possible to traverse Wales from Llanfairynghornwy at the north-western extremity of Anglesey to Kidwelly on the Carmarthen coast of south Wales, without having to leave a community (at that time parish) in which over 80 per cent of the population was able to speak Welsh. Perhaps more surprisingly, it would almost have been possible to do the same in a west-east direction – from the tip of the Llŷn peninsula to very near the English border at the south-eastern limit of the parish of Llanrheadr-ym-Mochnant in the former county of Montgomeryshire.¹⁴²

¹⁴⁰ Ynys Môn, Coedwig Clocaenog a Dyffryn Tywi yn Sir Gâr.

¹⁴¹ Adolygiad mewn rhifyn o *Golwg* ym mis Rhagfyr 1996, gw. Iwan Llwyd a Myrddin ap Dafydd (goln), *Mae’n gêm o ddau fileniwm: cyflwyno beirdd a barddoniaeth* (Llanrwst, 2002), t. 345.

¹⁴² John Aitchison a Harold Carter, *Language, economy and society*, t. 51.

Gellid hefyd ystyried cyfeiriad Mei Mac at y ‘wiwer fach goch’ ar lefel arall. Erbyn hyn mae cynlluniau cadwraeth llym ar waith er mwyn ceisio achub y rhywogaeth ac fe gaiff ei gwarchod o dan Atodlen 5 a 6 o’r Ddeddf Bywyd Gwyllt a Chefn Gwlad 1981.¹⁴³ Mae ambell gerdd dafod-ym-moch yn tynnu sylw at y ffaith fod gan rai anifeiliaid a chreaduriaid fwy o hawliau na siaradwyr brodorol Cymraeg ar eu tir, fel a gafwyd gan Myrddin ap Dafydd am fadfallod dŵr Ynys Môn yn 2004.¹⁴⁴

Rhowch Atomfa lle mae’r Welshies, rhowch argae drwy’u pentrefi
Rhowch holiday park yn eu hafan, tai haf ar draws eu gerddi,
Ond chewch chi ddim, OK, mae o’n llawer iawn rhy giwt
Roi dropyn o ffêri licwid yn ffos y madfall niwt.

Un o gerddi’r Stomp yw’r uchod, lle mae perfformiad llafar ac ennyn sylw cynulleidfa yn hollbwysig, a lle mae cyfeirio at ddigwyddiadau’r dydd yn norm. Ymateb y mae Myrddin ap Dafydd i benderfyniad Cyngor Môn i gael gwared ar sloganau mudiad Cymuned, a oedd wedi eu paentio ar yr A55, rhag ofn pechu’r ymwelwyr a ddeuai i’r ynys dros wyliau’r Pasg. Ond yn sgil presenoldeb y madfallod dŵr mewn un rhan, roedd cyfraith Ewrop yn atal y cyngor rhag defnyddio cemegion i gael gwared ar y sloganau ac fe benderfynwyd gosod tarpolin dros yr ysgrifen. Drwy chwarae’n glyfar ar eiriau’r cynghorydd mae Myrddin ap Dafydd yn gwawdio Cyngor Môn am boeni mwy am eu hymwelwyr na’r brodorion eu hunain. Ac mae’r eironi’n llosgi wrth i’r bardd ddefnyddio slogan Cymuned ‘Dim Coloneiddio’, sef un o’r sloganau a gafodd eu gorchuddio, i danlinellu’r tristwch fod cyfraith gwlad yn gwneud mwy i warchod cymdeithas y madfallod na chymdeithasau’r Cymry Cymraeg:

‘As we are caring people,’ medd cynghorydd bach o Fôn,
‘Rhown darpolîns dros slogans sy’n brifo teithwyr y lôn.’
‘As we are caring people,’ caiff cymdeithas fynd yn ffliwt
Heb gyfraith gwlad i’w gwarchod, yn wahanol i’r madfall niwt.

¹⁴³ Gw. Ymddiriedolaeth Gwiwerod Coch Cymru, ‘Cadwraeth gwiwerod coch’, <http://www.redsquirrels.info/cy/education/red-squirrel-conservation/> (Cyrchwyd Awst 2014).

¹⁴⁴ ‘Mona Lân’ yn Myrddin ap Dafydd (gol.), *Stwff y Stomp* 2 (Llanrwst, 2008), tt. 95-6.

Daw'n amlwg, felly, nad planhigion yn unig a ddefnyddia'r beirdd yn alegoriol i gyfleu sefyllfa'r presennol, ac y mae delweddaeth adar hefyd yn hollbresennol. Cafwyd digon o gyfeiriadau at adar mewn barddoniaeth Gymraeg er y cyfnod cynharaf, gyda phresenoldeb y brain yn rhan amlwg o gerddi'r Cynfeirdd. O Eryr Pengwern yng nghanu Heledd, hebogyddiaeth yng Nghyfraith Hywel Dda a chywyddau cyfnod Beirdd yr Uchelwyr, Tri Hynaif Byd yn Chwedl yr Anifeiliaid Hynaf, hyd at gerddi natur R. Williams Parry, ni ellir osgoi defnydd ein beirdd o adar i gryfhau eu delweddaeth, ac mae'n anochel fod hynny'n parhau.

Mae dau aderyn amlwg yn gysylltiedig â dyfodiad y gwanwyn yng Nghymru ar ddiwedd mis Mawrth neu ddechrau mis Ebrill, sef gweld y wennol gyntaf neu glywed cân y gog. I nifer, dyma'r arwyddion fod y gwanwyn wedi cyrraedd, a bod misoedd llwm lonawr a Chwefror wedi eu claddu a gobaith yr haf ar y gorwel. Ond wrth gwrs, mae dyfodiad tymor y gwanwyn erbyn heddiw hefyd yn golygu dylifiad cyntaf y flwyddyn o ymwelwyr a ddaw i flasau rhyddid y traethau a'r mynyddoedd yn ystod gwyliau'r Pasg, a niferus yw'r cyplysu celfydd yn y cerddi rhwng natur deithiol yr adar mudol a phatrymau tymhorol y twristiaid. 'Mae'n ha, a dyma nhw'n dod / i'w tai sydd wrth y tywod, / trwy drefi cysglyd, diog / y wlad ar ganiad y gog',¹⁴⁵ meddai Rhys Iorwerth wrth agor un o'i gerddi ac unwaith yn rhagor, trwy ddelweddu trosiadol, fe lwydda'r beirdd i gyferbynnu'n effeithiol rhwng gobaith y gwanwyn a realiti tywyll y sefyllfa ar lawr gwlad.

Egyr Tegwyn Pughe Jones awdl fuddugol Eisteddfod Powys 2006 'Mewnlfriad' gyda'r disgrifiad manwl o natur y wennol yn adeiladu ei nyth ym mondo'r beudy bach, gan ein hatgoffa o'r holl rialtwch a ddaw wrth i'r teuluoedd gyrraedd yn un haid o famau a thadau, plant, neiniau a theidiau:

¹⁴⁵ Rhys Iorwerth, 'Mae'n ha, a dyma nhw'n dod...', *un sribedyn bach*, t. 14.

Try gwennol gynta'r gwanwyn
Am ei mur ar fore mwyn;
I'r un mur lle rhannai'i mam
Hirgwt â'i chywion gwargam
Lond ei het o bryfetach.
Gwneud ei thŷ mewn beudy bach,
Ar hen ddist, poeri'n ddistop,
Poeri cast o we pry cop,
Hel y we â phig o laid
Yn wely, 'nôl am gowlaid
Dimai o wellt y domen,
Dwyn y gwawn o dan ei gên
I'w theulu oer, byth o wân,
A'i hepil mewn un cwpan.¹⁴⁶

Mae'r defnydd o eiriau blin i ddisgrifio gweithred y wennol yn y pennill uchod, geiriau fel 'poeri', 'cast' a 'dwyn' yn rhoi'r argraff yn syth o safbwynt y bardd ac yn bortread o natur annymunol yr ymwelwyr. Yn gyffredinol, gellir gweld fod nifer helaeth o'r gwenoliaid yn methu ag addasu i hinsawdd Prydain wedi mudo o gynhesrwydd y trofannau, sy'n alegori gyfrwys o'r mewnfudwyr sy'n methu – ac yn gwrthod – addasu i ofynion a natur frodorol y cymunedau Cymraeg. Wrth gwrs, dod yma i glwydo dros yr haf yn unig y mae'r fflyd o wenoliaid, delwedd berffaith o'r ymwelwyr sy'n dod yma am ysbaid, cyn dianc yn ôl i ddiddosrwydd eu bywydau dros y ffin gyda diwedd mis Awst. Ond fe ddônt yn ôl 'i fwrw angor' unwaith yn rhagor pan fydd hynny'n gyfleus, fel sy'n cael ei bortreadu'n grefftus gan John Glyn Jones yn ei englyn i'r 'Twm-Twm':

Nid trwy ddeddf ond yn reddfal – o ufudd
i'w Sat Nav tymhorol
ar ei hunion daw'r wennol
i'r un nyth adre yn ôl.¹⁴⁷

Dyma daro ar brif ergyd y defnydd trosiadol o'r ymwelwyr, gan mai dod yn ôl i'w tai haf y maen nhw, i'w 'hail gartre adre'n ôl' chwedl cerdd Rhys Iorwerth wrth gyfleu'r un

¹⁴⁶ *Barddas*, 289 (Awst 2006), 32.

¹⁴⁷ Gw. John Glyn Jones (gol.), *Beirdd Bro'r Eisteddfod* (Cyhoeddiadau Barddas, 2013), t. 67.

syniad.¹⁴⁸ Eironig yw'r dewis o'r gair 'deddf' yn llinell agoriadol yr englyn uchod, gan ein hatgoffa o'r diffyg hawliau sydd gan y Cymry Cymraeg i gael aros a phrynu eu cartrefi eu hunain yn yr ardaloedd hyn. Un o'r trosiadau mwyaf cyffredin sy'n britho'r cerddi yw'r ddelwedd o'r nyth i gyfleu'r tai haf, fel a gafwyd gan yr ymgais canlynol ar gystadleuaeth englyn y mis 'Symud Tŷ' yng nghylchgrawn *Barddas* Ebrill 2005:

Os dwyn a wnaethost, wennol, ein nythod
Ar dy daith flynyddol,
Daethost o'r antur deithiol
I'n caeau ni'n gwcw'n ôl.¹⁴⁹

Tra bod natur patrwm mudo'r gwenoliaid yn cynnig cymhariaeth amlwg, mae'n wir bod nodweddion y gog yn ymestyn y ddelwedd ymhellach. Fe awgryma'r englyn uchod mai cogau yn hytrach na'r gwenoliaid a ddaw i Gymru mewn gwirionedd, gan dynnu ar un o brif nodweddion y gwcw, sef dwyn nythod yr adar brodorol. 'Hidia befo'r paun orlog, - na hidia'r / un hwyaden gegog, / rho heibio i regi'r hebog / a'r rugiar – ond gwylia'r gog', meddai Mei Mac yn ei englyn i'r adar¹⁵⁰ ac yng nghyfrwystra'r aderyn sy'n plannu ei wŷ ei hun yn nythod adar eraill mae'r gyfatebiaeth gref gyda'r mewnfudwyr a ddaw i hawlio ein cartrefi gan wthio'r bobl leol allan o'r farchnad dai. Dyna'r syniad sy'n llechu y tu ôl i'r cyfeiriadau helaeth tuag at y gwcw dwyllodrus, e.e. 'a Thregarth lle nythai'r gog' meddai Mei Mac yn ei gerdd 'Melyn'.¹⁵¹

Daw Tegwyn Pughe Jones hefyd i sylweddoli mai cogau sy'n ymwthio i'r nythod Cymreig yn ei awdl wrth iddo ddatgan tua'r diwedd mai 'Unieithog yw'r gog a gân, / Sais unllais sy'n y Winllan ...'¹⁵² Dyma gwpled sy'n chwalu'r syniad o gân y gwcw fel symbol o obaith; bellach mae sŵn digyfnewid yr aderyn yn cynrychioli'r lleisiau estron sydd wedi meddiannu'r fro. Mae Mei Mac hefyd yn cyfleu'r cyfoeth ieithyddol a gollwyd o'r pentrefi yn sgil dyfodiad y cogau, gyda'r defnydd trosiadol o'r 'nythod gweigion' nid yn

¹⁴⁸ Rhys Iorwerth, 'Mae'n ha, a dyma nhw'n dod...', *un stribedyn bach*, t. 14.

¹⁴⁹ *Barddas*, 282 (Ebrill/Mai 2005), 31. Englyn y mis: Ymgais 'Y Wennol Wib'.

¹⁵⁰ Meirion MacIntyre Huws, 'Gwylia'r gog', *Melyn*, t. 62.

¹⁵¹ *Ibid.*, t. 26.

¹⁵² 'Mewnlifiad', *Barddas*, 289 (Awst 2006), 33.

unig yn disgrifio'r tai gwag sy'n britho'r pentrefi yn ystod tymor y gaeaf ond hefyd gwacter y bywyd cymdeithasol:

Mae nythod gweigion tanom, oes yn wir,
mae'r gwyrddni mawr islaw yn cuddio'r mil
o liwiau a chaneuon aeth o'r tir.¹⁵³

Ond fe â Mei Mac ymlaen yn yr un gerdd i ddatgan: 'Mae'r gog yn nythu bellach rownd y rîl', gyda Tegwyn Pughe Jones yn cyfleu'r un syniad gyda'r llinell 'Â'n bro yn nyth barhaol.' Dyma drosiadau cryf i gyfleu gwir dristwch y sefyllfa, gan fod yr ymwelwyr bellach wedi dod yma i glwydo'n barhaol. Er mwyn pwysleisio hyn, fe ddefnyddia Tegwyn Pughe Jones ddelwedd y gwenoliaid sy'n dal i eistedd mewn rhes fygythiol ar hyd y gwifrau ffôn drwy gydol y flwyddyn bellach:

Gwelais gôr coch-glas-a-gwyn ar y ffalt;
Gwifrau ffôn fy nhyddyn
Yn eu dal; mae'r gwifrau'n dynn
Heddiw – mae'n ddiwedd blwyddyn.¹⁵⁴

Mae Anita Griffith hefyd yn defnyddio golygfa gyfarwydd y gwenoliaid yn ei cherdd 'Colled', un o gerddi tîm Y Tir Mawr yn un o gystadlaethau Talwrn y Beirdd.¹⁵⁵ Ond nid yr ymwelwyr sy'n cael sylw yma, gan y defnyddia'r gymhariaeth yn eironig i ddisgrifio'r hen arfer oedd gan yr henoed i ymgynnull yn ddyddiol neu'n wythnosol ar sgwâr y pentref i drafod y byd a'i bethau:

Eisteddent ar fainc y pentref
fel rhes o wenoliaid
yn pwyllgora
cyn cychwyn i'w hirdaith.

¹⁵³ Meirion MacIntyre Huws, 'O'r uchder hwn', t. 14.

¹⁵⁴ 'Mewnlifiad', *Barddas*, 289 (Awst 2006), 33.

¹⁵⁵ Gw. Gerallt Lloyd Owen (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd 10* (Caernarfon, 2000), t. 23.

Caiff y ddelwedd drosiadol ei hymestyn er mwyn cyfleu natur gymdeithasol yr 'hynafgwyr doeth' ac fe gawn bortread teyrngar o'r bwrlwm naturiol lle mae'r 'hen adar yn cymhennu hen nythod / dan fondo eu milltir sgwâr.' Gyda 'thrydar eu mabinogi / yn gleidio drwy haf [eu] Cymreictod,' fe bwysleisia'r bardd fod yr arfer gymdeithasol hon yn cadw'r bobl a'r iaith yn ifanc a hoenus. 'Sgwâr y Pentref' oedd testun englyn y mis yn *Barddas* mis Mawrth 1999 ac mae ymgais awgrymog bardd o dan y ffugenw 'Gwin Olaf yr Haf' a gyrhaeddodd y dosbarth cyntaf hefyd yn cyfleu bywiogrwydd y sgwâr hwnnw: 'Hen sgwâr cyfnosau gwerin, - sgwâr y sgwrs / a geid rhwng cyffredin / Fin-nosau'r haf...' ¹⁵⁶ Cawn ddarlun byw o'r gwerinwyr, yr hynafgwyr hyn, gyda sŵn y sgwrsio yn cyfleu gweithgarwch cymdeithas, a sgwâr y pentref yn ganolbwynt i'r gweithgarwch hwnnw. Ond, fe ddaw'r 'hin' i 'aeafu'r hen gynefin' ac fe ddown i ddeall mai disgrifio gweithred sydd wedi darfod oedd yr englynwr yn y paladr. Mae'r bardd yn cyferbynnu rhwng y tymhorau, rhwng haf a gaeaf er mwyn pwysleisio'r dirywiad cymdeithasol sydd wedi digwydd. Mae'r tywydd wedi troi, a'r gaeaf wedi cyrraedd, gyda'r trosiad gaeafol yn cynrychioli gaeaf cenedl a gaeaf henaint, gan fod y bobl a oedd yn arfer cyfarfod ar y sgwâr bellach yn eu hoed a'u hamser. Fel y nodia Alan Llwyd yn ei feirniadaeth, 'mae treigl y tywydd a threigl amser wedi gadael eu hoel arnynt hwythau' ¹⁵⁷ hefyd. Cawn yr un ddelwedd gan Tudur Dylan yn yr englyn buddugol hefyd, lle mae'r dweud yn llawn awgrymusedd cynnil:

Heddiw awn draw'n ddau neu dri – yn yr haul,
yn yr un hen gwmni
i liwio'r un hen stori,
ond 'all neb ein deall ni. ¹⁵⁸

Y tro hwn, caiff y dirywiad diymwad ei gyfleu'n syth yn y llinell agoriadol, gyda'r cyfeiriad at 'ddau neu dri' yn awgrymu'n gryf fod y niferoedd sy'n dod ynghyd ar y sgwâr wedi gostwng yn sylweddol. Mae'r genhedlaeth a'r diddordeb yn prinhau gan ddynodi'r

¹⁵⁶ *Barddas*, 251 (Mawrth/Ebrill 1999), 40. Englyn y mis: Ymgais 'Gwin Olaf yr Haf'.

¹⁵⁷ Ibid. Mwy am y defnydd o'r tywydd a'r tymhorau yn y drydedd ran o'r bennod hon, gw. tudalen 173 ymlaen.

¹⁵⁸ Ibid.

newid sydd ar droed yn sgil natur y gymdeithas bresennol. Fe ailadroddir ‘yr un hen’ i gyfleu hirhoedledd y patrwm a’r ffordd y bu sgwâr y pentref yn rhan annatod o’r gymdeithas ar un adeg. Gyda chyfeiriad at yr haul, cawn awgrym o fodlonrwydd a hapusrwydd y criw dethol a ddaw yma i hel atgofion ac adrodd storïau sydd wedi eu hadrodd ganwaith o’r blaen – ond nid yw’r haul yn para am byth, does dim osgoi’r gaeaf. Ond daw’r brif ergyd yng ngrymuster ingol y llinell glo, wrth i ni sylweddoli gwir arwyddocâd y dweud. Ni ‘all neb ein deall ni,’ meddai’r bardd, ac ar yr olwg gyntaf, dyma danlinellu’r tristwch wrth sylweddoli fod iaith y pentref bellach wedi newid ac mai Saesneg yw iaith y mwyafrif. Ond fe allai hefyd olygu fod yr henwyr yn trafod ac yn siarad am bynciau sy’n anghyfarwydd i bobl ifanc y presennol. Maen nhw’n perthyn i oes wahanol, ac ni all neb eu deall gan eu bod yn trafod pethau sy’n amherthnasol i’r byd sydd ohoni. Mae’r dweud yn ddwys a thrasig, ac yn datguddio haen ychwanegol o’r golled gymdeithasol.

O droi’n ôl at gerdd Anita Griffith, down i weld mai dyma’r ‘golled’ yn y gerdd honno hefyd, ac mai cofio am yr hyn a fu a gafwyd yn y pennill cyntaf. Mae pethau’n wahanol heddiw:

Heddiw, daeth adar eraill
i gyfanheddu’r fro
ac ni ddeallant hwy
y trydar swil
na gwerth hen fainc
ar groesffordd oer.

Mewn cyferbyniad nodedig rhwng y pennill cyntaf a’r ail, fe ddefnyddia’r bardd y ddelwedd o’r adar estron fel trosiad o’r mewnfudwyr sydd bellach wedi setlo yn y pentref. Mae’r un awgrymusedd ag a gafwyd gan Tudur Dylan yn y dweud, gyda’r cwpled olaf yn cynrychioli sefyllfa alarus ein cymunedau sy’n simsanu yn y bwlch rhwng y brodorion a’r mewnfudwyr. Daw sgwâr y pentref yn atgof o ffordd o fyw, o

gymdeithas ac o iaith sydd bellach yn angof, ‘yn gofeb i bentre’ bach’¹⁵⁹ fel y disgrifia un arall o ymgeiswyr englyn y mis wrth hiraethu am oes berffeithiach yr hen ddyddiau.

Fe welwyd eisoes bod y beirdd yn defnyddio coed ac anifeiliaid dieithr i gyflew’r bygythiad, ac mae diflaniad yr adar brodorol o dan law adar estron hefyd yn cael ei ddefnyddio’n helaeth i gyflew’r un neges. Fel yr awgrymodd Dylan Iorwerth yn un o’i golofnau crafog ym Mai 2002, wrth drafod y bygythiad i farcutiaid Dyffryn Teifi yn sgil rhywbeth a ddigwyddodd mewn rhannau eraill o Brydain:

Yno, yn hytrach nag aros i adar brodorol ledi draw o Gymru, mi aethon nhw ati i gyflwyno barcutiaid o rannau o’r Cyfandir. Fe ddaeth tua 400 o’r rheiny, gan ddechrau bridio’n llwyddiannus.

Y broblem ydi fod yr adar brodorol yng Nghymru yn wahanol i’r rheiny, o ran eu genynnau – eu *genes* – a bod y barcutiaid Cymreig wedi addasu’n arbennig i fyw ym mynyddoedd Cymru.

Os bydd y Cymry a’r adar newydd yn croes-fridio, y peryg ydi y bydd cynhysgaeth genetig yr adar Cymreig yn cael ei lastwreiddio. Ac efallai na fyddan nhw wedyn yn gallu goroesi yma.

Diolch byth mai stori am adar ydi hon.¹⁶⁰

Ond fe wyddom ni, ac fe wyddai’r beirdd, nad stori am adar yn unig sydd yma.

‘Roedd cân aderyn yn y wig / A nodyn estron yn ei big’, meddai Rheinallt Griffith wrth fynegi ei siomedigaeth am yr hyn â wel ‘ar dir yr hafod lom.’¹⁶¹ Mae ‘hiraethus’ a ‘sentimental’ yn ddau air addas i ddisgrifio barddoniaeth delynegol y bardd, ac yn unol â’r disgwyl, gwaethygu mae’r sefyllfa yn yr ail bennill, wrth iddo sylweddoli fod y bygythiad yn llawer mwy na cân un aderyn unig:

Ond gwelais erbyn heddiw
Fod yno fwy nag un
Yn hawlio’r etifeddiaeth
Drwy ddifaterwch dyn;

¹⁵⁹ Ibid. Ymgais ‘Erwain’.

¹⁶⁰ Dylan Iorwerth, ‘Llygad ar y barcud’, *Nabod y Teip* (Llanrwst, 2007), t. 67-8.

¹⁶¹ Rheinallt Griffith, *Cerddi’r Castell* ([Rhydymain], 2003), t. 16.

Aeth llathen fach yn llawer mwy
A chyfoeth bro i'w meddiant hwy.

Fe ddefnyddia'r beirdd sŵn estron yr adar dieithr yn aml i gyfleu'r meddiant hwn, fel y gwna Ceri Wyn yn ei gerdd drosiadol i 'Elin, Iwan a Rhys'¹⁶² wrth gyfeirio at yr 'adar mawr â'u stwr main / yn uwch na'n hadar bychain.' Fe eglura'r bardd mewn ôl-nodyn mai plant Llwyneithin, Pen-parc, wyrion y Graig a Rocklands yw Elin, Iwan a Rhys, yr 'adar bychain' yn y gerdd a gynrychiola'r genhedlaeth nesaf o Gymry Cymraeg. Ond fe ddaw sŵn aflafar anghyfarwydd 'yr adar o bant' i foddi 'cân anwar, gynhenid' y Cymry ifainc, gyda'r trosiad estynedig o batrwm hedfan yr 'adar diarth' yn cyfleu'r mudo parhaol sy'n effeithio ar natur ieithyddol a chymdeithasol cymunedau Ceredigion a thu hwnt. Diffyg sŵn a phresenoldeb yr adar cynhenid sy'n tynnu sylw Arfon Huws ar gychwyn y gerdd 'Penllanw'¹⁶³ hefyd, wrth iddo ddefnyddio diflaniad yr adar cyfarwydd fel alegori gref o'r hyn sydd wedi digwydd i Gymry Cymraeg brodorol ein cymunedau gwledig:

Aeth y brain o lain Brynrefail
a chiliodd y fronfraith a'i chymar
o'r mwyar
yng Nghae Dan Capal;
distawodd y benfelen
ei nodau prudd hwyrddydd haf ...

Drwy gysylltu'r brain a'r fronfraith gyda lleoliadau penodol, mae'r bardd yn dwysáu realiti'r sefyllfa, gan fod y cwlwm arbennig hwnnw rhwng y bobl a'r tir bellach wedi ei chwalu. Drwy ddefnyddio enw'r llain a'r cae, mae'r bardd yn caniatáu i'r darlennydd uniaethu â'r hyn sy'n cael ei ddweud, wrth i ni gael ein tynnu i feddwl am ein 'Brynrefail' neu'n 'Cae Dan Capal' ein hunain. Mae ailadrodd berfau'r gorffennol, 'aeth', 'ciliodd', 'distawodd' – nodwedd amlwg a gaiff ei defnyddio'n helaeth drwy'r gerdd gyfan – yn

¹⁶² Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, t. 65.

¹⁶³ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn*, tt. 38-9.

pwysleisio terfynoldeb y sefyllfa o'r cychwyn, gyda diflaniad cân y benfelen, a oedd eisoes yn alaethus a digalon, yn amlhau'r galar.

Mewn cerdd a dreisia'r holl ddelweddau a'r emosiwn sy'n perthyn i fyd natur i gyfleu maint andwyol y dirywiad, fe ddaw'r bardd yn ôl at yr adar yn niwedd ei gerdd, gan gloi gyda chwestiwn syml:

I ble'r aeth y brain
o lain Brynrefail
a'r fronfraith
o Gae Dan Capal?

Mae Rhys Iorwerth yn gorffen ei gerdd 'Niwl o'r môr' gyda'r un ddelwedd: 'A'r un modd, / aeth y brain hwythau o'u bro / a'r niwl o'r môr yn wylo.'¹⁶⁴

Mae'n debyg mai'r frân yw'r aderyn a ddefnyddid amlaf gan y beirdd fel trosiad o'r Cymry brodorol. 'Yn y fro clyw grawc y frân',¹⁶⁵ meddai Tegwyn Pughe Jones a thrwy ddefnyddio'r aderyn yn drosiadol yn ei gerdd 'Brân',¹⁶⁶ mae gan Mei Mac gerdd gyfan o deyrnged i'r Cymry Cymraeg sy'n dal eu tir yn wyneb 'yr haid a'u cecru hallt':

Hi yw'r un ar ei phen ei hun,
y 'deryn nad yw'n dallt,

...

mae ganddi gân bur ar wahân
y frân dywylla'n y fro,
mae'n un o fil a rownd y ril
mae'n canu'n chwil o'i cho ...

Nid portread cysurus o'r frân a gawn gan Mei Mac, wrth iddo ddefnyddio nodweddion annifyr yr aderyn i gyfleu ystyfnigrwydd y brodorion sy'n mynnu codi llais a rhygnu ymlaen i siarad Cymraeg. Gellir cysylltu hyn gyda'r 'dau neu dri' oedd yn parhau i

¹⁶⁴ Rhys Iorwerth, *un sribedyn bach*, t. 16.

¹⁶⁵ 'Mewnlfriad', *Barddas*, 289 (Awst 2006), 32.

¹⁶⁶ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, t. 66.

gyfarfod ar sgwâr y pentref yn englyn Tudur Dylan uchod. Ond ‘o hen dôn gron rhyw frân fel hon / yn gyson y daw’r gwir’ meddai Mei Mac yn ei gwpled clo, gan gyfleu natur ymroddgar yr unigolion, sydd fel y frân, yn ymwybodol o’r bygythiadau a ddaw i’n llechu. Tra bod rhai yn ceisio anwybyddu’r hyn sy’n araf fygu ein cymunedau, mae’n rhaid bod yn ddiolchgar am yr unigolion sy’n ymdebygu i’r frân ystyfnig.

Un o brif nodweddion y brain yw eu crawcian aflafar, a thra bod ambell fardd yn defnyddio’r frân i bortreadu natur anghroesawgar y Cymry Cymraeg at ddysgwyr,¹⁶⁷ fe welwn fwy nag un enghraifft o’r brain i gynrychioli’r mewnfudwyr hefyd. ‘Eu hiaith brain yn llethu bro’,¹⁶⁸ meddai un bardd i gyfleu’r iaith flêr ac estron tra bod Arfon Huws wedi cyfeirio at ‘y piod a’r brain sy’n meddiannu ein tir.’¹⁶⁹ Tynnu a wneir ar gyfoeth y cysylltiadau rhwng y cigfrain ac angau yn ein llenyddiaeth, ac fe gaiff awdurdod penderfynol y gigfran ei gyfleu yn y gerdd ‘Her’¹⁷⁰ gan Arfon Huws, sydd eto’n defnyddio’r brain i gynrychioli’r ymwelwyr; ‘ei chrawc yn cyhoeddi / fod brain / yn barhaol.’ Drwy ddisgrifio grym diwro a swnllyd y gigfran, mae’r bardd yn llwyddo i gyfleu’r cysgod parhaol sy’n llechu dros Eryri, gan lwyddo i grynhoi’r teimlad o fod yn byw mewn cymuned sydd o dan fygythiad yn dragywydd. Mae’r cyfeiriad at ‘ruthr tymhorol’ a ‘brebwl blynyddol’ y brain yn rhoi ychydig o gysur ac yn ein hatgoffa o’r cerddi niferus eraill sy’n gweld y byd yn well wedi i’r brain – a’r ymwelwyr – ymadael. Ond ni ddêl y cysur hwnnw’n hir gan i ni ddod yn ôl unwaith eto at y gigfran ‘sy’n hongian o’r haul’ yn dragywydd, yn ein herio ac yn aros am yr amser priodol i ymosod ar ein cymunedau bregus;

Deil ynghrog uwch erwau Eryri
y gigfran a’i chrawc
yn cylchynu ein cynefin brau.

¹⁶⁷ Gw. y bedwaredd bennod, tudalen 238.

¹⁶⁸ Ymgais ‘Caer Wydion’ yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Sir Ddinbych a’r Cyffiniau, 2001* (Llandybïe: Gwasg Dinefwr ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2001), t. 5.

¹⁶⁹ Arfon Huws, ‘Y Seiat Holi’, *Llain yn Llŷn*, t. 96.

¹⁷⁰ Ibid., t. 41.

Os oes amwysedd yn y defnydd o ddelwedd y frân, nid felly'r wylan, wrth i'r beirdd gymryd cysur yn ei phresenoldeb cyfarwydd a pharhaol. 'Y Tŵr a'r Graig' oedd ffugenw ymgais fuddugol Phillipa Gibson ar gyfansoddi englyn yn dwyn y teitl 'Gwylan', gyda'r ffugenw a'r neges yn dwyn i gof gywydd hir Waldo.¹⁷¹ Cawn awgrym cryf yn y llinell agoriadol mai cyfeirio a wneir at fro sydd wedi colli ei Chymreictod, ac o gofio mai mewnfudwraig sydd wedi dysgu Cymraeg – ac wedi meistrolï'r gynghanedd – yw'r bardd, mae'r dweud yn taro tant:

Cefais heddiw ym mriw 'y mro – y balm
O weld byd digyffro
Gwylan ar graig yn gwyllo
Castell-ar-draethell dros dro.

Er holl wewyr yr erydiad ar Gymreictod y fro, mae gweld yr wylan ar y graig, delwedd gyffredin iawn, yn falm i'r bardd, a hynny oherwydd yr hyn a wêl yr wylan, sef 'castell-ar-draethell dros dro.' Mae'n debyg fod y cyfeiriad at gartref dros dro yn sôn am y tai haf, neu'r carafanau statig sy'n britho'r pentrefi arfordirol, ac mae'r bardd yn ymgysuro oherwydd mai rhywbeth tymhorol yn unig yw hyn. Mae'r englyn yn cyferbynnu rhwng y graig safadwy, sy'n arwydd o gadernid parhaol Cymreictod, a'r castell ar y tywod sy'n 'symbol o ormes nad yw'n parhau' chwedl Alan Llwyd yn ei feirniadaeth. Yr wylan ddigyffro gyffredin sydd yma'n hir-dymor ac nid bwrlwm yr ymwelwyr ar y traeth. Mae'r defnydd o'r gair 'castell' yn effeithiol iawn, gan awgrymu natur eofn a swnllyd yr ymwelwyr tymhorol sy'n meddwl eu bod yn teyrnasu ond mewn gwirionedd, does dim parhad hyd yn oed mewn castell ar dywod.

Â'r wylan yn aderyn brodorol sy'n glynu wrth ei thiriogaeth, mae Cyril Jones hefyd yn codi ei galon yn sgil ei phresenoldeb. Delwedd sy'n perthyn i'r tir yn hytrach na'r môr sydd i'w chael yn ei englyn, wrth iddo gyferbynnu rhwng dau ddarlun cyfarwydd o'r wylan ym Mhenrhyn Llŷn; y gwylanod yn poenydio ymwelwyr Abersoch, a'r gwylanod yn dilyn yr aradr ar ffermydd yr ardal:

¹⁷¹ *Barddas*, 296 (Ionawr 2008), 42. Hefyd yn ymgais ar englyn y mis 'Arfordir' yn *Barddas*, 283 (Mehefin 2005), 38.

Os bu sarnu Abersoch, - a duwiau
Dieithr yn fwrn arnoch,
Arwydd o'r byd a wyddoch
Yw gwisg wen ar y gwys goch.¹⁷²

Mae'r trosiad coeglyd o'r ymwelwyr fel 'duwiau dieithr' yn awgrymu fod y bardd yn gweld gormod o bwyslais ar y diwydiant twristiaeth. Ceir cyferbyniad trawiadol rhwng y ddau fyd, gyda'r islais iasol yn y llinell glo rhwng y coch a'r gwyn hefyd yn lled awgrymu marwolaeth ardal a'i thraddodiadau hynafol. Ond yn bennaf, drwy orffen gyda'r 'arwydd o'r byd a wyddoch' mae'r bardd, fel Phillipa Gibson, yn ceisio ein hatgoffa bod rhai pethau yn barhaol ac arhosol, ac mai ein lle ni yw diogelu'r pethau hynny a'u defnyddio fel ysgogiad i geisio gwyrddroi sefyllfa'r presennol. Ni cheir hynny'n amlycach na'r hyn a gafwyd gan Tudur Hallam yn niweddglo ei awdl deyrnged i Hywel Teifi, 'Ennill Tir' a gipiodd Gadair Eisteddfod Genedlaethol Blaenau Gwent a Blaenau'r Cymoedd yn 2010.¹⁷³ Wedi ymateb digysur y cyffyllog i broblemau Aber-arth a Chymru, fe ddefnyddir yr wylan yn gelfydd i aileirio athroniaeth gadarnhaol y gwladgarwr hoffus i geisio annog y brodor i fynd ati i ailennill y tiroedd a gollwyd:

Och! wylan, na chân, na chais
am funud ddim a fynnaiss ...

'... O! Gaer glud, agor y glwyd
a chana'r gân na chanwyd.
Bydd waith dy iaith, bydd o'th dŷ,
bydd folwr, bydd ddyfalu.
O! dwg at dy gymdogion
lwydd ein hiaith y flwyddyn hon ...'¹⁷⁴

¹⁷² *Barddas*, 296 (Ionawr 2008), 42. Un o'r buddugol ar englyn y mis.

¹⁷³ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Blaenau Gwent a Blaenau'r Cymoedd 2010* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2010), tt. 18-23.

¹⁷⁴ *Ibid.*, tt. 22-3.

Rhan 3: Tywydd a Thymhorau **'Os na ddaw yr haf i Dresaithe ...'**

1. 'Ni welir bod y gaeaf yma'n hir ...'

Mae'n anochel fod unrhyw symboliaeth natur yn y farddoniaeth yn tynnu'n drwm ar nodweddion y tywydd a'r tymhorau, fel y gwelwyd eisoes wrth drafod gwewyr y planhigion. Mae'r tywydd a'r tymhorau wedi eu defnyddio gan feirdd i gyfleu eu teimladau a'u hofnau ar hyd y canrifoedd, gyda'r cyferbyniad rhwng eithafion haf a gaeaf yn ganolog i'r weledigaeth.¹⁷⁵ Ers cyfnod Beirdd yr Uchelwyr, mae nodweddion garw'r tywydd wedi dod i adlewyrchu galar dynol, gydag oerni'r haul, dyfodiad niwl a thywyllwch, gwynt oer a glaw blin wedi dod yn symbolau gweladwy o anobaith bywyd.

Un o'r delweddau amlycaf yn y farddoniaeth dan sylw yw defnyddio machlud haul a phresenoldeb y thywyllwch prudd fel symbol o ddiflaniad yr iaith a thranc y cymunedau. Gellid tybio fod y paradocs rhwng goleuni a thywyllwch yn un o'r prif ddelweddau mewn barddoniaeth Gymraeg, gyda'r fformiwla allweddol 'ys tywyll heno' wedi ei ddefnyddio ers Stafell Gynddylan i gyfleu hiraeth ac anobaith. A thynnu ar yr holl hanes ac arwyddocâd sy'n perthyn i'r nos mae Meirion MacIntyre Huws, wrth ein rhybuddio yn englyn agoriadol ei awdl 'Gwawr'¹⁷⁶ o dynged ein cenedl wedi machlud y Gymraeg:

Heulwen er trengi filwaith, - ailgynnir
yn blygeiniol berffaith;
un wahanol yw'n heniaith,
ni huna hon ond un waith.

Yr iaith yw craidd a sylfaen ein cymunedau, a thrwyddi mae holl obeithion a phryderon y bardd ar gyfer y dyfodol. Er mai awdl o foliant i genhedlaeth ifanc tref Caernarfon yw

¹⁷⁵ Huw Meirion Edwards, *'Dafydd ap Gwilym.net: Y Cyd-destun Llenyddol'*, (Prifysgol Abertawe, 2007), t. 14. Gw. <http://www.dafyddapgwilym.net/docs/Y%20Cyd-destun%20Llenyddol.pdf> (Cyrcwyd Mehefin 2014).

¹⁷⁶ Meirion MacIntyre Huws, *Y Llong Wen a Cherddi Eraill*, tt. 11-17.

prif destun ‘Gwawr’, mae Mei Mac ei hun wedi datgan ei fod yn ceisio gwneud mwy na hynny. Drwy ei ddelweddu afieithus a’i rythmau carlamus mae’n ceisio deffro pobl i’r problemau sy’n dechrau gwenwyno un o drefi Cymreicaf Cymru, fel sawl tref arall: ‘Dydi lot o bobol Caernarfon ddim yn ystyried bod yna broblem efo’r mewnlifiad na dim. Dwi’n gobeithio wneith yr awdl helpu iddyn nhw gymryd sylw.’¹⁷⁷ Fel y noda R. Arwel Jones yn ei ragair i *Cerddi Arfon*:

Hon yw un o’r ardaloedd prin hynny ble mae’r Gymraeg yn braff a chydnerth yn yr ardaloedd gwledig a threfol fel ei gilydd. Dyma un o ffynhonnau’r Gymraeg: o’i cholli fan hyn fe fydd sychder fan draw. Ond erbyn hyn mae’r bygythiad i’r iaith yr un mor argyfyngus yma ag ydyw yng ngweddill Cymru ...¹⁷⁸

Cyfaddefodd Mei Mac ei hun ei fod wedi bod yn ddall unwaith i sefyllfa’r iaith, a does dim dwywaith fod esgyll englyn agoriadol ei awdl yn dangos prif bryder y bardd, pryder sydd wedi ei adlewyrchu mewn cerddi niferus er 1993. Wrth gwrs, er mai Caernarfon yn ddi-os yw sbardun a lleoliad nifer o gerddi Mei Mac, mae’r geiriau yr un mor wir am sawl tref, pentref a chymuned arall yng Nghymru. Er yr holl gymariaethau rhwng machlud haul a machlud iaith, mae Mei Mac yn llwyddo mewn deg sill ar hugain i ddangos nad tebyg yw eu tynged wedi’r cwbl. Mae’r bardd yn aros yn y tywyllwch ar gyfer cymal agoriadol yr awdl, gan ein tywys yn ‘heno’r hwyr’ i waliau’r castell i gyfarfod â’r ‘hen ŵr a’r llanc a wnâi’r llun.’ Gyda’r nos yn cyfleu anobaith ac unigrwydd, mae’r disgrifiadau tyner o’r hen ŵr sy’n dod i ddiwedd ei oes yn drosiadol drist o sefyllfa’r iaith:

Ger y gaer, lle gwawriai gynt
ddyddiau heb ddiwedd ynddynt,
un ydoedd â’r cysgodion
a’i ffawd yn fyrrach na’i ffon;
ei ddoe aur yn wybren ddu
a’i heulwen wedi pylu.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Dienw, ‘Camp y Cofi’, *Golwg*, cyf. 5, rhif. 48 (12 Awst 1993), 29.

¹⁷⁸ R. Arwel Jones (gol.), *Cerddi Arfon*, Cyfres Cerddi Fan Hyn (Llandysul, 2005), t. xi.

¹⁷⁹ Meirion MacIntyre Huws, *Y Llong Wen a Cherddi Eraill*, t. 12.

Mae dyfais yr henwr yn un o'r delweddau mwyaf cyffredin yng ngherddi'r cyfnod i gyfleu marwolaeth y Gymraeg a thranc y bywyd cymdeithasol, fel y gwelwyd eisoes yn awdl Gruffudd Antur i'r 'Tonnau'. Mae hen ŵr Mei Mac yn hiraethu am y 'ddoe aur' cyn i 'ddihirodd' a 'gwehilion' gymylu'r bywyd cyfarwydd o'i amgylch. Ond wrth gwrs, fel y gwyddom, mae 'nos a dydd' ar lannau'r Fenai y noson honno, gyda'r bardd yn gwrthgyferbynnu'n glyfar rhwng goleuni dwy genhedlaeth i atgyfnerthu ei brif neges.

Defnyddio'r haul i gyfleu'r un neges ag englyn agoriadol Mei Mac mae englyn cywaith tîm y Deheubarth ar y testun 'Pacio' yn ymryson Eisteddfod Wyddgrug 2007, ond yn gwneud hynny gyda delwedd hollol unigryw:

Gwylio'n hiaith o'r glaw a wnaif yn hel pac
am haul pell, ac ofnaf
na ddaw â'i ches tro nesa
yn ei hôl o'i gwyliau haf.¹⁸⁰

Dyma englyn sy'n gweithio'n fedrus ar ddwy lefel, wrth i'r glaw trosiadol yng Nghymru wthio'r iaith a'i siaradwyr i ffwrdd. Ar hyn o bryd, mae'r iaith yn cilio o'r wlad weithiau ond bob amser yn dychwelyd yn hwyr neu'n hwyrach. Gellid cysylltu hyn â chwpled paradocsiaidd Ceri Wyn yn niwedd glo ei gywydd 'Hen Ŵr y Môr' wrth iddo ddefnyddio trai y môr fel alegori o'r iaith sydd fel petai'n encilio o'r tir, ond eto bob amser i'w chlywed yn rhywle: 'Hon yw iaith y môr a wna / fynd ymaith heb fynd o'ma ...'¹⁸¹ Ond pryder yr englyn uchod yw nad dyma fydd y sefyllfa cyn bo hir, gyda nerth y glaw a'i storm y tro nesaf yn ddigon i ddychryn a threchu'r iaith am byth. Fe adlewyrcha ofnau'r bardd sefyllfa fregus y Cymry, wrth i ni orfod poeni'n dragywydd pryd fydd y tro nesaf tyngedfennol hwnnw. Ar lefel arall, mae'r englyn yn ein hatgoffa'n syth o'r holl ymwelwyr a ddaw i Gymru ar eu gwyliau, gan benderfynu peidio â mynd adref. Fel y gwyddom, mae'r mewnfudwyr hyn yn chwarae rhan allweddol yn penderfynu a ddaw'r Gymraeg 'yn ei hôl o'i gwyliau haf' neu beidio.

¹⁸⁰ *Barddas*, 294 (Awst/Medi/Hydref 2007), 45.

¹⁸¹ Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, t. 2.

Os yw'r paradocs rhwng y dydd a'r nos a rhwng tywyllwch a'r goleuni wedi britho ein barddoniaeth ar hyd y canrifoedd, gellid dweud bod yr un peth yn wir am y defnydd gwrthgyferbyniol o oerfel a gwres a rhwng tymor y gaeaf a thymor yr haf. Un gaeaf hir a rhewllyd fu'r wythdegau i'r Cymry Cymraeg, ac mae'r delweddau gerwin oedd yn nodweddiadol o farddoniaeth y degawd yn parhau i gael eu defnyddio'n helaeth gan feirdd y cyfnod diweddar fel modd iasol i ddangos y dirywiad pellach. Gyda'r gaeaf yn symbol cryf o farwolaeth, o anobaith ac o freuder bywyd, mae'r beirdd yn barod i fynegi ei bod hi'n aeaf yn barhaol ar ein cymunedau traddodiadol erbyn heddiw, gydag oerni, llwydni a gwywiad yn bresenoldeb rheolaidd yn y cerddi. 'Ni welir bod y gaeaf yma'n hir', meddai Mei Mac yn 'O'r uchder hwn'¹⁸² ac fe ddaeth yr 'hin' i 'aeafu'r hen gynefin', chwedl un o ymgeiswyr cystadleuaeth englyn y mis yn *Barddas* ym mis Mawrth 1999.¹⁸³ Nid yw gwres byrhoedlog haul yr haf yn cynnig unrhyw gysur bellach, fel y gwelwn gan un o englynwyr y dydd yn Eisteddfod Tyddewi 2002 ar y testun 'Solfach':

Lle cymen i hamddena ar y Sul
Am ryw saib, ond cofia,
Er yr haul, er gwres yr ha',
Mae yn oer, mae yn eira.¹⁸⁴

Nid englyn am Solfach yn unig a geir yma, wrth i realiti sefyllfa pentrefi gwledig Cymru wrthgyferbynnu gyda'r haul llechwraidd. Mae'r un neges i'w chael gan Myrddin ap Dafydd yn ei gerdd 'Waliau cerrig' wrth iddo bortreadu'r tristwch o weld hen bentref ei Daid, Ro-wen yn Nyffryn Conwy, yn troi'n 'bentref ymddeol, pentref i fynd iddo am jam a hufen ar bnawn Sul ...'¹⁸⁵ Gellid gweld dylanwad awdlau'r wythdegau ar y delweddu ym mhaladr yr englyn uchod, megis awdl fuddugol Idris Reynolds yn 1989, 'Y Daith', sy'n defnyddio'r tymhorau, a'r eira yn benodol i'n rhybuddio ynghylch difodiant yr iaith

¹⁸² Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, t. 14.

¹⁸³ *Barddas*, 251 (Mawrth/Ebrill 1999), 40. Englyn y mis: Ymgais 'Gwin Olaf yr Haf'.

¹⁸⁴ *Barddas*, 269 (Medi/Hydref/Tachwedd 2002), 31.

¹⁸⁵ Myrddin ap Dafydd, *Cadw Gŵyl*, t. 65.

Gymraeg a'r cymunedau uniaith: '... Mae yr heth dros gwm a rhos / A'r hen eira yn aros.'¹⁸⁶

Y pegynnu hwn rhwng yr haf a'r gaeaf yw un o ddelweddau Gruffudd Antur yn ei awdl grefftus 'Cylchoedd'¹⁸⁷ a gipiodd Gadair Eisteddfod yr Urdd Eryri yn 2012:

Ond bydd, am bob hirddydd haf,
ddarn newydd o'r hen aeaf;
bydd dolennau'n henwau ni
yn araf, araf dorri,
a rhy eiddil i'r freuddwyd
ydy'r llais o'r pellter llwyd.

Gyda 2012 yn nodi hanner can mlynedd ers traddodi darlith 'Tynged yr Iaith', mae Gruffudd Antur yn perthnasu her a delfryd y ddarlith i'w fywyd yntau fel myfyriwr yn Aberystwyth, ac i fywyd yng Nghymru heddiw mewn tri chaniad; cylchoedd cenedl, cylchoedd coleg a chylchoedd bro. Mae'n gweld geiriau Saunders Lewis yr un mor berthnasol i Gymru heddiw, gan fod y gaeaf hwnnw yn bygwth o'r newydd erbyn hyn. Mae'r bardd yn pendilio rhwng iwtopia ei fywyd fel myfyriwr a dadrith y sefyllfa y tu allan i gylch diddos Aberystwyth wrth iddo sylweddoli mai rhywbeth dros dro yn unig yw'r gymdeithas glòs a geir yno. Digalonna'r bardd wrth ddisgrifio'r sefyllfa yn y cymunedau ar lawr gwlad, gan ddyheu am 'freuddwyd gynnil' o'r newydd i'n harwain o'r tywyllwch presennol 'gan fod cartre'n ddyhead / ac atgo' bro yn barhad.' Y cymunedau Cymraeg naturiol sy'n bodoli mewn ardaloedd fel Eryri sy'n bwysig o ran dyfodol yr iaith, yn ôl Gruffudd Antur, a thrwy ddifetha'r cnewyllyn hwnnw mae colli cenedl gyfan.¹⁸⁸ Meddai'r bardd:

¹⁸⁶ Idris Reynolds, *Ar lan y môr* (Llandysul, 1994), t. 7.

¹⁸⁷ Gw. *Doniau Disglair: Eisteddfod yr Urdd Eryri 2012*, (Urdd Gobaith Cymru, 2012), tt. 11-13.

¹⁸⁸ Cyfweiliad fideo ar Golwg360, 'Darlith Saunders yn ysbrydoli Gruffudd Antur i greu 'Cylchoedd'' (7 Mehefin 2010), gw. <http://www.golwg360.com/celfyddydau/eisteddfodau/75468-gruffudd-antur-yn-creu-cylchoedd-a-chael-cadair-yr-urdd> (Cyrchwyd Ionawr 2014).

Fy uchelgais bellach yw gwireddu'r freuddwyd a geir yn y trydydd caniad, sef cael dychwelyd ar ôl dyddiau iwtopaidd addysg Brifysgol i fyw mewn cymuned lle mae'r Gymraeg yn gyfrwng bywyd beunyddiol.¹⁸⁹

Ond fel y gŵyr y bardd ifanc 'breuddwyd heb wawr iddi' yw'r delfryd hwn ar hyn o bryd, gan fod gerwinder y gaeaf yn erydu'r cymunedau fesul un. Mae hi erbyn hyn yn aeaf ar gymdeithas hefyd a gwres yr hen gymdogaeth wedi oeri, fel y gwelwyd eisoes gyda'r englynion am sgwâr y pentref.¹⁹⁰ Lle bu unwaith gymunedau bywiog a gweithgar, mae'r beirdd yn gwrthgyferbynnu rhwng y cynhesrwydd a fu ac oerni'r math newydd o gymdeithas sy'n bodoli yno bellach. 'Mae bri yr hen gwmniäeth a iasau / Cynhesaf cymdogaeth / Yn rhan o we'r hyn a aeth ...'¹⁹¹ meddai ymgais 'Newid Ddaeth' ar englyn y mis ar y testun 'Pentan', tra bod Emyr Lewis yn defnyddio ffurfiau llenyddol yn gynnill ac awgrymog i ddelweddu'r dirywiad yn y bywiogrwydd cymdeithasol:

Mae un lle bu cymuned, - dilewyd
Chwedleua a baled:
Nid yw ymson cyn sionced:
Mynd yn llai mae'n hyd a'n lled.¹⁹²

Mae'r esgyll yn ein hatgoffa unwaith eto o arafwch a musgrellni afrosgo'r hen ŵr yn awdl Mei Mac, wrth i'r bardd bortreadu unigrwydd y gymdeithas a diffyg sioncrwydd yr iaith. Mae'r boblogaeth yn newid a'r siaradwyr Cymraeg yn lleihau, wrth i'r cyfleoedd i gymdeithasu yn yr iaith brinhau. Anodd yw hi i unigolyn gymdeithasu ar ei ben ei hun, ac fel y gwyddom, mae'n rhaid wrth iaith gymunedol fyw i oroesi.¹⁹³

Fel y mae Emyr Lewis yn tynnu ar ddiflaniad y baledi a'r chwedlau i ddifrifoli'r gwacter a'r distawrwydd a geid bellach, fe ddefnyddia'r beirdd ddiflaniad arferion a

¹⁸⁹ Gruffudd Antur, a ddyfynnwyd yn Adam Jones, 'Cenwch wrogaeth i Gadair y Bardd', *Yr Heriwr : Papur Cymraeg Myfyrwyr Aberystwyth*, 1, 8 Awst 2012, t. 6. Gw.
http://issuu.com/yrheriwraber/docs/yr_heriwr_rhifyn_blasu (Cyrcwyd Ionawr 2014).

¹⁹⁰ Gw. tudalennau 164-7.

¹⁹¹ *Barddas*, 275 (Rhagfyr/Ionawr 2003/2004), 39. Englyn y mis: Ymgais 'Newid Ddaeth'.

¹⁹² *Barddas*, 259 (Medi/Hydref/Tachwedd 2000), 45.

¹⁹³ Mae Hywel Jones yn trafod y modd y caiff siaradwyr Cymraeg eu hynysu oddi wrth siaradwyr eraill yn *Darlun ystadegol o sefyllfa'r Gymraeg*, t. 55.

thraddodiadau cymdeithasol a gysylltir â'r gwahanol dymhorau er mwyn adlewyrchu dirywiad diymwad ein cymunedau. Un o'r prif ddelweddau a ddefnyddir yw diflaniad yr arfer o gasglu calennig ar ddechrau'r flwyddyn, fel y gwna Tudur Hallam ar gychwyn ei awdl foliant i Hywel Teifi, 'Ennill Tir':

'Ddaw 'na neb? 'Fyn 'na neb 'nawr
galennig ddygwyl lonawr?

...

'S neb 'lan? Nac oes neb 'leni.
'Fyn 'na neb ofyn i ni
euro'i law ar ŵyl a oedd
ddoe'n bennill, heddiw'n bunnoedd.
'Ddaw 'na neb. 'Fyn 'na neb 'nawr
galennig o law lonawr.¹⁹⁴

Egyr yr awdl gyda llais yr hen Gymro, brodor o Landdewi, Aber-arth, yn hiraethu am y dyddiau gynt, ac yn galaru ar ôl yr hen draddodiad o hel calennig, un o'n traddodiadau unigryw ni fel Cymry. Caiff gwacter y Calan ei wrthgyferbynnu'n rymus gydag atgofion yr hen bentrefwr o gynhesrwydd cymdeithasol y dyddiau a fu, wrth i'r plant redeg o ddrws i ddrws yn dymuno llwyddiant ac iechyd i'r teulu am y flwyddyn ganlynol: '... pob dyn, pob un a'i bill / a gâi geiniog, ac ennill.' Ond mae bwrlwm y plant wedi cilio o'r pentref bellach, a'r hen draddodiadau, fel y Gymraeg ei hunan, yn prysur ddiflannu o'r tir.¹⁹⁵ 'Yn Aber-arth, do bu 'rio'd / galennig, fel gwylanod' meddai Tudur Hallam, gan ddefnyddio'r wylan barhaol fel symbol o'r gymdeithas a gollwyd, ac fe ymhelaetha Wyn Owens ar ddelwedd estynedig yr adar i gyfleu diflaniad yr hen arfer:

Eleni i hel calennig
Ni ddaeth ond un neu ddau;
Lle gynt bu haid, ychydig
Sydd heddiw yn parhau.

¹⁹⁴ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Blaenau Gwent a Blaenau'r Cymoedd* 2010, t. 18.

¹⁹⁵ Beirniadaeth Idris Reynolds yn *ibid.*, t. 17.

Mae'r byd yn angharedig
A'r adar yn prinhaus.¹⁹⁶

Perthynai'r gerdd i'r corff helaeth o gerddi a drafodwyd eisoes sy'n defnyddio diflaniad yr adar brodorol fel alegori o ddiflaniad y Cymry, ac fe adlewyrcha thema fawr barddoniaeth Wyn Owens wrth iddo hiraethu am arferion 'Slawer Dydd'¹⁹⁷ yn Sir Benfro. Fel bardd ac artist a ddaeth yn ôl i fro ei febyd yn syth ar ôl graddio o'r Coleg yn Llundain, prif bwnc canu Wyn Owens yw'r ffordd y mae Mynachlog Ddu, ei bentref genedigol wedi newid a dirywio hyd heddiw:

Ryw 30% o Gymry sy'n byw yma erbyn hyn. R'ych chi'n ei deimlo fe, chi'n byw y peth, yn gweld yr ardal wedi newid dros y 30 mlynedd diwetha'. Nid yr un lle yw e o ran pobol.¹⁹⁸

Does dim syndod, meddai Wyn Owens yn y gerdd, na chlywn sŵn canu iach y calennig, gan nad oes yno gymdeithas sy'n gallu gwerthfawrogi a deall y traddodiadau cynhenid yn bodoli bellach. Gellir cysylltu hyn â geiriau craffog Dylan Iorwerth wrth iddo drafod 'dameg yr adar bach':

Mae yna sawl cog o fath gwahanol yn yr ardal erbyn hyn ac mae angen mwy nag ambell bolisi a phwt o gynllun i arbed yr adar brodorol a'u cân – mae angen gwneud yn siwr fod eu cynefin cyfan yn iawn.¹⁹⁹

Heb gyfleoedd yn y gymuned i'r Cymry ifanc gael swyddi a phrynu tai, prinhaus fwy byth fydd cân yr adar man. Yng nghyfnod plentyndod y bardd, roedd sail gymunedol gref y gymuned yn ddigon i 'drechu'r iâ' a sŵn y Gymraeg yn ddigon uchel i ddal ei thir uwchlaw unrhyw fygythiad estron. Ond bellach, mae cân y Cymry Cymraeg wedi ei thewi mewn mwy nag un ffordd, a thlodi diwylliannol sy'n nodweddu'r pentref erbyn hyn, fel y portreada Phillipa Gibson yn wych yn yr englyn a ddaeth i'r brig yng nghystadleuaeth

¹⁹⁶ Wyn Owens, 'Calennig', *Y Patshyn Glas* (Cyhoeddiadau Barddas, 2005), t. 62.

¹⁹⁷ Ibid., 'Slawer Dydd', t. 41.

¹⁹⁸ Wyn Owens, a ddyfynnwyd yn Non Tudur, 'Un fro ar ddwy ganfas', *Golwg*, cyf. 17, rhif. 45 (21 Gorffennaf 2005), 18.

¹⁹⁹ Dylan Iorwerth, 'Dameg yr adar bach', *Nabod y Teip*, t. 65.

englyn y mis yn *Barddas* yn ystod 2007 ar y testun ‘Hel Calennig’. Mae’r defnydd eironig o’r ymadrodd ‘canu’n iach’ yn y llinell glo yn iasol:

Hel unig sydd eleni, am i gân
Am geiniog ddistewi
Ers i ’nabod a thlodi
Ganu’n iach i’n rhiniog ni.²⁰⁰

Daeth englyn gan Eirwyn Williams yn gyd-fuddugol yn yr un gystadleuaeth, ac mae’n werth ei ddyfynnu’n llawn:

Estyn pishyn ’whech i’r fechan – a gweld
ei gwên fochgoch, lydan;
rhannu mwy nag arian mân
oedd cael a rhoi Ddydd Calan.²⁰¹

Mae’r cywair tafodieithol yn y llinell gyntaf yn mynd â ni’n syth i galon y cymunedau traddodiadol lle’r oedd arferion fel y calennig yn cyfleu’r pwysigrwydd o drosglwyddo’r etifeddiaeth a’r traddodiadau lleol i’r genhedlaeth nesaf. Ond mae’r defnydd o’r darn arian “whech’ yn tanlinellu’n syth fod yr arfer, fel yr arian, wedi diflannu erbyn heddiw, gyda’r ferf yn y ffurf orffennol yn y llinell glo yn atgyfnerthu’r gwacter. Ceir delwedd gyffelyb yn yr englyn ‘Cyfoeth’ gan Dafydd Williams, sydd hefyd yn defnyddio’r arian sydd wedi hen ddiflannu o gylchrediad fel trosiad trawiadol o’r Gymraeg sy’n prysur ddiflannu o’n cymunedau:

Dygwyd o’n drôr drysorau – yn rhy rwydd,
Yn rôl ac yn sylltau,
Hawlio’r celc gan lwyr wacáu
Hon o’i haur a’r hen eiriau.²⁰²

²⁰⁰ *Barddas*, 291 (Chwefror/Mawrth 2007), 44.

²⁰¹ Ibid.

²⁰² *Barddas*, 316 (Eisteddfod 2012), 26.

Mae amrywiaeth yr alegoriau a'r delweddau a ddefnyddir gan y beirdd i gyfleu diflaniad yr iaith yn dangos gwreiddioldeb a dychymyg o'r radd flaenaf, fel y gwelwn gan Mari George yn ei dilyniant o gerddi 'Ynys' a ddaeth yn agos i'r brig yng nghystadleuaeth y Goron yn Eisteddfod Genedlaethol Bro Morgannwg 2012.²⁰³ 'Mae hi wrthi'n marw ...' yw'r disgrifiad o'r iaith yn llinell agoriadol y gerdd 'Cymuned', gyda'r gair 'wrthi' yn ein hanesmwytho o'r cychwyn. Dyma air sy'n 'cyfleu'r ymdrech i'w hachub tra'n gwybod ei bod yn colli'r dydd' chwedl Cyril Jones yn ei feirniadaeth.²⁰⁴ Fe ddefnyddia'r bardd y syniad syml o weld yr iaith yn colli gafael ar y pethau bychain, pethau sydd heb ddeddf na pholisi i'w gwarchod, fel yr arwydd cyntaf o'r dirywiad annatod:

Mae pethau yn rhy fawr iddi.
Dresel a gwely a chloc, brwsh a chrib a llunie
a jwg a basin a iâr yn wag o wye. Papure
losiyn o glecs. Papure Bro. Croeseirie.

Drwy'r dilyniant, caiff yr iaith ei phersonoli fel cariad sy'n mynd a dod o fywyd rhywun gyda defnydd o ddelwedd ffres a newydd i ddangos dadfeiliad yr iaith a'r gymdeithas. Meddylier am y disgrifiad gafaelgar canlynol yn y gerdd agoriadol 'Menyg garddio' sy'n cyferbynnu rhwng y brodorion a'r cymdogion newydd:

... a miwsig 'Coronation Street'
yn wylo
i lawr y stryd.

Ein tŷ ni yn gweiddi'i Gymreictod
drwy'r ffenestri
fel nodau piano
a neb yn dilyn
y diwn.

²⁰³ Mari George, 'Ynys'. Mae'r dilyniant llawn wedi ei gyhoeddi ar wefan Barddas, gw. http://www.barddas.com/barddas/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=12&Itemid=66 (Cyrchwyd Gorffennaf 2013).

²⁰⁴ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Bro Morgannwg 2012*, t. 40.

Defnyddio sŵn i gyferbynnu rhwng y 'ni' a'r 'nhw' mae Eifion Lloyd Jones yn ei gerdd 'Ofn' hefyd, a hynny unwaith eto mewn delwedd hollol syml a dealladwy:

... a 'dydi ci newydd Tŷ Capel
ddim yn cyfarth
yn Gymraeg.²⁰⁵

Y newid byd a wêl y bardd yn ei bentref yn Sir Ddinbych yn y flwyddyn 2000 yw cefndir y gerdd, wrth iddo wrthgyferbynnu rhwng y bobl sydd wedi gadael, 'etifeddion muriau carreg / y Gymru uniaith Gymraeg' a'r mewnfudwyr sydd wedi symud i mewn i'r ardal, gan fynd ati'n syth i newid ac addasu'r hen gartrefi. Mae'r llinell agoriadol, 'Fel Carneddog gynt, / maen nhw'n mynd ...' yn dwysáu'r sefyllfa'n syth, wrth i ni gael ein hatgoffa o hanes trist Richard Griffith, ac wrth gwrs, ein hatgoffa o un o luniau mwyaf trawiadol a chofiadwy Geoff Charles o Carneddog a'i wraig Catrin yn 'edrych dros y brynau pell' cyn gorfod mudo i ganolbarth Lloegr at eu mab hynaf.²⁰⁶ Mae'r llun hwnnw, a hanes Carneddog, wedi dod yn symbol o ddiwedd cyfnod yn hanes Cymru wedi'r Ail Ryfel Byd, ac mae'r bardd yn tynnu ar yr holl emosiwn i gyfleu ei bod hi'n ddiwedd cyfnod arall ar ein hiaith a'n cymunedau gwledig erbyn hyn, a hynny, yn eironig, ar ddechrau milflwydd newydd.²⁰⁷

Mae'r cyfeiriad at Carneddog a'i genhedlaeth hefyd yn fodd o gryfhau'r gwahaniaeth rhwng y math o Gymry a fu'n byw yn ein cymunedau unwaith o'i gymharu â'r bobl sy'n byw yma bellach. Pobl o anian ac osgo gwahanol, fel y disgrifia Arfon Huws yn ei gerdd 'Diarddel', wrth sôn am y profiad o ddod wyneb yn wyneb â mewnfudwr neu ymwelwr ar ei daith foreol:

²⁰⁵ Gw. Gerallt Lloyd Owen (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd* 11, t. 41.

²⁰⁶ Llun Geoff Charles ar dudalen flaen *Y Cymro* ym Medi 1945, gyda'r llinell o emyn Pantycelyn, 'Rwy'n edrych dros y brynau pell' fel pennawd.

²⁰⁷ Gw. Bleddyn Owen Huws, 'Y Ddau Garneddi: Golwg ar rai o lythyrau olaf Carneddog', *Llên Cymru*, 24 (2001), 149-58, yn enwedig 156-8.

Synhwyraf nad yw gogwydd ei gam
na siâp ei ben
yn perthyn i'r parthau hyn.²⁰⁸

Ac mewn cywydd gan un arall o feirdd gwlad Penrhyn Llŷn, Gareth Neigwl, y cawn ddisgrifiad dirdynol o realiti byw mewn cymdeithas wledig heddiw:

Nhw â'u hiaith, ac ni wŷr neb
Eu hanes hwnt i'r wyneb.
Aeth ddoe â'i gymdogaeth dda,
A'n heisiau o'r drws nesa.²⁰⁹

Mae ymwybyddiaeth gref o berthyn yn thema amlwg ym marddoniaeth Gareth Neigwl, ac fe ddefnyddia'r gynghanedd yn effeithiol i roi mynegiant i'w feddyliau a'i deimladau yn sgil effaith y mewnfudo a'r allfudo ar fân gymdogaethau Cymraeg Llŷn. Fe fynega Robat Gruffudd yr un pryderon am Dal-y-bont, gyda'i gerdd ysgafn 'Dei Ritsh a Chefngweiriog'²¹⁰ yn cyfleu gwacter y cymdeithasu yn nhafarndai y pentref. Ni all y bardd ddeall pam y mae pethau wedi newid mor sydyn, gan gwestiynu presenoldeb y tawelwch mawr sydd wedi ymgripio dros y gymuned:

Dei Ritsh a Chefngweiriog
Hyw Bryngwyn a John Bala
Gwesyn a'r ddau goedwigwr:
ble'r aethoch chi mor smala?

Mae Robat Gruffudd, fel Ceri Wyn yn ei gerdd 'Cawod',²¹¹ yn defnyddio papur newydd y *Sun* a synau anghyfarwydd y teledu i gyfleu'r dieithrwyd sy'n llenwi'r bar – a'r pentref erbyn hyn. Mae'r brodorion, y 'ffyddlon ddiagoniaid' wedi mynd a'r 'croeso cynnes, / yr hwyl a'r tynnu coes' wedi diflannu gyda hwy. Mae yma deyrnged i gymuned arbennig, cyn gorffen gyda'r cwestiwn pwysicaf:

²⁰⁸ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn*, t. 56.

²⁰⁹ Gareth Neigwl, 'Cymdogion', *Ar y Tir Mawr* (Llanrwst, 2013), t. 50.

²¹⁰ Robat Gruffudd, *A Gymri di Gymru?* (Talybont, 2009), t. 35.

²¹¹ Gw. Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, t. 10. Trafodaeth ar y gerdd yn nhudalen 190 isod.

i ble, "mae'n fore eto"
i ble, "anghofia'r wraig"
ble'r aeth y Glân Geriwbiaid?
ble'r aeth yr iaith Gymraeg?

2. 'Mae o hyd ei storom wâr ...'

Delwedd sy'n mynd law yn llaw â thonnau gormesol y llanw a drafodwyd yn y bennod gyntaf yw natur fygythiol y storm, gyda drycin y gwynt a'r glaw hefyd yn chwarae rhan drosiadol yn nisgrifiadau'r beirdd. 'Yn brudd iawn trwy'u hoes bu'n beirdd yn trosi'r / Dynged a gawsom yn storm yn ffromi,' meddai Ifan Prys yn awdl fuddugol Cadair Eisteddfod yr Urdd 2002,²¹² wrth iddo yntau hefyd ddefnyddio'r testun i'r un pwrpas. Yr erydu ar y Gymraeg a'r ffordd o fyw ym Mhenrhyn Llŷn yw cynnwys yr awdl, a hynny yn ystod cyfnod y mudiad Cymuned ym mlynnyddoedd cyntaf yr ugeinfed ganrif. Yr union argyfwng hwn yw'r storm yn agoriad dramatig y gerdd:

Ym Mhen Llŷn mae'n hyll heno;
Taran fel drymiau'n taro,
Dwrn y glaw fel darnau glo.

Ynfydrwydd dros Garn Fadryn
A miloedd o fellt melyn
Yn rhyw fflach o lach ar Llŷn.

Trwy hanes bu taranau
A'u sŵn cas fel drysau'n cau
Wastad yno'n ein clustiau.

Drwy gyfrwng y cymariaethau a'r trosiadau pwerus, fe lwydda'r bardd i ddelweddu'r frwydr galed sydd wedi wynebu cymunedau Llŷn dros y degawdau diwethaf, nes arwain

²¹² Gw. *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Caerdydd a'r Fro 2002* (Urdd Gobaith Cymru, 2002), t. 57-60. Dyfyniad yn t. 57.

at 'gilio iaith hanes gwlad / yn lafa y mewnlifiad.' Mae'r syniad o rym dinistriol y storm yn herio'r cymunedau yn syniad sydd wedi gafeael mewn sawl bardd, gydag englyn gan Norman Closs Parry yn portreadu'r '[c]orwynt / A'i churo a'i thonnau'n / Niweidio'r cymunedau / Â'i brath drwy bob bywyd brau.'²¹³ Fe drosir yn aml y gwynt bygythiol fel y 'dwyreinwynt', gyda'r beirdd yn cyplysu'r bygythiad a ddaw gan fewnfudwyr o ochr draw i Glawdd Offa gyda delwedd o fileindra gwynt y dwyrain. 'Am i acen fain dwyreinwynt dorri / Eu tir oddi wrthynt'²¹⁴ meddai Hywel Griffiths yn ei englyn i Epynt, tra bod Wyn Owens hefyd yn defnyddio'r gwynt trosiadol i fynegi ei bryderon yn awdl fuddugol Cadair Gŵyl Fawr Aberteifi 2003:

Ofnaf pan fo'r gaeaf yn chwythu gwae
A'r dwyreinwynt ar ei hynt yn hawntio
'Rhen aelwyd ...'²¹⁵

Mae sawl enw a choel ar y gwynt deifiol hwn mewn gwahanol ardaloedd o Gymru, gyda Twm Elias yn nodi detholiad cyfoethog yn ei gyfrol *Am y Tywydd*.²¹⁶ Mae'r disgrifiadau canlynol o'r rai o'r coelion ynghylch gwynt y dwyrain ar lawr gwlad yn cryfhau'r defnydd trosiadol gan y beirdd:

'Dyma wynt sy'n newid bron bob awr; dyma pam ei fod yn wynt mor beryglus ...'
'Pob beth o chwithig - am y daw ag oerni eithriadol yn y gaeaf a sychder yn yr haf ...' (Maldwyn)
'Ma' gwynt y dwyrain yn deifio'r cwawl. Cyfeiriad at fileindra gwynt y dwyrain yn y gwanwyn wrth iddo ddifa'r borfa ...'
'Gwynt rhech – gwynt o'r dwyrain fydd ddim yn para'n hir ond yn gwneud llawer o ddifrod ar doeau' (Ardudwy, Blaenau Ffestiniog)²¹⁷

O droi'n ôl at awdl Ifan Prys, mae'r bardd yn pwysleisio nad storm arferol sy'n corddi o'i amgylch, gan nad oes olion o'r gwynt na'r glaw na thonnau gwyllt y môr erbyn hyn. Yn

²¹³ '2005 (a aeth heibio)', *Barddas*, 286 (Chwefror/Mawrth 2006), 14.

²¹⁴ 'Epynt', *Barddas*, 274 (Medi/Hydref/Tachwedd 2003), 35.

²¹⁵ Wyn Owens, 'Adfail', *Y Patshyn Glas*, t. 82.

²¹⁶ Twm Elias, *Am y Tywydd: Dywediadau, rhigymau a choelion* (Llanrwst, 2008), tt. 230-1.

²¹⁷ Ibid.

hytrach, storm gyfrwys yr haf sy'n casglu'n araf, gyda'r gwrthgyferbyniad effeithiol rhwng y tymhorau yn dwysáu'r ddelwedd. Fel y noda Rhys Iorwerth yn ei englyn, mae'r storm yma'n mudferwi'n aml heb i ni sylweddoli:

Hel môr o haul y mae'r heli, a neb
yno i'w weld yn sylwi
yng ngwres y tes arnat ti'n
dod ar gerdded, ar gorddi.²¹⁸

'Ydi, mae'n braf, ond mae hynny'n brifo / Yn nhes y glannau a'r haul yn sgleinio', meddai Ifan Prys am y profiad o fod ym Mhenrhyn Llŷn yng nghanol storm yr haf a'r lonydd a'r traethau'n berwi o ymwelwyr 'sydd eto'n hwylio / Draw i Walia i dorheulo ...'²¹⁹ Tra bod economi'r ardal yn hynod ddibynol ar ymwelwyr yr haf erbyn hyn,²²⁰ gŵyr y bardd bod llawer iawn mwy yn cael ei golli yn sgil eu dyfodiad i'w tai haf flwyddyn ar ôl blwyddyn. Mae llawer iawn mwy o gysur i Gymro ifanc i'w gael yn storm lythrennol yr hydref nag yn y storm ganol haf a ddaw o'r dwyrain:

Ydi, rywfodd, mae hi'n well dioddef
Holl stormydd blin, anhydrin yr hydref
A'u hias rynnlyd a holl gysur hunllef
Y nos o gaddug sy'n haws ei goddef.²²¹

Nid Ifan Prys yw'r unig fardd i deimlo cysur ym mhresenoldeb y gwynt a'r glaw, gyda sawl cerdd arall yn archwilio'r paradocs hwnnw yn niddosrwydd yr annisgwyl.

Mae'r storm yn lloches i Ceri Wyn Jones hefyd, fel y cawn weld yng ngherdd gyntaf ei gyfrol *Dauwynebog* wrth iddo ddianc i'r 'Aber' i chwilio am gysur. Dyma draeth sy'n hafan hyd yn oed yng nghanol y tywydd stormus:

²¹⁸ Rhys Iorwerth, 'Y storm', *un sribedyn bach*, t. 33.

²¹⁹ Gw. *Cyfansoddiadau Eisteddfod yr Urdd 2002*, t. 57.

²²⁰ Mae un o'r disgrifiadau gorau o hyn yn dod gan ymgais 'rhwng y deuborth' am Gadair Eisteddfod Genedlaethol Bro Morgannwg 2012: 'Duw ŵyr, mae eu harian da yn hanfod / i euro'r gawod pan dyr y gaea ...' yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Bro Morgannwg 2012*, t. 3.

²²¹ Gw. *Cyfansoddiadau Eisteddfod yr Urdd 2002*, t. 58.

Mae o hyd ei storom wâr
yn wallgof o gyfeillgar,
a cheseirio'i chysuron
at fy môr wna'r aber hon.²²²

Fel y noda Alan Llwyd yn ei adolygiad ar y gyfrol, un o gryfderau Ceri Wyn yw gwybod sut i ddefnyddio'r gynghanedd i gyffroi'r darllenydd ac mae'r ffordd mae'n cynganeddu dau eithaf yn erbyn ei gilydd yn y gerdd agoriadol yn cyfleu'r cysur yn yr annisgwyl.²²³ Ceir parodocsau amlwg i gloi'r gerdd wrth iddo ddatgan fod yno 'dawelwch yn y dilyw / puraf oll po arwaf yw.' Gyda'r bygythiad i Gymreictod yn un o brif themâu barddoniaeth Ceri Wyn, daw'r storm i fagu arwyddocâd dyfnach wrth ddarllen gweddill y cerddi yn ei gyfrol gyntaf. Fel yr eglura Alan Llwyd:

Cymreictod yw'r storm yn aml, y Cymreictod hwnnw sy'n ferw gwyllt o emosiynau – pryder, llid, euogrwydd – ond sydd hefyd yn noddfa ac yn amddiffynfa, yn falm, yn llawenydd ac yn ddifyrrwch pur ar yr un pryd, y '[t]awelwch yn y dilyw'.²²⁴

Tra bod tywydd braf a phelydrau deniadol yr haul yn denu ymwelwyr i ardal y bardd, mae glaw a thywydd garw y storm yn eu cadw draw, 'a dyna'r storm sy'n noddfa ac yn gysgod i'r Gymraeg' chwedl Alan Llwyd. Dyma a welwn yn y cywydd 'Hen Wâr y Môr',²²⁵ lle mae'r môr garw a'r glaw 'unllygeidiog' yn cyfuno er mwyn herio'r ymwelwyr sy'n bygwth Cymreictod milltir sgwâr y bardd ar hyd arfordir gogledd Penfro a de Ceredigion. Drwy ddryllio'r ddelwedd gyffredin o'r môr, un o'r delweddau amlycaf a gysylltir â thwristiaeth, mae Ceri Wyn yn llwyddo i gyfleu ei weledigaeth o'i filltir sgwâr lle mae'r Gymraeg yn wannach nag y bu. Un o gerddi'r gyfrol *Dros Gymru* yw'r cywydd, lle y gofynnwyd yn 2002 am gerddi newydd am rannau penodol o'r wlad gan wahanol feirdd. Mae'r môr wrth gwrs yn un o'r prif resymau pam y mae miloedd o ymwelwr yn heidio i Geredigion bob haf, i anwesu'r tonnau dieithr ac i fwynhau blas yr awel ar eu gruddiau.

²²² Ceri Wyn Jones, 'Yr Aber', *Dauwynebog*, t. 1.

²²³ Alan Llwyd, 'Ceri Wyn, Cawr-awenydd', *Barddas*, 295 (Tachwedd/Rhagfyr 2007), 50.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, t. 2.

Ond nid disgrifiad o'r môr rhamantaidd a gawn yma, ond delwedd o'r olygfa stormllyd sydd y 'tu hwnt i ddŵr y twrist ...' Fe bersonolir y môr fel 'hen ŵr a'i beint' gyda'r trosiad o'r ewyn gwyn ar wyneb y môr fel ewyn y cwrw ar wefusau'r gŵr. Nid portread o Gymro croesawgar sydd gan y bardd, ond 'hen ŵr llwyd a meddw'r lli' lle mae'r tonnau uniaith yn gwrthod cydnabod yr ymwelwyr sy'n siarad iaith wahanol i iaith frodorol Ceredigion. Caiff y ddelwedd anghwrtais ei hymestyn yn yr ail bennill, gan ei fod wedi ei wenwyno o dan ddylanwad y ddiod gadarn ac yn gwrthod gwranddo ar y rhai sy'n siarad Saesneg: 'môr trwm-ei-glyw ydy hwn.' Ceir gwrthgyferbyniad trawiadol rhwng gwedd groesawgar y môr a phersonoliaeth annymunol yr hen ŵr, wrth i'w natur stormus geisio cadw twristiaid led traeth i ffwrdd a gwarchod Cymreictod yr ardal ar yr un pryd:

'Dewch i mewn' sy'n 'Cadwch mas!';
geiriau swrth o groeso yw,
clydwch fel drws clo ydyw.

Er mor atyniadol yw golwg a chroeso'r fro, 'mae'r ymwelwyr yn methu â gweld na deall Cymreictod yr ardal y tu ôl i ddrws yr iaith.'²²⁶ Adleisir yma neges rhai o gerddi Saesneg R. S. Thomas lle mae'n cyfleu nad yw'r ymwelwyr yn gallu gweld na deall gwir natur Cymreictod, e.e. y gerdd 'Welcome':

You can walk this country
From end to end;
But you won't be inside;
You must stop at the bar,
The old bar of speech.²²⁷

Mae naws y gerdd yn newid yn y trydydd pennill, wrth i'r bardd ddangos agwedd arall ar bersonoliaeth yr hen ŵr, sydd 'yn driw i'w adar ei hun', sef siaradwyr Cymraeg yr ardal. Er bod yr iaith yn ymddangos yn fregus, drwy gyfrwng tri gwrthgyferbyniad trawiadol yn

²²⁶ Robat Powell, 'Congol yr Ysgolion: Trafodaeth ar 'Hen Ŵr y Môr'', *Barddas*, 282 (Ebrill/Mehefin 2005), 42.

²²⁷ R. S. Thomas, *Collected Poems 1945-1990* (London, 1993), t. 134. Cyhoeddwyd yn wreiddiol yn *The Bread of Truth* (London, 1963), t. 24.

y cwpledi clo, fe lwydda Ceri Wyn Jones i ddangos bod y fro yn ddygn i gadw ei Chymreictod yn wyneb pob rhwystr. Y tro hwn, storm y môr anghwrtais sy'n cynnig gobaith i'r bardd.

Ceir yr un ddelwedd yn ei gerdd 'Cawod' hefyd, cerdd sy'n disgrifio'r profiad o fod yng Nghilmeri yn ystod haf Cwpan y Byd 2002 a cheisio ymochel rhag cawod haf yn y dafarn.²²⁸ Mae'r bardd yn cynnwys yr is-deitl esboniadol canlynol: 'Yn ystod Cwpan Pêl-droed y Byd 2002, gwelwyd Jac yr Undeb yn cyhwfan yn braf tu fas i'r *Prince Llywelyn Inn*, Cilmeri':

Rhag y gawod cysgodaf
fan hyn dros ryw beint fin haf;
man lle na bo syrthio sêr
na hynt y gwynt dros gownter;
bar uniaith, lle i'r brenin,
bar sigarets lle bo'r sgrin
a chriw'r groes goch ar grys gwyn
yn hawlio'r *Prince Llywelyn*.

Mae'r eironi yn brathu a'r olygfa'n greulon. Delwedd gyffredin erbyn hyn yw'r ceir â'r fflagiau San Siôr yn llifo dros y ffin yn ystod yr haf, 'yn sgrech groch o goch a gwyn' chwedl Huw Meirion Edwards mewn cerdd sy'n sôn am y profiad o weld y '(b)aneri bach gwibiog' a'u perchnogion swnllyd yn eu 'crysau'n sioe a'u croes San Siôr' yn rhith ar hyd strydoedd Aberystwyth.²²⁹ Ond eto, 'fan hyn ... fin haf' mae'r arwyddocâd a'r dweud yn ddyfnach. Mae'r gerdd yn adleisio marwnad fawr Gruffudd ab yr Ynad Goch i Lywelyn ap Gruffudd, gyda geiriau Ceri Wyn yn adlewyrchu galar a phryder y bardd llys am Gymru a'r Gymraeg. Wedi'r gofid am arwyddocâd ehangach 'bar uniaith' y *Prince Llywelyn Inn* yn y pennill cyntaf, ceir pryder am y diwylliant Cymreig sy'n cael ei ddisodli gan ddiwylliant estron y bêl-droed, y meddwi a phapur newydd y *Sun*. Dyma ddiwylliant sy'n bygwth y Gymraeg ei hun, ac fe lwydda'r bardd i ddangos hynny drwy daro geiriau a

²²⁸ Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, t. 10.

²²⁹ Huw Meirion Edwards, 'Mehefin yn Aber', *Lygad yn Llygad* (Caernarfon, 2013), t. 39.

delweddau sy'n perthyn i'r ddau ddiwylliant yn erbyn ei gilydd:²³⁰ '... ugain rheg yw ei gân rydd, / 'Ere We Go yw ei gywydd.' Ceir adlais amlwg o awdl Gruffudd ab yr Ynad Coch yn y cwpled sy'n cau'r ail bennill, wrth iddo gyfeirio'n ôl at y llinell 'Poni welwch chwi'r haul yn hwylaw'r - awyr'²³¹ gan ddefnyddio delwedd ddwyochrog yr haul i gyferbynnu rhwng haul Cymreictod a hawl arwynebol y papur newydd Seisnig: 'Haul mawr sydd dros Gilmeri, / haul mawr fel dilyw i mi.' Er mwyn osgoi'r holl fwrlwm dieithr, fe benderfyna'r bardd fynd allan yn ôl i ganol y glaw, lle mae'r storm erbyn hyn yn ddihangfa gartrefol rhag sŵn yr estroniaid:

Storm gyfeillgar o arw
sy'n well na'u holl groeso nhw,
ac mae, yn ei hymgom hi,
gawodydd i'm cysgodi.

Dyma ni'n ôl eto gyda 'storom wâr' yr Aber, a dawn Ceri Wyn Jones i wrth-ddweud mewn un llinell. Mae'r llinell glo yn cysylltu'n ôl gyda'r llinell agoriadol, ond y tro hwn, yng nghlydwch y cawodydd mae'r cysgod.

Mae'r beirdd yn ymestyn y syniad hwn o gysur y tywydd garw a'r stormydd mewn cerddi niferus sy'n dathlu gwychder y gaeaf. Ers dyddiau Dafydd ap Gwilym, mae beirdd wedi cyfleu gerwinder tywydd oer y gaeaf ac mae'r tymor wedi dod i gynrychioli anobaith a marwolaeth. Y norm, wrth gwrs, yw dyheu am gynhesrwydd a gobaith tymhorau addawol y gwanwyn a'r haf. Ond fe welwyd eisoes wrth drafod delweddaeth y planhigion nad gobaith a ddaw gyda dyfodiad y gwanwyn erbyn hyn. Mae'r beirdd yn parhau i dreisio nodweddion arferol y tymhorau er mwyn cyfleu'r gogoniant a ddaw gydag oerfel y gaeaf, wrth i'r brodorion ailfeddiannu eu broydd wedi misoedd swnllyd haf yr ymwelwyr. 'Dwed y caf fy haf, Dduw hael, / Ym Medi'r hir ymadael' meddai Huw

²³⁰ Alan Llwyd, 'Ceri Wyn, Cawr-awenydd', t. 51.

²³¹ 'Marwnad Llywelyn ap Gruffudd' yn Elwyn Edwards (gol.) *Cadwn y Mur*, t. 51.

Meirion Edwards,²³² wrth i drigolion Aberystwyth ddyheu am lonyddwch wedi haf hir 2006 ac fe gawn wybod yn ddi-flewyn-ar-dafod gan Ifor ap Glyn mai cyfnod o atgyfodiad yw diwedd yr haf i frodorion Morfa Nefyn hefyd. Mae'r haf go-iawn yn cychwyn ar ôl i'r ymwelydd olaf ymlwybro'n ôl dros y ffin:

Onid nhw sy'n gwneud ein haf?
Ein ffenics, bob Gorffennaf?
Ai gwegian pan y gwagia
a wnawn? Yr ateb yw: 'na!

Daw gaeaf. Ond nid gwywo
yn brudd wna bywyd ein bro;
cyfnod pan atgyfodwn
yw'r gaea' ym Morfa, m'wn!²³³

Nid ymwelwyr Gorffennaf yw'r rheswm dros ddathlu i drigolion Morfa Nefyn, ond y gymuned Gymraeg a gaiff lonydd i ffynnu yn heddwch oerfel y gaeaf, er gwaethaf niferoedd uchel y mewnfudwyr ym Mhenrhyn Llŷn. Ar hyn o bryd, mae modd dathlu bod cymuned Gymraeg gref ar ôl mewn pentrefi fel Morfa Nefyn o hyd, gyda chwmnïaeth gweithgareddau'r cymunedau hynny yn angor yn heth y gaeaf: 'Er yn llwm, bwrlwm ein byd / wna haf o'n gaeaf hefyd.'

Y gaeaf felly yw'r allwedd i werthfawrogi gwir brydferthwch a thraddodiadau Penrhyn Llŷn, syniad sy'n cael ei gyfleu mewn cerddi gan Mei Mac a Myrddin ap Dafydd hefyd. Defnyddia Mei Mac ddiwedd diwrnod fel alegori o'r perffeithrwydd hwn, gan ddatgan mai 'nefoedd yw Llŷn derfyn dydd'²³⁴ ar ôl ffarwelio â'r ymwelwyr estron. Yn syml, teitl y gerdd yw 'Penrhyn Llŷn' gyda'r symlder yn adlewyrchiad o'r nodweddion naturiol sydd mor hoff gan y bardd ac a gaiff eu rhamanteiddio yng nghorff y gerdd. Defnyddia'r bardd ddelweddau sy'n gysylltiedig â Llŷn yr ymwelwyr yn y pennill cyntaf ond 'anial' yw'r

²³² Huw Meirion Edwards, 'Mehefin yn Aber', *Lygad yn Llygad*, t. 39. Cerdd yn sôn am Aberystwyth yn ystod pencampwriaeth Cwpan y Byd 2006 (er bod y bardd yn nodi pencampwriaeth bêl-droed Ewrop mewn camgymeriad yn y gyfrol): 'Aeth Aber ar hanner ha' / Yn England, yn West Anglia'.

²³³ Ifor ap Glyn, 'Ar ddechrau tymor newydd', *Waliau'n Canu* (Llanrwst, 2011), t. 28.

²³⁴ Meirion MacIntyre Huws, 'Penrhyn Llŷn', *Y Llong Wen*, t. 21.

traeth erbyn hyn. Disgrifiad o Benrhyn Llŷn fel y gwêl y bardd sydd yma, a'r Penrhyn Llŷn hwnnw yn wahanol iawn i'r ardal y tyrra'r ymwelwyr swnllyd iddi yn ystod y diwrnod. Synau byd natur yw'r unig sŵn ym Mhenrhyn Llŷn y bardd, o gri'r wylan, a bref y defaid i wichian hen gwch a'r 'môr yn dweud stori' wrth dorri dros y creigiau. Yma, ar ddiwedd y diwrnod mae gwerthfawrogi gwir harddwch a chymeriad yr ardal. Byd natur y penrhyn yw'r allwedd i'w brydferthwch yn ôl Myrddin ap Dafydd hefyd, ond 'Pen Llŷn ar ddechrau'r haf'²³⁵ sy'n ysbrydoli'r bardd o Ddyffryn Conwy, wrth iddo nodi mewn is esboniad i'r gerdd:

Mae Pen Llŷn yn un o fy hoff ardaloedd ac ar ddechrau'r haf mae'r cloddiau'n llawn o flodau gwylltion a'r ffyrdd yn wag o ymwelwyr. Mae'r bobl leol a'r bywyd lleol yn amlycach ac mae'r cydbwysedd ecolegol a diwylliannol yn plesio'n arw.²³⁶

Wrth ein tywys ar hyd 'ein lôn wen frodorol ni', fe ymfalchia'r bardd yng ngodidowgrwydd y planhigion sy'n britho'r cloddiau, gyda'r 'gwyddfid cynhenid' yn drosiad addfwyn o fwrlwm y gymdeithas leol sy'n ffynnu yn absenoldeb y twristiaid. Ond yn anffodus, mae'r bardd yn ymwybodol mai gwynfyd dros dro yw'r olygfa 'ar drofâu Llŷn' ac fe ddaw'r haf unwaith eto i ddifetha'r darlun – a'r gymdeithas – yn rhy gyflym o lawer.

Gobeithio na ddaw'r haf mae'r bardd a'r canwr Dewi Pws yn un o ganeuon bywiog ei fand gwerin Radwm, 'Os', a hynny mewn cytgan sy'n datgan yn ddi-flewyn-ar-dafod mai paradwys fyddai pentref bach Tresaith heb yr holl firi tymhorol:

Os na ddaw yr haf i Dresaithe
ac os na ddaw y gwanwyn chwaith
ac os na ddaw neb arall lawr i'r traeth,
bydd hi'n nefoedd yn ein pentre bach ni.²³⁷

²³⁵ Myrddin ap Dafydd, *Cadw Gŵyl*, tt. 126-7.

²³⁶ Ibid., t. 126.

²³⁷ Dewi Pws, 'Os', *Geiríe yn y Niwl* (Fflach, 2011).

Fel cyn-aelod o'r grwpiau Tebot Piws ac Edward H. Dafis, mae Dewi Pws wastad wedi bod yn lleisiol ei farn ar dai haf a sefyllfa pentrefi gwledig ac arfordirol Cymru. Ac yntau bellach yn byw yn Nhresaith, mae'n fwy ymwybodol fyth o'r effaith a gaiff tai haf ac ail gartrefi ar bentrefi bychain fel Tresaith, ac mae'r pentref hwnnw rhwng Aber-porth ac Aberaeron yn destun sawl cân a cherdd o'i eiddo erbyn hyn. Caiff y tensiynau a'r gwahaniaethau rhwng y twristiaid a'r brodorion eu portreadu'n ddychanol gan hiwmor crafog arferol Dewi Pws yn y gân, ac yn ystod ei gyfnod fel Bardd Plant Cymru,²³⁸ fe gyfansoddodd gerdd ddienw sy'n ymhelaethu ar yr un ddelwedd:

Mae'r gaeaf yn nefoedd lawr yn Nhresaith,
Y môr yn ei dymer yn ad-drefnu'r traeth.
Gwylanod anniddig yn cwyno'n Gymraeg ...²³⁹

Unwaith eto, dyma dynnu cysur o nodweddion diflas y gaeaf, gyda thymor y môr a'r gwylanod yn cyferbynnu'n amlwg â theimladau dedwydd y bardd. Mae personoli'r 'môr yn ei dymer' yn ein hatgoffa o'r môr stormus hwnnw gan Ceri Wyn tra bod y 'gwylanod anniddig' yn ymdebygu i'r ddelwedd a gafwyd gan Myrddin ap Dafydd o sgrech yr adar unig. Mae presenoldeb y gwylanod fel arfer yn ein hatgoffa o firi blin yr haf, ond heddiw mae'r bardd yn gallu ymdopi â'u sŵn, gan eu bod yn cwyno'n Gymraeg. Â'r gerdd yn ei blaen i ddisgrifio distawrwydd a llonyddwch y pentref yn absenoldeb ymwelwyr yr haf:

Adleisiau hen forwyr yn glwm yn y graig.
Mae'r pentre yn wag, dienaidd yw'r tai
Eu ffenestri yn ddall, eu drysau ar gau.

Ar un llaw, mae'r bardd yn falch mai 'gwenoliaid' sy'n tyrru i Dresaithe yn y gwanwyn a'r haf, gan fod modd mwynhau gwynfyd dros dro y gaeaf. Ond o ddarllen rhwng y llinellau, down i sylweddoli mai sŵn y môr a'r gwylanod yw'r unig sŵn sydd i'w glywed yn y gaeaf erbyn hyn, does dim cymuned frodorol ar ôl i werthfawrogi'r heddwch. Mae'r personoli estynedig o'r tai yn ddrych o'r pentref distaw difywyd, ac fe geid delwedd debyg mewn

²³⁸ Dewi Pws oedd Bardd Plant Cymru 2010/2011.

²³⁹ Poster Llenyddiaeth Cymru. Hyd y gwyddys, nid yw'r y gerdd wedi ei chyhoeddi yn unrhyw le arall.

cân a gyfansoddwyd ar y cyd rhwng Dewi Pws ac Idris Reynolds ar gyfer cyfres 'Yma Wyf
finnau i fod' Radio Cymru:

... Ond plant yr hen atgofion
sy'n chwarae yn y traeth,
A'u gwylio wna'r ysbrydion
Drwy lygaid gwag y tai ...

... Yn chwilio am bysgotwr
Tu hwnt i'r gorwel llwyd
i ddod yn ôl i'r harbwr
â sgadan yn ei rwyd.²⁴⁰

Mae cri gwyllanod anniddig Dewi Pws yn magu arwyddocâd dyfnach wrth i ni sylweddoli
mai'r adar yw'r unig siaradwyr Cymraeg erbyn hyn. Nid oes cymuned i'w chael yn
Nhresaith bellach, ac 'adleisiau hen forwyr' yn atsain o'r hyn a fu mewn pentref a oedd
unwaith yn fwrlwm o ddiwydiant. 'On'd yw gwenoliaid yn swnllyd?' gofynna Dewi Pws
wrth gloi'r gerdd gan danlinellu'r gwahaniaeth rhwng distawrwydd y gaeaf a sŵn yr haf.
O edrych yn wahanol ar y llinell agoriadol, gellid holi i ba raddau mae gaeafau Tresaith
yn nefoedd go-iawn? Wrth edrych ar gragen o bentref a chofio am yr atgof o'r hyn a fu,
mae gwacter y gaeaf yn pwysleisio yr hyn sydd wedi ei golli. Dyma gerdd seml sy'n
adlewyrchu gwirioneddau trist, ac yn pendilio rhwng amwysedd y gaeaf tawel heb
gymuned o gwbl, a'r haf sy'n llawn bwrlwm byw. Wedi'r cwbl, nid pawb sy'n mwynhau
misoedd llwm y gaeaf, gyda'r gerdd 'Pafin'²⁴¹ gan Mei Mac yn tanlinellu realiti'r sefyllfa i
nifer:

Toc daw'r gaeaf i grafu
mwy o baent o'r drws lle bûm
yn rhegi drwy fy mhregeth;

²⁴⁰ Gellir gwrando ar y gerdd ar wefan BBC Radio Cymru, 'Yma wyf innau i fod - Tresaith', gw.
<http://www.bbc.co.uk/radiocymru/safle/rhaglenni/pages/yma-wyf-finnau-tresaith.shtml> (Cyrchwyd
Gorffennaf 2014).

²⁴¹ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, t. 23.

daw â glaw o ogleuon,
a thlodi i lenwi'r lân:
bydd hi'n fler a bydda i'n flin
heb haf i lenwi'r pafin.

Gellid gweld yr un amwysedd o droi'n ôl at gerdd arall o eiddo Mei Mac, lle mae'n trafod y profiad o fod ym '[Mh]enrhyn Llŷn' ar ddiwedd dydd. Un o'r pethau sy'n ein taro'n syth yw'r diffyg pobl, gyda'r unig gyfeiriad at ymyrraeth ddynol yn sgil y 'beddau blêr llawer llan.'²⁴² Gyda diwedd glo mor derfynol, tybed hefyd nad oes rhybudd ingol gan y bardd o'r hyn a allai ddigwydd yn y dyfodol yn sgil marw'r hen do o siaradwyr ac allfudo'r ifanc i'r dinasoedd? Ai delwedd o Benrhyn Llŷn y dyfodol a gawn yma, heb drigolion parhaol i siarad yr iaith o gwbl? 'Lle i heniaith gael llonydd' meddai Mei Mac yn ei linell glo, gan adael dernyn o awgrym mai yn y beddau mae'r llonyddwch hwnnw. Dyma ein hatgoffa o feddylfryd John Roderick Rees, a gododd wrychyn nifer yn yr wythdegau drwy ddatgan ei fod yn well ganddo weld mewnfudwyr yn meddiannu cartrefi Pen-uwch na gadael i'r hen dai fynd yn adfeilion a'r gymuned yn deilchion.²⁴³

3. 'Be wnawn ni â Dyfed dan hud ...'

Mae cyfeiriadaeth at chwedloniaeth y Mabinogi wedi cyfoethogi barddoniaeth Gymraeg ar hyd y canrifoedd, wrth i'r beirdd dynnu'n helaeth ar arwyddocâd y digwyddiadau, y sefyllfaoedd, y cymeriadau a'r themâu i gryfhau neges eu cerddi. Un o'r delweddau trosiadol mwyaf poblogaidd a chryf i gyfleu dirywiad y cymunedau Cymraeg yw'r niwl a'r hud sy'n disgyn ar saith cantref Dyfed yn y drydedd gainc, gan wacáu'r deyrnas o'i phobl:

²⁴² Idem, 'Penrhyn Llŷn', *Y Llong Wen a Cherddi Eraill*, t. 21.

²⁴³ Gw. 'Llygaid', pryddest fuddugol John Roderick Rees yn Eisteddfod Genedlaethol Llanbedr Pont Steffan 1984 yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru Llanbedr Pont Steffan a'r Fro 1984* (Llandysul: Gwasg Gomer ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1984), tt. 41-8.

... Ac fel yr oeddynt yn eistedd felly dyma dwrw, ac oherwydd maint y twrw dyma len o niwl yn dod fel na welai'r un ohonynt hwy ei gilydd. Ac ar ôl y niwl fe oleuodd pob lle. A phan edrychasant i'r cyfeiriad lle y gwelent y preiddiau a'r ysbail a'r anheddau cyn hynny, ni welent neb na dim, na thŷ nac anifail na mwg na thân, na dyn nac annedd, ond tai'r llys yn wag, diffaith, anghyfannedd, heb ddyn, heb anifail ynddynt; eu cyfeillion eu hunain wedi eu colli heb wybod dim amdanynt, heblaw hwy ill pedwar.²⁴⁴

Fel yr hud ar Ddyfed sy'n gwagio'r wlad o'i phobl yn chwedl Manawydan fab Llŷr, mae yna hud ar gymunedau cefn gwlad Cymru hefyd, 'ond nid gwagio cantrefi ond gwagio cartrefi a phentrefi a wna'r niwl lledrithiol'²⁴⁵ y tro hwn. Yn wahanol i'r dirgelwch sy'n llethu'r prif gymeriadau yn y Drydedd Gainc, fe wŷr y beirdd yn iawn pwy sy'n gyfrifol am ymddangosiad y niwl dros Gymru heddiw. Doedd dim angen 'nac enw nac esboniad' ar Arfon Huws i egluro'r bygythiad a welai'n ymgripio dros Gymreictod Llŷn yn y gerdd 'Bwlchtocyn';²⁴⁶ mae wedi gweld a phrofi'r diflaniad ei hun. Mae awen y bardd o Fwlchtocyn ar ei gorau yn y cerddi hynny sy'n mynegi ei bryder am ddyfodol ei fro, a dyma'r gerdd sy'n gosod y naws a'r themâu ar gyfer gweddill ei gyfrol gyhoeddedig. Er ei eni a'i fagu yn Lerpwl, ym Mwlchtocyn y treuliodd y bardd hafau ei blentyndod ac yno yr ymsefydlodd y teulu pan ddaeth yn ôl i fyw i Gymru yn ddeg oed. Fel sy'n wir am sawl pentref yn Llŷn, nid oes llawer o Gymry ar ôl yno bellach, ac mae Arfon Huws wedi bod yn dyst i'r niwl sydd wedi taenu'n araf dros ei gynefin. Personolir y niwl yn gelfydd gan adael delweddau byw yng nghof y darllenydd, megis y disgrifiad canlynol ohono:

... yn ymrolio'n araf
dros grwbau Foel Gron
i fygu â'i fwgwd
drydar y drudwy
yng nghors Llyferin.

²⁴⁴ Dafydd Ifans a Rhiannon Ifans, *Y Mabinogion: diweddariad*, trydydd argraffiad [o fersiwn ddiwygiedig 1995] (Llandysul, 2007), t. 41.

²⁴⁵ Dienw, 'Byr-lyfyr Y Floedd o Bellafoedd Llŷn', *Barddas*, 272 (Ebrill/Mai 2003), 47.

²⁴⁶ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn*, t. 32.

Gyda'r cyfeiriad at gors Llyferin, cors ger Abersoch sydd wedi ei dynodi'n Safle o Ddiddordeb Gwyddonol Arbennig er 1981, gellid synio fod y bardd yn ein rhybuddio nad oes unrhyw ardal yn ddiogel rhag tynged y niwl. Mae Arfon Huws yn defnyddio detholiad eang o enwau gwahanol i ddisgrifio'r niwl drwy gydol y gerdd, gyda'r amrywiaeth hwn yn rhan o ddiwylliant yr ardal ac yn dwysáu'r hyn a gaiff ei golli yn y pen draw: 'Tawch gwres' ; 'morfil llwyd' ; 'Niwl Niwffowndland' ; 'wadin.' Er bod sawl enw gwahanol ar y niwl a sawl ffordd o'i ddisgrifio, erbyn diwedd y gerdd fe ddown i ddeall nad oes gwahaniaeth beth yw'r enw a roddwn ar y broses araf sy'n digwydd mewn ardaloedd fel Llŷn. Yr un yw'r canlyniad:

Gwyddai,
wrth wrando ar gnul y gloch o Gerrig y Trai
fod y caddug gwyn
yn gwrlid oer
ar erwau gwâr
Garanhir.

Sylwer ar y gwrthgyferbyniad trist yn y ddau ymadrodd 'cwrlid oer' ac 'erwau gwâr'. Dyma ddarlun eithaf terfynol a di-droi'n-ôl ac fe atgyfnerthir y darganfyddiad hwn yng ngair olaf y gerdd, wrth i'r bardd sylweddoli fod yr un dynged yn wynebu Bwlchtocyn ag a wynebodd Maes Gwyddno. Yn gyffredinol, mae'n wir bod agwedd y beirdd hŷn, y beirdd gwlad hynny sy'n dueddol o ganu'n benodol i'w milltir sgwâr eu hunain yn dueddol o fod yn fwy digalon. Mae hynny'n wir am nifer o gerddi Arfon Huws, fel y gwelwyd eisoes wrth drafod 'Penllanw'²⁴⁷ a 'Cherrig y Trai.'²⁴⁸

Ond o droi at y gerdd 'Niwl o'r môr'²⁴⁹ gan Rhys Iorwerth fe welwn fod yr un anobaith i'w gael gan y to iau hefyd, wrth iddo yntau, fel Arfon Huws, gyplysu delwedd gyfareddol y Drydedd Gainc gyda galar Cantre'r Gwaelod i greu disgrifiad lledrithiol o amwisg y niwl dros Llŷn:

²⁴⁷ Gw. tudalen 107 ymlaen.

²⁴⁸ Gw. tudalen 108 ymlaen.

²⁴⁹ Rhys Iorwerth, *un sribedyn bach*, t. 16.

I'r awyr taflodd rhywun
hen wlanen, a'i hel dros Llŷn.
Hel trwy'r wlad rhyw olau od,
golau o Gantre'r Gwaelod
oni fedrai Garn Fadryn
mwy weld dim o'i wlad ei hun ...

Dawn Rhys Iorwerth yw chwyddo delweddau syml i greu darlun hudolus, a dyma a gawn yma wrth iddo ddisgrifio diflaniad y tai ym Mhenrhyn Llŷn o dan niwl estron mis Mai. Mae'n tynnu ar ddelwedd y rhwyd, delwedd sy'n gysylltiedig â'r diwydiant pysgota sy'n rhan mor bwysig o dreftadaeth y penrhyn, a hynny er mwyn portreadu'r ffordd y caiff y tai, a'r gymdeithas a fu'n byw yno ar un adeg, eu perchenogi a'u meddiannu fel y bu'r pysgotwyr ar hyd y canrifoedd yn dal pysgod y môr yn eu rhwydi. Fe adlewyrcha'r niwl '[r]yw olau od' dros y wlad, sef y mewnfudwyr a ddaw i guddio gwir brydferthwch yr ardal gyda'u synau a'u hosgo ddieithr. Fe â'r bardd ymlaen i gyfuno delwedd y niwl â grym llanw'r môr er mwyn dwysáu'r anobaith a chryfhau tristwch y sefyllfa. Fel bardd sy'n wreiddiol o Gaernarfon, mae Rhys Iorwerth yn ingol ymwybodol o'r ffaith fod tiriogaeth y Cymry Cymraeg yn culhau fesul awr, fel y sonia yn ei ddarlith radio yn 2012 i nodi hanner can mlynedd ers darlith enwog Tynged Yr Iaith:

Yn anffodus, does ond angen mentro y tu allan i'r cynefinoedd saff yma i weld y realiti o'n cwmpas. Ewch am noson allan i ganol y ddinas, neu i'r cymoedd er enghraifft, neu teithiwch ar drên neu ar fws tua'r gorllewin. Stopiwch mewn caffi ar hyd arfordir y gogledd neu rywle ym mherfeddion y canolbarth. Ewch am wyliau i Sir Benfro neu Ben Llŷn. Wrth gwrs fod y Gymraeg yn dal i fodoli yn y llefydd yma, ac mae hi'n gryf mewn pocedi fel y gŵyr pawb, ond ydi hi'n ddigon gwydn, yn ddigon dyfn ei gwreiddiau, fel y gallwn ni i gyd gysgu'n dawel gyda'r nos?²⁵⁰

Fel sydd wedi ei grybwyll eisoes wrth drafod defnydd o'r adar yn y cerddi, mae'r bardd yn defnyddio'r brain fel trosiad galarus o'r Cymry lleol sy'n gorfod gadael y fro oherwydd

²⁵⁰ BBC Radio Cymru, 'Darlith Tynged yr Iaith Y Prifardd Rhys Iorwerth', gw. http://www.bbc.co.uk/radiocymru/safle/rhaglenni/pages/tynged_rhys_iorwerth.shtml (Cyrchwyd Rhagfyr 2013).

effaith andwyol y niwl: 'A'r un modd, / aeth y brain hwythau o'u bro / a'r niwl o'r môr yn wylo.' A Rhys Iorwerth ei hun wedi ymgartrefu yng Nghaerdydd ers dros ddegawd bellach, tybed a yw yntau i raddau, yn ei weld ei hun fel un o'r brain hyn?²⁵¹ Bu i'r hud ar Ddyfed yn y Drydedd Gaiac orfodi Pryderi, Manawydan, Rhiannon a Chigfa i symud i Loegr i ennill bywoliaeth, fel y mae'r hud presennol yn gorfodi pobl ifanc ardaloedd gwledig Cymru i symud i ffwrdd i chwilio am swyddi a thai fforddiadwy. Mae'r bardd yn cloi'r gerdd drwy ddangos agwedd arall ar bersonoliaeth y niwl, fel y gwnaeth Ceri Wyn gyda'i bortread o'r môr yn ei gywydd i 'Hen ŵr y môr.' Roedd y môr ym mae Ceredigion 'yn driw i'w adar' ei hun, ac yma, dagreuol yw'r 'niwl o'r môr' wrth sylwi ar ddiflaniad y brodorion. Mae Rhys Iorwerth yn gwrthgyferbynnu rhwng niwl trosiadol y mewnfudwyr ar y tir, a'r niwl go-iawn allan ar y môr, sy'n gwylio'r amdo estron yn sgubo i mewn i weddnewid yr ardal.

Mae Iwan Llwyd yn archwilio teimladau'r brodorion hyn sy'n gadael y broydd traddodiadol mewn ymddiddan celfydd rhwng Pryderi a Manawydan wrth iddynt gyrchu Lloegr i chwilio am fywoliaeth:

Be wnawn ni â Dyfed dan hud
a Gwynedd yn dlawd,
a gorsedd ein tadau dan warchae,
ble'r awn ni, frawd?

Awn i Loegr i chwilio am grefft
ac i fynnu gwaith,
i feithrin celfyddyd yn onest
ac i ddysgu iaith.²⁵²

Mae'r cydbwysedd amlwg rhwng cwestiynu Pryderi a llais doeth Manawydan yn adlewyrchu sefyllfa fregus ac anodd pobl ifanc heddiw sydd un ai'n gorfod neu'n dewis

²⁵¹ Trafodir y tyndra sydd i'w gael yng ngherddi Rhys Iorwerth rhwng Caerdydd a'r ardaloedd traddodiadol yn y bumed bennod.

²⁵² Iwan Llwyd, 'Ymgom Pryderi a Manawydan', *Be 'di blwyddyn rhwng ffrindia?*, t. 24.

troi eu cefnau ar gymunedau'r Gorllewin. Nid dyma'r tro cyntaf i Iwan Llwyd ddefnyddio chwedl Manawydan fab Llŷr i fynegi ei bryderon a'i ofnau, gan i'r bardd gyfansoddi drama lwyfan i theatr Hwyl a Fflag yn 1994 o dan y teitl 'Hud ar Ddyfed.'²⁵³ Gan gymryd Trydedd Gainc y Mabinogi fel sylfaen, roedd y ddrama yn mynd i'r afael â'r tensiynau oedd yn wynebu cymunedau gwledig yng Ngorllewin Cymru o ganlyniad i fewnfudo a diboblogi, gan gyfleu ymdrech un teulu i gynnal yr hyn oedd yn weddill o'u treftadaeth wledig yng ngwaelodion sir Aberteifi. Fel yr esboniai'r bardd wrth drafod y ddrama yng nghylchgrawn *Taliesin*:

Rwy'n gobeithio bod Hud ar Ddyfed o leiaf wedi codi ambell gwestiwn ynglŷn ag argyfwng y cymunedau gwledig, ac wedi ysgogi y cynulleidfaoedd a ddaeth i'w gweld i ofyn iddyn nhw'u hunain beth yw gwerth diwylliant a ffordd o fyw y cymunedau hyn ar ddiwedd ein canrif gythryblus.²⁵⁴

Fe gyhoeddwyd y gerdd 'Y gwylwyr'²⁵⁵ gan y bardd am y tro cyntaf ar glawr rhaglen y ddrama,²⁵⁶ cerdd sy'n defnyddio delwedd y gwylwr ar y tŵr i gyfleu deryn o obaith am ein sefyllfa, fel a gaiff ei adlewyrchu yn neges y ddrama:

Dydi'r ddrama ddim yn cynnig atebion hawdd o'r 'hud' yma sy'n effeithio gymaint ar gymunedau gwledig erbyn hyn. Does yna ddim atebion hawdd, dim ond parodrwydd ambell unigolyn, ambell deulu i gadw'r ffydd a chynnal gweddillion prin y dreftadaeth wledig.²⁵⁷

Ac mae'r gobaith yma i'w weld i raddau yn ail ran yr ymgom rhwng Pryderi a Manawydan, wrth i'r cymeriadau chwedlonol sylweddoli bod eu hamser yn Lloegr wedi dod i ben. Fe hola Pryderi:

²⁵³ 'Hud ar Ddyfed' oedd y ddrama olaf o lwyfannwyd gan gwmni theatr Hwyl a Fflag. Roedd Iwan Llwyd yn un o weinyddwyr y cwmni.

²⁵⁴ Iwan Llwyd 'Hud ar Ddyfed', *Taliesin*, 86 (Haf 1994), 20.

²⁵⁵ Cyhoeddwyd wedyn yn *Be 'di blwyddyn rhwng ffrindia?*, tt. 37-8.

²⁵⁶ Llion Jones, 'O dir neb i'r tir cyffredin' yn Twm Morys (gol.), *Awen Iwan*, t. 178.

²⁵⁷ Iwan Llwyd, 'Hud ar Ddyfed', 11.

I ble'r awn ni i glwydo liw nos
a'r gelyn yn cau,
a'i helgwn yn udo'n adfeilion
delfrydau brau?²⁵⁸

Yn y chwedl ei hun, wedi colli Rhiannon a'i mab, 'hiraeth am fro a'r hen gyfeillach sy'n dwyn Manawydan yn ôl i Ddyfed ac yn ei gymell i gyfannu'r gymdeithas eilwaith'²⁵⁹ ac mae hiraeth a theimlad o ddyletswydd yn eu hannog yma i droi eu golygon yn ôl at Gymru:

Awn adref i Gymru, awn 'nôl
i Wynedd ddi-waith,
a chilio o'r ddinas a'i dicter
a'i hestron iaith.

Awn adref i ganol y frwydyr
o'n crwydyr yn y byd,
nid oes dianc rhag sefyll a gwared
Dyfed o'i hud.²⁶⁰

Roedd hiraeth Manawydan yn gweld drwy'r niwl, ac fel y sylweddola yma, mynd adref i ganol y frwydr yw'r unig ffordd i drechu'r niwl a chodi'r hud yn y pen draw.

Yn naturiol, nid pob cerdd sy'n cyfeirio'n uniongyrchol at y niwl, ac fe â Emyr Lewis â ni yn ôl yn llythrennol i Lys Arglwydd Dyfed yn Arberth mewn englyn syml ond effeithiol:

Yma wyf ym Mehefin – yn y patsh
lle'r oedd Pwyll yn frenin,
yn Arberth, lle llawn chwerthin
a bawl, ond Cymraeg yn brin.²⁶¹

²⁵⁸ Iwan Llwyd, 'Ymgom Pryderi a Manawydan', *Be 'di blwyddyn rhwng ffrindia?*, t. 25.

²⁵⁹ Rhagymadrodd Brynley F. Roberts yn Dafydd a Rhiannon Ifans, *Y Mabinogion*, t. xxi.

²⁶⁰ Iwan Llwyd, 'Ymgom Pryderi a Manawydan', *Be 'di blwyddyn rhwng ffrindia?*, t. 25.

²⁶¹ 'Yn Arberth', *Barddas*, 311 (Ebrill/Mai/Mehefin 2011), 16.

Fe ddangosodd cyfrifiad 2011 mai 21.7% (524) o boblogaeth cymuned Arberth oedd yn siarad Cymraeg, i lawr o 25% (570) yng nghyfrifiad 2001.²⁶² Dangoswyd hefyd fod traean o'r boblogaeth wedi eu geni y tu allan i Gymru, ffigwr ychydig yn uwch na'r ganran genedlaethol o 27%. O gofio bod Arberth ar ffin llinell ieithyddol Sir Benfro, llinell y Landsker, mae'r englyn yn gwrthgyferbynnu'n awgrymog rhwng y traddodiadau a'r chwedlau cynhenid a gysylltir â'r ardal o'i gymharu â'r sefyllfa dlawd ieithyddol a diwylliannol sydd yno heddiw. Mae angen iaith i gynnal cymunedau Cymraeg, nid hanes a thraddodiad yn unig, ac mae'r niwl anghofrwydd yn tawchu dros Arberth fesul awr. Nid adrodd hanes y dref hynafol yn Sir Benfro yn unig mae englyn Emyr Lewis, gan fod sefyllfa drist Arberth yn adlewyrchiad o bentrefi niferus yng Nghymru.

Caiff y niwl ei ddefnyddio fel symbol o anghofrwydd y Cymry gan Tudur Dylan yn ei awdl fuddugol 'Gorwelion', gyda hud y tARTH wedi gwacáu Gwynedd o'i phobl hefyd:

Weli di niwl? Dw i'n oer ...

Ar goll y mae gwŷr a'u gwedd,
a'r enwau'n niwl ar Wynedd.²⁶³

Wrth i'r bardd annog ei ferch i fynd i chwilio am rai pethau drosti'i hun, fe syrthia'r niwl ar y mynydd gan ddileu popeth cyfarwydd o'r olygfa. Rydym ni fel Cymry wedi mynd ar goll yn ein gwlad ein hunain, wedi cael ein dallu gan y niwl mud sydd wedi 'troi enwau yn ddim ond geiriau, troi chwedlau yn straeon coll a throï iaith yn fudandod'.²⁶⁴ Rydym ni wedi colli ein ffordd, gan anghofio'r enwau cyfrin oedd i'w gael ar y caeau, ar y blodau ac ar y meini a'r creigiau:

*Roedd enwau i gaeau gynt,
a gwraidd i'n geiriau oeddynt,
enwau ar goll yn nhro'r gwynt,*

²⁶² Gwefan Comisiynydd y Gymraeg, 'Cyfrifiad 2011: canlyniadau yn ôl Cymuned'.

²⁶³ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eryri a'r Cyffiniau 2005*, t. 18.

²⁶⁴ Myrddin ap Dafydd, 'Clir glân a thaclus' yn 'Ein Barn am yr Awdl', *Barddas*, 284 (Awst 2005), 49.

*fel hoff enwau'r blodau blêr
wedyn dynnwyd yn dyner,
enwau'r sawl fu'n cyfri'r sêr ...*

Fel y trafodwyd eisoes,²⁶⁵ mae mwy i enw nag enw yn unig, wrth i golli enwau ddod yn alegori gyfoethog o'n hetifeddiaeth sydd wedi diflannu yn oerni'r niwl. Er bod Tudur Dylan yn ofni'r niwl, mae'n sylweddoli fod rhaid ei herio, ac fel y mynegai Myrddin ap Dafydd yn gelfydd wrth adolygu'r awdl yn *Barddas*, nid oes amser i ddisgwyl am dywydd braf i fynd am dro. Mae amser yn brin ac mae'n rhaid gweithredu heddiw:

Rhaid inni fynd allan yn y niwl hefyd a thrwy'r niwl, olrhain yr hen afon o'i haber i'w llygad a darganfod ein ffynnon fyw ninnau. Bydd yn rhaid inni wneud hynny rwan oherwydd 'fyddan ni ddim yma 'fory ac ni fydd y plant eu hunain wedyn, a'n bai ni fydd unrhyw wacter yn eu profiadau nhw.²⁶⁶

Fel y gwyddom, mae'r tad yn ysgogi ei ferch i fynd yn ôl at darddiad yr afon ac at fan cychwyn y genedl er mwyn aifeddiannu iaith, traddodiadau a chwedloniaeth ei gwlad. Dyma daith y mae'n rhaid iddi ei gwneud ei hun, gan fod niwl Seisnigrwydd a niwl anghofrwydd wedi dileu'r mannau pwysig oddi ar y mapiau:

O le i le ar hyd lôn y niwl mud,
ni wêl map distraeon
hen gof mewn maes nac afon:
dim ond *spring* a *standing stone*.

Drwy lwyddo i ddarganfod tarddle'r afon ac yfed y dŵr, mae modd i'r ferch drechu'r niwl a chanfod ei chychwyn ei hun. Fel y dangosodd Iwan Llwyd yn niwedd glo ymgom Pryderi a Manawydan, mae'r gallu gan y genhedlaeth ifanc i weld drwy'r niwl ac ailganfod gwreiddiau cenedl o'r newydd.

²⁶⁵ Gw. y drafodaeth o dudalen 142 ymlaen.

²⁶⁶ Myrddin ap Dafydd, 'Clir, glân a thaclus', 49.

4. 'Nid un Awst yw ein hystyr ...'

Annaturioli fyddai trafod tymor yr haf yn y cyd-destun Cymreig heb gyfeirio at yr Eisteddfod Genedlaethol, gŵyl gelfyddydol flaenaf Cymru a phinacl y calendr diwylliannol. Golygfa ddigon cyfarwydd erbyn hyn yw gweld y rheng o garafanau yn heidio ar hyd yr A470 yn barod am wythnos o ddathlu'n hiaith a'n diwylliant ar faes y brifwyl ac afraid dweud nad oes prinder cerddi sy'n trafod pob agwedd ar y dathlu hwnnw. 'Daw heulwen i ddadeni / Llwyni ir ein Penllyn ni'²⁶⁷ a ganai R. O. Williams wrth ddathlu Seremoni Gyhoeddi Eisteddfod Y Bala a'r Cyffiniau 2009, ac fe welwn fod y defnydd o dywydd dymunol mis Awst yn ddelweddaeth gyffredin yn y cywyddau croeso blynyddol hefyd. Daw'r haf a'i haul yn symbol amlwg o gyfoeth diwylliannol a phwysigrwydd ieithyddol yr Ŵyl, fel y gwelwn yng nghywydd croeso Eisteddfod Sir Ddinbych a'r Cyffiniau 2013 gan Arwel Emlyn Jones: 'Ceir gwledd o weithgareddau, / Gwelaf haf ar dir mwynhau ... Steddfod yn dyfod ar daith, / Yn hon mae hafau'n heniaith ...'²⁶⁸ Ond fe wêl y beirdd hefyd fwy na dathliad o'n Cymreictod yn unig yn ystod wythnos gyntaf mis Awst, gyda mesur yr englyn yn boblogaidd iawn i gyfleu eu teimladau a'u pryderon.

'Dechrau Awst, a cheir o hyd – yn gyrru / i gyrraedd eu gwynfyd', meddai Tegwyn Pughe Jones yn ystod ymryson Eisteddfod Wrecsam 2011,²⁶⁹ gan ein hatgoffa o ddelwedd gyfarwydd y ffyrdd ganol haf, yn frith o deuluoedd yn ceisio dianc i chwilio am baradwys mewn rhyw fwthyn yng nghefn gwlad neu ar draeth mewn gwlad bell. Ond profiad penodol y Cymro Cymraeg sydd o dan sylw gan y bardd yma, a'r bardd hwnnw yn chwilio am ei 'wynfyd' yn yr Eisteddfod Genedlaethol. Mae'r dewis o'r gair 'gwynfyd' yn tanlinellu pwysigrwydd yr Ŵyl fawreddog, fel yr eglura Simon Brooks:

²⁶⁷ 'Seremoni Gyhoeddi Eisteddfod Y Bala a'r Cyffiniau 2009', *Barddas*, 299/300 (Awst 2008), 19.

²⁶⁸ Gw. John Glyn Jones (gol.), *Beirdd Bro'r Eisteddfod*, tt. 32-3.

²⁶⁹ *Barddas*, 312 (Gorffennaf/Awst/Medi 2011), 41.

I bawb ond trigolion cymunedau Cymreiciaf Gwynedd (efallai?), yr Eisteddfod yw'r unig le yn y byd lle y gall Cymro Cymraeg fynd, a bod yn rhan o fydysawd lle mae ei ddiwylliant yn ffenomen normal, canolog, llywodraethol.²⁷⁰

Mae Llŷr Gwyn Lewis yn mynd ar ôl yr un syniad yng ngholofn olygyddol rhifyn 'Eisteddfod' o *Tu Chwith* yn 2013, gan holi ai ystrydeb neu wireb yw nodi 'mai'r Eisteddfod Genedlaethol yw prifddinas y Cymry Cymraeg, mai hi yw'r unig dref, neu ddinas, neu gynulliad uniaith Gymraeg sydd yn bodoli heddiw ...'²⁷¹ Gan gofio mai ystyr wreiddiol y gair 'eisteddfod' oedd cynulliad o bobl neu fan iddynt gyfarfod, does dim dwywaith nad yw hynny wedi esblygu erbyn hyn yn gyfle euraid i ddod ynghyd i ddathlu ein bodolaeth a'n parhad fel Cymry Cymraeg. Caiff ein dibyniaeth ar wythnos gyntaf mis Awst ei gyfleu mewn englyn gan fardd o dan y ffugenw 'Bymbi Bi' a gyrhaeddodd y dosbarth cyntaf yng nghystadleuaeth englyn y mis 'Maes y Brifwyl' yn Awst 2001, wrth iddo bortreadu'r Eisteddfod fel brenhines y cwch gwenyn:

Mor ddiwyd yw byd pob un – a'u mwmian
yw'n mamiaith yn casglu'n
nes i'r frenhines ei hun
i gynnal y cwch gwenyn.²⁷²

Llwydda'r bardd i gynnal y ddelwedd drwy'r englyn, a hynny'n cyfleu nid yn unig brysurdeb y maes ond hefyd bwysigrwydd yr un wythnos hon ar ddechrau Awst. Yr Eisteddfod yw'r Frenhines sy'n ein cynnal ni am weddill y flwyddyn, yn ynys o Gymreictod yng nghanol môr ansefydlog ein cenedl. Mae sawl bardd yn mynd ar ôl y syniad hwn o'n gŵyl fel craig o oleuni a sicrwydd yng nghanol byd o dywyllwch, gan gynnwys englyn gan 'Noswyllo' sy'n trosi'r Eisteddfod yn oleudy 'a'i lewyrch / yn goleuo'r Cymry'.²⁷³ Yr Eisteddfod yw'r llanw blynyddol sy'n atal trai Gymreictod, fel a gaiff ei ddelweddu'n rhagorol gan englyn medrus a chynnil 'Atgofion': 'Daw ei gerrynt

²⁷⁰ Simon Brooks, 'Colofn fisol y Golygydd: Y Steddfod Bei-ling', *Barn*, 495 (Ebrill 2004), 8.

²⁷¹ Llŷr Gwyn Lewis, 'Golygyddol', *Tu Chwith: Eisteddfod*, 39 (Awst 2013), 5.

²⁷² *Barddas*, 264 (Awst/Medi/Hydref 2001), 44. Englyn y mis: Ymgais 'Bymbi Bi'.

²⁷³ *Ibid.*, Ymgais 'Noswyllo'.

gwladgarol / I'n trai'n wyllt a'n troi yn ôl.²⁷⁴ Mae nifer o'r cerddi yn ymfalchïo ac yn dathlu'r ffaith fod gennym ni'r wythnos hon o hafan bob blwyddyn i'n hatgoffa ni o'n diwylliant a'n hiaith ac i'n cynnal ni dros y deuddeg mis nesaf. 'Ac fe aiff pawb adre'n hapus ar ôl chwistrelliad arall o heroin ieithyddol' chwedl Iwan Llwyd,²⁷⁵ gan gysylltu â geiriau un teulu ar raglen uchafbwyntiau Tudur Owen o Eisteddfod Sir Gâr 2014, a ddisgrifiodd yr Eisteddfod fel 'cyfle i ni gal *charjo*'r batris Cymraeg.²⁷⁶ Yr un syniad o'r 'ffics' blynyddol a gawn gan dîm y Canolbarth yn eu henglyn cywaith ar y testun 'Llyn' yn Ymryson Eisteddfod Caerdydd yn 2008:

O adref awn yn grwydriaid – nôl i'n gŵyl
inni gael un llymaid
llawen o'r awen o raid
i gae uniaith y gwyniaid.²⁷⁷

Gan drosi'r Cymry Cymraeg yn bysgod prin Llyn Tegid, mae'r englyn nid yn unig yn dathlu hynodrwydd arbennig ac unigryw ein gŵyl, ond hefyd yn pwysleisio pryder y beirdd am rywogaeth sy'n prysur ddiflannu. Dim ond yn Llyn Tegid, Y Bala y mae'r gwyniaid i'w cael a thros y blynyddoedd mae ffactorau fel ansawdd y dŵr a newidiadau yn lefel y llyn wedi bod yn bygwth eu goroesiad. Mae'r gyfatebiaeth yn ingol, wrth i ni sylweddoli nad ydi un 'cae uniaith' yn ddigon. Rydym ni'n ein twyllo ein hunain, fel y disgrifia Dafydd Pritchard yn ystod ymryson Eisteddfod Casnewydd yn 2004:

Mae i'r iath ym merw hon mewn hen gae
Un man gwyn. Ddim digon.
Ofer o hyd twyllo'r fron
Yn nhiroedd ein pryderon.²⁷⁸

Mae'r gwrthgyferbyniad amlwg rhwng un 'hen gae' a 'thiroedd ein pryderon' yn tanlinellu nad yw'r sefyllfa mewn un cae ar ddechrau Awst yn adlewyrchu gwir realiti ein

²⁷⁴ Ibid., Ymgais 'Atgofion'.

²⁷⁵ Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Gwyliau ar Ynys Gwales', *Barddas*, 268 (Gorffennaf/Awst 2002), 52.

²⁷⁶ *Eisteddfod: Tudur Owen*, S4C (Darlledwyd ar 17 Awst 2014).

²⁷⁷ *Barddas*, 299/300 (Awst 2008), 47.

²⁷⁸ 'Eisteddfod Casnewydd', *Barddas*, 279 (Medi/Hydref/Tachwedd 2004), 43.

cymunedau ar lawr gwlad erbyn hyn. ‘Un man gwyn. Ddim digon,’ meddai’r bardd, gan ddisgrifio gwynfyd dros dro y maes lle mae pawb yn mwynhau ac fel petaent yn poeni dim am y sefyllfa go-iawn. Mae cyffro a bwrlwm holl wythnos yr Eisteddfod yn rhoi’r argraff fod popeth yn iawn, fod y Gymraeg yn ddiogel, ond ar yr un pryd ‘ym Mlaenau Ffestiniog, yn y Trallwng, yng Nghydsweli, yn Ffostrasol, fe fydd yr iaith yn diflannu fesul tŷ, fesul teras, fesul stryd’ fel y noda Iwan Llwyd yn un o’i golofnau grymusaf yng nghylchgrawn *Barddas*.²⁷⁹ Â’r colofnydd ymlaen i ddatgan mai ‘plwg yn nhwll yr argae sy’n driplan yn ddiderfyn drwy’r flwyddyn’²⁸⁰ yw’r Eisteddfod bellach, dim byd mwy na chysur dros dro yn unig, ‘enfys dros fychanfyd’, chwedl Huw Meirion Edwards yn un o’i englynion.²⁸¹ Mae defnyddio nodweddion y tywydd yn ddelwedd gyffredin yn nifer o’r englynion hyn lle mae’r beirdd yn gwrthgyferbynnu’n drawiadol rhwng noddfa heulog maes y brifwyl a’r gwirionedd prudd sy’n llechu’n y cysgodion. Dyma a gawn mewn englyn cywaith ar y testun ‘cwmwl’ gan dîm Caerfyrddin:

A’r hin ar ei thirionaf, - a hwyl Awst
Hyd y wlad, fe welaf
Yn yr haul ar fannau’r haf
Y gorwel yn fwg araf.²⁸²

Efallai fod ein sefyllfa ni fel cenedl ar ei chryfaf ar ddechrau Awst, ond yr eirioni trist wrth gwrs yw mai mewn un cae yn unig mae hynny ac nad oes arwyddion o ‘hwyl Awst / Hyd y wlad’ o bell ffordd. Mae’r haul yn adlewyrchiad o’r baradwys ddibryder sy’n ein hamgylchynu ar y maes ond â’r ‘gorwel yn fwg araf’, mae’r gwirionedd yn cau amdanom, er nad ydym ni’n barod i gyfaddef nac wynebu hynny.

Mae Iwan Llwyd yn cyfosod yr Eisteddfod gyda diwedd Ail Gainc y Mabinogi, a ninnau ar wyliau dedwydd di-ben-draw ar Ynys Gwales:

²⁷⁹ Iwan Llwyd, ‘Colofn Iwan: Gwyliau ar Ynys Gwales’, *Barddas*, 268 (Gorffennaf/Awst 2002), 52.

²⁸⁰ Ibid.

²⁸¹ Huw Meirion Edwards, ‘Cawod Awst’, *Lygad yn Llygad*, t. 42.

²⁸² *Barddas*, 264 (Awst/Medi/Hydref 2001), 18.

Mae adar Rhiannon yn canu, a'r hen Ben yn ein diddanu â'i hanesion am yr hen ddyddiau. Mae'r gwin yn llifo, a'r camerâu yn rowlio ... pawb yn gwaredu rhag ofn i rywun godi ac agor y drws.²⁸³

Rydym ni fel cenedl yn rhy hapus ac yn rhy fodlon ein byd. Mae arnom ni ofn chwalu'r gwynfyd drwy orfod agor y drws i wynebu'r sefyllfa yn ôl yn ein cymunedau, delwedd a gaiff ei throsi'n gelfydd yn englyn Huw Meirion Edwards:

Os yw'n haul, daw mell't o'r pellter – i'n galw
O'n Gwales ddibryder
I wynebu yn Aber
Henfelen yr un hen her.²⁸⁴

Nid oes modd anwybyddu'r taranau a'r fflachiadau rhybuddiol, ac ar ôl deng niwrnod mae'n rhaid agor y drws ac wynebu realiti tywyll y cymunedau; mae'n 'rhaid wynebu pethau / Yn y cwm â'r nos yn cau' fel y traetha esgyll englyn 'Dal Dy Dir' ar y testun 'Wedi'r Eisteddfod.'²⁸⁵ Fe ddefnyddia'r bardd drosiad cyfoethog o'r nos i ddisgrifio beth sy'n disgwyl yr Eisteddfodwyr yn y cymunedau, ac mae englyn gan Tudur Dylan yn ymhelaethu ar y gwirionedd hwnnw. Cyfleu'r gwacter ar ddiwedd y Brifwyl oedd y dasg i Tudur Dylan yn Ymryson Eisteddfod Bro Ogwr, ond mae'r englyn yn gwneud llawer iawn mwy na chofnodi distawrwydd y maes yn unig:

Er dod o bobman yma'n haid – yn Awst
Gyda'n hiaith am ysbaid
Adre' awn rywdro, o raid
Adre' i Awst o dwristiaid.²⁸⁶

Dyma eto gyfleu realiti'r sefyllfa, gyda'r defnydd ailadroddus o'r gair 'Adre' yn pwysleisio nad yw'r adref hwnnw yn cynnig unrhyw gysur erbyn hyn. Mae'r gwrthgyferbyniad rhwng y paladr a'r esgyll yn adlewyrchu'r gwahaniaeth rhwng y maes a'r cymunedau,

²⁸³ Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Gwyliau ar Ynys Gwales', *Barddas*, 268 (Gorffennaf/Awst 2002), 52.

²⁸⁴ Huw Meirion Edwards, 'Diwedd gŵyl', *Lygad yn Llygad*, t. 42.

²⁸⁵ *Barddas*, 274 (Medi/Hydref/Tachwedd 2003), 62. Englyn y mis: Ymgais 'Dal Dy Dir'.

²⁸⁶ *Barddas*, 248 (Medi/Hydref 1998), 39.

gyda'r gair 'twristiaid' yn chwalu'r holl gyffro diwylliannol ac ieithyddol. 'Awst o dwristiaid' yw gwir realiti mis Awst yng Nghymru, gyda'r gair clo yn cynrychioli mwy na'r bobl a ddaw yma ar eu gwyliau yn unig; dyma berchnogion y tai haf, dyma'r rhai a ddaw yn eu holau i ymddeol, a dyma'r iaith fain.

'Bro gelwyddog' yw'r Eisteddfod felly ac fe gaiff holl deimladau'r beirdd eu crisialu'n rhagorol gan englyn Huw Meirion Edwards i 'Faes y Brifwyl' a ddaeth yn fuddugol yn un o gystadlaethau englyn y mis yn *Barddas*. Fel undod y dylai englyn weithio bob tro, meddai Alan Llwyd yn ei feirniadaeth, ac nid oes dim amheuaeth nad fel cyfanwaith y mae llwyr werthfawrogi tristwch ingol y sefyllfa:

Roedd ei ddyddiau'n rhy ddiddos; - rhyw froydd
Rhy frau fu'n ein haros
A ni'n cefnu'n y cyfnos
Ar fro gelwyddog o glòs.²⁸⁷

Mae'r cyferbyniad rhwng diddosrwydd yr Eisteddfod a breuder ein broydd yn taro i'r byw wrth iddo ein hatgoffa fod cymunedau go-iawn Cymru yn wannach eu hiaith a'u Cymreictod na maes y Brifwyl. Mae'n hawdd mynd yn rhy gartrefol yng nghlydwch a chysgod yr Eisteddfod, gan anghofio bod yr hyn sy'n ein disgwyl gartref yn sefyllfa wahanol iawn. Nid oes amheuaeth nad yw bwrlwm a brwdfrydedd Cymreictod y Maes yn destun dathlu, ond fel y noda Ceri Wyn yn ei golofn fisol yn *Barddas* wedi Eisteddfod 2006, '... mae gwybod ein bod yn dychwelyd i gymunedau nad ydynt mor fyrlymus a brwdfrydig eu hanian yn destun siom ... A phendilio rhwng y ddau emosiwn hyn y byddwn ni hyd nes i ni gyrraedd Sir y Fflint ymhen y flwyddyn, mae'n siwr.'²⁸⁸

Hyd yn hyn, mater o dristwch ac ansicrwydd yw gorfod agor y drws hwnnw tuag at Aber Henfelen ein broydd, ond fe gyflwyna Gwilym Owen, yn unol â'i siarad plaen arferol, olwg gwahanol iawn ar y sefyllfa yn ei golofn wythnosol yng nghylchgrawn *Golwg* yn

²⁸⁷ *Barddas*, 264 (Awst/Medi/Hydref 2001), 44. Hefyd yn Huw Meirion Edwards, *Lygad yn Llygad*, t. 42.

²⁸⁸ Ceri Wyn Jones, 'Colofn cwj: E-byst a Byrddau Coffi', *Barddas*, 289 (Awst/Medi/Hydref 2006), 17.

ystod wythnos Eisteddfod Genedlaethol Sir Gâr, 2014. O dan y teitl ‘Eisteddfodwyr yn byw’r bywyd bras ar gefn yr iaith’, mae’n datgan yn ddi-flewyn-ar-dafod mai agwedd y Cymry Cymraeg eu hunain sy’n rhannol gyfrifol am y sefyllfa ar lawr gwlad:

Wel, bobol bach, dim ond rhyw ddeuddydd go-lew sydd ar ôl o’r jyncet fawr flynyddol. Erbyn bore Sul bydd swigan fawr ein Cymreictod wedi byrstio. Y gwestai wedi gwagio. Y meysydd carafanau wedi distewi. Gwres y barbeciws wedi oeri. A’r poteli gwin wedi diflannu ...

... Aeth yr wythnos o smalio a ffugio yn dipyn o straen hyd yn oed ar y garfan fechan o’n plith sydd yn ceisio’n perswadio mai’r “pethe” a’r “diwylliant cynhenid” ydi’r elfennau pwysicaf yn ein bywydau. Ond o ddechrau’r wythnos nesaf fe allan nhw lacio staes tynn niwrosis eu Cymreictod “gwneud” a llithro’n ôl i fyw yn fras ar iaith y nefoedd yn eu cymunedau dosbarth canol lleol eu hunain.²⁸⁹

Er bod ambell englyn wedi lled-awgrymu nad ydym ni’n gwneud digon i atgyfodi ein broydd bob dydd, dyma Gwilym Owen yn pwyntio bys diffuant. Dyma awgrymu’n gryf fod elfen snobyddlyd a ffug ynghlwm wrth holl ddiwylliant yr Ŵyl, pwnc a gafodd ei grybwyll i raddau gan Iwan Llwyd fwy nag unwaith. Fel y noda Alan Llwyd wrth drafod Iwan Llwyd fel colofnydd *Barddas*, roedd yn llawdrwm ar yr Eisteddfod yn aml, gan weld bai ar y rhai hynny a oedd yn cymryd eu Cymreictod yn ganiataol. Nid oedd hynny’n ddigon da gan Iwan:

Gwyddai fod y Brifwyl yn un o gadarnleoedd y Gymraeg, ond roedd llawer gormod o fylchau yng ngwahanfur y cadarnle hwnnw. Roedd yn sefydliad rhy barchus a rhy draddodiadol yn aml ...²⁹⁰

Gellir cysylltu hyn ag englyn cywaith gan dîm Caerfyrddin ar y testun ‘siwt’:

I sŵn ein hwythnos uniaith awn o hyd
Yn drwsiadus berffaith;
Awn o’n gŵyl yn ôl i’n gwaith
A’n dilladu â llediaith.²⁹¹

²⁸⁹ Gwilym Owen, ‘Eisteddfodwyr yn byw’r bywyd bras ar gefn yr iaith,’ *Golwg*, cyf. 26, rhif. 47 (7 Awst 2014), 11.

²⁹⁰ Alan Llwyd, ‘Iwan Llwyd fel colofnydd *Barddas*’ yn *Twm Morys* (gol.), *Awen Iwan*, t. 209.

Dyma farnu'r Cymry sy'n gwneud cymaint o sioe a ffwdan am un wythnos, ond yn troi am adref yn ôl i'w bywyd cyfforddus heb feddwl ddwywaith. Mae'r sŵn yn y llinell agoriadol yn crisialu'r holl firi a'r stŵr sydd ar faes y Brifwyl, ond rydym ni'n methu yn ein dyletswydd i drosglwyddo'r sŵn a'r bwrlwm Cymraeg a Chymreig hwnnw i'n cymunedau weddill y flwyddyn. Efallai mai dyma'r nod a'r addewid gan nifer ohonom, ond rydym ni hefyd yn gwybod yn iawn ein bod yn rhy gysurus ein byd i weithredu yn y bôn, fel y cana Rhys Iorwerth mewn englyn twyllodrus o syml:

A finnau'n benderfynol wedi'r ŵyl
o droi'n chwyldroadol,
gwn yn iawn mai rhygnu'n ôl
wnaf i'r fory arferol.²⁹²

Ni ellir peidio â thynnu cymhariaeth rhwng meddylfryd Gwilym Owen a'r hyn a gafwyd gan Karen Owen mewn erthygl ar dudalen flaen *Y Cymro* ym mis Ionawr 2014. O dan y pennawd 'Ai snobyddiaeth sy'n lladd yr iaith?' fe honnodd y bardd a'r newyddiadurwr fod y dosbarth canol Cymraeg mewn trefi yn y Fro Gymraeg draddodiadol 'wedi colbio hyder y brodorion ac wedi newid personoliaeth yr ardal.'²⁹³ Yn wir, fe gafodd y canfyddiad hyd yn oed ei fedyddio'n 'thesis Gwilym Owen' gan un blogiwr.²⁹⁴ Mae'r erthygl yn ymosod ar rai o arferion honedig y dosbarth canol Cymraeg sydd wedi 'creu eu cymunedau-gwneud eu hunain ar draul yr hyn a fu' ac sy'n gwneud i Gymry cynhenid yr ardaloedd hynny deimlo 'fel baw isa'r domen Gymraeg.' Mae Rhys Iorwerth wedi ymateb yn ddychanol i erthygl Karen Owen gyda'r gerdd 'Be sy'i angen ar yr iaith',²⁹⁵ lle mae'n cellwair mai'r hyn sydd ei angen yw i berson dosbarth canol Cymraeg sy'n berchen ar 'garafan eisteddfodol' a 'garddwr tomatos personol' gamu o'i waith 'o dop y sgaffaldiau efo copi o'r *Sun* / o dan ei gesail, i gyfeiliant sŵn *Radio One* ... / ... i ddechrau

²⁹¹ Barddas, 248 (Medi/Hydref 1998), 38.

²⁹² Rhys Iorwerth, 'Y brifwyl', *un sribedyn bach*, t. 33.

²⁹³ Karen Owen, 'Ai snobyddiaeth sy'n lladd yr iaith?', *Y Cymro*, 17 Ionawr 2014, tt. 1, 3.

²⁹⁴ Blog Menai (Cai Larsen), 'Rant Karen Owen yn y Cymro: sylw neu ddau' (18 Ionawr 2014), gw. <http://ocimenai.blogspot.co.uk/2014/01/rant-karen-owen-yn-y-cymro-sylw-neu-ddau.html> (Cyrchwyd Medi 2014).

²⁹⁵ Rhys Iorwerth, *un sribedyn bach*, tt. 54-5.

yfed Strongbow yn gynnar yn y pnawn / achos dyna wneith fy ngwneud i'n hogyn go iawn ...' Mae'r gerdd yn gorffen gyda'r bardd yn datgan:

A dyna pryd dechreuais i golli fy llais
a breuddwydio'n dawel am gael bod yn Sais.

Mae Rhys Iorwerth wedi cyfaddef ei fod yn credu fod hon yn frwydr ry wirion a rhy ddibwys i ymhél â hi a bod angen i ni 'ddethol ein brwydrau yn ddoeth, ac iwsio'n hegri yn y ffordd orau posibl.²⁹⁶ Nid oes dianc rhag sefyllfa argyfyngus yr iaith, fel a gaiff ei bortreadu mewn sawl cerdd o'i eiddo, ond nid drwy gecru a dadlau ymysg ein gilydd mae datrys unrhyw beth:

... Dydi o ddim yn bwysig o le ydach chi'n dod, ond be'r ydach chi'n ei wneud dros yr iaith a sut ydach chi'n byw eich bywyd yn Gymraeg ac yn cyfrannu at ei pharhad hi. Dyna sy'n bwysig, nid be' ydi eich cefndir dosbarth chi.²⁹⁷

O droi'n ôl at gwestiwn rhethregol Llŷr Gwyn Lewis am ddilysrwydd yr Eisteddfod fel unig ddinas uniaith y Cymry, mae'r bardd ifanc yn datgan fod 'y tu ôl i aml ystrydeb hirhoedlog ... [d]dogn go helaeth o wirionedd.'²⁹⁸ Nid rhywbeth i'w gymryd yn ysgafn yw rhybudd y beirdd am y paradocs rhwng maes ein Prifwyl a chalon ein cymunedau, ar argraff a geir wrth ddarllen gwaith rhai ohonynt yw ei bod yn bwysig ein bod yn sylweddoli hynny ac yn gweithredu cyn ei bod hi'n rhy hwyr. Nid oes yr un bardd wedi mynegi hynny'n fwy grymus ac ingol na Gerallt Lloyd Owen yn ei gywydd croeso meistrolgar i Eisteddfod Genedlaethol Eryri yn 2005:

Mae gwledd o groeso heddiw
ond croeso dan amod yw:
croeso bro sy'n mynd am bris,
croeso dan forthwyl creisis.

²⁹⁶ Idem, a ddyfynnwyd yn Non Tudur, 'Annigonolrwydd y bardd, ac ati', *Golwg*, cyf. 26, rhif. 43 (10 Gorffennaf 2014), 19.

²⁹⁷ Ibid.

²⁹⁸ Llŷr Gwyn Lewis, 'Golygyddol', 5.

Wrth yr awr syrth Eryri,
wrth yr awr y'i gwerthir hi.²⁹⁹

Yn sicr, '(n)id un Awst yw ein hystyr', meddai geiriau pwerus y bardd, ac fel y cyhoeddodd yr Eisteddfod ei hun: 'Go brin y clywyd neges fwy amserol mewn unrhyw gywydd croeso ag a wneir yn Seremoni Cyhoeddi Prifwyl 2005 ...'³⁰⁰ Gan amlaf yng ngherddi Gerallt, nid oes gofyn na gorchymyn na dim i osod yr her. Mae'r cywydd yma yn wahanol, gyda'i ddefnydd prin o'r ferf orchmynnol 'Ewch' yn cadarnhau fod amser yn prinhau. Mae'n rhaid gwneud popeth i sicrhau nad yr Eisteddfod fydd y 'gaer fechan olaf.' Mae neges Gerallt Lloyd Owen i Gymry o Fôn i Fynwy yn ingol o bendant:

Mae gwledd o groeso heddiw
ond croeso dan amod yw:
amod eich bod, bedwar ban,
yn rhwystro llifio'r llwyfan.
Da chi, dewch, ac wedi'ch dod
Ewch ymaith dan eich amod.

²⁹⁹ 'Cywydd Croeso Eisteddfod Genedlaethol Eryri, 2005' yn Hywel Griffiths (gol.), *Byw Brwydr*, t. 105. Gw. hefyd gwefan BBC Cymru, 'Croeso amodol i Eryri' (Awst 2003), <http://www.bbc.co.uk/cymru/adloniant/llyfrau/adolygiadau/croeso-eryri.shtml> (Cyrchwyd Medi 2014).

³⁰⁰ BBC Cymru, 'Croeso amodol i Eryri.'

‘Hen fythod y feddalaf hil’

Pennod 4: Bai Pwy?

Nid oes amheuaeth na fu i sylwadau Seimon Glyn ym mis Chwefror 2001 arwain at un o'r trafodaethau a'r dadleuon mwyaf tanbaid ar effaith y mewnlifiad ers yr ymgyrch llosgi tai haf yn yr wythdegau. I Seimon Glyn a'i gefnogwyr, roedd gwraidd y sefyllfa'n glir, ac mae'r toreth o gerddi a drafodwyd eisoes yn y bennod gyntaf wedi portreadu'r effaith andwyol a gâi mewnfudwyr ar natur ieithyddol a chymdeithasol ein pentrefi. 'Mae'n ha, a dyma nhw'n dod...', meddai teitl un o gerddi Rhys Iorwerth,¹ a'r pwyslais amlwg ar y rhagenw 'nhw' yn amlygu gwraidd y broblem. Dyma'r rhai a ddaw o bell, 'hen ladron nos iaith a thai a thir',² fel y disgrifia'r bardd ifanc hwy mewn cerdd arall, y nhw yw'r gwynt sy'n hyrddio'r storm ac yn gwthio'r llanw dros ddiwylliant cynhenid ein cymunedau gwledig. I nifer o drigolion y cymunedau hyn, fe fynegodd Seimon Glyn yr hyn yr oedd arnynt ofn ei fynegi eu hunain. Bu i eraill ymateb yn chwyrn i'w sylwadau, gyda'r wasg yn manteisio i'r eithaf ar ei eiriau. Gyda deunaw o aelodau'r Cynulliad, ei blaid ei hun a nifer helaeth o Gymry Cymraeg wedi ei feirniadu'n llym, ar un wedd, fe ellid dadlau fod nifer o'i gyd-Gymry wedi gwrthod wynebu gwirionedd y sefyllfa.

A dyma godi cwestiwn pwysig am rôl a chyfrifoldeb y Cymry eu hunain yn y frwydr, yn drigolion a gwleidyddion fel ei gilydd. Y mewnfudwyr yn bennaf fu byrdwn y cerddi hyd yn hyn, ond mae'n ymddangos fod y beirdd yn ddigon parod i droi eu golygon yn nes at adref hefyd. Fel yr hola Robot Gruffudd yn ddi-flewyn-ar-dafod yn ei gerdd grafog, 'Beth y'ch chi'n neud yn niwedd ei byd?':³

... sut y digwyddodd
y llanw a'r trai
mor sydyn, mor dawel?
ar bwy mae'r bai?

¹ Rhys Iorwerth, *un stribedyn bach*, t. 14.

² Ibid., 'yr hengaer', t. 56.

³ Robot Gruffudd, *A Gymri di Gymru?*, tt. 18-19.

Mae'n debyg mai Gerallt Lloyd Owen yw'r bardd amlycaf i bwyntio bys cyhuddgar at ein nodweddion diffygiol ni fel Cymry. Ers i'r genedl Gymreig ymfalchïo ym malchder ei Phrydeindod yn sgil arwisgo 1969 a sbarduno swm a sylwedd *Cerddi'r Cywilydd*, bu Gerallt yn defnyddio ei eiriau i godi ei lais yn erbyn y Cymry di-asgwrn-cefn a wadai eu hetifeddiaeth gyfoethog. Ni oedd y 'gwymon o ddynion heb ddal / tro'r trai',⁴ a'r wlad yn gartref i 'werin o ffafrgarwyr / Llariaidd eu gwên lle'r oedd gwŷr.'⁵ A'r Cymry di-asgwrn-cefn hyn a gaiff eu portreadu'n gynnil yn nhrioled fuddugol Tegwyn Harries yn Eisteddfod Genedlaethol Aberystwyth 1992, gyda'r cwpled disgrifiadol yn ddelwedd iasol o natur wanllyd a nychlyd y boblogaeth:

Hen fythod y feddalaf hil
Fel crach amryliw ar y marian.⁶

Fe gymhara'r bardd y Cymry i'r trychfilod sy'n byw yn eu cregyn personol, a chyda thrai y llanw, fe welir y cregyn gweigion yn 'siffrwd ac ystwyrian' eu Seisnigrwydd. Mae'r Cymry'n annheilwng o'u gwlad a'u hiaith erbyn hyn, ac fe gaiff y ddelwedd egwan hon ei chryfhau gan un o gerddi Talwrn y Beirdd Ann Fychan, cerdd sy'n dwyn y teitl eironig, 'Croeso':

Cymerwch hi,
Fe anghofion ni sut i'w gwarchod,
a throesom hi'n dywysogaeth
ddi-ddim,
ddi-nod ...⁷

⁴ Gerallt Lloyd Owen, 'Etifeddiaeth', *Cerddi'r Cywilydd*, t. 11.

⁵ 'Ibid.', 'Fy Ngwlad', t. 24.

⁶ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru Ceredigion, Aberystwyth 1992* (Llandybïe: Gwasg Dinefwr ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1992), t. 97.

⁷ Gw. Gerallt Lloyd Owen (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd 9* (Caernarfon, 1998), t. 55.

Gydag adlais nodedig o 'Etifeddiaeth', cerdd agoriadol *Cerddi'r Cywilydd* yn y dweud ac yn y strwythur, mae Ann Fychan yn glir ei neges o'r llinell agoriadol ymlaen. Disgrifia'r ffordd mae brwydrau ac ymosodiadau'r gorffennol wedi 'crymu ein gwarrau blin' gan adael Cymru yn genedl ddihyder, betrusgar a chwerthinllyd. Ceir defnydd amlwg o'r berfau cyhuddgar megis 'anghofion', 'troesom', 'llifodd' a 'gwasgwyd' er mwyn cyfleu natur wrthun y Cymry tra bod yr ansoddeiriau negyddol '[d]i-ddim', '[d]i-nod', 'di-liw' yn ychwanegu at yr anobaith. 'A throesom iaith yr oesau / yn iaith ein cywilydd ni', meddai cwpled enwog y bardd o'r Sarnau, ac mae'r un cywilydd yn llechu rhwng llinellau nawddoglyd y bardd yma. Aiff y cyfarwyddyd uniongyrchol 'Cymerwch hi' yn 'Cymerwch hi, wir' cyn troi'n 'Cadwch hi' erbyn yr ail bennill er mwyn pwysleisio'r sefyllfa ddi-droi'n-ôl. Drwy ein hatgoffa yn ddi-flewyn-ar-dafod o'n taogrwydd fel cenedl, fe geisiodd Gerallt Lloyd Owen ein hysgwyd allan o'n trwmgwsg a phigo ein cydwybod, a dyma nod Ann Fychan, wrth iddi gloi mor bendant ag erioed wrth gyfeirio at Gymru: 'Na, / mae croeso i chi ei chael.' Er yr ambell 'chwistrelliad bach o obaith / bob hyn a hyn' a 'rhyw bigyn o gydwybod / ... ambell dro', mae'r bardd yn benderfynol nad yw hynny'n ddigon. Mae'r Cymry bellach yn anghymwys i ofalu am eu gwlad eu hunain.

Efallai mai dyma'r gerdd sy'n cadw agosaf at batrwm dweud Gerallt Lloyd Owen, ond mae'n amhosibl darllen nifer o'r cerddi diweddar heb glywed lled-adlais o un o feirdd mwyaf y ganrif ddiwethaf yn ein rhybuddio o'r ffordd yr '[a]wn i gyd yn fodlon gaeth / [e]fo'r hil i'r Farwolaeth.'⁸

Tra bo Gerallt Lloyd Owen yn tynnu cymhariaeth ingol mewn nifer o'i gerddi rhwng y ddau dywysog, rhwng Llywelyn ein Llyw Olaf a 'Charlo', i gyfleu natur y genedl ddoe a heddiw, fe wrthgyferbynnu Rheinalt Griffiths yn fedrus yn ei gerdd 'Bylchau'⁹ rhwng cadernid y gymdeithas a fu ac enbydrwydd y presennol drwy gyfrwng delwedd y wal gerrig, un o nodweddion amlycaf cefn gwlad. Rhamantai am y cyfnod lle 'bu gofal cyson wedi storm o wynt' a chyn bod 'hydref bywyd' wedi dod i newid siâp a chymeriad y

⁸ Gerallt Lloyd Owen, 'I'r Farwolaeth', *Cerddi'r Cywilydd*, t. 20.

⁹ Rheinalt Griffiths, *Cerddi'r Castell*, t. 45.

gymdeithas. Defnyddia'r gair estron 'swagro' i ddisgrifio'r mewnfudwyr, gair sy'n pwysleisio'r gwahaniaeth rhwng y newydd-ddyfodiaid a'r hen grefftwyr gwlad. Erbyn heddiw mae gwaith caled y crefftwyr hynny yn angof a'r bylchau yn y waliau cadarn yn golygu bod y 'diadelloedd oll i gyd ar ffo.' Ond fe ellid ystyried mai gweld bai arnom ni'r Cymry am ganiatáu bylchau yn y cloddiau mae Rheinallt Griffith. Wedi'r cwbl, fe hola mewn cerdd arall o'i eiddo:

Gymru, pe le mae'r coed a blannwyd gynt
Yn gysgod i wrthsefyll grym y lli?¹⁰

Cyn tristáu gyda'r ateb hwn i'w gwestiwn ei hun:

Heddiw, rhyw hedyn gwan ddaw gyda'r gwynt
O ddwylo difaterwch rhai fel ni.
Mae'n rhaid cyfaddef, gwerthwyd erbyn hyn
Y rhuddin caled am y gwnin gwyn.¹¹

Gellir gweld y cyferbyniad amlwg rhwng yr 'hedyn gwan' a'r 'cerrig cadarn' yn y gerdd gyntaf, gyda'r lled-atsain o feddylfryd Gerallt Lloyd Owen yn cryfhau'r ergyd bersonol yn y diwedd. Nid ydym ni yn ddigon cryf i wrthsefyll a dal ein tir erbyn hyn a thrwy gloriannu penderfyniadau a gweithredoedd y Cymry gwan hyn mae'r beirdd yn gweld bai.

Un o brif rinweddau'r to o feirdd a ddaeth i'r amlwg ar gychwyn y nawdegau oedd eu bod yn teimlo'n rhan o'r frwydr eu hunain. Yn sgil hynny, fe welir yn aml eu bod yn tynnu ar eu profiadau personol, ac felly - fel y gwelwn mewn sawl cerdd yn y bennod hon - yn barod i gyfaddef eu bod yn euog eu hunain weithiau o fod yn un o 'hadau gwan'

¹⁰ 'Cysgodion' yn ibid.

¹¹ Ibid.

Rheinallt Griffith. Wrth reswm, nid rhywbeth ymysg y beirdd ifanc yn unig yw hyn, fel y soniai Iwan Rhys wrth adolygu cyfrol grafog Robat Gruffudd, *A Gymri di Gymru?*:

... mae'n amlwg bod y bardd hwn yn hen gyfarwydd â'r ddihareb honno sy'n dweud bod tri bys yn pwyntio'n ôl atat ti dy hun bob tro rwyt ti'n pwyso bys at rywun arall ...¹²

Tra bod Robat Gruffudd wrth ei fodd yn ei gynnig ei hun yn destun i'w wawd, roedd hyd yn oed Gerallt Lloyd Owen yn ei ystyried ei hun yn un o'r bradwyr yn ei englynion i Angharad Tomos: 'Wyf ynghudd yng nghof fy nghell, / Wyf y llwfrgi'n fy llyfrgell.'¹³

Parhad o'r hunanfeirniadaeth hyn felly a gawn gan Ceri Wyn Jones yn ei gywydd 'Dial', sy'n sôn am ei ymateb wedi i 'wraig eger' droi ato mewn parti gan ddweud '*Will you stop speaking Welsh!*'¹⁴ Yn hytrach nag ateb y wraig yn y fan a'r lle, mae'r bardd yn mynd i'w gragen, ac yn ei rhegi 'yn nhawelwch (ei) galon.' Mae'n aros nes cyrraedd ei stydi i ddial arni, ac yn gwneud hynny drwy lunio cerdd ddychan:

Rwy'n A4 o arw
â'm paned dwym *point two-two*;
taniwr bwled cwpled caeth
yn foesgar fy nherfysgaeth.

Ymosodiad ar bapur yn unig a roddodd y bardd i'r wraig, a dyma Ceri Wyn yn pwysleisio mae ein bai ni weithiau yw bod yn rhy dawel; mae angen sefyll yn gadarnach dros ein hawliau ymhob achos. Penbleth debyg sy'n wynebu'r bardd yn y gerdd 'Y Dafarn Berffaith'¹⁵ hefyd. Fe â Ceri Wyn â ni i dafarn y Pentre Arms yn Llangrannog ar ddiwrnod gêm bencampwriaeth Rygbi y Chwe Gwlad rhwng Cymru a Lloegr yn 2010 wrth iddo

¹² Iwan Rhys, adolygiad oddi ar www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw. <http://www.gwales.com/bibliographic/?isbn=9781847711182&tsid=3> (Cyrcwyd Ebrill 2013).

¹³ Gerallt Lloyd Owen, 'Angharad Tomos', *Cilmeri a cherddi eraill*, t. 53.

¹⁴ Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, t. 7.

¹⁵ Idem, 'Colofn cwj: Y Pentre Arms', *Barddas*, 307 (Ebrill 2010), 33.

sylweddoli fod y dafarn wedi cael ei meddiannu gan gefnogwyr y gwrthwynebwyr. Eglura'r bardd wrth gyflwyno'r gerdd yn ei golofn fisol yn *Barddas*:

Mae i'r Pentre Arms, Llangrannog, ei hanes a'i chwedloniaeth ei hun. Mae ganddi enw da i gychwyn; enw sy'n awgrymu ei bod hi'n ddrych o'r gymdogaeth ac o'r ardal: y dafarn yw'r pentre; y pentre yw'r dafarn, fel petai. Yma, slawer dydd, roedd y beirdd yn cwrdd ar nos Sadwrn ... ac mae bwrlwm yn perthyn i Langrannog o hyd: dwy dafarn lewyrchus a llond lle o bobol ifainc leol yn cymysgu drwy'r trwch â'r genhedlaeth hŷn.¹⁶

Fe gaiff bwrlwm ac awyrgylch croesawgar a chyfeillgar y dafarn ei ramanteiddio gan y bardd yn y tri phennill cyntaf, gyda'r personoli cryf sy'n cloi'r pennill agoriadol yn crisialu mai tafarn y Cymry oedd hon:

Mae, yn local fy nghalon,
gwrw rhad a hen ford gron
lle nad oes ond ni'r llond dwrn
yn seiadu nos Sadwrn,
a phob sillaf o'r dafarn
muriâu-cul yn Gymro i'r carn.¹⁷

Ond fe newidia'r awyrgylch ar ddiwedd y trydydd pennill mewn llinell baradocsaid gain wrth i'r bardd ddisgrifio'r dafarn 'yn dew gan *locals* dŵad.' Mae defnyddio'r gair yn yr iaith fain yn ychwanegu at glyfrwch - a thristwch - y ddelwedd. Ceir cyferbyniadau celfydd rhwng y diwylliant estron a'r diwylliant Cymreig yn y penillion nesaf 'wrth i benillion Jonno, / neu emyn siort Simon Shaw' wthio'r bardd a'r brodorion eraill allan o'u tafarn eu hunain. Mae'r bardd yn dianc, fel y gwna o'r Prince Llywelyn Arms yng Nghilmeri yn ystod Cwpan y Byd 2002¹⁸ gan holi 'i ble'r af i gael hafan, / i gnoi cil, i ganu cân?' A chwestiwn mwy dyrys byth sydd yn y pennill clo, wrth iddo bwysu a mesur yr opsiynau posibl:

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Gw. Ceri Wyn Jones, 'Cawod', *Dauwynebog*, t. 10. Trafodaeth ar y gerdd yn nhudalen 190.

Ai mynd nôl i'r bar olaf
a chanu'n uwch, neu a af
i byb ymhell o bob man
a pheidio 'achosi ffwdan?

Mae cyfyng-gyngor y bardd yn adlewyrchu'r dewis sydd gennym ni fel Cymry, i ddal ein tir neu gilio i'r entrychion. Yr awgrym a gawn yma yw ein bod ni unwaith eto yn euog o ddewis y llwybr hawdd hwnnw i'r '[p]yb ymhell o bob man' ac ildio i'r drefn yn rhy hawdd ac yn rhy dawedog. Dyma'n hatgoffa o ymateb petrusgar y Dryw Bach, a gynrychiola'r Cymro brodorol, yn 'Y Seiat Holi' gan Arfon Huws:

Y Dryw Bach a fentrodd, - 'Dy-Dydw'i ddim mor siŵr ...
mae'n nhw'n rhy bowld a rhy swnllyd i ni godi stŵr ...'¹⁹

Mae Tegwyn Pughe Jones yn mynd â ni i'w local yntau yn Ninas Mawddwy, Y Llew Coch,²⁰ mewn cerdd sy'n rhannu ei henw â'r dafarn, gan ddangos sut y mae 'hogiau'r Dinas' hefyd yn ildio'n rhy hawdd o dan ddylanwad gormesol y mewnfudwyr:

Yfwn a'r chwerw'n chwerwach
I griw gwlatgar y bar bach;
Yfwn a rhuthrwn i'w rhwyd
Heb adnabod ein habwyd;
Yfwn gan lwyr anghofio
Hybu'r iaith, a cholli'n bro.

Caiff rhialtwch y dafarn ei adlewyrchu ym mwrlwm rhythm dweud y bardd, wrth i eiriau'r gerdd ddawnsio i sŵn gweiddi ac yfed y Llew. Mae'r bywiogrwydd hwnnw yn hanner cyntaf y cywydd yn nodweddiadol o dafarn wledig Gymreig, gan ymdebygu i'r darlun agoriadol a gafwyd gan Ceri Wyn o'r Pentre Arms yn Llangrannog. Ond 'tyfu'r nos wna'n tafarn ni' yn Ninas Mawddwy hefyd, ac mae'r bardd yn pegynnu rhwng y 'ni' a

¹⁹ Arfon Huws, 'Y Seiat Holi', *Llain yn Llŷn*, t. 96. Mewn ymddiddan celfydd rhwng adar Penrhyn Llŷn fe welwn ni'r saer geiriau yn Arfon Huws ar ei orau. Bwriad y Weinyddiaeth Amddiffyn i godi mast taflegrau rhyfel ar Glip y Gylfinir, mynydd y Rhiw, sydd y tu ôl i'r gerdd, a hynny'n fygythiad pellach i gymunedau Llŷn.

²⁰ 'Y Llew Coch', *Barddas*, 310 (Ionawr 2011), 25.

‘nhw’ mewn cyfres o drosiadau byrlymus – ‘Ni’n sied ieir, a nhw’n sidêt, / Ni’n deulu, nhw’n llond walet ...’ – cyn cyrraedd uchafbwynt gyda’r cyferbyniad alaethus canlynol:

Ni’n colli iaith, nhw’n cael llog,
Nhw’n prynu iaith, ni’n prin hau
Fesul punt, fesul peintiau:
Ni y dorf sy’n newid iaith
Fesul awr, fesul araith.

Wrth gwrs, mae sefyllfa’r dafarn yn alegori o gyflwr y gymdeithas ehangach yn wyneb y mewnlifiad o’r dwyrain, ond yr hyn sy’n wahanol yma i nifer helaeth o gerddi Tegwyn Pughe Jones yw ei fod, fel Ceri Wyn, yn gweld bai ar y Cymry am blygu i’r drefn yn rhy rwydd a diymdrech.

Gan droi’n ôl i’r Pentre Arms at Ceri Wyn wedi iddo gael amser i ystyried ei benbleth, fe orffenna’i gerdd drwy ddatgan yn anobeithiol:

Neu sgwn-i a wês gwanieth,
a’i bod hi’n *stop-tap*, ta beth.²¹

Nid difrifoldeb y sefyllfa yn y pentrefi gwledig yn unig sydd gan y bardd o dan sylw. Dyma ddull cyfrwys Ceri Wyn Jones o weld bai ar y rhai hynny ohonom sydd wedi penderfynu’n barod ei bod hi’n rhy hwyr i wneud unrhyw beth am y sefyllfa. Mae defnydd mwy llafar o dafodiaith Sir Benfro ac arfordir Ceredigion yn tanlinellu mai siarad yn uniongyrchol â’r Cymry mae’r bardd erbyn hyn, gan weld bai yn benodol ar y rhai hynny sydd wedi derbyn ei bod hi’n ddiwedd nos heb drafferthu i geisio achub y sefyllfa. Nid Cymry lleol Llangrannog a benderfynodd gilio o’r Pentre Arms ar y dydd Sadwrn hwnnw ym mis Chwefror 2010 yw unig darged geiriau’r bardd.

²¹ *Barddas*, 307 (Ebrill 2010), 33.

Caiff yr agwedd ddi-hid hon ei chyfleu'n berffaith gan Arfon Huws mewn cyfres o gwpledi ymddiddanol rhwng y ddau frodor Cymraeg olaf ym Mhenrhyn Llŷn:

A glywaist fod ocsiwn yn fferm Tyddyn Cae?
Wel, wel – fel'na ma'i.

A bod arwydd 'Ar Werth' ar fwthyn Siân Lewis?
Wel, - 'toes 'na ddim dewis.

A'r ysgol a'r eglwys a'u drysau ynghlo?
Wel wir, dyna dro.

A wyddost ti beth, dim ond ni sydd ar ôl,
Wel – 'does ryfedd yntôl.²²

Yn llechu rhwng geiriau ysgytwol y sgwrs mae'r portread anghysurus o'n natur ildiol ni, a rhybudd ingol rhag yr hyn a all ddigwydd petai pawb o'r un osgo. Cawn awgrym tebyg mewn englyn gan Rhys Iorwerth, wrth iddo ddatgan: 'Dwi'n ddyn andros / o anniddig, ond diddos. / Haws hynny na phalu ffos.'²³

Ar un llaw, gellid ystyried fod y beirdd yn ein beio am fod yn rhy ddiniwed yn wyneb y mewnfudwyr, ac ddim yn ddigon effro i sylweddoli gwir effaith ein naifrwydd. Rydym ni'n rhy groesawgar o lawer, fel y portreada Eifion Lloyd Jones yn ei gerdd 'Cwrteisi', lle mae'n ein hatgoffa o'r driniaeth israddol a gafodd y Cymry 'yn nyddiau'r person plwy' a'r sgweiar tir' er mwyn pwysleisio pa mor wirion ydym ni erbyn heddiw, yn croesawu pobl i'n gwlad gyda breichiau agored:

... ond yn y wynfa newydd, daeth hen flys
am efelychu llyfu'r oes a fu,
gan faglu dros ei gilydd yn eu brys

²² Arfon Huws, 'Rhy hwyr', *Llain yn Llŷn*, t. 58.

²³ Rhys Iorwerth, 'Yr hengaer', *un sribedyn bach*, t. 56.

i osod mat eu croeso o flaen llu
fu'n prowlan wrth y drws ers oesau maith
i ddwyn eu tai a'u tir, a lladd eu hiaith.²⁴

Mae eisiau ein hysgwyd weithiau yn ôl Eifion Lloyd Jones, a dyma y ceisia Arfon Huws ei wneud hefyd, wrth iddo ddychanu'r Cymry hynny sy'n troi clust fyddar i'r pryder am ymweliad twristiaid yn y gerdd grafog 'Croeso i Llyn':

O Pobol neis, O Pobol glyfar
sy'n dod i'n tŷ ni *every summer* ...

...

Mor braf yw clywed eu hacenion
Educated o Fanceinion,

Effectio'r laith ... *I don't agree*
Wna'th *visitors* ddim drwg i mi.²⁵

Mae'r eironi yn brathu wrth i'r bardd geisio ein deffro o'n hagwedd ddi-hid, fe y gwna Iwan Llwyd wrth ymateb i weld yr arwydd croesawgar 'Mae Cymru ar agor'²⁶ ar ochr y ffordd ar ôl caethiwed Clwy'r Traed a'r Genau yng ngaeaf 2001:

mae Cymru ar agor
yn ei menyg gwynion gorau
yn wên lydan ar yr hysbysfyrddau,
yn Bortmeirion o batrymau ...

Gyda chyfoeth o gyfeiriadau llenyddol a phersonoli gafaelgar yn pigo cydwybod y darllenydd, fe ddaw'r ergyd wedi naw pennill o ddychanu ac mae'r paradocs yn hollbresennol:

... mae Cymru ar agor
am fod y capeli a'r tafarnau bach gwledig,
y chwareli a'r pyllau

²⁴ Gw. John Glyn Jones (gol.), *Beirdd Bro'r Eisteddfod*, t. 46.

²⁵ Arfon Huws, *Llain yn Llyn*, t. 50.

²⁶ Gw. Myrddin ap Dafydd (gol.), *Stwff y Stomp* (Llanrwst, 2002), tt. 48-9.

a'r tyddynnod yn y bryniau,
y trydan a'r tafodau,
y straeon celwydd golau,
y prynhawniau chwil a'r chwedlau,
y dofednod a'r defodau,
a roc a rôl y bandiau,
a phob lân o Fôn i Rwla,
a 'nghalon dywyll innau
i gyd ar gau:
ond mae Cymru ar agor.

Efallai bod Cymru ar agor, ond nid y Gymru a garwn, gan fod gwahodd pobl i'r Gymru honno wedi ei dinistrio hi. Mae'r Gymru a adwaenwn, ein traddodiadau, ein hanes, a phopeth sy'n ein gwneud yn wahanol yn prysur ddiflannu, a ninnau'n chwarae ein rhan yn y diflaniad hwnnw.

Beirniadaeth o fath gwahanol, ond yr un mor eironig, yw'r dweud yng ngherdd dafod-ym-moch Peredur Williams 'Diwedd Haf',²⁷ un o'r cerddi sy'n ymddangos yn y gyfrol gyntaf o *Stwff y Stomp*. Mae'r Stomp wedi esgor ar gerddi deifiol a doniol ers iddo gael ei sefydlu yn 2003, ac nid oes rhyfedd bod beirdd mân a mawr wedi manteisio i'r eithaf ar y cyfrwng i gyfleu eu teimladau am yr hyn sy'n digwydd yn ein cymunedau. Efallai nad dyma'r cerddi fydd ar faes llafur y dyfodol, ond mae'r geiriau yn llwyddo i grisialu hinsawdd y cyfnod i'r dim, wrth i gerdd Peredur Williams fanteisio ar ryddid arddull y Stomp i gyfleu rhyddhad y Cymry o gael gwared ar ymwelwyr olaf y tymor. Drwy'r iaith lafar liwgar, mae'n hawdd dychmygu ymateb hwyliog y gynulleidfa i'r gerdd ond mae'r eironi a ddaw gyda'r ergyd sylfaenol yn ddigon i daflu unrhyw un oddi ar ei echel:

... A stwffio pawb mae'n ddiwedd ha'
Gwariwn ein celc ar amser da.
Mi awn fyny'r em sics yn un criw mawr,
Mewn bys Caelloi – 'mhen llai na tair awr
Bydd meddwi, mwynhau a trio bod yn cŵl
A rhoi'r celc yn ôl i Saeson cachlyd Blacpŵl.

²⁷ Ibid., t. 107.

Wedi'r cwbl, 'hanfod y Stomp yw'r annisgwyl – does wybod beth ddaw nesaf', meddai'r rhagair i'r casgliad cyntaf,²⁸ gydag ergyd glo y gerdd uchod yn taro i'r byw. Nid cerddi'r stompwyr yn unig sy'n disgyn i'r categori yma, wrth gwrs, ac fe geir yr un syniad gan Arfon Huws yn 'Awst Pen Llŷn'.²⁹ Efallai fod y dweud yn fwy parchus ond yr un yw'r ergyd wrth i'r wraig wario arian yr haf yn Llundain ar y trip Diolchgarwch.

Gwelwyd eisoes wrth drafod y ddelwedd o'r Eisteddfod Genedlaethol y modd y gwelai amryw o'r beirdd fai ar y Cymry am fod yn Gymry am un wythnos yn nechrau mis Awst yn unig. Fel y nododd Gerallt Lloyd Owen yn ei gywydd grymus a chignoeth i groesawu'r Eisteddfod i Eryri yn 2005, 'nid yw bod am ddathliad byr / yn Gymry, Cymry i'r carn, / namyn tafod mewn tafarn,' ac mai 'ofer yw cynnal prifwyl' os nad ydym yn trosglwyddo holl egni a brwdfrydedd o'r maes yn ôl i'n pentrefi a'n cymunedau.³⁰ Wedi'r cwbl, 'byw brwydr bob awr' yw brwydr y Cymry. Gan ein hatgoffa o gân boblogaidd Ail Symudiad a gyfeiriai at y rheini ar ddiwrnod gêm rygbi sy'n '[G]ymry am ddiwrnod ... dim ond am ryw gyfnod,'³¹ nid Gerallt yw'r unig fardd i'n beirniadu am elwa ar ein Cymreictod a defnyddio'r Gymraeg pan fo hynny'n gyfleus i ni. Yr agwedd hon ym mhersonoliaeth y Cymry fu byrdwn Llion Pryderi yn ei gerdd 'Clychau' a drafodwyd eisoes,³² ac mewn englyn twyllodrus o syml fe welwn Idris Reynolds yn datgan yn onest ein bod oll yn euog, yn ein ffyrdd ein hunain, o droi ein cefnau ar yr iaith:

Yn Gymro ifanc stranciais, - dros heniaith,
Dros sianel, ymgyrchais.
Ond er y sŵn gyda'r Sais
Yn y Rovers yr yfais.³³

²⁸ Ibid., t. 7.

²⁹ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn*, t. 55.

³⁰ Gw. Hywel Griffiths (gol.), *Byw Brwydr*, t. 105.

³¹ Ail Symudiad, 'Cymry Am Ddiwrnod', *Sefyll ar y Sgwâr* (Sain, 1982).

³² Gw. tudalen 119.

³³ 'Opera Sebon', *Barddas*, 263 (Mehefin/Gorffennaf 2001), 21.

Er bod sawl haen o esboniad i'r englyn medrus uchod, mae'n debyg mai euogrwydd y bardd sy'n fwyaf amlwg, a hynny er iddo fod yn rhan o'r ymgyrchu dros S4C ac er ei fod yn ymwybodol bod sŵn y Sais yn parhau i foddi ein hiaith a'n diwylliant, mae yntau'n parhau i ymdrochi yn y diwylliant estronol. Wrth reswm, nid englyn am batrwm gwyllo teledu'r Cymry yn unig a geir yma, a'r bardd yn pigo cydwybod pob un ohonom sy'n 'cwyno a chlegar am wlad o hyd' ond sydd ddim yn manteisio i'r eithaf ar ein diwylliant hynod ac yn defnyddio'r iaith ymhob cyfle posibl. Pa ddiben ymgyrchu a strancio os nad ydym ni'n arwain y ffordd? Dyna fyrddwn cerdd fer Meirion MacIntyre Huws, 'Ei Di Deio?',³⁴ sy'n pwysleisio'r cyfrifoldeb pwysicaf sydd gan unrhyw Gymro Cymraeg, sef trosglwyddo hud a lledrith ein chwedloniaeth a'n hiaith i'r genhedlaeth iau. Nid oes esgus gan y rhai sy'n peidio â gwneud hynny:

Ei di rhyw ddiwrnod Deio
â dy fab? Ei di â fo
i fyd y Lili Wen Fach,
i gynnwrf byd amgenach?
...
Dy fab, a ei di â fo?
Meddai: 'Alla i ddim addo'.

Mae'r Cymry'n colli golwg yn rhy hawdd ar eu cyfrifoldebau ac fe wêl nifer o'r beirdd yr angen i rybuddio'r rhai hynny sydd wedi mynd yn rhy gysurus yn eu bywydau eu hunain. Mae Grahame Davies yn un o'r beirdd amlycaf i geisio anesmwytho ac aflonyddu'r Cymry yn y modd hwn, ac fel y noda'n frathog yn un o'i gerddi: 'Mae'n rhyfedd faint o Gymry sy'n y wlad, / a faint o arwyr sy 'na *wedi'r* gad.'³⁵ Yn ei ffraethineb deifiol a'i ddychan crafog, ei nod yw ceisio deffro'r Cymry i'w gweithredoedd eu hunain, fel 'rhyw Harri Webb Cymraeg sy'n mynnu dinoethi ein rhagrith dosbarth canol cysurus'.³⁶ Er mai'r dosbarth canol ffyniannus yng Nghaerdydd yw ei brif darged, y garfan sy'n 'tyfu'n

³⁴ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, t. 19.

³⁵ 'Lansio Llyfr Datganoli' yn Dafydd Roberts (gol.), *Cerddi'r Troad* (Llandysul, 2000), t. 82.

³⁶ Idris Reynolds, 'Dau Hogyn o'r Chweddegau', *Barddas*, 266 (Ionawr/Chwefror/Mawrth 2002), 59.

dew ar y Gymru newydd,' chwedl Hywel Griffiths,³⁷ nid oes neb yn ddiogel rhag tafod miniog Grahame Davies, fel y gwelwn yn amlwg yn ei drydedd gyfrol, *Achos*, lle mae'n bwrw golwg annibynnol ar y bywyd cyfoes. Mae ei ddisgrifiadau yn brathu hyd at yr asgwrn wrth iddo holi 'Sut mae'r achos?' ac ymosod yn eu tro ar y Cymry sydd wedi troi eu cefnau ar gefn gwlad, y gwleidyddion, bardd yr Academi, swyddog gorgroesawgar y Bwrdd Croeso a'r Adferwr. Ond nid un i feio eraill yn unig yw Grahame Davies ychwaith gan ei fod yntau, fel Idris Reynolds yn yr englyn uchod, yn llwyr ymwybodol ei fod wedi ymdoddi yr un mor ddjarwybod i'r ffordd o fyw tramgwyddol. Mae'n llwyddo yn ei onestrwydd cellweirus i ddatgan ein bod i gyd yn euog, fel y noda Idris Reynolds ei hun wrth adolygu cyfrol y bardd dychanol:

Ond os Grahame Davies yn unig a gaiff ei gosbi yn y llys am droseddu, gwyddom yn iawn ein bod ninnau, y gwrandawyr, yr un mor euog. Ein dedfryd ni yw gwingo'n dawl yn yr oriel gyhoeddus.³⁸

Cawn ymdriniaeth debyg ym marddoniaeth Robat Gruffudd, lle y mae'n ddigon parod i dynnu blewyn o drwynau'r Cymry mewn sawl cerdd, gan gynnwys yr ymddiddan ogleisiol rhwng yr Angel, Duw a Chymro ar y porth i'r byd nesaf yn 'gwasgu'r botwm Ffwf',³⁹ sy'n agor yn ddi-flewyn-ar-dafod gyda'r llith ganlynol:

Angel

mae blydi Cymro arall wrth y porth

Duw

ai sowthyn yw, neu un o hogia'r north?
ond wedyn, pa wahaniaeth – maen nhw i gyd
yn cwyno pan mae'n rhaid ffarwelio â'r byd;
dwy ddim yn deall hynny: digon claeaf
oedd eu cariad at y blydi ddaear
a doedd eu hagwedd at eu tamed gwlad
yn dangos fawr o ysbryd na mwynhad ...

³⁷ Hywel Griffiths, 'Tonnau', *Banerog*, t. 92.

³⁸ Idris Reynolds, 'Un â Chynneddf Dychanwr', *Barddas*, 286 (Chwefror/Mawrth 2006), 44.

³⁹ Robat Gruffudd, *A Gymri di Gymru?*, tt. 48-57.

Wrth i'r Cymro grefu am fwy o amser ar y ddaear gan addo newid chwyldroadol a brwdfrydedd o'r newydd dros ei wlad a'i iaith y tro hwn, cawn ein taro â'r gwirionedd wrth i Dduw ddatgan: '... mae llawer un yn sôn am ddechrau dysgu / ond beth yw'r pwrpas, wedi oes o gysgu?' Mae'r un syniad i'w gael yng ngherdd Ifor ap Glyn 'Y mawr a'r bach',⁴⁰ sef rhyddgyfieithiad o'r 'Dead Parrot Sketch' gan John Cleese a Michael Palin, wrth iddo yntau ddychanu ein tueddiadau llai dymunol ni fel siaradwyr Cymraeg. Thema fawr Robat Gruffudd yw fod y Gymru a adwaenai ac a garai yn llithro'n araf o'i afael, ac mae hynny'n hollol bresennol wrth i Dduw a'r Angel gael llond bol yn y diwedd a 'gwasgu'r botwm Ffwrt!' Dyma rybudd i'r rhai hynny sy'n byw eu bywydau braf heb boeni dim, y bydd hi'n rhy hwyr rhyw ddiwrnod. Yr un ergyd sydd i'w chael yn *Crac Cymraeg*,⁴¹ ail nofel Robat Gruffudd, wrth iddo bigo cydwybod y Cymry da yn y ffuglen ddychanol sydd wedi ei lleoli ym mhentref dychmygol 'Llangroes' yn y Fro Gymraeg. Fe geisia Dafydd, y prif gymeriad, ailgynnau Cymreictod go-iawn yng nghanol 'rhyw Fici Mows o ddiwylliant' a hynny wrth i un o gwmnïoedd adeiladu tai mwyaf Prydain fwrw ymlaen â'u cynlluniau i adeiladu stâd anferth o dai yn y pentref. Wrth gwrs, mae nifer o'r Cymry Cymraeg parchus yn ddigon parod i adael i hynny ddigwydd heb boeni dim am y goblygiadau, fel y noda John Rowlands yn ei adolygiad ar y nofel:

... a fyddai'n troi'r lle'n Gantre'r Gwaelod arall, ac mae 'na fwy nag un Seithennyn sy'n barod i hwyluso'r bwriad. Ac oes, mae 'na iypis a mesyns rif y gwllith i'w cael yn Llangroes hefyd, a digonedd o 'Gymry da' sy'n barod i aberthu popeth am arian.⁴²

Yn unol â'r disgwyl efallai, un o'r prif ffyrdd y gwêl y beirdd fai ar y Cymry yw'r modd y mae rhai pobl yn ddigon parod i werthu eu heiddo a'u hetifeddiaeth i estroniaid heb feddwl dwywaith. Fel y gwelwyd eisoes, mae digon o gwyno a thristáu yn dod o'n plith wrth weld ffermdy neu adfail arall yn disgyn i ddwylo dieithr, ond fel yr hola Wyn Owens

⁴⁰ Gw. Myrddin ap Dafydd (gol.), *Stwff y Stomp*, tt. 30-3.

⁴¹ Robat Gruffudd, *Crac Cymraeg* (Talybont, 1998).

⁴² John Rowlands, 'Rhag Cantre'r Gwaelod', *Barn*, 409 (Chwefror 1997), 34.

mewn cerdd dafodieithol gref, ‘pwy sy’n gwerthu’r teie, gwedwch chi, / In y lle cinta?’⁴³ Mae hyn yn dwyn i gof un o englynion mwyaf grymus Y Prifardd Elwyn Roberts o Langian, Llŷn, a oedd â’i fryd ar brynu Ty’n y Cae, y tŷ fferm lle y cafodd ei fagu pan ddaeth ar y farchnad. Ond fe gafodd y tŷ ei werthu gan Gymry lleol i ddieithriad, er mai cynnig y bardd oedd yr uchaf yn ôl y sôn. Fe gafodd Elwyn Roberts ei frifo i’r byw, ac mae ei ymateb yn ingol:

Carnedd fy etifeddiaeth – yn erfyn
ger lrfon fy hiraeth;
Eon Sais, ag arian saeth,
A waedodd fy nhreftadaeth.⁴⁴

Mae Twm Morys yn un sy’n ddigon parod i ymosod yn ddi-flewyn-ar-dafod ar y Cymry Cymraeg, fel y dengys ei gerdd ‘Dewis Cas Wilias y Wêr’.⁴⁵ Richard Williams, perchennog fferm Hafod y Llan yn Eryri yw testun ei lid, y ffermwr a werthodd ei etifeddiaeth – a thraean o’r Wyddfa – yn 1998. Mewn cerdd sy’n chwarae ar eiriau o’r cwpled cyntaf, mae’r bardd yn gwatwar ei gydymdeimlad â’r ffarmwr:

Dyna’i dŷ moel dinad-man – ylwch!
A’r hen Wilias druan
Yn syllu drwy’r drws allan:
Mae’n fyd llwm yn Hafod Llan.

Gwelwn gyfoeth o ffraethineb arferol Twm Morys, yn enwedig wrth iddo ddefnyddio’r iaith fain i gyfleu geiriau’r llais sy’n galw ar y perchennog i werthu. Dyma’n llythrennol y llais estron diddeall yn yngan o ryw wynfyd ‘*You need a break from Snowdon: Hell! Why don’t you sell it, son!*’ Hollol eironig yw’r defnydd o’r ymadrodd ‘son’ a gaiff ei ddefnyddio’n eang gan y Saeson i ddiweddu brawddeg a hynny am fod Richard Williams yn gwerthu tir a oedd wedi bod yn ei deulu ers yr ail ganrif ar bymtheg, ‘ers oes y Dodo’

⁴³ Wyn Owens, ‘Slawer Dydd’, *Y Patshyn Glas*, t. 41.

⁴⁴ *Barddas*, 284 (Awst/Medi/Hydref 2005), 34. Englyn o eiddo’r Prifardd Elwyn Roberts, Llangian Llŷn sy’n cael sylw yn nheyrnged Elwyn Edwards iddo.

⁴⁵ Twm Morys, 2, t. 48.

chwedl y bardd. Gyda phedair cenhedlaeth ar ddeg o'r teulu wedi ffermio'r tir o'i flaen, fe etifeddodd Richard y fferm yn 1988 gan ei daid, yr ŵyr olaf un i gael y fraint o wneud hynny felly. Mae'r gerdd yn nodweddiadol o ddychan ac afradlonedd Twm Morys, ond rhwng llinellau'r hwyl hwnnw mae'r pryder am dranc ein hetifeddiaeth yn hollbresennol. Mae'r gerdd yn awgrymu tynfa'r arian o'r cychwyn - 'Aur i Dic', 'byd llwm', 'pris ei aberth' – ac yn y llinellau olaf, 'nôl i'r niwl â'r hen Wiliams'; efallai ei fod yn gyfoethocach o ran arian, ond yn llawer tlotach fel arall.

Edrych drwy ffenestr siop ar Sais yn siglo dwylo â gwerthwr tai yw'r ysgogiad y tu ôl i englyn gan Aneirin Karadog, gan gyfleu'r ffordd mae gwerthu i un Sais yn agor y drws i ragor o Saeson ei ddilyn:

Heb ei weld daw cyn bo hir – res ar res,
Pris yr iaith ni chyfrif:
Ar y ford mae d'arfodir,
Paid dal d'ana'l, dal dy dir.⁴⁶

Y cyfan sy'n bwysig i'r gwerthwr yw cael y pris uchaf a'r fargen orau, gan boeni dim am yr effaith ieithyddol a diwylliannol. Nid yw'r gwerthwr yn sylweddoli mai dyfodol yr ardal, y gymuned a'r iaith Gymraeg sydd yn wir yn y fantol, ac mai dyma'r fargen ar y bwrdd mewn gwirionedd. Fe ddefnyddia'r bardd slogan enwog Cymuned i gryfhau ei ble, gyda'r gerdd yn perthyn i'r flwyddyn 2004 pan oedd ymgyrchoedd y mudiad ar eu hanterth.⁴⁷

Y gwerthwr yw testun a tharged y gerdd 'Brad' gan Rheinallt Griffith hefyd, wrth iddo geisio cael y 'Cymro bach ar gefn (ei) geffyl gwyn' i weld ei gamgymeriad yn gwerthu i 'rhyw estron law':

⁴⁶ '[Sbio drwy ffenestr siop ar Sais yn siglo dwylo â gwerthwr tai]', *Barddas*, 279 (Medi/Hydref/Tachwedd 2004), 43.

⁴⁷ Slogan 'Dy dy dir' yn deillio o gytgan cân Geraint Jarman, 'Ethiopia Newydd': 'Mae Ethiopia Newydd yn dod cyn hir – DAL DY DIR.' Gw. Geraint Jarman a'r Cynganeddwyr, *Hen Wlad Fy Nhadau* (Sain, 1978).

Rho funud bach i feddwl, erbyn hyn
Fod angen ynot fwy o ruddin llawn;
Dy wreiddiau di a blannwyd flwyddi'n ôl
Rhwing brynau'r Moelwyn a'r Rhinogydd draw.⁴⁸

Mae'r arddull delynegol yn adlewyrchu'r pwyslais a rydd y bardd yn nifer o'i gerddi ar werthoedd y gorffennol, y gwerthoedd hynny a gaiff eu gwerthu'n esgeulus gan etifeddion heddiw. Mae'r geiriau a ddefnyddir gan y bardd wrth geisio perswadio'r Cymro – 'gwreiddiau'; 'etifedd'; 'chwys'; 'collwyd'; 'plannu'; 'erwau' – yn eiriau cartrefol, tra bod y geiriau a ddewiswyd i ddisgrifio'r brad yn dweud llawer wrthym am feddylfryd y bardd yn ogystal ag am frad y Cymro; 'awchus'; 'chwant'; 'taer' a 'thwylllo'. Ond daw'r brif ergyd yn y llinell glo wrth i Rheinallt Griffith ddatgan mewn llinell drawiadol: 'Ar gof a chadw, cofir di fel dyn.' Gwymon o ddyn, nid Cymro o ddyn sy'n gwerthu ei etifeddiaeth am arian. Roedd Wyn Owens yn dweud y gwir, pan atebodd ei gwestiwn ei hun gyda'r datganiad -

... Ma fe'n gwestiwn teg.
Wa'th inni feio neb w ond y ni,
Wa'th inni godi dwrn a towlu rheg,
Pengogo, cwino'n whyrn a dina i gyd
A ishte er en p'nole'n neud dim byd.⁴⁹

- ac mae englyn dychanol a chlyfar mewn Saesneg gan Ifor ap Glyn ar y testun 'cyfeirio dieithryn' yn rhoi'r argraff fod y mewnfudwyr yn mwynhau manteisio i'r eithaf ar ein diniweidrwydd a'n naïfrwydd:

"Tyddyn Oer"? That's not the name – I in fact
preferred a French placename,
but since you sold me th' oldname
(me 'eart bleeds!) you're more to blame!⁵⁰

⁴⁸ Rheinallt Griffith, *Cerddi'r Castell*, t. 54.

⁴⁹ Wyn Owens, "Slawer Dydd", *Y Patshyn Glas*, t. 41.

⁵⁰ Ifor ap Glyn, *Map yr Underground* (Llanrwst, 2001), t. 102.

Nid gwerthu tai yn uniongyrchol sy'n dwyn sylw Rhys Iorwerth yn ei gerdd 'I Wynedd un diweddydd',⁵¹ ond yn hytrach ymateb i'r dadlau diweddar ynghylch cynlluniau cynghorau Gwynedd a Môn i godi dros 8000 o dai yn y ddwy sir dros y degawd nesaf. Fel bardd sy'n canu i'r ddau begwn, i Gaernarfon, ac i Gaerdydd, mae materion yn ymwneud â bro ei fagwraeth yng Ngwynedd yn dal i boeni Rhys Iorwerth. Mewn beirniadaeth grafog o ddoniol, mae'n dychmygu'r cynghorydd sir fel marchog yn carlamu at y tir lle mae'n bwriadu codi'r holl dai, yn codi tyweirch o'i ôl, gan adael 'bedd / ar ei hanner i Wynedd.' Mae cysgod angau yn gymysg â'r ddelwedd smala o'r swyddog a rhybudd iasol yn ergyd y gerdd. Fel yr eglura'r ymgyrchwraig enwog Angharad Tomos, 'nid syniad o'r tu allan yn cael ei wthio arnom mo hwn, ond cynllun yn cael ei roi gan ein cyngor ni ein hunain ...'⁵² Yn nelwedd ingol y bardd o'r tyweirch yn tyllu y mae'r tristwch o gael ein bradychu gan ein pobl ein hunain. O gofio cerdd arall gan Rhys Iorwerth sy'n ymateb i'r niferoedd uchel o dai haf yn y sir,⁵³ mae'r syniad o 'fedd ar ei hanner' yn ddigon i godi arswyd ar unrhyw un sy'n poeni am ddyfodol cymunedau'r Gorllewin.

Dyma un gerdd o blith nifer sydd wedi beirniadu Cyngor Gwynedd am eu penderfyniadau dros yr ugain mlynedd diwethaf, gan eu beio am droi'r drol fwy nag unwaith. Bu'r ddadl dros ddyfodol ysgolion cynradd y sir a ddechreuodd yn 2007 yn ffyrnig a thrist, wrth i'r trigolion gyhuddo cabinet Plaid Cymru o fradychu eu hegwyddorion a'u cefnogwyr yn eu bwriad i gau 29 o ysgolion gwledig y sir a ffederaleiddio 55 arall. Sefydlwyd 'Llais Gwynedd', plaid newydd i wrthwynebu polisïau dadleuol Plaid Cymru, gyda'r aelodau yn llwyddo i gipio 13 sedd yn yr etholiad ym mis Mai 2008, gan gynnwys sedd Dafydd Iwan, Uwch-arweinydd Datblygu'r Cyngor. Fel cenedlaetholwr a fu mor frwd ei ymgyrch dros gymunedau ac ysgolion gwledig yn y 70au, daeth Dafydd Iwan yn symbol amlwg o frad honedig y Cyngor. Er nad Cyngor Gwynedd yw'r unig gyngor dros y blynyddoedd diwethaf i gyhoeddi cynlluniau o'r fath, dyma'r achos a gafodd y mwyaf o sylw. Bu sawl protest frwd a thanbaid yn

⁵¹ Rhys Iorwerth, *un stribedyn bach*, t. 44.

⁵² BBC Cymru Fyw, '300 yn protestio yn erbyn cynllun tai Gwynedd a Môn' (29 Mawrth 2014), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/26792692> (Cyrchwyd Medi 2014).

⁵³ Rhys Iorwerth, 'Mae'n ha, a dyma nhw'n dod...', *un stribedyn bach*, tt. 14-15. Trafodir y gerdd yn fanwl yn y bumed bennod, gw. tudalen 277 ymlaen.

gwrthwynebu'r cynlluniau ac mae Myrddin ap Dafydd yn llwyddo i ddwysáu sefyllfa'r presennol drwy gyplysu'r digwyddiadau â thrychineb Tryweryn yn ei gerdd 'Adrodd yr hanes'.⁵⁴ Taith gerdded yr ysgolion o Benllyn i Benrhyn Llŷn yn Chwefror 2008 yw cefndir y gerdd, wrth i'r criw aros yng Nghapel Coffa Celyn i wrando ar Heather Jones yn canu geiriau ingol Harri Webb, 'Colli Iaith.' Fe sylweddola'r bardd nad yw'r gân am 'golli tŷ a cholli tyddyn' yn golygu dim i blant cynradd y presennol: 'welwch chi mo'r ddôl, / na'r ysgol wag na chwymp y trawstiau du.' Ond mae'r plant yn rhan o'u Tryweryn eu hunain erbyn hyn, ac os aiff y cynlluniau i gau'r ysgolion pentrefol yn eu blaen, plant heddiw a phlant yfory a fydd yn dioddef ar sail penderfyniadau'r oedolion:

... a phwy 'dan ni ...
i sôn am ddyled, tynnu nerth o'r co'?
gan wybod, pan fydd nyth eich dryw yn chwalu
mai chi, y gwanwyn hwn, fydd piau'r talu.

Mae llawer mwy nag ysgolion yn unig yn y fantol wrth gwrs, fel y nododd Llais Gwynedd:

Rydym yn credu bod polisïau presennol Cyngor Gwynedd yn bygwth holl wead ein cymunedau gwledig Cymraeg – cymunedau sydd wedi goroesi'n wyrthiol er gwaethaf anawsterau economaidd, cymdeithasol a gwleidyddol yr oes.⁵⁵

Prif brotest yr ysgolion ar 'Strydoedd Caernarfon' yw sail cerdd arall gan Myrddin ap Dafydd,⁵⁶ ac mae brad swyddogion y Cyngor Sir yn amlycach o lawer y tro hwn wrth iddo dynnu ar hanes gormesol y castell i gyfleu'r enbydrwydd. 'Roedd Edward ar y tŵr yn hollti gwên,' meddai mewn llinell ingol, gan ein hatgoffa'n syth o statws eilradd y Cymry yn hanesyddol yn y dref. Yr un ddelwedd rymus a gawn gan Annes Glyn i gyfleu'r orymdaith angerddol honno o gwmpas y castell ym mis Rhagfyr 2007:

⁵⁴ Myrddin ap Dafydd, *Bore Newydd* (Llanrwst, 2008), t. 81.

⁵⁵ Alwyn Gruffydd, 'Yr arwyddion ar y mur', *Barn*, 542 (Mawrth 2008), 23.

⁵⁶ Myrddin ap Dafydd, *Bore Newydd*, t. 13.

Yng nghysgod castell mae'r plant yn siantio
Yr un sloganau fu'n eiriau'n herio
Yr aer rhodresgar a brad Arwisgo,
Ein llên yn alar a'n llyw yn wylo.⁵⁷

Heb amheuaeth, mae cadernid Castell Caernarfon yn bresenoldeb bygythiol ac yn symbol o'r brad a fu yn erbyn y Cymry ar hyd y canrifoedd, o ddyddiau Llywelyn Ein Llyw Olaf i Arwisgo 1969. Yng nghysgod y castell, y tu allan i'r waliau, y mae'r brodorion o hyd, gan gyplysu'n ddirdynnol â hanes y cyfnod pan nad oedd y Cymry yn cael byw o fewn waliau'r dref. 'Mi'i chlywais hi yn oer, yn oer, yn oer,' meddai Myrddin ap Dafydd yn niwedd glo ei gerdd, a daw'r ergyd bennaf yng nghwpled clo Annes Glyn, wrth iddi ddatgan mai'r Cymry eu hunain yw'r gelyn erbyn hyn:

Nid byddin Sais sy'n treisio'r Wynedd hon:
O du'r brodorion daw'r briw didaro.

Wedi canrifoedd o gael Saeson yn gormesu ar Wynedd, Cymry Cyngor Gwynedd yw'r rhai sy'n ceisio cau'r ysgolion a chwalu cymunedau Cymraeg y sir yn yr unfed ganrif ar hugain, ac nid Annes Glyn yw'r unig fardd i fynegi'r gwirionedd trist hwn. 'Mae'r gad yn anweladwy / yn ein mysg mae'r gelyn mwy,' meddai Iwan Bryn yn ei gerdd 'Fy ngwlad',⁵⁸ a dyma'r 'Argyfwng' yng Ngwynedd sy'n digalonni Hywel Griffiths yn ogystal:

Daethai her ei diwedd hi o'r tyllau,
O'r tu allan iddi,
Yn neuadd nawr, naddwn ni
O'i mewn, nes chwalu'r meini.⁵⁹

Y gwleidydd yw byrdwn Rhys Iorwerth yn ei gerdd 'Hen Stori'⁶⁰ hefyd. Fe dderbyniodd dawn gynganeddol Rhys Iorwerth y clod uchaf posibl wrth gipio'r Gadair yn Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam yn 2011 ac mae'n wir bod y bardd yn gwneud i'r dechneg edrych

⁵⁷ 'Protest (yn erbyn cau ysgolion 'bach' Gwynedd)', *Barddas*, 296 (Ionawr 2008), 28.

⁵⁸ Gw. John Glyn Jones (gol.), *Beirdd Bro'r Eisteddfod*, t. 72.

⁵⁹ Hywel Griffiths, *Banerog*, t. 85.

⁶⁰ Rhys Iorwerth, *un stridedyn bach*, t. 50.

mor hawdd. Nid yw cyfyngiadau'r gynghanedd i'w canfod yn ei gyfrol newydd ac fel y noda Lyn Ebenezer, fe 'ryddhaodd y gelfyddyd i'r fath raddau fel mai prin fedr y darllenydd sylweddoli ar brydiau ei fod yn canu mewn cynghanedd.'⁶¹ Mae hyn yn sicr yn wir am 'Hen Stori', gyda'r teitl clyfar yn adlewyrchu arddull y dweud. Fel pob stori dda mae'n cychwyn drwy gan osod y cefndir:

Mi fu'n aeaf araf ei fwriad. Gaeaf o frifo, am i
gyfrifiad bob dydd gwaith roi i'r iaith ryw
frathiad. I'n cysuro awn i'r ciw siarad (dyna'n steil
o weld ein stad ddigynnydd a hen lefydd yng
ngenau mewnlifiad).

Bu diwrnod cyhoeddi canlyniadau cyfrifiad 2011 ym mis Rhagfyr 2012 yn ddiwrnod du yn hanes yr iaith, ac yn unol â'r disgwyl, ysgogwyd y beirdd i ymateb, yn eu plith wrth gwrs cerddi'r Goron yn 2013 gan Ifor ap Glyn ar y testun 'Terfysg',⁶² a cherdd arall o eiddo Rhys Iorwerth '11 Rhagfyr 2012 mewn 336 o sillafau'.⁶³ Ond ymateb yn grafog a wna'r bardd i'r drasiedi yn y gerdd hon, gan dynnu sylw at yr hyn a wnawn yn gyson yn wyneb argyfwng, sef siarad a gwneud dim. Fe ysgrifennwyd y gerdd ym mis Mehefin 2013, fis cyn i Lywodraeth Cymru wario £90,000 ar 'Iaith Fyw: Y Gynhadledd Fawr' a drefnwyd yn Aberystwyth i drafod y ffordd ymlaen wedi'r canlyniadau. Ers hynny, mae nifer o sefydliadau ac unigolion, gan gynnwys Cymdeithas yr Iaith a Dyfodol i'r Iaith wedi cwestiynu pwrpas y diwrnod, gan feirniadu'r diffyg gweithredu yn sgil y drafodaeth. Fe gafodd yr ymadrodd 'siop siarad' ei ddefnyddio'n helaeth wrth drafod y Gynhadledd,⁶⁴ a'r un syniad sy'n cael ei gyfleu gan Rhys Iorwerth yn ei gerdd:

⁶¹ Lyn Ebenezer, adolygiad oddi ar www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw. <http://www.gwales.com/goto/biblio/cy/9781845274788/> (Mai, 2013).

⁶² Gw. J. Elwyn Hughes (gol.) *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Sir Ddinbych a'r Cyffiniau 2013* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2013), tt. 42-9.

⁶³ Rhys Iorwerth, *un stridedyn bach*, tt. 48-9.

⁶⁴ Er enghraifft, gw. sylwadau cyn-gadeirydd Cymdeithas yr Iaith, Robin Farrar, a ddyfynnwyd yn Golwg360, 'Y Gynhadledd Fawr wedi costio £90,000 i'w chynnal' (13 Mawrth 2014), <http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/140450-y-gynhadledd-fawr-wedi-costio-90000-i-w-chynnal> (Cyrchwyd Medi 2014): 'Ond fel y saif, siop siarad oedd hi: mae'r argymhellion wedi eu hanwybyddu a pholisïau allweddol sy'n effeithio ar y Gymraeg, mewn meysydd fel addysg a chynllunio, heb newid digon.' Gw. hefyd argraffiadau Llywydd Dyfodol, Bethan Jones Parry, ar wefan Dyfodol i'r Iaith,

Meddai'r gwleidydd: "Rhag hyn ni chuddiwn. I wneud ein swydd, mi ddadansoddwn. I'r olaf sillaf mi arsyllwn ac wrth y bedd mi gynadleddwn."
"Â gwarant, mi bwyllgorwn" meddai'r lleill.
"Miniwn fwyell, am mai nhw a feiwn."

Mae'r geiriau trymlwythog uchod yn cyfleu natur undonog y siarad a'r dadansoddi a'r diffyg gweithredu uniongyrchol. Nid drwy siarad, gwleidydd, dadansoddi, arsylwi a chynadleddau'n ddi-baid mae achub y Gymraeg. Mae'r bardd yn pwyntio bys at y gwleidyddion sy'n ymddangos fel nad ydynt yn poeni go iawn ac fe gaiff y syniad hwnnw ei gryfhau tua'r diwedd wrth i'r gwleidydd fanteisio ar un darn o newyddion da:

Daw wedyn wanwyn, a dyn yno'n gweld yn y glaw wlad yn goleuo. Be' weli di, ai haul, ai duo?
Neu bwsio'th lwc, myn diawl, a bwcio'th ddydd o wyliau, doed a ddelo, bob haf ... a mwynhau'n braf, waeth faint y mae'n brifo?

Er mai pwyntio bys yn uniongyrchol at y gwleidydd y mae'r gerdd, mae'r awgrym yno hefyd ein bod ni i gyd yn euog o fod fel y gwleidydd ambell waith. Yn y ddarlith i Radio Cymru i nodi hanner can mlynedd wedi darlith enwog Tynged yr Iaith gan Saunders Lewis, fe amlinella'r bardd ein tuedd i adael i bobl eraill gario'r baich, gan bwysleisio bod gennym ni i gyd ein cyfraniad i'w wneud:

Ym mhob cwr o'r wlad, ar bob lefel, sefyll yn y bwlch sy'n bwysig. Gan fod y bylchau hynny'n agor ym mhobman, nid cecru ydi'r ateb na bod yn ddi-hid o oddefol chwaith. Yn hytrach, mae'n rhaid rhoi o'n hamser a bod yn weithgar yn ein cymunedau ym mha le bynnag y mae'r rheini. Y peryg, wrth gwrs, ydi y byddwn ni'n gadael i bobl eraill gario'r baich ac yn hynny o beth mae gennym ni i gyd ein cyfraniad bach i'w wneud.⁶⁵

'Y Gynhadledd Fawr' (8 Gorffennaf 2013), <http://www.dyfodol.net/2013/07/08/y-gynhadledd-fawr/> (Cyrchwyd Medi 2014): 'Felly beth yn union oedd Iaith Fyw: Y Gynhadledd Fawr? Siop siarad un-dydd yntau digwyddiad o bwys? Amser a ddengys. A dyna i chi hen drawiad arall.'

⁶⁵ Rhys Iorwerth, BBC Radio Cymru, 'Darlith Tynged yr Iaith Y Prifardd Rhys Iorwerth'.

Neges Rhys Iorwerth yw fod angen i ni gyd i weithredu, neu fe faga teitl ei gerdd, 'Hen stori', arwyddocâd ehangach gan na fydd neb ar ôl i'w hadrodd.

Os nad ydy hynny'n ddigon o rybudd i ni, nod y bardd ifanc yn ei gerdd 'Roedd o'n eiddgar i siarad'⁶⁶ yw ein cywilyddio ni ymhellach. Profiad y dysgwr Cymraeg sydd ganddo, a hwnnw yn 'eiddgar i siarad / yn iaith ddileidiaith ei wlad ...' Mae'r pennill cyntaf yn cyfleu ei natur betrusgar ac ofnus sy'n awyddus i ymarfer ac arddangos 'ei iaith dosbarth nos.' Ond fe chwala'r bardd holl frwdfrydedd ac eiddgarwch y dysgwr drwy ddangos ein hymateb ni, y Cymry Cymraeg iaith gyntaf:

Yn ddifynedd, fe wenwn
yn swrth a nodio i sŵn
a straen ei gystrawenau.

Yn unol â natur cerddi Rhys Iorwerth, mae'r dweud mor syml ond eto mor bwerus, a ninnau'r darllenwyr yn gwrido wrth sylweddoli ein bod ni i gyd yn euog o'r weithred sy'n cael ei disgrifio. Mae'r bardd wrth gwrs, yn ei gynnwys ei hun yn y dweud, gan fynd ymlaen i gyfleu ein hagwedd anystyriol ni: 'Haws, llawer haws oedd parhau'n / fy hen iaith fain waethaf un.' Mae gweld hyn ar ddu a gwyn yn ddigon i wneud i'r darllenydd wingo, a'r llinell glo ingol yn cyfleu syndod a siom ymateb y dysgwr: 'Yn fud, aeth adref wedyn.' Yn y mudandod hwnnw mae'r atgof am bob siaradwr Cymraeg newydd yr ydym wedi eu colli am ein bod ni'n rhy ddiog ac yn rhy gyndyn i'w cynorthwyo ar y daith. Caiff y mudandod hwnnw a'r profiad anghyfforddus o fod yn fewnfudwr sydd wedi dysgu Cymraeg ei gyfleu gan ymgais 'Y Gog'⁶⁷ ar englyn y mis ar y thema 'Croesi'r Bont' a hynny'n gelfydd drwy wrthgyferbynnu'r gog, sef y mewnfudwr, a'r brain, sef y siaradwyr brodorol: 'Rwy'n fud ar ôl mewnfudo – un â'i gan / fel y gog tra'n sgwrsio ...' meddai'r paladr, gan awgrymu y gallai'r siaradwr fod yn fud oherwydd nad yw'n siarad yr un iaith â'r cymdogion. Ond erbyn cyrraedd yr esgyll, fe welwn fod y siaradwr yn dawedog am fod y brodorion yn gwrthod siarad Cymraeg am ei fod yn ddysgwr: '... ond rhain, fel hen

⁶⁶ Idem, *un stridedyn bach*, t. 26.

⁶⁷ *Barddas*, 259 (Medi/Hydref/Tachwedd 2000), 36. Englyn y mis: Ymgais 'Y Gog'.

frain y fro, / a welais yn ymgilio.’ Mae’n ddelwedd anghysurus o’r Cymry fel pobl anghynnes ddigroeso, pwynt sydd hefyd wedi ei grybwyll fwy nag unwaith gan y bardd Frank Olding wrth siarad am y profiad o ddysgu Cymraeg i oedolion ym Mlaenau Gwent:

Yr un gŵyn a glywid gan fy myfyrwyr dro ar ôl tro, sef nad oedd Cymry Cymraeg yr ardal yn fodlon ymdrafferthu i’w helpu trwy sgwrsio â nhw yn y Gymraeg ... Cofiaf yn dda hefyd gynnal sgwrs yng Nghwesty’r Marine yn Aberystwyth gyda phrifardd a roddodd wybod imi yn hollol ddiflewyn-ar-dafod nad oes deg o’r dysgwyr bondigrybwyll hyn gystal ag un Cymro cynhenid.⁶⁸

Dyma a gafwyd wrth gwrs yn nilyniant buddugol Ifor ap Glyn a gipiodd y Goron yn Eisteddfod Genedlaethol Môn 1999 ar y testun ‘Golau yn y Gwyll.’⁶⁹ Mae’r dilyniant cyfoes dinesig yn codi cwestiynau difrifol am ddyfodol y Gymraeg ar drothwy’r ganrif newydd wrth adrodd stori Elfyn, brodor o Lanrwst sy’n diwtor Cymraeg i oedolion yng Nghaerdydd. Fe â’r bardd â ni’n ôl i dref Llanrwst wrth agor ei ddilyniant, pan fo’r prif gymeriad yn clirio’r tŷ ar ôl marwolaeth ei dad, a’r farwolaeth honno yn adlewyrchu tranc yr iaith yn ei chadarnleoedd:

... y Saesneg biau’r stryd erbyn hyn,
a chadair fy nhad yn wag
wedi methu atal y lli ...⁷⁰

Fe gynrychiola’r tad yr hen genhedlaeth sydd wedi bod ‘yn gwylio’r golau’n marw yn y stryd’, gan geisio gwarchod ‘oslef cain ac islais main’ yr iaith yn hytrach nag wynebu bod y Gymraeg yn symud ymlaen gyda’r oes. Efallai fod cenhedlaeth y tad yn rhannol gyfrifol am sefyllfa bresennol yr iaith, ond mae’r bardd yn ein hatgoffa’n syth bod nifer ohonom ni heddiw yr un mor euog, megis yr athronwyr yn y dafarn yn Llanrwst: ‘y teips stop-tap / di-eneiniad sydd fel cardiau cydymdeimlad / i ddiwylliant cyfan.’⁷¹ Mae’r hiwmor yn bwrpasol ac yn ddeifiol drwy’r dilyniant, a’r gymhariaeth gyfoethog yn rhoi delwedd

⁶⁸ Frank Olding, ‘Barddoniaeth y Ffiniau’, *Barddas*, 257 (Ebrill/Mai 2000), 2.

⁶⁹ Ifor ap Glyn, *Map yr Underground*, tt. 53-68.

⁷⁰ Ibid., ‘clirio’r tŷ mewn cwmwl tystion (elfyn : llanrwst)’, t. 54.

⁷¹ Ibid., ‘cyn mynd nôl i’r de (elfyn : llanrwst)’, t. 55.

wych o'r rhai hynny ohonom sy'n siarad am achubiaeth ac adfywiad yr iaith o hyd ac o hyd, ond yn gwneud dim am y peth ein hunain. Mae'r athronwyr yn union fel y brain a'r brodorion nawddoglyd yng ngherdd Rhys Iorwerth:

Maen nhw yn llygad eu lle,
ond wnân nhw ddim siarad â dysgwyr ...
Rhyfedd yntê?⁷²

Mae'r bardd yn symud yn ôl i Gaerdydd er mwyn ein cyflwyno i brofiadau'r dysgwyr yn ei ddosbarth, ac fe gawn ein tywys yn fedrus yng nghwmni 'Cheryl a Dave, Julie a Wayne' drwy'r holl deimladau cymysg sydd ynghlwm â dysgu'r Gymraeg. Mae'r gerdd 'codi weipars' yn adrodd stori Julie yn mynd i Aberystwyth am y diwrnod yn y gobaith o roi cyfle i'r plant gael profi'r Gymraeg fel iaith fyw gymunedol, 'i geisio dal y Gymraeg yn ei slipars' chwedl un o'r trosiadau celfydd niferus sy'n britho'r dilyniant. Ond unwaith yn rhagor, mae'r siom yn anochel a'r Cymry Cymraeg yn nawddoglyd eu croeso i'r 'tacla diarth o'r De':

... cawsom gildwrn o sgwrs gan sawl pen-rwd
"da iawn wir; *your Welsh is very good*"
cyn weindio'r ffenest,
gwên nerfus nawddoglyd,
golau gwyrdd, a gyrru i ffwrdd.⁷³

Fe ddefnyddia Ifor ap Glyn y berthynas rhwng y tad a'r mab i gyfleu ei feirniadaeth ddeifiol ar ein hagwedd ni fel Cymry Cymraeg, gydag 'ffenestri dall Llanrwst' yn gynrychioladol o'r Cymry mewn nifer o'n trefi a'n pentrefi traddodiadol sydd wedi methu ag atal y lli ond yn dal i fod yn gyndyn o newid eu hagwedd. Mae Elfyn yn ceisio gwrthdroi hynny gan chware rhan yn sicrhau parhad yr iaith, gan ein hannog i gyd i wneud yr un fath. Fel y noda Alun Jones wrth adolygu'r dilyniant, 'bydd yn rheidrwydd

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid., 'codi weipars (julie : Aberystwyth)', t. 65.

arnom, y ni sydd yn byw yng nghadarnleoedd (honedig) yr iaith, i newid ein hagwedd tuag at ddysgwyr. Nid ein Cymraeg ni fydd eu Cymraeg hwy.’⁷⁴

Nid oes dwywaith nad yw’r beirdd wedi bod yn fwy na pharod i feirniadu pob agwedd ar fywydau’r Cymry er mwyn ceisio eu hysgwyd a’u deffro o’u trwmgwsg, ac fe gredaf fod cerdd gan Twm Morys yn tanlinellu ein prif wendid fel cenedl, sef ein tuedd i edrych tua’r gorwel yn hytrach na chanolbwyntio ar yr hyn sy’n digwydd o’n cwmipas.

Un o nodweddion unigryw Twm Morys yw darganfod ffyrdd newydd i gyflwyno ei neges, a thrwy ddefnyddio trasiedi erchyll Medi’r unfed ar ddeg, 2001, yn ‘Byd Y Beirdd’,⁷⁵ mae’n llwyddo i bwyntio bys at y Cymry, yn feirdd a thrigolion fel ei gilydd:

Drannoeth, a’r holl drueni – yn ffilmiau
A dau o dyrau fel y deri
Hyd y llawr, peth mawr i mi – yw bod sôn
gan ddynion Meirion am Gilmeri.⁷⁶

Wrth ddychanu’r beirdd am ganu i drychinebau estron, mae’n ein cyhuddo ni fel cenedl o boeni mwy am ddigwyddiadau ledled y byd na’r hyn sy’n digwydd yn ein cymunedau lleol. ‘Pe bai pawb yn cadw at faterion ei wlad ei hun byddai’n iachach o lawer,’ meddai Mei Mac yn ei feirniadaeth wrth i’r bardd ein beio am esgeuluso ein hanes a’n traddodiadau ein hunain.⁷⁷ A ninnau bellach yn byw mewn ‘pentref byd-eang’, mae pobl yn rhy barod i siarad am fywydau pobl eraill ym mhen arall y byd a’r beirdd yn rhy barod i sylwebu ar ddigwyddiadau a marwnadu pobl mewn gwledydd pell. Ond fel y cawn ein hatgoffa gan Twm Morys, ‘y marwnadau gorau gynt – a gynnau / Marwnadau i’n meirw

⁷⁴ Alun L. Jones yn ‘Cerddi Buddugol Môn’, *Barddas*, 254 (Medi/Hydref 1999), 33.

⁷⁵ Un o’r cerddi yng nghasgliad ‘Llwybrau’ gan Twm Morys a ddaeth yn agos at y brig ar gystadleuaeth y Gadair yn Eisteddfod Genedlaethol 2002. Gw. beirniadaeth y Gadair yn J. Elwyn Hughes, *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Sir Benfro, Tyddewi 2002*, tt. 5, 13-14, 18.

⁷⁶ Ibid., t. 14. Er bod y gerdd ‘Byd Y Beirdd’ wedi ei chyhoeddi yng nghyfrol Twm Morys, 2, nid yw’n cynnwys y pennill hwn. Gw. Twm Morys, 2, t. 90.

⁷⁷ Ibid.

ni ydynt.’ Dim ond ni ein hunain sydd â chyfoeth ein hetifeddiaeth a’n hanes i fynnu parhad, ond mae’n ymddangos nad yw hynny’n flaenoriaeth gennym ni yn aml, gan golli golwg ar yr hyn sy’n bwysig go iawn.

Er bod y cywair yn llawer ysgafnach, yr un yw’r ergyd mewn cân gan Ifor Owen Evans o dîm Talwrn y Beirdd Crannog a gyfansoddwyd ar gyfer y rhaglen radio. ‘Peth rhyfedd yw gweld / Cymdogion o bell / Bob dydd heb eu nabod nhw / Damaid yn well,’⁷⁸ meddai’r bardd wrth gofnodi natur cymunedau heddiw. Ond wedi gwneud hwyl am y sefyllfa, daw’r ergyd yn y cwpled clo, wrth son am y dyn drws nesa:

Ond ddaw hwn byth dros stepen y drws –
Ond ’na fe
Dwy inne byth chwaith
Yn galw miwn gydag e.

Dyma’r gwirionedd oesol a gaiff ei gyfleu mor ingol gan Ceri Wyn Jones yn ei awdl arobryn, ‘Gwaddol’,⁷⁹ gyda’r ‘galar parod’⁸⁰ a’r ymateb cadw wyneb yn angladd yr amaethwr yn uchafbwynt y dweud:

dagrau’n ystrydebau’n dod –
ond neb yn ei adnabod.⁸¹

Nid darlun o’r gymdeithas gefn gwlad gymdogol nodweddiadol a gawn o bell ffordd, a nod y bardd ar ddiwedd yr ugeinfed ganrif oedd ein hysgwyd drwy ddangos ein bod yn gymdeithas sy’n ‘bodloni ar yr arwynebol, ansylweddol bethau gan beidio â dod i ’nabod ein gilydd mewn gwirionedd’.⁸² Rydym ni’n ‘unigolion hunanddigonol’ a cheisio osgoi hynny a wna’r angladdwyr yn y dafarn, cyn eu bod hwythau hefyd, yn drist o eironig, yn mynd eu ffyrdd eu hunain:

⁷⁸ Gw. ‘Cymdogion’ yn Gerallt Lloyd Owen (gol.), *Caneuon Talwrn y Beirdd* (Caernarfon, 1993), tt. 98-9.

⁷⁹ Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, tt. 71-8.

⁸⁰ Ibid. t. 76.

⁸¹ Ibid.

⁸² Aled Lewis Evans, ‘Unigolion Unig’, yn ‘Tafoli Ceri a Cen’, *Barddas*, 243 (Hydref/Tachwedd 1997), 23.

Wedi hanesion ei fyd ynysig,
fe drown i gyd i'n cleien bellennig,
yn ôl i rydu yng nghlwy'r aredig,
yn ôl i waedu yn anweledig.
Trown i'r acer lawn cerrig – a dyled,
ac i gymuned o gamau unig.⁸³

Fel sydd wedi ei bwysleisio droeon, mae pawb yn euog yn eu ffyrdd ei hunain, hyd yn oed os nad ydym ni'n llwyr ymwybodol o hynny. Gwelwyd bod sawl haen feirniadol yn perthyn i ymdriniaeth y beirdd o wendidau a beiau'r Cymry eu hunain yn wyneb yr argyfwng ond mae'n bwysig cofio nad rhywbeth newydd yw'r coegni a'r gwatwar hwn. Fe nodwyd y datganiad canlynol yng ngholofn olygyddol *Yr Herald Cymraeg* yn ôl yn 1937:

Ar y Cymry eu hunain mae bai fod pob gwesty a llety cyhoeddus bron yn eiddo Saeson ... Ni ddaliodd y Cymry eu cyfle; ac y mae hynny yn wir am wahanol weithfeydd hefyd. Ni ellir gwadu ein bod ni i'n beio am ein difaterwch yn y cyfeiriadau hyn.⁸⁴

Boed oherwydd diffyg menter, diffyg asgwrn cefn, neu oherwydd ein bod yn rhy dawedog neu ddi-hid, fe geisia'r beirdd ysgwyd y Cymry i sylweddoli y bydd hi'n rhy hwyr i wneud unrhyw beth i adfer y sefyllfa un diwrnod. I rai o'r beirdd, mae hi'n rhy hwyr eisoes, fel y traetha Tegwyn Pughe Jones yn onest yn yr englyn canlynol:

A chefn gwlad yn fy ngadael – dweud fy nweud
a wnes yn y dirgel
yn ddi-boen, ond ddoe ni ddêl.
O! do, bûm i'n rhy dawel.⁸⁵

⁸³ Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, t. 78.

⁸⁴ Golygyddol *Yr Herald Cymraeg* 1937 yn Adam Price, 'Entrepreneur', *Barn*, 404 (Medi 1996), 14.

⁸⁵ *Barddas*, 312 (Gorffennaf/Awst/Medi 2011), 46.

Rhybudd sydd yma i ni beidio â gwneud yr un camgymeriad, neu fe fyddwn ninnau, fel Karen Owen, ‘Yn angladd yr iaith Gymraeg.’⁸⁶ Nid oes dim mor derfynol ag angladd, ac mae’r bardd yn ein dychryn gyda’r terfynoldeb hwnnw yn syth o’r cychwyn:

Un bore, a ni heb eiriau,
ac mae’r gist, Gymro, ar gau;

Nid oes troi’n ôl bellach, gyda’r ymadrodd amlhaenog, ‘ni heb eiriau’ yn ddyfnach o lawer na’r tristwch arferol sy’n gysylltiedig â marwolaeth. Amhosibl yw galaru mewn iaith sydd ar fin cael ei chladdu, ac fe bortreadir y mudandod hwnnw yn y paradocs gafaelgar ‘galar mud’ a’r trosiad tyner, ‘yn dawelwch o deulu.’ Yn unol ag unrhyw gerdd am farwolaeth, mae’r duwch a’r tywyllwch yn hollbresennol, wrth i ni, drwy ein gweithredoedd trachwantus, orfod rhoi’r hyn a gawsom i’n gwahaniaethu yn ôl i’w bedd yn y ddaear. Mae nifer o gerddi Karen Owen yn ein rhybuddio am dynged posibl yr iaith, gan bwyntio bys at y rhai sy’n gwrthod ei siarad, ac felly, yn annatod yn cyfrannu at ei thranc. Un o’r delweddau cryfaf yw’r ddelwedd derfynol a gawn ganddi yn niwedd glo’r gerdd hon:

... yn rhy hwyr, galarwyr ym,
siaradus arwyr ydym;
ninnau â’n parabl uniaith
ddaw â’r arch i gladdu’r iaith.

Amhosibl yw peidio â chael ein hatgoffa unwaith yn rhagor o neges oesol Gerallt Lloyd Owen, a fu’n herio ac yn procio ein cydwybod ar hyd y degawdau, gan dynnu sylw at ein gwendidau a’n natur fradwrus ni fel pobl. ‘Gymru ddifraw, daw y dydd / Y gweli dy gywilydd,’ meddai yn ei deyrnged i Saunders Lewis,⁸⁷ a bu’n manteisio ar bob cyfle i geisio ein deffro i sylweddoli mai’n cyfrifoldeb ni yw dyfodol y genedl. Cawsom bregeth a gwers gan sawl bardd, ond ni fu i neb godi gwarth ar y Cymry am eu taogrwydd mor

⁸⁶ Karen Owen, *Yn Fy Lle: Cerddi Karen Owen* (Cyhoeddiadau Barddas, 2006), t. 27.

⁸⁷ Gerallt Lloyd Owen, ‘Y Gŵr Sydd Ar Y Gorwel’, *Cerddi’r Cywilydd*, t. 25.

uniongyrchol ag y gwnaeth Gerallt, ac unlle'n fwy amlwg nag yn ei ddiwedd glo i
'Tryweryn':

Nid yw'n y pris bris ein brad;
Am hynny, trwy'n dymuniad
Awn dan y dŵr, cydio'n dynn
Yn ein celc, heb un cilcyn
O ddaear, heb le i ddianc
Ond un Tryweryn ein tranc.⁸⁸

⁸⁸ Idem, *Cilmeri a cherddi eraill*, t. 49.

‘Man Gwyn, Man Draw?’

Pennod 5: Patrymau mudo yn y farddoniaeth

1. ‘Ar y Ffordd’

1.1 ‘O rwy’n dwli dod i Gymru ...’

‘Dan ni’n byw mewn oes sy wastad ar grwydr. Mae ’na bobl yn mudo, allfudo, yn mewnfudo o bob rhan o’r byd. Mae’r rhan fwyaf o bobl yn teithio filltiroedd os nad oriau yn ôl a ’mlaen o’r gwaith. ‘Dydi cysylltiad pobl â’u tir, â’u cymdeithas, â’u gwlad ddim yr hyn oedd o hyd yn oed ugain mlynedd yn ôl ...’¹

Fe drafodwyd eisoes yn yr ail bennod sut mae mudoledd pobl ar hyd y degawdau wedi ffurfio’r Gymru sydd ohoni heddiw, ac mae geiriau Iwan Llwyd uchod sy’n pwysu a mesur gweledigaeth yr artist, y bardd a’r beirniad, John Berger,² yn pwysleisio’r oes ddiwreiddiau sy’n ein hamgylchynu bellach. Fel y mynega’r bardd Reggie Smart yn ei gerdd syml ‘Antur’: ‘... nid yw ffin ’run afon / Yn peri gofid mwy ... Nid yw yn ffasiwn mwyach / I wreiddio mewn un lle.’³

Dros ganrif a hanner yn ôl yn 1862, fe ddyrchafwyd tirwedd ac anian ysblennydd y Gymru wledig gan y bonheddwr Fictorianaidd George Borrow yn ei glasur, *Wild Wales*,⁴ lle mae’n canmol a chlodfori nodweddion y wlad wrth ei throedio o un pen i’r llall. Gwlad ddieithr oedd Cymru i’r awdur, ac mae’n mynegi ei gasineb tuag at y trenau a oedd yn dechrau troi arfordir a mynyddoedd Cymru yn gyrchfan i dwristiaid cefnog o Loegr, gan ddinistrio cymeriad a chyfaredd naturiol yr ardaloedd. Ers hynny, mae’r byd wedi newid a datblygiadau mewn isadeiledd a chysylltiadau ar hyd y degawdau wedi golygu fod ardaloedd gwledig Cymru wedi dod yn nes fyth at ddinasoedd mawr Lloegr. Ar yr un pryd ag y caiff ein cymunedau cefn gwlad eu herio’n ddyddiol gan ‘the new

¹ Iwan Llwyd, ‘Colofn Iwan: Y naill ochr i’r wal’, *Barddas*, 294 (Awst 2007), 62.

² Ibid. Iwan Llwyd yn trafod gweledigaeth John Berger yn ei gyfrol, *Hold Everything Dear: Dispatches on Survival and Resistance*: ‘On the side of the powerful there is a conformism of fear - they never forget the wall - and the mouthing of words that no longer mean anything ... On the other side there are multitudinous, disparate, sometimes disappearing, languages with whose vocabularies a sense can be made of life even if, particularly if, that sense is tragic.’

³ Reggie Smart, *O’r Taf i’r Teifi* (Ystad Reggie Smart, 2013), t. 116.

⁴ George H. Borrow, *Wild Wales: its people, language, and scenery* (London, 1872).

geography of the global countryside,'⁵ mae'r syniad oesol o'r delfryd gwledig yn denu o hyd:

The countryside is pictured as a less-hurried lifestyle where people ... have more time for one another and exist in a more organic community and have a place and an authentic role.⁶

Gyda'r pegynu delweddol rhwng y gwledig a'r dinesig wastad wedi eu llunio mewn perthynas â'i gilydd,⁷ mae bywyd cefn gwlad yn cynnig dihangfa berffaith rhag prysurdeb ac erchylltra'r ddinas. Fe ddisgynna'r ymwelwyr mewn cariad â'r dirwedd wledig, y golygfeydd perffaith, y gweithgareddau cefn gwlad ar stepen eu drws a'r syniad o lonyddwch emosiynol sydd i'w gael mewn amgylchedd heddychlon naturiol. Mae Iwan Llwyd yn crisialu hyn yn un o'i golofnau yn *Barddas*:

A dyma wrth gwrs yw'r ddelwedd sy' mor hoff gan ymwelwyr i Gymru. Y diffeithwch olaf, o fewn cyrraedd siwrne awr o Lerpwl a Manceinion. Milltiroedd sgwâr lle medrwch gerdded a hamddena gyda dim ond bref ambell ddafad yn gwmni. O, ac ambell furddun del dan eiddew yma ac acw, lle medrwch aros a chael lloches am ychydig i sgloffio brechdan a chael paned.⁸

Dyma'r hyn a wêl trigolion y ddinas ym mhen draw'r lân, y lân honno sy'n eu harwain at loches ddigyffro a hafan berffaith rhag eu holl broblemau dinesig. Ac ar y lân honno yn llythrennol y mae cywydd dychanol Gwenallt Llwyd Ifan yn 'Cyfeirio Dieithryn' i ddod i fwynhau'r haul a'r 'hwyl ym merw'r ha'.⁹ Mae'r cywydd, a fu'n wreiddiol yn un o gynhyrchion niferus *Talwrn y Beirdd*, hefyd wedi ei gynnwys yn netholiad Hywel Griffiths o ganu gwleidyddol diweddar, *Byw Brwydr*, wrth i'r bardd, â'i dafod yn ei foch, geisio

⁵ Michael Woods, 'Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place', *Progress in Human Geography*, 31 (2007), 486.

⁶ John Short (1991) yn idem, *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring* (London, 2005), t. 13.

⁷ Michael Leyshon, 'The betweenness of being a rural youth: inclusive and exclusive lifestyles', *Social & Cultural Geography*, cyf. 9:1 (2008), 15.

⁸ Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Newid Tirwedd', *Barddas*, 266 (Ionawr/Chwefror/Mawrth 2002), 24.

⁹ Gw. Gerallt Lloyd Owen (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd* 9, t. 116. Hefyd o dan y teitl 'Gwahoddiad' yn Hywel Griffiths (gol.), *Byw Brwydr*, t. 49.

annog a denu'r dieithriaid i Gymru. Mae'n gwrthgyferbynnu'n syml rhwng cychwyn a diwedd y daith, gan atgoffa'r ymwelwyr o'r hyn sydd i'w gael ar ddiwedd y lôn ymhell o'r ddinas fawr ddrwg:

Dewch dros y ffin o'r ddinas,
o'r wal lwyd i'r awyr las,
am yr hwyl ym merw'r ha'
anelwch oll am Walia.

Mae defnydd y bardd o'r Cymreigiad o'r enw canoloesol *Walliae*, 'Gwalia' am Gymru yn dwyn i gof un o ganeuon darogan mwyaf poblogaidd yr Oesoedd Canol Diweddar, 'Yr Awdl Fraith', awdl a ddadogir i Daliesin. Hawdd yw cyplysu'r dweud yng nghywydd Gwenallt Llwyd Ifan gydag ail ran yr awdl sy'n sôn am y Brythoniaid yn colli eu tiroedd ac yn gorfod ffoi 'i wyllt Walia' yn y gorllewin wrth i'r Saeson feddiannu'r tir:

Sarffes gadwynog, falch anhrugarog, a'i hesgyll yn eurog, o Sermania.
Honno a oresgyn Lloegr a Ffrydyn o lan môr Llychlyn hyd Sabrina.
Yna y bydd Brython fal carcharorion mewn braint alldudion i'r Sacsonia.
Eu Nêr a folant, eu hiaith a gadwant, a'u tir a gollant onid gwyllt Walia.¹⁰

O'r pennill hwn y daw teitl llyfr taith enwog George Borrow, ac mae Gwenallt Llwyd Ifan yn tynnu ar holl symboliaeth yr enw i danlinellu tristwch y sefyllfa y tu ôl i'w ddychan arwynebol. Wrth gwrs, mater o amser yw hi cyn bod yr ymwelwyr yn troi'n berchnogion ail gartrefi a thai haf, a chyn i ambell un, maes o law, sefydlu'n drigolion parhaol i fwynhau eu hymddeoliad. Yn ingol o eironig, erbyn heddiw, 'gwyllt Walia' ei hun sy'n cael ei feddiannu ac mae tiroedd gorllewinol y ffoaduriaid Brythonig yn culhau fesul awr. Mae hiwmor crafog y bardd yn yr ail bennill yn defnyddio sefyllfa ofidus y cymunedau hynny yn gelfydd i wahodd y mewnfudwyr:

Os mai aros yw'ch bwriad
fe gewch dŷ i'w rentu'n rhad

¹⁰ 'Yr Awdl Fraith', testun Elis Gruffydd yn P. K. Ford (gol.), *Ystoria Taliesin* (Caerdydd 1992), t. 86.

mae bythynnod hynod hon
yn galw am drigolion.
O! dewch, wir. O! dewch, da chi,
yn uniaith, yn ddwsenni.

Fe geisia'r bardd ddeffro ac ysgwyd y Cymry i'r sefyllfa sy'n dadfeilio o'u cwmpas, wrth i'r mewnfudwyr barhau i gael eu denu gan eu syniad twyllodrus o'r delfryd gwledig unllygeidiog. Mae astudiaethau wedi dangos nad yw profiadau'r mewnfudwyr na'r brodorion wastad – os o gwbl – yn cyfateb i'r ddelwedd draddodiadol o '*rural idyll*' ac yn amlach na phheidio ni sylweddola'r mewnfudwyr i Gymru fod cymdeithas, iaith a thraddodiadau gwahanol yn rhan o wead naturiol y cymunedau.¹¹ O droi'n ôl at eiriau Iwan Llwyd, mae'n disgrifio sut y mae'r delweddau darluniadwy o Gymru yn anwybyddu pobl, hanes a diwylliant ein gwlad:

Mae'r lluniau bach neis neis yn dangos yr un anwybodaeth (bwriadol weithiau) â rhai o'r bobol sy'n dewis symud i fyw i gefn gwlad Cymru o ddinasoedd Lloegr. Maen nhw'n gweld tirwedd hardd, digyfnewid, yn bell o brysurdeb a helynt a throddu'r dinasoedd, heb wybod dim am yr haenau o waith ac iaith a chymdeithas sy'n gorwedd ar wyneb ac o dan wyneb y tir.¹²

Ni wêl y mewnfudwyr chwaith ddylanwad andwyol eu gweithredoedd, fel y disgrifia Karen Owen gyda hiwmor craff yn ei cherdd 'Damwain yng nghefn gwlad Cymru'.¹³ Mae hithau hefyd yn tynnu'n helaeth ar symboliaeth y lôn i ddisgrifio canlyniad y mewnfudo:

Mae'r lôn mor gul â'r Suliau
yn y llan, a'r dre'n pellhau;
fe yrra hwn draw i'r Fro
yn uniaith ei sbarduno ...

¹¹ Er enghraifft, gw. Chris Philo, 'Neglected rural geographies: a review', *Journal of Rural Studies*, 8(2) (1992), 193-207.

¹² Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Newid Tirwedd', *Barddas*, 266 (Ionawr/Chwefror/Mawrth 2002), 25.

¹³ Karen Owen, *Yn Fy Lle*, t. 67.

Caiff natur ddi-hid y dieithryn ei chyfleu ym mwrlwm gweithgarwch y pennill cyntaf, wrth iddo 'sgrialu / tua 'Wales' i brynu tŷ' ac fe bersonolir y car, 'yn fodur â'i dafodiaith' i gyfleu'r bygythiad ieithyddol a ddaw ar wib ar olwynion dros y ffin. Mae'r bardd yn defnyddio trosiad estynedig o ddamwain ffordd yn gelfydd drwy'r gerdd, wrth i esgeulustod y gyrrwr arwain at ganlyniadau angheuol:

Ni wêl hwn, yn niwl ei haf,
arwydd y peryg araf,
a gwêl Y Fro o gelwydd
hyd yr hewl yn freuddwyd rydd ...

Mae'r ffaith i'r gyrrwr gael ei ddallu 'yn niwl ei haf' yn ein hatgoffa o gyflwr ansefydlog y cymunedau, gyda natur annisgwylidig y tywydd yn awgrymu'n gryf mai'r gyrrwr a'i debyg sy'n bennaf gyfrifol am niwlio'r sefyllfa. Roedd y dieithryn yn rhy brysur yn ei fyd bach ei hun i sylwi ar yr arwydd ffordd, fel y mae hefyd yn rhy ddall i sylweddoli oblygiadau pellgyrhaeddol y ddamwain farwol: '... y wawr o wydr, gwlad ar werth, / y ddaear a'i doe'n ddiwerth.' Mae'n drosiad pwerus i gyfleu dihidrwydd a methiant y mewnfudwyr i weld a deall hynodrwydd arbennig bywyd yng nghefn gwlad Cymru, a'u tuedd i anwybyddu gwead y gymdeithas frodorol ym mhen draw'r lôn. Ond yn unol â natur bigog canu Karen Owen, nid yw'r feirniadaeth yn peidio gyda'r dieithryn, ac fe â'r bardd ymhellach gan ddelweddu ei hymateb ei hun, a gynrychiola ymateb y Cymry Cymraeg, i'r ddamwain:

Ataliais fy nhystiolaeth,
a nawr, mae'r drosedd yn waeth.

Gobeithio ein hysgwyd gyda neges anuniongyrchol oedd nod Gwenallt Llwyd Ifan yn ei gywydd a drafodwyd uchod, ond mae Karen Owen yn cloi ei cherdd gan ein hatgoffa'n hollol amlwg mai ofer yw beio'r mewnfudwyr os nad ydym ni'r Cymry'n fodlon gwneud rhywbeth ynglŷn â'r sefyllfa ein hunain.

1.2 'Gadael am y ddinas ar y ffordd ...'

Mae delwedd y lôn agored yn un o brif themâu y diwylliant Americanaidd, lle mae'r 'syniad o fentro tua gorwel newydd, o godi pac a'i throi hi am le gwell yn gwbl ganolog,' chwedl Iwan Llwyd mewn colofn argraffiadol arall o'i eiddo yn *Barddas*.¹⁴ Mae'r ymdeimlad o'r bywyd gwell sydd i'w gael ar ddiwedd y daith yn greiddiol i'r diwylliant hwnnw, a hawdd yw gweld y gymhariaeth rhwng y delfryd Americanaidd a'r delfryd gwledig sy'n denu'r mewnfudwyr i gefn gwlad Cymru. Ond wrth gwrs, nid llif un ffordd yn unig sy'n dylanwadu ar ein cymunedau gwledig, ac mae Cymry Cymraeg ifanc ar hyd y degawdau hefyd wedi breuddwydio am eu man gwyn man draw eu hunain ar ddiwedd lôn arall. Wedi'r cwbl, mae'r syniad o ryddid, cyfle a chwilfrydedd yn rhan annatod o ddelwedd y lôn agored a'r paith di-ben-draw, gyda'r delweddau a'r teimladau hynny 'mor ddeniadol i rywun sydd wedi ei fagu 'mewn cilcyn o ddaear neu gilfach gefn' fel Cymru' fel yr ymhelaetha Iwan Llwyd.¹⁵

Mae'r syniad o atyniad 'y gorwel' hwnnw y tu hwnt i ffiniau cyfarwydd i'w gael fel islais drwy gasgliad buddugol Myrddin ap Dafydd 'Llwybrau' a gipiodd Gadair Eisteddfod Tyddewi 2002.¹⁶ Drwy archwilio sawl taith ar hyd gwahanol lwybrau arbennig, fe wêl y bardd y syniad o'r llwybr fel arwydd o symud at rywbeth gwell, gan bwysleisio fod y llwybr hwnnw tua'r gorwel anweladwy yn daith sydd wastad wedi denu. Un o'r beirdd a ddilynodd ei lwybr ei hun a symud o fro ei febyd yn Llansannan i Dde Cymru yn yr wythdegau yw Rhys Dafis, ac mae'n defnyddio ei brofiad personol yn ei gerdd 'Galw' i archwilio'r dynfa ar yr ifainc 'i droedio'n rhydd (y) moelydd mud.'¹⁷ Mae Rhys Dafis yn defnyddio'r pennill cyntaf i gyfleu'r hyn a wêl y llanc ifanc o'r fferm ym mro Hiraethog, sef y 'corsydd hesg a mawn, / yn cymell, cymell llanc o hyd ...' Tynfa'r dref 'heb rug na mignen mwy' sy'n galw yma, a'r bardd yn cadarnhau mai'r dynfa honno a enillodd y

¹⁴ Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Bwt y car', *Barddas*, 246 (Mai/Mehefin 1998), 12.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Sir Benfro Tyddewi 2002*, tt. 22-30.

¹⁷ *Barddas*, 271 (Chwefror/Mawrth 2003), 18. Mae'r gerdd hefyd i'w chael o dan y teitl 'Galwad' yn John Glyn Jones (gol.), *Beirdd Bro'r Eisteddfod*, t. 21.

dydd, er gwaethaf anfodlonrwydd y teulu a'i fro enedigol: 'A'r dref yn llenwi'r ffroenau / Ymhell o'u cymell hwy.'

Gellir cysylltu'r meddylfryd hwn â stori Lisa Pant Ddu a gafwyd gan grŵp roc enwoca'r saithdegau, Edward H. Dafis, ar eu trydedd record hir yn 1976, *'Sneb yn Becso Dam*. Cafwyd deuddeg cân yn seiliedig ar hanes Lisa, merch o'r wlad a oedd yn breuddwydio am weld y byd ac yn dyheu am gael dianc rhag bywyd a thraddodiadau diflas a digyffro y Fro Gymraeg:

... roedd iechydwriaeth gul Pant Ddu
Yn gwneud iddi deimlo'n drist

Dydd yn troi yn nos bob dydd
A'r nos yn troi yn ddydd
Un yn llithro mewn i'r llall
O'r crud yn ôl i'r pridd

Cylchoedd o fewn cylchoedd
A'r rheiny'n troi yn llai
Ac os na ddoi dihangfa'n gloi
Ar Lisa fydde'r bai ...¹⁸

Undonog ac syrffedus oedd bywyd yng nghefn gwlad i Lisa Pant Ddu, ac mae'r gân agoriadol uchod, 'Y Penderfyniad', yn awgrymu'n gryf fod y ferch yn teimlo ei bod yn cael ei mygu gan y bywyd traddodiadol Cymraeg. Dyma a gafwyd hefyd i raddau gan Siôn Eirian yn ei gerdd 'Dysgu', un o gerddi dilyniant buddugol Coron Eisteddfod Caerdydd 1978.¹⁹ Drwy dynnu ar ei 'brofiadau llencyndod' ei hun, fe lwyddodd ei ddilyniant gwrthryfelgar²⁰ i ddarlunio newydd-deb ieuenctid y saithdegau, ac mae'r drydedd gerdd yn gwrthgyferbynnu rhwng diddordebau ac awch dwy genhedlaeth:

¹⁸ 'Y Penderfyniad', Edward H (Llandwrog 2005), t. 7. Yn wreiddiol ar *'Sneb yn Becso Dam* (Sain, 1976).

¹⁹ Gw. W. Rhys Nicholas (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd 1978* (Llandysul: Gwasg Gomer ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1978), tt. 30-1.

²⁰ Ibid., tt. 28-36.

... cyn cysgu, darllen barddoniaeth
gan chwilio am adlais i'm hing,
ond rhaid oedd dianc i ddyfroedd bywiol
y Saeson hirwallt esgeulus
rhag ffwndro ym mhlaniau manwl-gywir
y penseiri Cymraeg.

Defnyddia Siôn Eirian natur barddoniaeth y cyfnod i gyfleu ei syrffed ac fe ddelweddir ei awydd i dorri'n rhydd yn ei benderfyniad i droi ei olygon tuag at weledigaeth a ffresni cyfoes 'beirdd ifainc Lerpwl.' Yng ngeiriau'r bardd ei hun:

Rwy'n cofio gorfod ymgodymu â cherddi fel 'Brain' Euros Bowen yn yr ysgol, a chofio brysio adre wedyn i ddarllen gwaith Brian Patten, Henry Graham a Michael Horovitz, - cerddi oedd yn sôn am serch a gwleidyddiaeth fy nghenhedlaeth i. Annheg yw cyffredinolli drwy ddweud fod beirdd Cymraeg yn parhau i ffidlan â'u patrymau o eiriau tra bo'r Saeson ifanc yn dweud y pethau oedd o bwys angerddol i mi. Ond dyna a deimlwn ar y pryd.²¹

Caiff diflastod y bywyd traddodiadol ei bwysleisio gan y geiriau cynnil, 'y mae 'na bethau / nad oes gennym ni yng Nghymru / eiriau amdanynt ...' ac mae Siôn Eirian, fel Edward H. Dafis, yn gwrthryfela yn erbyn arferion crefyddol ceidwadol i gyfleu'r cyferbyniad rhwng dyheadau'r cenedlaethau. 'John Peel a Sounds of the Sixties' oedd yn mynd â bryd y bardd, wrth iddo'i ddisgrifio ei hun fel 'hwrdd ifanc' sy'n '[c]icio gwreichion o'r pridd / wrth chwilio am fwch yn y clawdd.' Roedd Siôn Eirian yn awchu am gael dianc ar hyd ei lwybr ei hun, fel yr ysa Lisa Pant Ddu i adael ei chynefin er mwyn cael byw bywyd cyffrous a chyflym y ddinas fawr. A dyna a gawn gan Edward H. Dafis yn yr ail gân, 'Ar y Ffordd', wrth i Lisa 'ganu'n iach â'r cwm' a'n tywys ar y lôn agored honno sy'n llawn gobaith a breuddwydion:

... Ar y ffordd, ar y ffordd
Rwy't ti'n gadael am y ddinas
Gadael am y ddinas ar y ffordd ...²²

²¹ Siôn Eirian, a ddyfynnwyd yn 'Rhoi Siôn Dan Goron Ein Gŵyl: Barddas yn holi Siôn Eirian, Prifardd Caerdydd', *Barddas*, 22 (Hydref 1978), 2.

²² 'Ar y Ffordd', *Edward H*, t. 7. Yn wreiddiol ar '*Sneb yn Becso Dam* (Sain, 1976).

Perthyna dilyniant Siôn Eirian a record hir Edward H. Dafis i ail hanner y saithdegau, cyfnod lle y dechreuwyd gweld cynnydd yn nhuedd pobl ifanc y Gogledd a'r Gorllewin i fudo i Gaerdydd. Wrth i ardaloedd fel Treganna a Phontcanna, hen ardaloedd y dosbarth gweithiol, ddechrau denu y Cymry Cymraeg i ddilyn gyrfa a chyffro dinas ifanc newydd, roedd rhai yn ymfalchïo mai i brifddinas Cymru yr heidia'r genhedlaeth nesaf, yn hytrach na'i throi hi am Lundain a dinasoedd mawr Lloegr. Ond fel y gwelwyd eisoes yn yr ail bennod, law yn llaw â mewnfudo enfawr yr wythdegau, daeth diboblogi cefn gwlad yn un o'r ffactorau amlycaf yn nirywiad y diwylliant Cymraeg yn y cymunedau gwledig, wrth i Gaerdydd ennill momentwm a statws ar yr un pryd ag y daeth problemau a dirywiad mewn gwasanaethau, gwaith a thai i lethu pentrefi yn y cadarnleoedd. Bu dyfodiad Cynulliad Cenedlaethol Cymru ar ddiwedd yr ugeinfed ganrif yn hwb ychwanegol i statws y brifddinas, gan esgor ar bennod newydd gynhyrfus yn ei hanes, pennod a ddyrchafodd Gaerdydd yn ganolfan swyddi a bwrlwm y bywyd Cymreig. Erbyn heddiw, rhywbeth hollol naturiol yw'r mewnlifiad cyson o Gymry Cymraeg i'r brifddinas, fel yr eglura Siôn Jobbins yn *Barn*:

Mae mwy o Gymraeg i'w chlywed ar hyd strydoedd teras Pontcanna a Threganna bellach nag mewn sawl tref farchnad Gymraeg yn Nyfed a does dim rhyfedd, mae'r boblogaeth ifanc fel petaent wedi symud yno *en masse*, fel yr aeth cyfoedion eu rhieni i Lundain genhedlaeth ynghynt.²³

Mae trefoli yn dal i effeithio ar gymunedau yn y Fro Gymraeg draddodiadol ar raddfa eang, gydag allfudo yn fwy o fygythiad i'r iaith na mewnfudo mewn ambell ardal erbyn heddiw.²⁴

Yn 2012, cafwyd sylw o'r newydd i ganeuon '*Sneb yn Becso Dam* Edward H. Dafis, wedi i Gwmni Theatr Ieuencid yr Urdd addasu'r stori ar gyfer sioe gerdd ddinesig a chyfoes.

²³ Siôn Jobbins, 'Y Ddinas Hyderus', *Barn*, 436 (Mai 1999), 21.

²⁴ Gw. Gwion Owain, 'Y Drefniadaeth Fewnol', 26-9, sy'n trafod yr hen ardaloedd diwydiannol sydd ddim wedi datblygu fel cyrchfan ymwelwyr ac felly'n ardaloedd difreintiedig iawn, ardaloedd fel Blaenau Ffestiniog, Dyffryn Nantlle a Llangefni.

Daeth i'r amlwg fod cymeriad Lisa Pant Ddu yn dal i gynrychioli'r genhedlaeth ifanc sydd yn dyheu am adael eu cynefin i gael blas ar ryddid y ddinas fawr, fel yr eglura'r cyfarwyddwr, Jeremy Turner:

Mae albwm Edward H. Dafis wedi cynnig fframwaith cryf iawn ar gyfer y naratif ac fe wnaethom ni sylweddoli yn gyflym iawn bod y caneuon - a'r pynciau oedd yn codi ohonynt - yr un mor berthnasol heddiw ag oedden nhw yn y 70au. Yr un yw'r temtasiwn i bobl ifanc i adael eu cynefin i chwilio am swyddi ac am ffordd well o fyw ...²⁵

Mae'r un problemau wedi wynebu pobl ifanc ar hyd y cenedlaethau, a chaneuon '*Sneb yn Becso Dam*' yn dal i adlewyrchu'r tensiwn parhaol rhwng tynfa'r ddinas a'r wlad ar ieuenctid heddiw, y tensiwn rhwng yr ymdrech i amddiffyn eu treftadaeth wledig neu i greu Cymru fodern fyrlymus ddinesig.

Fe drafodwyd eisoes yn yr ail bennod fod diffyg sylw wedi bod gan ddaearyddwyr i'r broses o allfudo a'r ffactorau sy'n gwrthio ieuenctid o ardaloedd gwledig Cymru, gyda'r duedd i ganolbwyntio ar y gwrthdrefoli ac effeithiau'r mewnfudo. Nid felly ymateb ein beirdd diweddar. Wrth reswm, nid yw allfudo i'r dref i chwilio am waith yn ffenomen newydd yn ein llenyddiaeth, gyda nofelau Kate Roberts a cherddi Ceiriog ymysg y gweithiau amlwg sy'n archwilio'r tensiwn a'r dynfa rhwng y ddau begwn. Ond erbyn heddiw, mae hi'n broses lawer mwy cymhleth, gyda'r ffaith fod nifer helaeth o'r to diweddar o feirdd ifanc wedi mudo i'r brifddinas o ardaloedd y Gogledd a'r Gorllewin eu hunain yn ychwanegu haen arall at y cymhlethdod hwnnw.

Yn anad dim, mae'r corff niferus diweddar o gerddi yn ein hatgoffa nad yw perthynas y Cymry â Chaerdydd yn un hawdd bob tro, ac yng ngeiriau Catrin Beard yn ei rhagair i *Gerddi Caerdydd*: 'Nid fy Nghaerdydd i yw eich Caerdydd chi.'²⁶ Yn y pen draw, 'mae'r

²⁵ BBC Cymru Fyw, 'Cyhoeddi cyfrol o sioe gerdd newydd a llwyddiannus S'neb yn Becso Dam' (18 Awst 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/19251042> (Cyrchwyd Hydref 2014).

²⁶ Catrin Beard (gol.), *Cerddi Caerdydd*, Cyfres Cerddi Fan Hyn (Llandysul, 2004), t. xi.

ddinas yn fan na allwn ni osgoi, yn le mae pawb rhywbryd wedi dyheu am ddianc iddo. Ac unwaith rydych chi yno, fe gewch chi gyfle i ffurfio eich diffiniad eich hun ...'²⁷

2. 'Y Golau Llachar'

Y syndod mwyaf a gafodd Catrin Beard wrth fynd ati yn 2004 i chwilota am gerddi ar gyfer y casgliad *Cerddi Caerdydd* yng Nghyfres Cerddi Fan Hyn oedd darganfod cyn lleied a oedd wedi ei ysgrifennu am y brifddinas.²⁸ Gyda dim ond un gerdd yn unig i Gaerdydd i'w chael ym Mlodeugerdd Barddas o Ganu Gwladgarol, *Cadwn y Mur*, mae Huw Meirion Edwards hefyd yn tynnu sylw at y diffyg hwn wrth agor Darlith Lenyddol Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd 2008:

... am y rhan fwyaf o'r ugeinfed ganrif, 'does dim amheuaeth mai cyndyn fu'n beirdd a'n llenorion i fynd i'r afael â'r ddinas ac â'r profiad dinesig fel y cyfryw.²⁹

Ond wrth i Gaerdydd ddechrau ennill hyder fel prifddinas fodern, ifanc a bywiog, cynyddu a wnaeth y delweddau ohoni yn y farddoniaeth, ac mae'n anochel yn sgil hynny fod cyfran uwch o'r cerddi yng nghasgliad Caerdydd, o'i gymharu â gweddill y gyfres, yn gerddi diweddar. Mae amryw o'r cerddi hynny, fel y noda Huw Meirion Edwards yn ei ddarlith, yn 'waith newydd-ddyfodiaid ifainc y ddinas',³⁰ ac mae'n wir bod dylifiad cynyddol y Cymry ifanc o'r ardaloedd traddodiadol Gymraeg yn un o'r prif ffactorau a fu'n gyfrifol am y twf yn nifer y cerddi sy'n ymdrin â'r brifddinas. 'Mae pob awdur call yn ysgrifennu am yr hyn a wŷr,' meddai Kate Roberts yn 1955, a chyda phŵer diddiwedd y ddinas wedi llwyddo i amsugno'r ifainc o'u cymunedau genedigol ers degawdau bellach, does dim rhyfedd mai gan y beirdd mudol eu hunain y ceir rhai o'r cerddi grymusaf am y dynfa i Gaerdydd ac apêl barhaol y brifddinas.

²⁷ Menna Machreth, 'Golygyddol', *Tu Chwith: Dinas*, 29 (Awst 2008), 5.

²⁸ Catrin Beard (gol.), *Cerddi Caerdydd*, t. xi.

²⁹ Huw M. Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 1.

³⁰ *Ibid.*, t. 17.

Un o'r beirdd mwyaf toreithiog yn y cyd-destun hwn yw Rhys Iorwerth, brodor o Gaernarfon a gafodd ei hudo i lawr yr A470 i'r Brifysgol ym mlynnyddoedd cynnar yr ugeinfed ganrif, ac sydd wedi byw yno ers hynny. Mae'r daith a'r pellter rhwng tre'r Cofis a'r brifddinas yn un o brif themâu ei gyfrol gyntaf, *un stribedyn bach*, ac mae un englyn o'i eiddo, 'Afon Taf' fel petai'n crynhoi crynswth cerddi'r bardd mewn deg sillaf ar hugain:³¹

Llifo i'n hawlio mae hi – i'n dinas
ein denu i'w chwmni;
dod i'n hel am ein bod ni'n
rhy ifanc i'n pentrefi.³²

Dyma'r englyn a gipiodd Dlws T. Arfon Williams am englyn gorau ymryson Eisteddfod Caerdydd 2008, wrth i'r bardd ddefnyddio delwedd drosiadol o'r afon i gyfleu nerth a phŵer y brifddinas sy'n casglu ieuenctid Cymru yn ei llif. Mae'n ddelwedd bwerus a nerthol o hud ac atyniad y ddinas i bobl ifanc ym mhob cwr o'r wlad, gyda'r dweud trawiadol a syml yn nodweddiadol o arddull uniongyrchol cerddi Rhys Iorwerth. Mae goblygiadau'r dweud yn enfawr, a gwirionedd trist yr esgyll yn ein hatgoffa pam y mae ein pobl ifanc yn heidio yn eu miloedd i brofi blas y llif dinesig yn y lle cyntaf. Tra tyrra'r genhedlaeth hŷn i ymddeol yn ein pentrefi gwledig, mae holl fwrlwm a chyffro ieuenctid i'w ganfod ar hyd strydoedd dieithr Caerdydd, gyda'r gwrthgyferbyniad ingol rhwng natur gymdeithasol a demograffig y ddau leoliad yn ychwanegu at rymuster y ddelwedd. Mae taith a llif afon yn un o'r delweddau mwyaf poblogaidd gan y beirdd i gyfleu tynfa'r ddinas, ac mae Gwenallt Llwyd Ifan yn tynnu ar yr un syniad i gyfleu gafael y delfryd dinesig ar ieuenctid cefn gwlad:

³¹ Gruffudd Antur, adolygiad o *un stribedyn bach* Rhys Iorwerth, *Tu Chwith: Caeth/Rhydd*, 40 (Awst 2014), 133.

³² *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 46. Hefyd yn Rhys Iorwerth, *un stribedyn bach*, t. 57.

Mor annwyl im yw'r hen le, - mor annwyl
ym mryniau fy harddle;
ond treigla fi o'm trigle
o'r dŵr hwn at olau'r dre.³³

Defnyddia'r bardd daith yr afon o'i tharddle yn y mynyddoedd i'w haber yn y dref i bwysleisio'r gwahaniaeth rhwng y ddau fyd, gyda'r defnydd o'r geiriau ceidwadol 'annwyl', 'hen' a 'harddle' yn y paladr yn gwrthgyferbynnu gyda'r swyn a'r cynnwrf sy'n gysylltiedig â '(g)olau'r dre.' Er anwyldeb y bryniau cyfarwydd, fe gynrychiola'r golau hwnnw holl obeithion a breuddwydion y genhedlaeth iau a'r dyheadau hynny sy'n ennill y dydd. Gobeithion a gweledigaeth ieuenctid heddiw oedd cefndir casgliad buddugol Hywel Griffiths 'Stryd Pleser'³⁴ a gipiodd Goron Eisteddfod Caerdydd 2008, ac mae'r ail gerdd, 'Yr Aber',³⁵ hefyd yn defnyddio delwedd estynedig o'r afonydd yn llifo tua'r môr:

Mae'r cymoedd yn gwacáu,
ac afonydd yr wythnos
y tywallt i fôr nos Sadwrn,
lle mae'r ewyn yn y gwydrau'n chwerw,
ond fe'i llowcir yr un fath.

Er mai llif wythnosol pobl ifanc y Cymoedd i fwynhau rhyddid y brifddinas dros y penwythnos yw testun penodol y gerdd, mae'r syniad o'r ddinas fel dihangfa obeithiol a chysurus rhag realiti cyfarwydd ac undonedd bywyd yr un mor berthnasol. Mae'r ddinas yn gyfrwng i ddathlu bywyd a gallu Hywel Griffiths i gynnal delwedd yr aber yn ychwanegu at y cyffro a'r cynnwrf a ddaw wrth gyfnewid bywyd bob dydd am fywyd Caerdydd. Wedi'r cwbl, dyma hefyd 'gyrchfan Cymry ifanc cefn gwlad – rhai'n dod ar gyfer penwythnos gêm fawr, rhai byth yn mynd adre':³⁶

³³ 'Ymson Ieuenctid Cefn Gwlad', *Barddas*, 269 (Medi/Hydref/Tachwedd 2002), 26.

³⁴ Hywel Griffiths, *Banerog*, tt. 98-107. Trafodir y casgliad yn fanylach maes o law.

³⁵ *Ibid.*, tt. 98-9.

³⁶ Catrin Beard (gol.), *Cerddi Caerdydd*, broliant.

Mae ymchwydd y cefnfor
dinesig yn eu denu,
blas rhyddid
yn yr heli ar yr awyr,
ac oglau gwymon
ar y mwg ...

Yn hytrach na defnyddio llif afon yn uniongyrchol, mae Llŷr Gwyn Lewis, Cofi arall o fardd a hudwyd gan Gaerdydd, yn gwrthgyferbynnu rhwng dwy afon i ddangos tynfa'r ddinas ar yr ifanc, a hynny yn y cywydd 'Libart' a gipiodd Gadair Eisteddfod Ryng-golegol Abertawe 2009.³⁷ Yn bennaf drwy ddelweddau serch, ceir brwydr rhwng afon Menai ac afon Taf am enaid y bardd, wrth i ni gael '[c]ip ar y cnoi meddwl sy'n brofiad llawer o'n hieuenctid wrth ystyried a chyfiawnhau gadael bro mebyd am fyd newydd a chyffrous Caerdydd.'³⁸ 'Di-fai fu Menai i mi', meddai'r llinell agoriadol, wrth iddo ganu clodydd yr afon ger ei gartref yng Nghaernarfon a fu mor driw a ffyddlon dros y blynyddoedd, yr 'afon hon, fu o'm hôl / Wrth fy ngwaith, ac wrth deithio / Heibio'i rhew, ymhell o'm bro.' Ond er y canmol, y moli a'r methu llacio gafael, mae rhyw anniddigrwydd yno yn y cefndir, gyda'r cyfeiriadau lluosog at 'heno' yn arwydd cryf bod rhywbeth yn newid. Yn araf bach, mae'r afon yn colli ei hud, gyda'r defnydd o'r gair 'Ond' yn tanlinellu'r newid hwnnw:

Ond merddwr, corddwr, nid cerdd
l'w hyngan yn llawn angerdd
Bellach a gaf o byllau
Y dŵr lle nad ym ni'n dau,
Rhyw hen fregliach bach, lle bu
Llifeiriant yn llefaru.

Mae'r gallu gan Llŷr Gwyn Lewis i greu darluniau cofiadwy, ac mae'r defnydd o'r eirfa ddaearyddol i ddangos y dirywiad yn atyniad afon Menai yn cryfhau'r alegori o fywyd

³⁷ Gw. *Yr Awen: Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Ryng-golegol Abertawe 2009* (Abertawe, 2009), tt. 3-4.

³⁸ Rhys Dafis, 'Tlws Coffa D. Gwyn Evans 2007, Cystadleuaeth Flynyddol *Barddas* i feirdd dan 25 oed: Beirniadaeth', *Barddas*, 294 (Awst 2007), 56.

yng Ngogledd-orllewin Cymru sy'n prysur droi'n ddiflas a disylwedd. Fe ddaw'r bardd i brofi afon arall ac ardal newydd, sef afon Taf a dinas Caerdydd, lle y caiff atyniadau'r bywyd cyffrous ei gyfleu yn ei bortread o'r afon newydd:

Pan doddodd gwae dy aeaf
Di, roedd fy nghalon yn Daf,

Afon Taf piau'n hafau:
Hi a'i dŵr a ddaeth â dau
A'u llif ynghyd i brifio'n
Orlif hud drwy'r stryd dros dro.
Nid Menai, ac nid mynydd
A lliw oer, coll erwau cudd
Sydd heno'n suddo ynof –
Llwyd yw, cell, yn lldio cof.

Mae'r gwrthgyferbyniad amlwg rhwng gaeaf bywyd ar y Fenai a hafau ieuenctid a adlewyrchir yn llif afon Taf yn ein hatgoffa o englyn Rhys Iorwerth a drafodwyd eisoes, ac mae cywydd arall o eiddo Llŷr Gwyn Lewis, 'Afon', hefyd yn tynnu ar symboliaeth tymor yr haf i ddisgrifio pa mor gyfleus a rhwydd fu hi i ildio i bleserau bywyd newydd cynhyrfus y brifddinas:

Fe fu'r haf ar Daf, a'i des
yn Nhreganna'n rhy gynnes;
dan haul ein Cymreictod ni,
mor hawdd fy ymroi iddi,
bwrw rhwyf, a byw ar ias
o donnau cynnwrf dinas.³⁹

Caiff bwrlwm bywyd dinesig Cymreig Caerdydd ei adlewyrchu yn llifeiriant a cherrynt egniol afon Taf a'r fe geir yr un ddelwedd drosiadol gan Hywel Griffiths yn ei gerdd 'Ffynnon', cerdd agoriadol ei gyfrol *Banerog*.⁴⁰ Mae'r tensiwn rhwng y wlad a'r ddinas yn un o brif themâu y gyfrol, a'r thema honno'n cael ei chyflwyno'n gelfydd yn y gerdd

³⁹ Llŷr Gwyn Lewis, *Storm Ar Wyneb Yr Haul* (Cyhoeddiadau Barddas, 2014), t. 41.

⁴⁰ Hywel Griffiths, *Banerog*, t. 9.

agoriadol wrth iddo wrthgyferbynnu rhwng dŵr llonydd y ffynnon ‘a dim yn llifo mewn, na llifo mas’ a dŵr byrlymog yr afon sy’n ‘... llifo, troelli, cydio ymhob dim / A’i gario ymaith yn ei chwyldro chwim.’ Wrth i’r ffynnon gynrychioli bro ei febyd draddodiadol yng nghefn gwlad, ‘anesmwyth nawr yw loetran uwch ei phen’ a hynny am ei fod yntau hefyd yn cael ei ddenu a’i hudo gan yr afon droellog, a gynrychiola chwyldro dinesig newydd Caerdydd.

Does dim dwywaith fod nifer uchel o ieuenctid cefn gwlad yn mudo i’r brifddinas i ddilyn gyrfa, ond mae’n hollol amlwg hefyd fod bywiogrwydd y bywyd cymdeithasol yn chwarae rhan yr un mor allweddol ym mhenderfyniad ac ysfa’r bobl ifanc i symud yno. Wrth drafod gwaith a thai yn yr ardaloedd Cymraeg yn y cylchgrawn *Barn* yn 2006, mae Iwan Edgar yn mynd mor bell â holi ai dyma’r prif ffactor sy’n effeithio ar gyfeiriad y llif:

A dyna wedyn y dynfa tuag at y dinasoedd – a Chaerdydd yn benodol. Ai mynd yno fyddai nifer helaeth o’r ieuenctid hyd yn oed petai swydd gwerth ei halen yn eu hardaloedd, am fod bwrlwm bywyd dinesig yn rhywbeth hudol waeth pa mor hardd yw’r tirwedd yn Llanbrynmair neu Dalgarreg?⁴¹

Nid oes prinder cerddi diweddar sy’n trafod y bwrlwm dinesig hwn, wrth i’r beirdd ifanc lwyddo i ddelweddu’r cyffro sy’n rhan annatod o fywyd pob dydd y ddinas, gyda nifer helaeth o’r cerddi’n canolbwyntio ar hoenusrwydd nosweithiau allan yng nghanol Caerdydd. Mae Hywel Griffiths yn un o’r beirdd hyn, a noson allan yn y brifddinas oedd yr ysbrydoliaeth y tu ôl i gasgliad buddugol Coron 2008, ‘Stryd Pleser.’ Y profiad o gerdded drwy brysurdeb a bwrlwm Heol y Santes Fair ar nos Sadwrn oedd y symbyliad cychwynnol ac fe gawn ddarlun byw o ferw’r penwythnos yn y gerdd agoriadol ‘Seirenau’:

Pa awr o’r nos yw hi
pan fo seirenau’n gysur unig?
...

⁴¹ Iwan Edgar, ‘Tai a Gwaith i Golli’r Iaith’, *Barn*, 518 (Mawrth 2006), 19.

Pan fo munudau'n oriau
a'r tacsis yn tasgu,
y ddinas yn chwydu
a'r wynebau'n chwyrlio,
yn toddi i'w gilydd yn eu rhuthr hir.⁴²

Drwy dynnu ar ei atgofion ei hun, mae llais diffuant y bardd yn defnyddio trosiadau grymus i gyfleu rhialtwch y stryd, gyda'r holl gyfeiriadau at y synau dinesig yn cryfhau'r ddelwedd o'r hwyl a'r asbri. Mae hyd yn oed sŵn y seirenau'n cysuro'r bardd a daw'r ddelwedd rymus honno'n symbol o'r gofal a'r diogelwch a deimlai Hywel Griffiths yng nghanol cyffro Caerdydd. Cerdd o ddatlu dinas a dathlu byw a gawn yma, gyda'r personoliad estynedig o'r nos yn cyfleu hapusrwydd y bardd o gael bod yn nghlydwch diogel y tywyllwch:

Mae'r nos yn closio ataf,
yn fy nal yn ei breichiau
o goncrit a goleuni,
yn dweud fy mod yn rhan ohoni ...

Caiff cyflymder bywyd yn y ddinas ei adlewyrchu yng nghreffft y bardd, gan fod y gerdd wedi ei hysgrifennu ar ffurf dwy frawddeg hir, techneg a ddefnyddiai Rhys Iorwerth i'r un diben wrth iddo yntau hefyd grisialu bwrlwm nos Sadwrn 'Ar Heol Santes Fair'.⁴³ Caiff y bywyd cynhyrfus y dyheai pob Lisa Pant Ddu amdano ei bortreadu'n gyfoes gan ddweud syml Rhys Iorwerth, wrth iddo bersonoli'r stryd fel ffrind ffyddlon y bobl ifanc:

Y Santes Fair heno sy'n wg ac yn wên
rhwng pyliau go hir o ddylyfu ei gên
a'r afon fawr chwil sy'n cyfarch pob rheg
o gylch ei cherddeddiad ara' deg;

Y stryd hon a ddaw â phawb ynghyd bob nos Sadwrn, ac fe ymhelaetha'r bardd ar y ddelwedd drwy bersonoli'r tafarndai yn gymeriadau, gan gryfhau'r cyswllt rhwng y

⁴² Hywel Griffiths, *Banerog*, t. 98.

⁴³ Rhys Iorwerth, *un strbedyn bach*, t. 41.

ddinas a'i thrigolion. Dyma ddinas breuddwydion, lle bydd 'llefryn a thrempyn ... law yn llaw / a hi'r City Arms yn gwylio'n y glaw ...' Fel bardd sydd bellach yn byw yn ardal Riverside o'r brifddinas, mae'r gerdd uchod yn un o nifer o gerddi Rhys Iorwerth sy'n disgrifio Caerdydd yn uniongyrchol heb rithyn o sentiment. Ceir yr un math o ddisgrifiad ganddo yn un o'r cerddi yn ei ddilyniant buddugol 'Clawdd Terfyn' sef 'Lawr yn y Ddinas', lle y mae unwaith eto yn rhoi cip inni ar realiti cyffro bywyd y Cymry ifanc wrth ein tywys ar 'nos Wener arferol' i ganol y 'criwiau sydd 'di cau'r heol, / yn heglog eu straffaglu meddwol.'⁴⁴ 'Mae'r gynghanedd yn clecian ac yn goleuo'r awyr fel tân gwyllt,' meddai Emyr Lewis am ddilyniant modern a dinesig buddugol Rhys Iorwerth,⁴⁵ ac mae ei ddefnydd o wahanol fesurau yn rhan annatod o'r dweud. Fe ddefnyddir toddeidiau bychain a hirion er mwyn portreadu'r helynt meddwol i 'Lawr yn y ddinas' ac mae hynny'n ychwanegu at gyffro ac afiaith y noson:

Anturiaethau gwydrau'n taro
a ffrogiau o flodau'n cofleidio
Cyffion, a lleisiau cwffio,
a genod trwy'u hugeiniau'n crio.
Sŵn ceir a bas yn curo ...

Y tu ôl i'w ddisgrifiadau uniongyrchol, mae cariad y bardd tuag at ei ddinas fabwysiedig yn amlwg, ac mae cynifer o'r beirdd ifanc hyn wedi datgan fod gan Gaerdydd le agos iawn at eu calonnau. Ei gariad tuag at Gaerdydd oedd sail dilyniant Llŷr Gwyn Lewis, 'Fflam', a gipiodd Gadair Eisteddfod yr Urdd Abertawe yn 2011 ac er nad yw'n byw yn y ddinas, mae Hywel Griffiths hefyd wedi datgan fod y brifddinas wedi ysgogi nifer o'i gerddi. Ac o droi'n ôl at gyfrol Hywel Griffiths, un o'r cerddi sy'n llwyddo orau i ddal union gyffro a hud Caerdydd yw'r gerdd sy'n rhannu ei henw â'r brifddinas.⁴⁶ Er mai disgrifio noson allan achlysurol, y '*déjà vu* unwaith y mis' mae'r gerdd, yr un wefr o fod mewn rhywle dieithr sy'n denu cynifer i fudo yn barhaol:

⁴⁴ Ibid., t. 21.

⁴⁵ Beirniadaeth Emyr Lewis, yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam a'r Fro 2011* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2011), t. 8.

⁴⁶ Hywel Griffiths, 'Caerdydd', *Banerog*, tt. 60-1.

Dyw fy nghalon ddim wedi'i weirio i Kerdiff,
Does gan fy Nghaerdydd ddim Map yr Underground,
Mae bron pob un wythïen yn gorwedd yn rhydd,
Ac anwybodaeth yn llifo ohonynt,
Fel gwreiddiau wedi eu tynnu o'r pridd
A'u rhwygo ar wahân.

Mae delwedd y gwreiddiau yn ein hatgoffa'n syth o'r syniadaeth a gysylltir ag ardaloedd sy'n bell iawn o Gaerdydd, ac mae'r adlais amlwg o gerdd 'Eifionydd' R. Williams Parry maes o law yn pwysleisio'r gwahaniaeth hwnnw ymhellach, yn ddaearyddol ac emosïynol:

Ac mae bod yma yng nghledr braf
Yr heulwen feddwol ar afon Taf,
Fel gwrando ar rywun a fu yma ers meitin
Yn rhoi cyfeiriadau na alla 'i mo'u dilyn,
I Cowbridge Road East a Thessiger Street,
Fel cân nad wy'n clywed ond un nodyn o'i bît
Ac nid hen furmur sydd rhwng llawer man,
Ond timestl hyder, ac eiliadau gwan ...

Mae hi bron fel stori garu, a rhamant y ddinas yn llwyddo i swyno'r bardd fel y swynai'r miloedd eraill a dyrrai yno un ai am noson wyllt unwaith y mis neu i fyw yn barhaol, pawb yn dod i fwynhau'r wefr o fod mewn dinas lle y gall unrhyw beth ddigwydd. Fe ddangosodd dilyniant 'Clawdd Terfyn' Rhys Iorwerth fod y ddinas heddiw yn gartref i freuddwydion a gweledigaethau'r ifanc, ac yma mae 'map anorffenedig (y) (b)rifddinas' yn llosgi ym mhoced ieuenctid Cymru wrth i bob unigolyn ysu am gael ysgrifennu ei stori ddinesig ei hun:

Mae'n gysgod hen hanes a olchwyd yn wyn,
Y pethau 'ma i gyd, ac yn fwy na hyn.

Yn ei golofn yn *Barn* yn 1999 yn trafod bywyd yn y brifddinas ar drothwy'r ugeinfed ganrif, mae Siôn Jobbins yn tynnu cymhariaeth rhwng Caerdydd a dinas Berlin yn yr

Almaen,⁴⁷ wrth ddisgrifio sut y mae gweithgarwch y Cymry ifanc dŵad wedi esgor ar fywiogrwydd cymdeithasol o'r newydd:

Mae'n gyfnod cynhyrfus yn y ddinas. Mae clybiau nos Kiwis, Toucan a Chlwb Ifor Bach dan eu sang â bechgyn Arfon a merched Ceredigion yn dawnsio ac yn caru gan siarad Cymraeg ifanc ...⁴⁸

A chyda'r beirdd yn parhau hyd heddiw i ganu clodydd bywiog y bywyd newydd cyffrous hwn, hawdd yw cytuno â Siôn Jobbins pan mae'n datgan mai'r cwestiwn caletaf i bobl ifanc Cymru yw: 'Beth yw pwynt byw yn unrhyw le ond yng Nghaerdydd?'⁴⁹

3. 'Gwenwyn yn y Gwaed'?

Llwyddiant aelwyd newydd CF1 yn Eisteddfod yr Urdd ym mlynnyddoedd cyntaf yr ugeinfed ganrif oedd yr ysbrydoliaeth y tu ôl i'r gerdd 'SA43 i CF1' gan y bardd o Aberteifi, Ceri Wyn Jones.⁵⁰ Mae'r gerdd yn dathlu bwrlwm ifanc Cymraeg y brifddinas drwy gyfrwng cywydd a gân, gyda'r paradocs trawiadol yn y llinell agoriadol yn awgrymu'n syth fod math newydd o fywyd bellach yn ffynnu ar ei strydoedd cartrefol: 'Yn nhyddynnod y ddinas / mae'n sôn mawr am noson mas ...' Cawn ein tywys 'i guriadau'r gwydrau gwin' i dafarnau'r *Mochyn Du* a'r *Cayo Arms* a'r *Halfway Inn* sy'n morio canu i sŵn 'hen gân yn ei hugeiniau' wrth i'r bardd ddefnyddio delwedd o'r gân Gymraeg i bwysleisio bywyd newydd yr heniaith sy'n ennill tir 'ar balmant bae.' Fe ddilledir traddodiadau yr arferir eu cysylltu â'r bywyd cymdeithasol gwledig – y cywydd, y côr, y ddawns werin a'r gerdd dant – yn gelfydd mewn gwisg ddinesig, a hynny'n cryfhau'r ymdeimlad newydd o ddiwylliant sy'n rhan naturiol o gynnwrf ieuenctid

⁴⁷ Siôn Jobbins, 'Y Ddinas Hyderus', 23: 'Y ddwy ddinas ar yr un llaw yn destun gwawd a dirmyg gweddill y wlad ac ar y llall arall yn dynfa i dalent a gobeithion pobl ifanc y genedl.'

⁴⁸ Ibid., 21.

⁴⁹ Ibid., 24.

⁵⁰ Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, t. 8. Ceir fersiwn gwahanol o'r gerdd o dan y teitl 'Gofal' yn *Cerddi Caerdydd*, t. 36, lle mae'r pennill olaf fel a ganlyn: 'Yn nwst ein tyddynnod ni, / 'sdim sôn uwch afon Teifi / am gywydd ac am gaeau, / am lond bar o'r adar iau. / Eiddo'r frân yw'r gân a'r gŵys, / a'i hetifedd yw Tafwys.'

Caerdydd. Fe ddaw'r bardd at galon y gwirionedd yng nghwpled olaf yr ail bennill, wrth ymestyn trosiad y gân i'n hatgoffa'n union pam fod y Brifddinas bellach ar ei hennill: '...cân yw hon o'n caeau ni, / cân Taf yn acen Teifi.' Fe ddefnyddia Ceri Wyn Jones y gwrthgyferbyniad rhwng acenion yr afonydd i ddatgan yn glir mai mewnlifiad gan ieuenctid Dyffryn Teifi, a sawl dyffryn arall yng Nghymru, sy'n bennaf gyfrifol am y bywiogrwydd dinesig Cymraeg newydd.

Ond nid ennill yn unig sydd yma, a chyda'r golled yn hen gadarnle'r Gorllewin yn sgil y mudo hwn y daw ergyd ingol y bardd. Mae eironi'r gerdd yn brathu, wrth i Ceri Wyn fynd â ni i dafarnau ei gynefin ar lannau afon Teifi, lle mae'r awyrgylch yn dra gwahanol i'r hyn a brofai ieuenctid Caerdydd:

Yn ein *Bell* a'n *Angel* ni,
mae'r sôn uwch afon Teifi
am gae haid, am gywyddau'n
para'n hwyr – ond yn prinhau,
gan fyw â'i ofn o'r gân fwys,
cân Teifi'n acen Tafwys.

Mae'r cyferbyniad rhwng diffyg sŵn y pennill clo a'r penillion blaenorol yn cyfleu dirywiad y bywyd cymdeithasol yn yr ardaloedd hyn wrth i fwy a mwy o'r adar iau adael y nyth am '[d]yddynnod y ddinas.' Prinhau a heneiddio a wna trigolion gwreiddiol y cymunedau. Caiff pryder y bardd a gwirionedd trist y sefyllfa ei grisialu yn y cwpled clo, wrth iddo ddefnyddio arwyddocâd yr afon estron i ddisgrifio tynged derfynol ein cymunedau gwledig. Wrth drafod y cynnydd diweddar yn y delweddau o Gaerdydd yn ein llenyddiaeth, fe noda Huw Meirion Edwards:

Wrth ddathlu Cymreictod hyderus y brifddinas a'i lle yn ein llenyddiaeth, 'does ond gobeithio na fydd y dynfa i Gaerdydd yn sugno gormod ar Gymreictod ac ar egni creadigol rhannau eraill o'r wlad.⁵¹

⁵¹ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 18.

Ond i Ceri Wyn Jones, nid oes gobeithio i fod, gan fod yr acenion estron ar lannau Teifi yn arwydd amlwg o effaith niweidiol y dynfa barhaol i'r brifddinas a'r mewnfudo parhaus o Saeson anghyfiaith i gefn gwlad Cymru. Mae'r tensiwn hwn rhwng y ddinas a'r wlad a thynged ansicr y cymunedau gwledig yn bwnc amlwg sy'n poeni'r beirdd, gyda dihidrwydd ieuenctid heddiw yn corddi ar sawl achlysur, fel y gwelwn yn ddi-flewyn-ar-dafod gan Grahame Davies:

... ffwrdd â nhw i'r ddinas,
fel pe bai'r wlad dan bla.

Gan droedio i Dreganna
i flasu'r bywyd braf
a gadael tai yr henfro
i'r hen, y Sais a'r claf.⁵²

'Y Tynnwr Lluniau' oedd ffugenw Hywel Griffiths wrth gipio Coron Eisteddfod Genedlaethol 2008, ac yn y gerdd o'r casgliad buddugol sy'n dwyn yr un enw fe gawn gadarnhad o sefyllfa argyfyngus y cymunedau, lle mae dylanwad yr estron yn amlycach nag erioed:

Ddoe bŵm yn ddyfal yn tynnu lluniau
cefn gwlad Cymru,
ac roedd y du yn dduach a'r gwyn yn wynnach
nag y bu o'r blaen,
y bunt estron a'r geiniog leol yn cyferbynnu
mor finiog ag erioed.⁵³

Caiff y gwrthdaro rhwng y brodorion a'r newydd-ddyfodiad ei drosi'n gelfydd yn y cyferbyniad rhwng y bunt a'r geiniog, wrth i'r estroniaid gryfhau eu gafael ar diroedd y Cymry. Fel mab fferm o Gaerfyrddin, un o'r ardaloedd sydd o dan fygythiad yn sgil tynfa'r ifanc i'r ddinas, a'r sir a welodd y cwmp mwyaf yng nghanran y siaradwyr Cymraeg yng nghyfrifiad 2011, fe wêl Hywel Griffiths yn glir y darlun sy'n weddill yng

⁵² Grahame Davies, 'Bro', *Achos* (Cyhoeddiadau Barddas, 2005), t. 16.

⁵³ Hywel Griffiths, 'Y Tynnwr Lluniau', *Banerog*, t. 100.

nghefn gwlad Cymru, gan ddangos nad oes modd bod yn niwtral wrth gofnodi. Yn debyg i bob bardd, mae ôl ei fagwraeth i'w weld yn amlwg ar ei gerddi, ac fel cyn-Gadeirydd Cymdeithas yr Iaith, does dim dwywaith nad yw sefyllfa Cymru a'r Gymraeg yn bwysig iddo. Wrth adolygu cyfrol Hywel Griffiths, *Banerog*, fe ddaw Iwan Llwyd i'r casgliad bod un cwestiwn amlwg yn treiddio drwy'r cerddi, sef 'Beth fydd pen draw effaith llwyddiant Caerdydd ar ein cymunedau gwledig yng Ngheredigion a Meirion a Gwynedd?'⁵⁴

Dyma'r cwestiwn sy'n poeni sawl bardd, gan gynnwys un o'r ymgeiswyr am y Gadair yn Eisteddfod Genedlaethol Abertawe a'r Cylch 2006 ar y testun 'Gorwelion.'⁵⁵ Fe ddefnyddia 'Guto Ffowc' ddelwedd goleuadau llachar bywyd nos cyffrous Caerdydd i wrthgyferbynnu gyda goleuadau lliwgar noson tân gwyllt mewn coelcerth gymunedol yn Llandwrog, pentref ar gyrion Caernarfon, i gyfleu ei bryder am y dylifiad o bobl ifainc broffesiynol o Wynedd i'r brifddinas. Wedi bwrlwm cymunedol sioe dân gwyllt ryfeddol, a hynny mewn cymdeithas bentrefol hyfyw, caiff y bardd ei dristáu wrth edrych ar y marwor unig sy'n weddill drannoeth. Ceisia'n hyderus gyfiawnhau y bydd 'criw nesaf o blant' o gwmpas i gynnal 'yr hen basiant' yn y dyfodol, ond mae'n ymwybodol ym mêr ei esgyrn fod y marwor yn llawer mwy terfynol na hynny. Fe ddefnyddia'r tân gwyllt i'n rhybuddio, gan nad Gwynedd fydd cartref plant y genhedlaeth nesaf o Gymry os pery'r duedd bresennol.

Mae'r bardd yn siarad o brofiad wrth iddo ddatgan mai tynged y coelcerthwyr yw ffarwelio am Gaerdydd, y ddinas sydd 'bedair awr i lawr y lôn' ac fel y soniwyd eisoes, peth hollol naturiol erbyn heddiw yw fod y beirdd yn tynnu'n helaeth ar eu profiad eu hunain o fod wedi profi byw yn y wlad ac yn y ddinas. Symud i'r brifysgol yw cam cyntaf y daith i nifer, a chyda Prifysgol Caerdydd wedi denu mwy a mwy o Gymry Cymraeg y Gogledd a'r Gorllewin dros yr ugain mlynedd diwethaf, does dim rhyfedd gweld y pwnc yn destun limrig dychanol yn un o gystadlaethau'r Eisteddfod Ryng-golegol:

⁵⁴ Iwan Llwyd, 'Y to ifanc traddodiadol: Cyfrol gyntaf prifardd Caerdydd', *Barn*, 557 (Mehefin 2009), 45.

⁵⁵ Ymgais 'Guto Ffowc' yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eryri a'r Cyffiniau* 2005, t. 4.

Wrth deithio i'r de dros y Bannau,
Aeth 'ap Môn's, 'ap Gwynedd's a finnau,
I chwilio am bres,
Yn rhibidirês,
A gadael i'r 'Fro' gael ei hangau.⁵⁶

Yn ergyd gellweirus y llinell glo mae gwirionedd y sefyllfa ac fe gaiff y syniad o farwolaeth bro - delweddaeth sydd wedi ei thrafod sawl tro yn y penodau blaenorol – ei ddarlunio'n gywrain mewn delwedd ingol gan ymgais 'y crwydryn llon' am Gadair 2002, 'Llwybrau.' Wrth edrych ar fap o Gymru, fe wêl y bardd y lôn bost goch fel gwythïen yn gwaedu'r ardal y mae'n ei gwasanaethu wrth iddi sugno pobl ifanc o'r broydd gwledig:

A ffyrdd coch o'r cefnffyrdd cu – i ddynion
Ffoi i ddinas loywddu
Ar eu hyd; i'r fro waedu.⁵⁷

Mae Hywel Griffiths hefyd yn defnyddio trosiad estynedig tebyg yn ei gerdd 'Gwaed',⁵⁸ un o'r cerddi eraill yn ei gasgliad buddugol sy'n 'mynd i'r afael yn uniongyrchol â thynfa'r ddinas ar gymunedau a phobl ifanc cefn gwlad.'⁵⁹ Wedi delweddu cyffro 'gwaed Sir Gâr / a Cheredigion / a Gwynedd' sy'n rhoi bywyd newydd i strydoedd Caerdydd, mae'r bardd yn ymestyn y ddelwedd i ddangos agwedd y rhai a welai fai ar y bobl ifanc am droi cefn ar eu cymunedau:

Ac yn y gwaed mae gwenwyn,
gwenwyn Gwynedd
a Cheredigion a Sir Gâr,
y gwenwyn
...
wedi ei godi o'r pellafion
gan y gwaed ...

⁵⁶ Huw Tegid Roberts yn *Yr Awen: Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Ryng-golegol Caerdydd 2002* (Caerdydd, 2002), t. 7.

⁵⁷ Ymgais 'Y Crwydryn Llon' yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Sir Benfro Tyddewi 2002*, t. 12.

⁵⁸ Hywel Griffiths, *Banerog*, tt. 104-6.

⁵⁹ Iwan Llwyd, 'Her y ffin ...', yn 'Traffod Cerddi'r Gadair', *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 54.

Drwy adleisio un o ganeuon amlycaf ‘*Sneb yn Becso Dam* Edward H. Dafis, ‘Gwenwyn yn y Gwaed’ fe lwydda Hywel Griffiths i gyfleu’r tensiwn sy’n parhau i fodoli rhwng y syniad o wynfyd cefn gwlad a natur niweidiol y ddinas. Fe ildiodd Lisa Pant Ddu i holl demtasiynau a phleserau bywyd materol y ddinas fawr ddrwg, fel alcohol a chyffuriau, cyn troi at buteindra i gynnal bywoliaeth.⁶⁰ Mae’r agwedd negyddol tuag at y ddinas ddilornus, a berthynai’n agos at gyd-destun ideolegol Adfer yn y cyfnod, i’w weld yn amlwg rhwng llinellau ‘Gwenwyn yn y Gwaed’:

Breuddwyd wyllt y nodwydd ddur
Hunlle feddw’n cuddio’r gwir
Gwenwyn mewn gwythiennau main
Ffyrdd beryglus yw y rhain ...⁶¹

‘Mae rhywbeth yn ein hisymwybod ni fel Cymry sy’n gwrthod gadael i ni ymddiried yn y ddinas fodern ...’ meddai Menna Machreth yng ngholofn olygyddol rhifyn thematig o *Tu Chwith* ar y Ddinas, gan dynnu’n helaeth ar y berthynas hanesyddol amheus rhwng y Cymry a’r ddinas.⁶² Pregethu a moesoli am ei Ddinas Ddihenydd a wnaeth Ellis Wynne yn ôl yn y ddeunawfed ganrif, gan weld bai ar ei thrigolion am eu drygioni a’u pechodau gwarthus. A phwy all anghofio geiriau T. H. Parry-Williams a fynegodd yn hollol bendant:

Pa ŵr â dwyfol chwant
Am ryddid enaid, ac ehangder maith
I hwnnw hedeg ynddo allai fyw
Yn llyffetheiriau tyn y ddinas fawr,
A’i galon heb grebachu?⁶³

O edrych ar yr unig gerdd i Gaerdydd sydd wedi ei chynnwys gan Elwyn Edwards yn ei flodeugerdd *Cadwn y Mur*, fe welwn fod ‘Caniad i Gaerdydd’ gan Eirian Davies⁶⁴ wedi ei

⁶⁰ Pwyll ap Siôn, ‘“Ysgrifen ar y Mur”? Traddodiadau Canu Pop Cymraeg 1979-1997’, yn Gerwyn Williams (gol.), *Ysgrifau Beirniadol XXX* (Bethesda, 2011), t. 124.

⁶¹ ‘Gwenwyn yn y Gwaed’, *Edward H*, t. 8.

⁶² Menna Machreth, ‘Golygyddol’, 4.

⁶³ T. H. Parry-Williams, ‘Y Ddinas’ yn E. Vincent Evans (gol.), *Cofnodion a Chyfansoddiadau Eisteddfod Genedlaethol 1915 Bangor: Barddoniaeth a Drama* (Cymdeithas yr Eisteddfod Genedlaethol, 1915), t. 54.

gosod yn yr adran ‘Anghenedl’, adran sydd hefyd yn gartref i gerddi bychanus am elynion, Saeson, estroniaid a thai haf. Un o gerddi anfuaddugol cystadleuaeth y soned yn Eisteddfod Caerdydd 1960 ar y testun ‘Y Brifddinas’ yw’r gerdd, ac fel y noda Huw Meirion Edwards yn ei ddarlith, ‘mae ei llinell glo, ‘Ffŵl o brifddinas a fyddi heb Senedd ynot’, yn ddigon i awgrymu agwedd ddychanol y bardd at ei destun.’⁶⁵

O droi’n ôl i feddwl am y ddinas fodern, mae’n wir fod y meddylfryd negyddol a drwgdybus hwn yn parhau i lywio barn llawer am Gaerdydd. Mae Michelle Davies yn ei herthygl, ‘Y Ddinas v. Y Wlad ... ac S4C’, yn tynnu ein sylw at y ffordd mae’r sianel genedlaethol yn ‘sbarduno stereoteipiau’ a hynny drwy ganolbwyntio ar y gwahaniaeth rhwng dwy raglen a ddarlledwyd yn ystod y degawd diwethaf, *Caerdydd a Teulu*:

Pa fath o themâu sydd yn *Caerdydd*? Cyffuriau, goryfed, rhyw, gwrywgydiaeth, llofruddiaeth, mewnfudwyr. Dyma restr go ‘goshmopolitan.’ A themâu Teulu? Godineb, twyll, brad, rhwyg deuluol, teyrngarwch ...⁶⁶

Mae Iwan Llwyd hefyd wedi amlygu’r ffaith ein bod fel cenedl yn arfer edrych i lawr ‘ar y ddinas fel lle Seisnig, anniwylliedig, budr a phechadurus’⁶⁷ ac mae Pwyll ap Siôn hyd yn oed yn tynnu sylw at yr offerynnau acwstig ac arddulliau gwerin a ddefnyddir yn ‘*Sneb yn Becso Dam*’ ‘i gyfleu amgylchedd saff a sicr y Fro’ tra fod y bywyd tywyll dinesig yn cael ei gyfleu ‘gyda rhythmau ffync-rege estron.’⁶⁸

Mae’r ddadl rhwng y wlad a’r dref yn un y gellir ei holrhain yn ôl i dridegau’r ganrif ddiwethaf, pan ddaeth ‘yr argyhoeddiad fod angen i’r Gymraeg roi mynegiant i’r diwylliant dinesig a diwydiannol’⁶⁹ yn ogystal â chanu i gefn gwlad a’r Fro Gymraeg draddodiadol. Wrth astudio llenyddiaeth Gymraeg yn y Chweched Dosbarth yn Ysgol Uwchradd y Bechgyn, Cathays ac yna yng Ngholeg Prifysgol Caerdydd, fe siomwyd Alun

⁶⁴ Gw. Elwyn Edwards (gol.), *Cadwn y Mur*, t. 541.

⁶⁵ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 1.

⁶⁶ Michelle Davies, ‘Y Ddinas v. Y Wlad ... ac S4C’, *Tu Chwith: Dinas*, 29 (Awst 2008), 45.

⁶⁷ Iwan Llwyd, ‘Her y Ffin ...’, 54.

⁶⁸ Pwyll ap Siôn, ‘Ysgrifen ar y Mur’?, tt. 124-5.

⁶⁹ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 5.

Llywelyn-Williams o ganfod bod y rhan fwyaf o lenyddiaeth gyfoes y Gymraeg yn trafod a disgrifio profiadau a oedd yn hollol anghyfarwydd i fywyd y bardd ifanc a fagwyd yng Nghaerdydd. Yn ei eiriau ei hun: 'Roedd llawer iawn o'r farddoniaeth a'r llenyddiaeth Gymraeg a ddarllenwn yn ymddangos i mi, yn amherthnasol a hen ffasiwn.'⁷⁰ Mewn ysgrif ar 'Y Bywyd Dinesig a'r Gymraeg' yn 1935, mae'n ymosod ar geidwadaeth Iorwerth Peate, gan geisio gwneud synnwyr o'r elyniaeth rhwng gwlad a thref ac o'r rhagfarn yn erbyn llenyddiaeth ddiwylliannol ddinesig:

Heddiw y mae mwy a mwy o Gymry ieuainc yn cael eu magu mewn ardaloedd cwbl ddinesig, rhai ohonynt o deuluoedd sydd bellach wedi bod yn byw mewn trefi am genedlaethau, wedi eu llwyr drwytho yn y traddodiadau dinesig, a heb wybod onid y nesaf peth i ddim – o'u profiad personol, o leiaf – am hen fywyd y wlad. Gallwn honni eu bod yn Gymry trwyadl. Beth yw eu lle hwy yn yr etifeddiaeth genedlaethol?⁷¹

Roedd hefyd yn gweld cylchgronau Cymraeg y cyfnod, *Y Llenor* yn bennaf, yn rhy wledig eu naws ac yn rhy gul eu maes, gan ymhelaethu ymhellach:

Y broblem arbennig sydd gennym ni yng Nghymru yw sut y gallwn *ehangu terfynau* ein diwylliant Cymraeg, ystwytho a chymhathu ein cymreigrwydd i gynnwys a mynegi'r gwareiddiad dinesig diwydiannol yr ydym yn byw ynddo heddiw.⁷²

Er mwyn ceisio llenwi'r bwlch, fe sefydlodd gylchgrawn arloesol, *Tir Newydd*, ar y cyd â rhai o'i gyd-fyfyrwyr yn y Brifysgol, gyda'r nod cychwynnol o dorri tir newydd yn llythrennol drwy apelio at ieuencid Caerdydd a'r cyffiniau. Bu i rifyn cyntaf y cylchgrawn gynnwys cerdd fanifesto gan Alun Llywelyn-Williams ei hun, yn annog trigolion Caerdydd i ddechrau arddel balchder yn eu dinas hoff ac i ysgogi Cymry benbaladr i sylweddoli mai drwy wynebu pob agwedd ar y bywyd Cymreig y mae sicrhau'r daith

⁷⁰ Alun Llywelyn-Williams, a ddyfynnwyd yn 'Holi: Alun Llywelyn-Williams', *Mabon*, 4 (Gwanwyn 1971), 14. Gw. hefyd yn Gwyn Thomas (gol.), *Cyfweliadau Mabon: Amryw Awduron ac un Cyfarwyddwr Ffilmiau* (Bethesda, 2011), t. 38.

⁷¹ Alun Llywelyn-Williams, 'Y Bywyd Dinesig a'r Gymraeg', *Tir Newydd*, 3 (Gaeaf 1935), 14.

⁷² *Ibid.*, 15-16.

lwyddiannus 'at fyd prydfferthwch newydd, teg a da.'⁷³ Ond bu i Iorwerth Peate ymateb yn chwyrn i sylwadau bardd ifanc Caerdydd, gan holi:

Pam y *dylai* Mr W. J. Gruffudd neu Mr R. W. Parry neu unrhyw Gymro Cymraeg arall ganu ar bynciau y tu allan i'w brofiad a'i draddodiad: byddai yn peidio â bod yn ddiffuant pes gwnaethai ... dyletswydd gwŷr fel Mr. Llywelyn-Williams na wyddant ddim am y bywyd gwledig yw sgrifennu am y traddodiad dinesig a diwydiannol y gwyddant amdano.⁷⁴

Er i Alun Llywelyn-Williams anelu at amlygu'r ymwybod dinesig ar hyd ei oes, 'arwydd o geidwadaeth barddoniaeth Gymraeg', chwedl Huw Meirion Edwards,⁷⁵ yw fod yr un ddadl rhwng gwlad a thref wedi codi ei phen unwaith eto yn niwedd y saithdegau, pan fu atal y Gadair ar y testun 'Y Ddinas' yn Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd 1978. Fe fynegodd Alan Llwyd ei farn yn hollol glir ac onest yng ngholofn olygyddol *Barddas*, gan ddatgan fod gofyn am ganu i'r ddinas 'yn gofyn i'r beirdd ganu y tu allan i gylch eu profiad.' Wedi'r cwbl, 'beth oedd cynganeddwyr y Fro Gymraeg yn ei wybod am hen bethau estron fel dinasoedd?':

Yr oedd bai ar y Pwyllgor Llên yn y lle cyntaf yn dewis testun mor anghymwys ac anffodus. Oes y mae'r fath beth â thestun anghymwys i'w gael. Traddodiad gwledig yw Cerdd Dafod, i raddau helaeth; traddodiad hefyd sydd yn perthyn i'r ardaloedd Cymreiciaf yng Nghymru o safbwynt yr iaith, yr ardaloedd hynny sydd yn gadarnleoedd y Gymraeg. O'r ardaloedd Cymreig hyn y daw'r meistri, nid o'n dinasoedd Seisnig ni yng Nghymru.⁷⁶

Ond gyda 13,000 o Gymry Cymraeg yn byw yng Nghaerdydd yn 1979, roedd Vaughan Hughes – 'y dyn concriid' fel y bedyddiwyd ef gan Alan Llwyd – yn un o'r lladmeryddion amlycaf a deimlai, fel Alun Llywelyn-Williams o'i flaen, fod gwir 'angen i'n llenyddiaeth

⁷³ Idem, 'Ave Atque Vale', *Tir Newydd*, 1 (Haf 1935), 3.

⁷⁴ Iorwerth Peate, 'Y Bywyd Dinesig a'r Gymraeg', *Tir Newydd*, 4 (Gwanwyn 1936), 5.

⁷⁵ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 2.

⁷⁶ Alan Llwyd, 'Golygyddol: Gwladdeiddwch a 'Moderneiddwch'', *Barddas*, 22 (Medi 1978), 2.

gynnwys lleisiau'r ddinas yn ogystal â lleisiau'r wlad.'⁷⁷ Fel ymryson y tridegau, bu dadl y saithdegau hefyd yn un danllyd a sylweddol, gan ysgogi cynhadledd drafod 'Cymraeg y Pridd a'r Concridd' dros benwythnos yng Ngregynog yn 1979. Tra teimlai Alan Llwyd a beirdd *Barddas* yn gryf bod y canu dinesig yn rhyw fath o adwaith yn erbyn y bywyd gwledig a chenedlaetholdeb adferol, nid geiriau gwag yn unig oedd geiriau Vaughan Hughes a'i debyg. Wrth i'r garfan honno deimlo fod gweledigaeth Adfer a chaneuon pobl fel Edward H. Dafis a Tecwyn Ifan yn 'tanlinellu'r gwrthdaro a fodolai ymhlith cenedlaetholwyr Cymraeg dros y wlad a'r dre, y pridd a'r concridd',⁷⁸ daeth beirdd a chantorion eraill i 'deimlo'r angen i fynegi math newydd ac amgen o hunaniaeth Gymreig.' Yn sydyn, dechreuwyd gweld egin y chwyldro dinesig hwnnw y dyheai Alun Llywelyn-Williams amdano ddeugain mlynedd ynghynt, wrth i gerddi Beirdd Answyddogol y saithdegau a'r wythdegau, ac yn arbennig Siôn Eirian, ddod 'â'r ddinas yn ôl i lygaid gwlad, a dylanwadu ar genhedlaeth newydd, ochr yn ochr â Geraint Jarman a'i gerddi a'i ganeuon ...'⁷⁹ Fe ffrwydrodd Geraint Jarman ar y sîn gyda'i adnabyddiaeth o'r Gymru newydd, ddinesig, a chyda rhyddhau 'Gobaith Mawr y Ganrif', ei record unigol gyntaf yn 1976, daeth 'y gitâr dinesig yn gymaint o fynegiant o Gymreigrwydd ag englyn neu emyn.'⁸⁰ Wrth iddo drafod dyfodiad gwahanol a dylanwad pellgyrhaeddol y bardd-ganwr Cymraeg o'r ddinas a weddnewidiodd ganu roc a phop y saithdegau, mae Iwan Llwyd yn datgan mai rhan fawr o'i apêl oedd am ei fod yn 'rhydd o duedd plant y chwedegau i edrych tua'r gorllewin o hyd.'⁸¹ Caerdydd oedd bro Geraint Jarman ac roedd yn apelio am ei fod yn wahanol, 'ac am ei fod yn cyflwyno rhai o gorneli tywyll dinas yr oedd mwy a mwy o ieuenctid Cymraeg yn heidio iddi i fyw.'⁸² Wrth i ganeuon gwefreiddiol Geraint Jarman, ymysg grwpiau eraill o'r un anian megis Jîp ac Endaf

⁷⁷ Vaughan Hughes, 'Cymraeg y Pridd a'r Concridd – Cilwg yn Ôl!', *Tu Chwith: Gwlad a Thref*, 11 (Gwanwyn 1999), 42.

⁷⁸ Ibid., 40.

⁷⁹ Iwan Llwyd, 'Her y ffin ...', 54.

⁸⁰ Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 311.

⁸¹ Iwan Llwyd, 'Gobaith Mawr y Ganrif', *Barn*, 421 (Chwefror 1998), 31.

⁸² Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 311.

Emlyn, ddechrau dangos ochr lai negyddol i ddinas Caerdydd, fe lwyddwyd i lywio ymateb cenhedlaeth y cyfnod hwnnw i'w prifddinas newydd gyffrous ac egniol.⁸³

Ond fel y gwyddom, ni ddiflannodd y tensiwn a'r rhaniad rhwng gwlad a thref yn llwyr, a hyd heddiw, gellid dadlau'n hawdd fod y ddinas a'i diwylliant 'yn dal i gael eu hystyried gan rai o Gymry'r Gymru gyfoes yn bethau beiddgar, anfoesol ac anghymraeg' fel y noda Ceri Wyn Jones yn ei golofn yn *Barddas* ym mis Hydref 2011.⁸⁴ Mae'r bardd yn tynnu ar ei brofiad personol o feirniadu cystadleuaeth y Gadair mewn Eisteddfod leol yng ngogledd Sir Benfro ar y testun 'Y Ddinas', ac yn cael sioc o weld yr un math o agwedd a meddylfryd yn llywio'r cerddi ag a welwyd hanner can mlynedd yn ôl:

Dim ond dau'n cystadlu, a'r ddau yn mynd yn union yr un cyfeiriad, sef portreadu person ifanc yn gadael ei gynefin yng nghefn gwlad paradwysaidd, ac yn mentro i'r ddinas fawr ddrwg ... A minnau, yn fy naifrwydd, yn meddwl ein bod wedi hen gladdu yr ystrydebau simplistig a sentimental hyn ynglŷn â daioni cynhenid y wlad a drygioni cynhenid y ddinas.⁸⁵

Y Cymry Gymraeg hyn sy'n dod o dan lach Grahame Davies yn ei gerdd dafod-ym-moch, 'Bro',⁸⁶ wrth iddo ddefnyddio ei ddychan deifiol arferol i watwar y rhai hynny sy'n beio'r bobl ifanc am gefnu mor hawdd. 'Bardd a all grafu ein cydwybod ydyw, math ar Ellis Wynne ein cyfnod ni,' meddai Bryan Martin Davies mewn rhagair i un o gyfrolau Grahame Davies,⁸⁷ ac fe geir tinc o hen weledigaethau'r Bardd Cwsg wrth i'r gerdd sôn am 'gynllun newydd llym' tagio electronig y 'Big Bro-dir' i gadw'r Cymry ifanc yn eu milltir sgwar:

Wel, yn y Gymru Newydd
does dim rhaid dioddef mwy
mae gennym y dechnoleg

⁸³ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 9. Gweler tt. 8-9 am fwy am y ddeuoliaeth yng nghaneuon Geraint Jarman.

⁸⁴ Ceri Wyn Jones, 'Colofn cwj: Sgwarnogod dinesig', *Barddas*, 313 (Hydref 2011), 12.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Grahame Davies, *Achos*, tt. 16-17.

⁸⁷ Bryan Martin Davies yn Elin ap Hywel a Grahame Davies, *Ffiniau = Borders* (Llandysul, 2002), t. viii.

i'w cadw yn eu plwy.

Na, nid ffatrïoedd newydd
na swyddi lleol chwaith,
ond tagio electronaidd
i rwystro unrhyw daith.

Eu tagio yn yr ysgol,
cyn iddynt groesi'r ffin –
os ceisiant adael Gwynedd
cânt drydan 'fyny'r tin.

Ni chân nhw werthu'u cartref
na cheisio bywyd gwell.
Gan ofni'r sioc drydanol
ni feiddiant grwydro'n bell ...

Mae Grahame Davies yn driw iawn i'w weledigaeth ac yn ei ieithwedd uniongyrchol a'i ffraethineb crafog mae'r dweud yn bendant am sefyllfa'r Gymru gyfoes. Hawdd yw cysylltu'r gerdd uchod gyda'r gerdd 'Yn wreiddiol',⁸⁸ un arall o'r cerddi brathog a gonest a geir yn ei drydedd gyfrol, *Achos*. Mae'n ceisio ysgwyd yr hen ystrydeb honno sy'n dal i fodoli rhwng gwlad a thref drwy ymosod ar un o arferion pennaf y Cymry Cymraeg, sef holi 'nid beth yw dy waith, na dy hoff fiwsig chwaith / ond beth oedd – yn wreiddiol – dy fro.' Gyda'i gyfuniad clyfar o dosturi, dychan, condemniad a chydymdeimlad, mae'n pwysleisio mai'r 'ddinas yw fy henfro' bellach a'i bod hi'n hen bryd i eraill sylweddoli fod Caerdydd yn deilwng o'i statws a'i bri fel cartref y Cymry erbyn heddiw:

*Gad fi fod, jyst gad fi fod.
Pam fod angen holi o ba le 'dwi'n dod.
Dim ots os o balas neu o fferm ddi-nod
'Dwi yma'n y ddinas, felly gad fi fod.*

Does dim dwywaith nad yw'r tensiwn rhwng gwlad a thref yn parhau i fod mor gymhleth ag erioed heddiw, ac o droi'n ôl at un o'r beirdd hynny sydd wedi 'cefnu' ar ei fro

⁸⁸ Grahame Davies, *Achos*, tt. 14-15.

enedigol, fe gawn gadarnhad fod mwyafrif o'r bobl ifanc yn ymwybodol o'r effaith a gaiff eu penderfyniad i symud i Gaerdydd ar y cymunedau yn y Gorllewin. Dyma ddraenen sy'n pigo cydwybod Rhys Iorwerth fel sawl person ifanc arall, ac fel bardd nad yw byth yn crwydro'n bell oddi wrth ei brofiadau ei hun, mae rhywbeth i'w atgoffa o hyd, fel y profa wrth fwynhau noson allan yn y 'Brifddinas':

Mae hi'n berwi mewn bariau
gwin, a mae'n barti'n y Bae
(un meddw'n wir, meddan nhw).

Yn daer, rydw i'n ei dwrw'n
clywed y Gymru wledig
fesul ardal yn dal dig.⁸⁹

'Os oes gan Gaerdydd ei Hemyr Lewis, yna mae gan Gaernarfon ei Rhys Iorwerth', meddai Gruffudd Antur wrth adolygu cyfrol gyntaf y Cofi,⁹⁰ ac nid oes ond angen edrych ar glawr y gyfrol honno, os oes angen prawf o gwbl, mai yng Nghaernarfon mae calon Rhys Iorwerth o hyd, er nad yw wedi byw yno ers dros ddegawd bellach. Efallai mai gyda dilyniant cariadus am Gaerdydd y daeth y bardd ifanc i sylw'r genedl, ond fel y gwelwyd fwy nag unwaith, mae ei bryder am fro ei febyd yn hollbresennol, a'r dynfa bersonol rhwng Caernarfon a Chaerdydd yn chwarae rhan amlwg yn y dweud. Fel yr ymhelaetha Gruffudd Antur:

... mae Rhys yn archwilio'r argyfwng mewn ffordd gytbwys, ofalus, ddireidus yn aml, drwy sbeinddrych ei brofiadau ei hun. Mae o'n gweld nad sefyllfa ddu a gwyn mohoni, ac mae o'n gallu dathlu a dychanu yn ôl y galw ...⁹¹

Mae Rhys Iorwerth wedi cyfaddef fod y ffigurau a gyhoeddwyd yn Nhachwedd 2012,⁹² a ddangosodd fod mwy o dai haf yng Ngwynedd nag yn unrhyw sir arall yng Nghymru a Lloegr wedi ei anesmwytho, ac ymateb i hynny yw'r gerdd neilltuol, 'Mae'n ha, a dyma

⁸⁹ Rhys Iorwerth, *un sribedyn bach*, t. 40.

⁹⁰ Gruffudd Antur, adolygiad o *un sribedyn bach* Rhys Iorwerth, 134.

⁹¹ *Ibid.*, 135.

⁹² Trafodir y ffigurau yn yr ail bennod, gw. tudalen 73 ymlaen.

nhw'n dod...'⁹³ Wrth i berchnogion y tai haf 'droi i'w glan môr / yn rheng, a bwrw angor' bob blwyddyn, fe ddelweddir yn yr ail bennill y modd y mae yntau, fel sawl un anystyriol arall, yn euog o ddianc i'r dinasoedd heb feddwl ddwywaith am y problemau a adewir ar ôl:

Ac yn siriol o solet
dyma chdi a fi'r hen fêt
yn dangos sut mae dengid
o'r Wynedd oer yn ddi-hid,
o wagedd Ceredigion
a llanw mawr Llŷn a Môn.
Troi i'r ddinas fras, ddi-frain
a llond Caerdydd a Llundain
o ddaear yn ein haros
dan lafnau neonau'r nos.

Mae'r euogrwydd a deimlai wrth feddwl am y bwlch a'r golled yn ei Wynedd enedigol yn ei bigo a'i boenyddio ar brydiau, fel y mae'n egluro yn ei ddarlith Radio Cymru:

A finnau fel sawl un arall wedi dianc i ddiogelwch y minteioedd yng Nghaerdydd, mae'n hawdd hefyd teimlo pyliau o euogrwydd ar adegau fel hyn. O glywed, er enghraifft, ei bod hi'n mynd yn gynyddol anos ar drefnwyr digwyddiadau hyd yn oed mewn llefydd fel Caernarfon i ddenu cefnogaeth gan y lliaws ... Am ba hyd y gall y cymunedau hyn wrthsefyll y pwysau? Teg cydnabod bod swyddi – neu brinder y rheini, yn elfen ddylanwadol iawn yn hyn i gyd.⁹⁴

Y gwir amdani, fel yr â'r bardd ymlaen i ymelaethu, 'ydi bod agor un llygad yn aml yn cau'r llall'⁹⁵ ac fe gawn ddisgrifiad yn y trydydd pennill o'r 'trefi cysglyd, diog / di-dwrw' sydd i'w cael yn yr hen gymunedau wedi i breswylwyr dros dro yr haf ffoi yn ôl dros y ffin i glwydo. Mae hi'n aeaf yn barhaol ar y cymunedau hyn bellach ac wrth i'r bardd heidio'n ôl i'r Gogledd am ysbaid, daw i sylweddoli nad yw'n llawer gwell na'r rhai a ddaw yn yr haf, gan mai 'cysur achlysurol / pob un cartre adre'n ôl' yw Gwynedd iddo

⁹³ Rhys Iorwerth, *un stribedyn bach*, tt. 14-15.

⁹⁴ BBC Radio Cymru, 'Darlith Tynged yr Iaith Y Prifardd Rhys Iorwerth'.

⁹⁵ Ibid.

yntau bellach hefyd. Nid yw'n gweld bai ar yr ardal a'i phobl am bwyntio bys dilornus tuag at ei weithredoedd. Ond, o ddarllen rhwng llinellau'r cwpled clo, fe welwn fod ffordd arall o'i ddadansoddi, gan gymryd yn llythrennol mai 'pwyntio bys araf ataf fi / am ryw awr mae Eryri' wedi'r cwbl. Er y cyfrifoldeb a'r euogrwydd a deimla Rhys Iorwerth am y sefyllfa bresennol yng Ngwynedd a'r siroedd traddodiadol eraill, nid yw'n hynny'n ddigon i wneud i'r bardd gefnu ar ei fywyd newydd yng Nghaerdydd a'i throi hi yn ôl am y Gogledd yn barhaol ar hyn o bryd. O droi'n ôl at y gerdd fer 'Prifddinas', mae'n gorffen drwy ddatgan: 'Ofni hyn mae dyn gefn nos / a'i ddiodde'n reit ddiddos.' Nid yw'r ffaith fod y Cymry gwledig yn dal dig i'w weld yn poeni'n ormodol ar Rhys Iorwerth wedi'r cwbl. Fel y trafodwyd eisoes, 'dan lafnau neonau'r nos' Caerdydd mae'r swyddi a'r cyfleoedd, ac yn bwysicach efallai, yno erbyn heddiw, yn sgil yr holl dynfa o ardaloedd eraill Cymru, mae cyffro bywyd newydd cyfrwng Gymraeg yn blaguro ac yn ffynnu. Fe wêl y bardd fod Cymru angen prifddinas ffyniannus Gymreig ac mae'n bwysig bod cymdeithas fywiog Gymraeg ei hiaith yn ganolog i'r delfryd hwnnw. 'Dyma ganolbwynt sifig y genedl,' meddai wrth gael ei holi yn y cylchgrawn *Golwg*,⁹⁶ ac mae'n ymhelaethu ar hyn yn ei ddarlith:

Mae ar bob gwlad hyderus angen prifddinas lle mae ieithoedd cynhenid y genedl yn hawlio lle amlwg ar ei strydoedd. Er mwyn i'r Gymraeg fyw, rydw i'n grediniol ei bod hi'n hollbwysig fod ganddi bresenoldeb croyw a chryf yn ei metropolis ei hun. O'r herwydd, fedra i ddim beirniadu na gweld bai ar neb am symud i Gaerdydd, na'u cystwyo nhw am ddyheu byw yma. Mae hynny'n dod yn fwyfwy eglur i mi wrth weld sefyllfa addysg Gymraeg yn y ddinas, ac wrth glywed yr iaith o fy nghwmpas i bob dydd yn Nhreganna a Glan-yr-afon, ym Mhontcanna, Grangetown a'r Bae.⁹⁷

⁹⁶ Rhys Iorwerth, a ddyfynnwyd yn Non Tudur, 'Annigonolrwydd y bardd, ac ati', 19.

⁹⁷ BBC Radio Cymru 'Darlith Tynged yr Iaith Y Prifardd Rhys Iorwerth'.

4. 'Dros y glyn i'r ddinas aur'

'... alltud heddiw yw pob Cymro sy'n byw yng Nghaerdydd a'i maestrefi,' oedd geiriau W. J. Gruffudd yn Y Llenor yn 1930,⁹⁸ ac yn un o areithiau Adfer yn y saithdegau fe aeth Emyr Llewelyn i ddilyn yr un trywydd:

Ni fydd byw ond mewn cymdeithas wedi ei hangori wrth ddarn tir arbennig. Ni fydd byw'r Gymraeg pan fo'i siaradwyr yn wasgaredigion hyd swbwrbia dinasoedd Seisnig.⁹⁹

Bron i ddeugain mlynedd yn ddiweddarach, mae pethau wedi newid yn sylweddol, a chyda'r brifddinas yn gartref i 36,700 o siaradwyr Cymraeg erbyn hyn,¹⁰⁰ diddorol fyddai gwybod a yw Emyr Llewelyn o'r un farn heddiw. Efallai bod y ddadl rhwng y berthynas rhwng darn o dir a math o gymuned yn mudferwi o hyd, ond gyda bron i hanner siaradwyr Cymraeg y brifddinas rhwng 15 a 44 oed,¹⁰¹ ni ellir anwybyddu bellach bod math neilltuol o gymdeithas Gymraeg hyfyw yn bodoli ar ei strydoedd dinesig. Byddai Rhys Iorwerth ymysg y cyntaf i gyfaddef bod gwir angen dathlu'r bywyd newydd hwn sy'n dod yn gynyddol amlwg o'i gwmpas ymhob man:

Erbyn dathliadau'r calan mi oeddwn i'n ôl yn y brifddinas, mewn parti yn ardal Grangetown, neu Drelluest. Yn y parti hwn, fel yn nhre'r cofis, criwiau ifanc oedd i'w clywed ym mhobman a'r mwyafrif llethol yn siarad Cymraeg. Mae'n wir mai pobl ddwad oedd nifer go lew o'r rhain ond tydi hynny ddim yn cuddio'r ffaith bod yna gymuned yng Nghaerdydd heddiw a fyddai'n gallu dewis byw bywyd cymdeithasol a hwnnw bron yn gyfan gwbl uniaith Gymraeg.¹⁰²

Does dim amheuaeth nad presenoldeb a gweithredoedd y Cymry dŵad sydd wedi bod yn bennaf gyfrifol am sbarduno ac ysgogi'r twf ieithyddol a diwylliannol o fewn muriau'r

⁹⁸ W. J. Gruffudd, 'Hen Atgofion (1)', *Y Llenor*, cyf. IX, rhif. 4 (Gaeaf 1930), 203.

⁹⁹ Emyr Llewelyn, 'Adfer', *Adfer a'r Fro Gymraeg*, t. 14.

¹⁰⁰ Cyfrifiad y Deyrnas Unedig 2011. Gw. BBC Cymru Fyw, 'Llai yn siarad Cymraeg yn ôl ystadegau Cyfrifiad 2011' (11 Rhagfyr 2012), <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/20639235> (Medi 2014).

¹⁰¹ John Aitchison a Harold Carter, 'The Welsh Language – A False Dawn?'

¹⁰² BBC Radio Cymru, 'Darlith Tynged yr Iaith Y Prifardd Rhys Iorwerth'.

brifddinas, ffaith a gaiff ei chadarnhau yng ngwaith y daearyddwyr Aitchison a Carter ymysg sawl astudiaeth arall.¹⁰³ O droi'n ôl unwaith eto at gasgliad 'Stryd Pleser' Hywel Griffiths, mae'r bardd yn llwyddo i ddelweddu hyn yn drawiadol yn y gerdd 'Gwaed',¹⁰⁴ gan ymestyn y trosiad estynedig o gorff y ddinas a gafwyd ganddo yn un o'r cerddi cynharach. 'Yma, ar fertebrâu'r ddinas, / ychydig gamau o'r meingefn neon' meddai yn 'Y Tynnwr Lluniau', cyn mynd ymlaen i drosi'r Cymry dŵad fel y gwaed sy'n cadw curiad calon y ddinas yn fyw ac yn iach; y nhw sy'n gyfrifol am bwmpio bywyd newydd ar hyd ei strydoedd:

Heno mae'r stryd yn ymestyn
yn wythïen
o Dreganna dros yr afon
ac at galon
y golau,
ac mae gwaed Sir Gâr
a Cheredigion,
a Gwynedd,
yn meddwi ar ocsigen eu mabinogi
yn ysgyfaint y ddinas,
ac yn ei gludo at guriad
ei chanol.

Mae'r gwaed hwn sy'n 'llifo'n ôl / i'r Waun Ddyfal a Threganna, / yn uchel ara' / am dri y bore' 'fel moddion a medd' i Gaerdydd, gyda'r cymysgedd hyfryd o dafodieithoedd gwahanol yn galluogi'r Gymraeg a'i diwylliant cyfoethog i ennill tir ochr yn ochr â'r holl ieithoedd a'r diwylliannau eraill sy'n byw yng Nghaerdydd. 'A phlant y fro Gymraeg yn hawlio'u rhan / O lwyddiant bwrlwm dinas, nos a dydd ...' meddai Denzil John mewn cerdd sy'n sôn am hanes y ddinas yn parhau i elwa ar ardaloedd eraill o Gymru¹⁰⁵ ac fe aeth Aitchison a Carter ymlaen i ddatgan:

¹⁰³ John Aitchison a Harold Carter, *Language, economy and society*, t. 123.

¹⁰⁴ Hywel Griffiths, *Banerog*, tt. 104-5.

¹⁰⁵ 'Caerdydd 2007', *Barddas*, 296 (Ionawr 2008), 13.

... the data would suggest that the Welsh-speaking community in Cardiff is both expanding, and becoming more widely-spread across the city ... These trends, if they were to continue, would be noteworthy and could herald the incipient development of a broader bilingualism. The sign is indeed, 'a little cloud ... no bigger than a man's hand', but it could mark the start of something much more significant.¹⁰⁶

Mae degawd bellach wedi mynd heibio ers pan gyhoeddwyd y geiriau uchod a gweledigaeth drwyadl y daearyddwyr i raddau helaeth wedi ei gwireddu. Gyda mwy o siaradwyr Cymraeg bellach yn byw yng Nghaerdydd (36,735) nag yng Ngheredigion (34,964),¹⁰⁷ does dim dwywaith nad yw presenoldeb a statws yr iaith a'i diwylliant wedi ysgogi bywiogrwydd sylweddol dros y degawd diwethaf. Wedi'r cwbl, 'os mai mewn dinasoedd bydd y mwyafrif o siaradwyr Cymraeg, dyna lle fydd ein diwylliant a'r cyfrifoldeb dros greu ac ail-greu ein diwylliant.'¹⁰⁸ Nid yw gofod yn caniatáu inni ymhelaethu ar y ddelwedd newydd gynyddol o'r brifddinas yn ein llenyddiaeth,¹⁰⁹ ond mae'r beirdd a'r llenorion wedi dechrau dathlu pob agwedd ar fywyd unigryw Caerdydd, gan gynnwys cerddi i'r bae a'r Cynulliad newydd, i dwf addysg Gymraeg ac i'r *Dinesydd*, y papur bro dinesig. Y ddinas ei hun oedd prif gymeriad drama fodern S4C 'Caerdydd', lle mai nod y gyfres oedd dathlu datblygiad yr iaith, gan fynd i'r afael â bywyd siaradwyr Cymraeg modern a dinesig sy'n byw yn ei hawyrgylch ddwyieithog. Y Gaerdydd gyfoes yw cefndir nofelau Llwyd Owen, sy'n derbyn ac yn portreadu'r brifddinas ar ei thelerau ei hun.¹¹⁰ Fel un a fagwyd yn y ddinas, mae Llwyd Owen yn ei hadnabod o'r tu mewn, fel y dywedodd ei hun: 'Rwy'n adnabod y ddinas, yn blasu ac yn aroglu'r ddinas. Mae hi yn fy ngwaed.' Wrth reswm, nid beirdd dŵad yn unig sydd wedi sylwi ar Gymreictod newydd Caerdydd, ac fe ellid dadlau bod y bywiogrwydd ieithyddol a diwylliannol newydd hwn wedi rhoi'r cyfle i'r brodorion eu hunain weld eu dinas o'r newydd. Mae wedi eu cymell i archwilio eu perthynas â Chaerdydd yn fanylach, fel y gwelwn yn y

¹⁰⁶ John Aitchison a Harold Carter, *Spreading the Word*, t. 74.

¹⁰⁷ Cyfrifiad y Deyrnas Unedig 2011. Gw. idem, 'The Welsh Language – A False Dawn?'

¹⁰⁸ Menna Machreth, 'Golygyddol', 5.

¹⁰⁹ Gw. Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?* am drosolwg hyd at 2008.

¹¹⁰ Er enghraifft; *Ffawd, Cywilydd a Chelwyddau* (Talybont, 2006); *Ffydd, Gobaith, Cariad* (Talybont, 2006); *Yr Ergyd Olaf* (Talybont, 2007); *Mr Blaidd* (Talybont, 2009); *Un Ddinas Dau Fyd* (Talybont, 2011).

gerdd ‘*Cardiff Born*’ gan Mererid Hopwood.¹¹¹ Mae’r ymwybyddiaeth ddinesig yn gryf ym marddoniaeth Gilbert Ruddock ers y cychwyn¹¹² ond erbyn ei gyfrol olaf, *Troad y Rhod*, a gyhoeddwyd yn 1997, mae ei gariad at ddinas ei fagwraeth yn amlycach nag erioed. Mae’n tynnu ar ein holl synhwyrâu yn y gerdd ‘Taf Fawr’ er mwyn cyfleu’r rhamant a adlewyrchir yn llif yr afon:

Rhwng Merthyr Tudful a Chaerdydd
tarddodd gloywder ir,
gan ymdreiddio i’r tywyllwch
a’i fywiocáu.
Dawnsia’r purdeb yn y dyfnder du.
Disgleiria’r glendid
yn llafar llif.¹¹³

Os mai Taf ar drai oedd afon Bobi Jones yn y chwedegau wrth iddo feirniadu’r ddinas yn llym am ei Seisnigrwydd a’i diffyg hunaniaeth Gymreig,¹¹⁴ mae gweledigaeth Gilbert Ruddock yn agosach o lawer i’r defnydd a wneir gan T. Arfon Williams yn ei englynion i Afon Taf, sy’n gweld gobaith a dyfodol y Gymraeg yn ei llif:

... a pharabl hoff y werin i’w glywed
yn gloywi’i chynefin
am mai’i hiaith sydd ar ei min
yn iach wyrthiol yn chwerthin.¹¹⁵

Mae’r personoli beiddgar ar yr afon yn arwydd nodedig o ba mor bell y mae iaith a thrigolion Caerdydd wedi teithio ers y chwedegau. Mae afon Taf wedi dod yn symbol amlwg o’r gobaith a’r hyder newydd yng Nghymreictod y Brifddinas, a dyma’r ddelwedd

¹¹¹ Gw. Catrin Beard (gol.), *Cerddi Caerdydd*, t. 71.

¹¹² Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 7.

¹¹³ Gilbert Ruddock, *Troad y Rhod* (Cyhoeddiadau Barddas, 1997), t. 58.

¹¹⁴ Bobi Jones, ‘Caerdydd’, *Casgliad o Gerddi* (Cyhoeddiadau Barddas, 1989), t. 55. Yn wreiddiol yn *Rhwng Taf a Thaf* (Llandybie, 1960), tt. 23-4. Hefyd wedi ei chynnwys yn Catrin Beard (gol.), *Cerddi Caerdydd*, tt. 9-10.

¹¹⁵ T. Arfon Williams, *Cerddi Arfon* (Cyhoeddiadau Barddas, 1996), t. 38.

a ddefnyddia Ceri Wyn Jones mewn cerdd i gyfarch Emyr Lewis ar gipio Coron Prifwyl
Bro Ogwr yn 1998 gyda dilyniant sy'n canu clodydd y ddinas:

Mae rhygnu Taf yr un mor gyntefig
â nentydd gwâr ein cymuned wledig:
dŵr holl gariadus ar dro llygredig
o wib y llanw i drobwl unig,
lle mae dafnau ystyfnig a'u rhythmau'n
cadw'n hoesau rhag y cloc dinesig.¹¹⁶

Beirdd fel Emyr Lewis a Gilbert Ruddock, a sawl enw arall erbyn heddiw, yw'r 'dafnau
ystyfnig' sy'n mynnu canu am Gaerdydd a'i dyrchafu yn llygaid y genedl. Mae dilyniant
buddugol Emyr Lewis 'Rhyddid' yn mynegi'n glir bod 'rhaid bod yn barod ... i gofleidio
bywyd y ddinas yn ei holl amrywiaeth diddorol',¹¹⁷ ac erbyn cyhoeddi ei ail gyfrol o
farddoniaeth yn 2004, mae'r bardd wedi llwyddo i ddathlu'r amrywiaeth unigryw
hwnnw gan uniaethu'n llwyr â dinas ei fagwraeth. Fel y noda Huw Meirion Edwards wrth
drafod Emyr Lewis,¹¹⁸ mae perthynas y bardd â Chaerdydd yn gliriach erbyn hyn, a'r
awydd i ddathlu pob rhan ohoni yn hollbresennol, fel y gwelwn yn ei gywydd byr
'Caerdydd', y cywydd sy'n cloi cyfrol *Cerddi Caerdydd*:

Wrth hyd a lled y gwledydd
acer o dir yw Caerdydd,
ond mae hi'n gread i mi:
y tyrrau a'r cwteri,
y coed a'r tarmacadam,
yr arcêds a'r llwybrau cam.

Cerddaf yn araf drwy hon:
un wyf, a hithau'n afon,
ymlaen, a Chymraeg fy mloedd
ymhlith ei hamal ieithoedd
fel ton yng nghythrwl Taf.

¹¹⁶ 'I Emyr', *Barddas*, 249 (Tachwedd/Rhagfyr 1998), 12.

¹¹⁷ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 14.

¹¹⁸ *Ibid.*, tt. 12-14.

Y mae dinas amdanaf.¹¹⁹

Wrth i Emyr Lewis ymfalchio yng Nghymreictod cynyddol y brifddinas a thonnau'r Gymraeg sy'n ennill tir o'i amgylch, rhaid cofio fod hyd yn oed Bobi Jones wedi dangos tinc gobeithiol tuag at Gaerdydd yn y diwedd. Yn ei gerdd hunangofiannol 'Cathays', statws cynyddol yr iaith yn y ddinas sy'n gwneud iddo yntau ailfeddwl am ennyd:

Heddiw rwy'n synnu fod y ddinas hon
(Ddienaid dybiwn) mor llon ddiddorol, mor
Gymreig, yn cronni – rhwng tai-bach cyhoeddus
A siopau'r blys rhyngwladol, - bobol, bro
Fy mhatrwm mor amrywiol, mor oddefgar ...¹²⁰

Ond nid yw bywyd Cymraeg newydd Caerdydd heb ei feirniadaeth wrth reswm, a rhoir digon o le ym marddoniaeth grafog Grahame Davies i ddychanu'r dosbarth canol Cymraeg newydd sydd wedi ymgynnull o gwmpas ardaloedd fel Pontcanna:

Ti'n gosod yr olewyddion gyda'r *feta*,
a rhoi'r *ciabatta*'n barod at y cwrdd,
agor y coch, a dyro'r gwyn i oeri,
a chynnau'r gannwyll bersawr ar y bwrdd.

Rhyw *antipasti* bach i godi archwaeth,
a chwllfyn o *baguette* o Ffrainc gerllaw:
rhyw beth fel hyn yw trafod achub Cymru
yn C F Un ym mil naw nawdeg naw.¹²¹

Mae'n sylwebydd craff a'i ddychan cignoeth yn rhoi llwyfan naturiol i'w onestrwydd modern wrth iddo wawdio ffordd o fyw y Cymry dosbarth canol. Fe ddisgrifia Huw Meirion Edwards y garfan sy'n dod o dan ei lach:

¹¹⁹ Emyr Lewis, *Amser Amherffaith; Dysgu Deud Celwydd yn Tsiec* (Llanrwst, 2004), t. 10. Hefyd yn Catrin Beard (gol.), *Cerddi Caerdydd*, t. 120.

¹²⁰ Bobi Jones, *Canu Arnaf (Cyfrol 2)* (Cyhoeddiadau Barddas, 1995), t. 321.

¹²¹ Grahame Davies, 'Coch', *Cadwyni Rhyddid* (Cyhoeddiadau Barddas, 2001), t. 22.

Dyma'r rhai, meddai, a gefnodd ar gymuned am gyflog, sy'n gwario cyllid blwyddyn papur bro i 'foeli lloriau ein lloftydd moethus', a'n 'ceginau ffugwerinol', sy'n 'dodrefnu, â chelfi solet, ein byd disylwedd'. Byd yw hwn lle mae delwedd yn drech na sylwedd, cyfoeth yn drech na gwerthoedd.¹²²

Mae'n gweld drwy ragrith cymdeithas, ac yn ceisio procio a rhybuddio'r Cymry Cymraeg i beidio mynd yn rhy gyfforddus, gan eu chwipio am anghofio eu gwreiddiau dosbarth gweithiol a'u gwreiddiau daearyddol. Yr un oedd ei fyrdwn yn ei gasgliad 'Rhyddid' a ddaeth yn agos i'r brig ar gyfer y Goron yn Eisteddfod Genedlaethol 1998, ac fel y disgrifia Alan Llwyd wrth adolygu ail gyfrol y bardd, *Cadwyni Rhyddid*:

Gall weld drwy dwyll a ffalster y bywyd dinesig, cyfryngol yn well na neb, ac mae'n ddeifiol yn ei weledigaeth o wacter y bywyd dinesig ... mae gan y bardd hwn ddigon o feistrolaeth ar iaith i aflonyddu arnom, ac i gyrraedd at wraidd yr enaid.¹²³

Fel brodor o'r Gogledd-ddwyrain, mae Grahame Davies yn gallu gwylio popeth o'r tu allan, ac mae'r weledigaeth hon ac agwedd y bardd yn ein hatgoffa o ddwy nofel a gyhoeddwyd gan ddynion dŵad eraill yn y saithdegau, sef *Dyddiadur Dyn Dŵad* gan Dafydd Huws¹²⁴ a *Bob yn y Ddinas* gan Siôn Eirian.¹²⁵ Cofi Dre oedd y Dyn Dŵad, Goronwy Jones, yn nofel ddychanol Dafydd Huws, wrth iddo ladd ar y dosbarth canol drwy lygad y dosbarth gweithiol. Roedd Goronwy Jones ar goll yn llwyr yn y ddinas fawr, ac wrth gael ei achub yn araf bach gan drigolion gwerinol tafarn y New Ely, roedd yn synnu o sylweddoli'r gwahaniaeth rhwng y Gaerdydd y mae ef yn rhan ohoni, a'r Gaerdydd sydd wedi ei chofnodi rhwng cloriau *Y Dinesydd*: 'Capeli hyn, Urdd llall. Theatr y Showman ... Does 'na ddim gair am yr "Ely" na'r llefydd eraill fydd yr hogia'n mynd iddyn nhw yn y papur 'ma.'¹²⁶ Er nad nofel ddychanol uniongyrchol oedd *Bob yn y Ddinas*, roedd gan Siôn Eirian ddigon i'w ddweud am y Cymry dosbarth canol hefyd,

¹²² Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 15.

¹²³ Alan Llwyd yn Grahame Davies, *Cadwyni Rhyddid*, broliant.

¹²⁴ Dafydd Huws, *Dyddiadur Dyn Dŵad* (Pen-y-groes, 1978).

¹²⁵ Siôn Eirian, *Bob yn y Ddinas* (Llandysul, 1979).

¹²⁶ Dafydd Huws, *Dyddiadur Dyn Dŵad*, t. 10.

wrth i Bob sylweddoli nad oedd yn perthyn o gwbl i'w byd nhw.¹²⁷ Mae'r portread canlynol yn crisialu'r gwahaniaeth rhwng y ddau fyd: 'Drysau ceir yn clepian cau. Injans yn rho'n isel. Degau o geir hardd a glân yn cael eu llenwi efo degau o bobol hardd a glân, i'w cludo'n sâff nôl i'w tai hardd a glân.'¹²⁸ Mae'n ddisgrifiad crafog, fel a gawn mewn nofel o eiddo Grahame Davies hefyd, nofel sy'n perthyn yn agos iawn i'r delweddau a'r feirniadaeth ar genedlaetholdeb Cymreig a gawn yn ei gerddi. Cyhoeddwyd *Rhaid i Bopeth Newid* yn 2004 a Chaerdydd newydd yr unfed ganrif ar hugain yw testun y gwawdio a'r dychan unwaith yn rhagor. Mae Huw Meirion Edwards yn tynnu ein sylw at ddisgrifiad yr awdur o fwyty newydd 'Rhyddid' sydd wedi agor yng nghanol y ddinas:

Ar y waliau, fe hongiai darluniau drudfawr gan artistiaid Cymreig cyfoes. Tirluniau i gyd bron iawn: bythynnod melyn Sir Benfro, pentrefi llechi'r gogledd, cymunedau glofaol y de, ffermydd mynydd y canolbarth. Yr holl lefydd nad oedd y bobl yma'n dymuno byw ynddyn nhw rhagor. Y cymunedau y cefnwyd arnynt yn ddiogel mewn ffrâm.¹²⁹

Fe ddaw Grahame Davies ei hun maes o law, fel y cymeriad dychmygol Goronwy Jones, yn rhan o'r dosbarth canol newydd hwn, ond nid yw'r feirniadaeth yn peidio. Yn wir, mae'n fwy na pharod i'w gynnwys ei hun yn y dychan. Wrth drafod nofel ddiweddaraf y Dyn Dŵad, *Walia Wigli* a gyhoeddwyd yn 2004, mae Huw Meirion Edwards o'r farn fod 'dychan y Dyn Dŵad ar ei newydd wedd yn nes at yr asgwrn nag erioed'¹³⁰ ac yntau bellach yn 'aelod anfoddog' o'r dosbarth canol hwnnw. Gellid dweud yr un peth am gerddi diweddarach Grahame Davies, megis 'Abercanna', cerdd sy'n adleisio 'Blues Pontcanna' a gafwyd yn ei gyfrol flaenorol ac yn ei thro'n adleisio 'Aberdaron' Cynan:

Pan fwyf yn hen a pharchus
heb deimlo tynfa'r tir

¹²⁷ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 11.

¹²⁸ Siôn Eirian, *Bob yn y Ddinas*, t. 28.

¹²⁹ Grahame Davies, *Rhaid i Bopeth Newid* (Llandysul, 2004), t. 100.

¹³⁰ Huw Meirion Edwards, *Y Ddinas Ddihenydd?*, t. 15.

pan nad yw bro fy mebyd
yn fwy na llun ar fur,
tawelaf fy nghydwbybod
wrth feddwl fel 'na mae
ger caeau gwyrdd Pontcanna
a dyfroedd llyfn y Bae.¹³¹

Mae'r uniongyrchedd a'r pryfocio sinigaidd yno o hyd, a hynny'n gwbl fwriadol, fel y disgrifia'r bardd ei hun:

Mae'r dychan yn gwbl feirniadol, ac yn rhan o'r broses o ailadolygu y bydd yn rhaid i'r gydwbybod radical Gymraeg fynd drwyddi os yw am gadw ei pherthnasedd a'i miniogrwydd ac os yw am beidio â dirywio'n gyfres o ystumiau defodol hwyliog ond amherthnasol.¹³²

Ond fe welir ychydig o newid ym marddoniaeth Grahame Davies erbyn ei drydedd gyfrol hefyd, wrth iddo ddechrau dathlu'r Cymry Cymraeg sydd wedi ymgartrefu yn y brifddinas yn hytrach na'u dychanu a'i dilorni yn unig. Mae Emyr Lewis yn croesawu ac yn canmol y newid hwnnw:

Yn wyneb y mewnlifiad anferth o Gymry Cymraeg i Gaerdydd, mae angen lleisiau cyhoeddus, hyderus sy'n barod i fynegi'r profiad hwnnw a'r lle hwnnw fel pethau positif ffurfiannol yn natblygiad yr iaith Gymraeg, tra'n dal i brocio a beirniadu. Ni ddaw dim lles i'r iaith Gymraeg o wylofain a rhincian dannedd y fasochistiaeth biwritanaidd sy'n dweud: 'Dan ni 'di bradychu'n broydd drwy ddod yma.'¹³³

Tybiaf fod Emyr Lewis wedi mwynhau casgliad 'Stryd Pleser' Hywel Griffiths, gan mai dyma yw ei brif neges yn y pen draw, wrth i'r bardd ddefnyddio ei lais ifanc hyderus i gyfleu'r gobaith sydd ganddo yn nyfodol y brifddinas. Fel Dafydd Huws a Siôn Eirian,

¹³¹ Grahame Davies, *Achos*, t. 12.

¹³² Idem, 'Ar y Ffin: Geto neis – 'nawr ble mae'r ddinas?', *Barddas*, 291 (Chwefror/Mawrth 2007), 11. Mae'n ymateb i'r ffaith mai adolygiad Idris Reynolds yn unig oedd wedi ymdrin ac ymateb i'r dychan ar genedlaetholdeb yn ei waith, tra bod y cyfryngau eraill wedi anwybyddu'r rhan hynny o'r farddoniaeth. Mae'n gofyn beth mae hyn yn ei ddweud wrthym am ein sefyllfa fel cenedl. Rhan o'i ddarlith yn nghynhadledd Prifysgol Bangor Tachwedd 2006, 'Mwy na rhywbeth i'w wneud? Barddoni mewn canrif newydd.'

¹³³ Emyr Lewis, 'Pedwar Bardd mewn Un Genedl', *Barn*, 515/516 (Rhagfyr/Ionawr 2005/2006), 81.

edrych o'r tu allan mae Hywel Griffiths hefyd, ac mae yntau'n sylwi wrth reswm ar y ddeuliaeth hollbresennol rhwng y dosbarthiadau cymdeithasol yng Nghaerdydd:

... gwelais y negatif –
y gwladychu derbyniol,
y bunt dosbarth canol bbc/htv/s4c,
a cheiniog y werin ...¹³⁴

Ond yn wahanol i awduron y ddwy nofel, mae agwedd y bardd yn wahanol. 'Gwladychu derbyniol' yw disgrifiad Hywel Griffiths, ac mae'r tensiwn a'r tyndra rhwng y bunt a'r geiniog 'wedi ei gwrthio ymaith i sŵn ein chwerthin.' Fe wêl y bardd hyder a bywiogrwydd newydd Cymreictod y ddinas yn dechrau chwalu'r ffiniau rhwng y 'ni a nhw', a'r bardd yn ymfalchïo 'ein bod yn gwladychu ein dinas ni, / o'r diwedd.' Mae'r gerdd hon yn allweddol i'r casgliad, meddai Aled Gwyn yn ei feirniadaeth, gan mai yma y dechreuwn synhwyro agwedd y bardd tuag at y ddinas a'i phobl.¹³⁵ I Hywel Griffiths, mae'r gallu yng ngobaith newydd ieuenctid Cymraeg y ddinas i ailfeddiannu Caerdydd, a llanw a llifogydd goruchafiaeth sy'n lledu drwy'r strydoedd yn y gerdd 'Gwaed.' Mae tair cerdd olaf y casgliad yn mynegi hyder newydd yr ifanc, ac yn y rhialtwch hwn fe welwn adlais o'r gerdd 'Angor' a gipiodd Gadair Eisteddfod yr Urdd 2004 i'r bardd.¹³⁶ 'Drwy'r llwch i'r hyder llachar' oedd hi yn 2004¹³⁷ ac yn yr un modd, mae'n mynd 'at gorneli'r nos / a'u meddiannu, / yn feddw ...' yn 'Y Neuadd Newydd.'¹³⁸ Anogaeth sydd yma i ymestyn allan at drigolion eraill Caerdydd, y trigolion hynny sy'n llechu yng nghysgodion y ddinas, megis y jynce yn 'Y Tynnwr Lluniau',¹³⁹ merch y stryd yn 'Halo'¹⁴⁰ a dyn y bar yn 'Y Shifft Hir'.¹⁴¹ Nid yw'r bobl hyn yn wahanol i bobl y Waun Ddyfal na Threganna ac mae

¹³⁴ Hywel Griffiths, 'Y Tynnwr Lluniau', *Banerog*, t. 100.

¹³⁵ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Caerdydd a'r Cylch 2008* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2008), t. 31.

¹³⁶ Cen Williams, 'Cysgodion, Neon a Gwawr Newydd', yn 'Trafod Cerddi'r Gadair', *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 55.

¹³⁷ Hywel Griffiths, 'Angor', *Banerog*, tt. 86-9.

¹³⁸ *Ibid.*, t. 106.

¹³⁹ *Ibid.*, t. 100.

¹⁴⁰ *Ibid.*, t. 102.

¹⁴¹ *Ibid.*, tt. 103-4.

angen rhannu Cymreictod newydd ifanc y ddinas â hwy, gan fod pawb yn rhan bwysig o'i dyfodol. Mae'r gallu i wneud hynny yng Nghaerdydd erbyn hyn ac mae angen gweledigaeth ac arweiniad i'w gyflawni. 'Yr her yn ôl Hywel Griffiths yw uno'r holl gymunedau i weithredu dros y Gymraeg,'¹⁴² ac fel mae'r bardd yn ei ddatgan mewn cerdd arall o'i eiddo, mae'r iaith 'yn perthyn i bawb, nid i ugain y cant.'¹⁴³ Dyma ein hatgoffa o gerdd gan Ceri Wyn Jones, lle mae'n datgan nad oes '... tamed o werth i'r Cymry Cymrâg i gyd i fod yn blant da ... Ma' angen ystod. Ma' angen ehangder. Ma' angen iobs ...':

Os taw cenedl lawn ystod
os taw Cymru'n un yw'r nod,
rhaid wrth iob ac esgob, oes,
yn gefen i'r iaith gyfoes:
iaith sgert fer a dawns werin,
iaith Iesu Grist ac iaith sgrin.¹⁴⁴

Nid dathlu Cymreigio cynyddol Caerdydd yn unig y mae Hywel Griffiths yn 'Stryd Pleser', ond mewn iaith fodern a gweledigaeth ffres, mae'n dathlu hefyd bod y Gymraeg yn symud ymlaen gyda'r oes. Fe welwn fod y cyfeirio cyson at oleuni a thywyllwch 'yn rhoi undod i'r cerddi ac yn eu gwneud yn fwy o ddilyniant na chasgliad,' chwedl Cen Williams, ac yn y goleuni hollbresennol hwnnw mae'r gobaith parhaol yng Nghymry'r ddinas i ailfeddiannu Caerdydd. Er y gellid cwestiynu naifrwydd Hywel Griffiths, mae John Glyn Jones yn cydnabod fod 'gobeithion afradlon' yn rhan o natur ieuenctid pob oes¹⁴⁵ ac yn wir 'os na chaiff bardd 26 oed deimlo'n obeithiol ac afieithus am ei genedl a'r genhedlaeth y mae'n rhan ohoni, yna pa obaith sydd inni dywedwch?'¹⁴⁶

¹⁴² Cen Williams, 'Cysgodion, Neon a Gwawr Newydd', 55.

¹⁴³ Hywel Griffiths, 'Canrannau', *Banerog*, t. 49.

¹⁴⁴ 'Iobs Cymrâg', *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 11.

¹⁴⁵ John Glyn Jones, 'Cynnyrch Caerdydd', *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 67.

¹⁴⁶ Osian Rhys Jones, adolygiad oddi ar www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw. <http://www.gwales.com/bibliographic/?isbn=9781847711410&tsid=7> (Cyrchwyd Medi 2014).

O weld y galw enfawr yng Nghaerdydd am addysg gynradd Gymraeg heddiw, hawdd gweld bod gweledigaeth Hywel Griffiths wedi dwyn ffrwyth. Mae'r cynnydd ym mhresenoldeb y Gymraeg a'i diwylliant wedi arwain mwy a mwy o rieni di-Gymraeg i weld budd o anfon eu plant i ysgolion cyfrwng Cymraeg. Mae'r ffigurau yn rhyfeddol, wedi i'r nifer o ddisgyblion newydd a dderbynnir yn flynyddol i'r ysgolion cynradd Cymraeg gynyddu 33% mewn degawd, o 348 yn 1997 i 465 yn 2007.¹⁴⁷ Mae disgwyl cynnydd ychwanegol o bron i 50% i 864 erbyn 2015¹⁴⁸ ac fe agorwyd trydedd ysgol uwchradd cyfrwng Cymraeg y ddinas, Ysgol Bro Edern, yn 2012 er mwyn ateb y galw cynyddol.

Mae nifer o academyddion blaenllaw yng Nghymru - Dr Rhys Jones¹⁴⁹ a Siôn Jobbins¹⁵⁰ yn eu plith - yn credu'n gryf bod rhaid cyfrif Caerdydd yn rhan o'r Fro Gymraeg erbyn hyn. Mewn cywydd sy'n dathlu bod dros 20% o blant cynradd Caerdydd yn derbyn eu haddysg drwy gyfrwng y Gymraeg, mae Iwan Rhys yn rhannu gweledigaeth debyg:

I'r brifddinas eirias hon
i dir glas adar gleision,
dy iaith sy'n gorymdeithio
â'i geiriau brith, gan greu bro
newydd.¹⁵¹

Yr awgrym pennaf yw nad gweld estyniad o'r Fro Gymraeg draddodiadol mae'r bardd ond gweld bro hollol newydd, bro ifanc a hyderus sy'n rhydd i dyfu a datblygu yn unol â'i chanllawiau ei hun. Caiff ffresni a newydd-deb y fro hon ei adlewyrchu yn y gerdd wrth i Iwan Rhys ein tywys ar hyd 'hewlydd Caerdydd' lle mae'r croeso'n gynnes a'r iaith ar gynydd yn ardaloedd Trelái, Treganna, Sblot ac Eglwys Newydd. Wedi canu clodydd

¹⁴⁷ Huw David Jones, *Click on Wales*, 'Demand for Welsh-medium education soars in capital'.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Gw. Dr Rhys Jones, a ddyfynnwyd ar Golwg360, 'Academydd: 'Angen ail-feddwl am y Fro Gymraeg'' (12 Rhagfyr 2012), gw. <http://www.golwg360.com/newyddion/94309-academydd-angen-ail-feddwl-am-y-fro-gymraeg> (Cyrchwyd Ionawr 2015).

¹⁵⁰ Siôn Jobbins, 'Y Ddinas Hyderus', 20.

¹⁵¹ 'Caerdydd', *Barddas*, 305 (Hydref 2009), 24.

bwrlwm newydd tanbaid y ddinas, mae'r bardd yn siarad yn uniongyrchol â'r darllenydd ac yn fwy penodol, y rhai sydd o'r farn fod Cymreictod cynyddol Caerdydd yn tyfu ar draul yr ardaloedd gwledig:

Pa un a wyt yn poeni
neu'n llawn gobaith i'n hiaith ni,
dwed hwrê i'w hyder heb
swnian yr un casineb.
Nid gwell Cymro'n Eifionydd
nag ar y daith i Gaerdydd.

Dyma gloi drwy droi'r hen ystrydeb ben i waered, gan anghytuno gyda'r cwpled o eiddo Twm Morys sydd wedi ymddangos mewn sawl cerdd ganddo, 'Gwell bod Cymro'n Eifionydd / nag ar y daith i Gaerdydd.'¹⁵² Rhywbeth i'w ddathlu i Iwan Rhys yw'r dylifiad enfawr o bobl ifanc o'r ardaloedd Cymraeg traddodiadol, wrth iddyn nhw fagu cenhedlaeth newydd o Gymry Cymraeg i 'ganu yn acenion / Cymru'r ddinas eirias hon.' Mae Iwan Rhys wedi datgan ei hun nad yw'n credu y dylid rhoi pwysau ar unrhyw unigolyn i fyw mewn ardal benodol ar sail ieithyddol,¹⁵³ ac wrth ddathlu cynnal Eisteddfod yr Urdd ym Mae Caerdydd yn 2005, mae Eurig Salisbury yn diolch i'r rhai sydd wedi sicrhau dyfodol disglair i'r Gymraeg yn y brifddinas:

Hwn yw'r bae dan warchae'n hiaith
Seiliwyd y ddinas eilwaith,
A chyffro iach ei pharêd
Yn byw'n urban i'w harbed.¹⁵⁴

Mae'r ffaith fod Iwan Rhys, Eurig Salisbury a Hywel Griffiths yn dathlu Cymreictod newydd a chyfoes Caerdydd, er nad oes yr un ohonyn nhw'n byw yn y ddinas, yn adrodd

¹⁵² Er enghraifft, gw. Twm Morys, 'I Wil Sam', 2, t. 27.

¹⁵³ Gw. sylwadau Iwan Rhys yn BBC Newyddion, Blog Vaughan Roderick, 'Nid ar chwarae bach ...' (22 Chwefror 2010), http://www.bbc.co.uk/blogs/legacy/thereporters/vaughanroderick/2010/02/nid_ar_chwarae_bach.html (Hydref, 2014).

¹⁵⁴ Eurig Salisbury, 'Yn y Bae (Eisteddfod yr Urdd, 2005)', *Llyfr Glas Eurig* (Cyhoeddiadau Barddas, 2008), t. 33.

cyfrolau am agwedd beirdd heddiw tuag at y tensiwn rhwng y ddinas a'r wlad. Mae 'Stryd Pleser' Hywel Griffiths yn gorffen gyda chwyldro cymdeithasol a seicolegol wrth ymateb i alwad Owain, sy'n 'mynnu ein bod yn ei ddilyn / yn y bore bach' ac er bod Cen Williams yn ofni mai 'hyder ffals yn codi o'r ddiod ydyw', mae'n bwysig cofio mai ar ôl y gwin a'r medd yr aeth y criw i Gatraeth. Marw oedd tynged y trichant yr adeg hynny ond mae'r baneri ar Gastell Caerdydd yn symbol o oruchafiaeth hyderus y tro hwn:

Heno mae'r brifddinas yn mudlosgi,
a fflamau Cymreictod yn bygwth
llyfu waliau'r castell,
herwyr â rhaffau hyderus
eu hieuenctid
yn dringo dros y tyrau,
yn codi eu baneri
eu hunain
fyny i'r gwynt,
fel y gall Cymru
gyfan eu gweld
yn cyhwfan dros ei dinas rydd.¹⁵⁵

'Heno' yw teitl cerdd olaf y casgliad uchod, gair sydd wedi ei ddefnyddio ers 'Ystafell Gynddylan' i gyfleu hiraeth ac anobaith, ond mewn gwrthgyferbyniad llwyr, yma mae'n mynegi dyfodol 'y wawr newydd' sydd bellach ar dorri. 'Dwed hwrê' meddai Iwan Rhys uchod, ac yngan 'Hwrê!' fawr wnâi'r brodor Emyr Lewis wrth ddathlu hyder newydd a Chymreigrwydd cynyddol Caerdydd. Mae yntau, fel Hywel Griffiths, yn dathlu buddugoliaeth gyda phresenoldeb gormesol y ddraig goch:

... draig goch uwch yr Old Arcade
a hed gan ein harwain ni'n
ein dawns, am fod ein Caerdydd
yn rhydd fel ei Chymru hi.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Hywel Griffiths, 'Heno', *Banerog*, t. 107.

¹⁵⁶ Emyr Lewis, 'Hwrê!', *Amser Amherfffaith*, t. 11. Hefyd yn Catrin Beard (gol.), *Cerddi Caerdydd*, t. 95.

5. 'Rhowch i mi'r hen ffordd Gymreig o fyw'?

Galwad y mudiad Adfer yn ôl yn y saithdegau oedd ceisio annog y Cymry Cymraeg o bob rhan o'r wlad i ailfeddiannu tiroedd y Gorllewin. 'Yn gyntaf, rhaid dychwelyd o alltudiaeth dinasoedd Saesnig a gwladychu yn y Fro Gymraeg', meddai un o areithiau blaenllaw athronydd y mudiad, Emyr Llewelyn,¹⁵⁷ gan dynnu ar gywydd Edmwnd Prys 'I Erchi i Syr Siôn Wyn ifanc ddyfod adre' er mwyn pwysleisio mai gan y bobl ifanc yr oedd yr arfau a'r ysbryd i arwain:

Y syniad o Gymro ifanc da hyd yma fu un yn cael addysg coleg, gyrfa dda a gadael Cymru – y syniad newydd fydd dadwneud y drwg a wnaeth hyn oll drwy gefnu ar y system a gweithio y tu allan iddi i greu cymdeithas newydd.¹⁵⁸

'Tyrd i ffwrdd gyda mi, / Awn yn ôl i'n cynefin ... Tyrd, awn yn ôl tua'r gorllewin' meddai geiriau prif gân record gyntaf y grŵp Ac Eraill, 'Tua'r Gorllewin' a ddaeth i'w hystyried fel anthem gyntaf mudiad Adfer.¹⁵⁹ Yr un oedd neges Tecwyn Ifan ei hun mewn nifer o'i gerddi, wrth iddo lwyddo i grisialu teimladau carfan o ieuenctid y cyfnod a gafodd eu dylanwadu gan ysgrifau J. R. Jones ac areithiau Emyr Llew:

Dwi wedi bod dan ddylanwad Emyr Llewelyn ac wedi clywed a darllen ei areithiau fe a siarad â fe. Mae'r pethau mae e'n ddweud yn fy ysgwyd i: dwi ddim yn gwybod pam ond maen nhw'n cael rhyw effaith arna i ac wedyn dwi'n gweld fod yna bosibilrwydd gwneud rhywbeth allan o'r hyn dwi'n 'i deimlo a'i weld.¹⁶⁰

'Lladmerydd rhinweddau'r Fro Gymraeg' yw disgrifiad Hefin Wyn o Tecwyn Ifan¹⁶¹ ac er nad oedd y canwr yn ei gyflwyno'i hun fel lladmerydd swyddogol Adfer, amhosibl oedd peidio ei weld fel propagandydd y syniad o ddyrchafu'r Fro Gymraeg. Roedd cysgod

¹⁵⁷ Emyr Llewelyn, 'Dinasyddiaeth y Fro Gymraeg' (Awst 1975), *Adfer a'r Fro Gymraeg*, t. 93.

¹⁵⁸ Ibid., 'Adfer', t. 18.

¹⁵⁹ Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 162.

¹⁶⁰ Tecwyn Ifan, *Gwreichion* (Aberystwyth, 1979), 6 yn *ibid.*, t. 163.

¹⁶¹ Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 332.

Waldo a diwedd bro yn drwm dros ei ganeuon, a'i gred ym mroydd y gorllewin fel sail ar gyfer dyfodol y genedl yn amlwg o'r gân gyntaf a ddaeth ag ef i enwogrwydd, 'Y Dref Wen', cân arall a ddaeth yn un o anthemau amlycaf Adfer. Mae'r gytgan yn hen gyfarwydd erbyn hyn:

Ond awn i ail adfer bro,
Awn i ail godi'r to.
Ail oleuwn y tŷ –
Pwy a saif gyda ni?¹⁶²

Galwad oedd yma ar ieuenctid i dyrru i'r gad i achub cymunedau'r gorllewin, ac fe gafwyd yr un gwahoddiad yn y gân 'Bro Fy Mebyd', y gân olaf ar ei ail record 'Dof yn Ôl' a ryddhawyd yn 1978.¹⁶³ Mae'r gân yn darlunio llanc yn byw'n alltud yng 'nghaethiwed' awyrgylch tref, cyn gorffen gyda'r gytgan:

Felly cwyd yn awr, awn tuag adref
Tyrd i gynnal fflam y ffydd,
Tyrd yn ôl i'r bywyd syml
Tyrd yn ôl i'r bywyd rhydd.

Mae hanner y caneuon ar 'Dof yn Ôl' yn ganeuon y proffwyd Amos, y bugail bro a welodd drallod yn y bywyd dinesig ac a geisiodd annog ei bobl i ddychwelyd i burdeb ei wlad. Mae Tecwyn Ifan wedi cyfaddef mai fel cyfrwng i drosglwyddo neges y gwelai ei ganeuon,¹⁶⁴ ac yma fe ddefnyddia'r pregethwr yr Hen Destament i oleuo'i bobl:

... Cael ei siomi ym mywyd dinasoedd a wnaeth (Amos) ... Alltudion o'u cynefin oedd llawer o bobl y dref ac awgrym Amos oedd y dylai'r alltud ddychwelyd tua thre. Hiraethu am fryniau a llethrau'r defaid a wnâi Amos. Wrth gwrs, mae'r sefyllfa'n oesol, ac i'r sawl sydd am ddarllen cyflwr Cymru heddiw i mewn i'r geiriau, mae croeso iddynt wneud.¹⁶⁵

¹⁶² Tecwyn Ifan, *Caneuon Tecwyn Ifan*, ail argraffiad (Talybont, 2012), t. 17.

¹⁶³ Idem, *Dof yn Ôl* (Sain, 1978).

¹⁶⁴ Idem, *Y Faner*, 6 Mawrth 1981, t. 5 yn Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 328.

¹⁶⁵ Idem, *Y Cymro*, 18 Gorffennaf 1978, t. 8. yn *ibid.*, tt. 328-9.

Roedd yn syniad cyffredin mai dim ond trwy gael yr ifanc i ddychwelyd yr oedd sicrhau seiliau cadarn i'r cymunedau Cymraeg a phrif nod y caneuon oedd ceisio plannu'r hedyn o gyfrifoldeb ym meddyliau'r alltudion. Fel y nododd adolygiad dienw o'r record yn y rhifyn cyntaf o'r cylchgrawn pop *Sgrech* yn Haf 1978:

Y gân olaf un ydy 'Bro Fy Mebyd', cân na hoffwn fod yn gwranddo arni yn un o ardaloedd swbwrbaidd ein gwlad; dychmygwch am wrando ar Tecs yn moli gwerth brogarwch ar draul y bywyd dinesig ... Trwy wrando ar y gân hon fe'm hargyhoeddir o werth brogarwch ac y mae'n gân a fyddai'n codi cywilydd arnaf pe bawn yn un o'r bobl hynny sydd wedi symud o'r FRO GYMRAEG i lawr i Gaerdydd i weithio i Lywodraeth Lloegr trwy gyfrwng y BBC.¹⁶⁶

Wedi'r cwbl, mynd yn ôl oedd hanes Lisa Pant Ddu yn y diwedd hefyd, wrth iddi ddisgyn ar ei bai a chael ei hannog i droi ei golygon yn ôl tua chlydwch y fferm yng ngorllewin Cymru:

Lisa, paid â thrafferthu nawr
Gyda thi mae'r ateb yn dy law
Lisa wedi teithio hir
Mae yr ateb o dy flaen yn glir
Dy gynefin yw Pant Ddu
Rhaid dychwelyd wyddost ti
Sneb yn holi pam – sneb yn beco'r dam

Mae'r ffordd o fewn dy ben – agora dithau'r llen
Rhowch i mi'r hen ffordd Gymreig o fyw.¹⁶⁷

Yn debyg i Tecwyn Ifan, 'mae'n bosibl pwyso a mesur arwyddocâd caneuon Edward H. Dafis mewn perthynas â chyd-destun ideolegol Adfer yn benodol, ynghyd â deffroad cenedlaetholdeb pleidiol 'traddodiadol' yn gyffredinol¹⁶⁸ a'r nod oedd ceisio ysgwyd pobl i wneud y penderfyniad iawn. Fe ddyrchafwyd yr 'hen ffordd Gymreig o fyw' sy'n

¹⁶⁶ *Sgrech*, 1 (Haf 1978), 2 yn Hefin Wyn, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur*, t. 327. Bu'r cylchgrawn yn enwog am bardduo'r sawl a weithiai yng Nghaerdydd, ac mae'n debyg bod nifer o'r tîm golygyddol ar y pryd yn aelodau o Adfer.

¹⁶⁷ 'Sneb yn Becso Dam, *Edward H*, t. 9. Yn wreiddiol ar '*Sneb yn Becso Dam* (Sain, 1976).

¹⁶⁸ Pwyll ap Siôn, "Ysgrifen ar y mur?", t. 123.

prysur ddiflannu os na ddaw achubiaeth o du'r ifanc, thema amlwg iawn yn nifer o ganeuon eraill y grŵp wrth reswm, megis 'Yn y Fro'¹⁶⁹ a 'Croesffordd y Gwaed':¹⁷⁰

Wel tyrd am dro hyd ffyrdd y fro
Awn lawr i'r fro Gymraeg
O tyrd o'r dre i gael dy le
Mae'n rhaid dod lawr i'r fro Gymraeg. ('Yn y Fro')

Wyddost ti am ateb yn yr enaid prudd?
Deimlaist ti yr alwad yn nyfnderau'r pridd? ('Croesffordd y Gwaed')

Wrth drafod y sioe gerdd a seilwyd ar stori Lisa Pant Ddu gan Theatr Ieuencid yr Urdd yn 2012, mae'r cyfarwyddwr Jerney Turner yn nodi mai '... neges ein sioe gerdd ni yw er gwaethaf y gobeithio a'r bwriadau gorau posibl, mae pethau'n gallu mynd yn anghywir a does nunlle'n well nag adref.'¹⁷¹ Fel y nodai Tecwyn Ifan uchod, does dim amheuaeth ein bod yn trafod thema oesol, thema sy'n dal i'n poeni heddiw, dros ddeugain mlynedd ers galwad sylfaenol aflwyddiannus Adfer. 'Arnom ni ma'r cyfrifoldeb / A yw bywyd gwâr ein broydd i barhau', meddai cwpled olaf y gân 'Bro Fy Mebyd' ac mae sawl ymgais wedi bod ers y saithdegau i geisio dylanwadu ar bobl i deimlo'r cyfrifoldeb hwnnw. Bu i Bryn Fôn gyfaddef mai nod y gyfres 'Lôn Goed'¹⁷² a ddarlledwyd ar S4C yn 1996 oedd galw ar bobl i ddod yn ôl i'w hardaloedd genedigol, yn ôl i gefn gwlad er mwyn sicrhau dyfodol yr ardaloedd hynny:

Mae'n rhaid derbyn fod cefn gwlad wedi newid, ac mae'n rhaid derbyn rhai datblygiadau newydd, mae'n rhaid arallgyfeirio. Ond be sy'n bwysig ydi mai ni fel Cymry sy'n rheoli'r pethau yma.¹⁷³

¹⁶⁹ 'Yn Y Fro', *Edward H*, t. 5. Yn wreiddiol ar *Ffordd newydd eingl-americanaid grêt o fyw* (Sain, 1975).

¹⁷⁰ 'Croesffordd y Gwaed', *Edward H*, t. 12. Yn wreiddiol ar *Plant y Fflam* (Sain, 1980).

¹⁷¹ Golwg360, "S'neb yn Becso Dam': sioe gerdd ar daith' (28 Mehefin 2012), gw. <http://www.golwg360.com/celfyddydau/theatr/77537-s-neb-yn-becso-dam-sioe-gerdd-ar-daith> (Cyrchwyd Awst 2014).

¹⁷² Cyfres gan Bryn Fôn a Bethan Dwyfor a adroddai hanes tri theulu ynghlwm â darn o dir a lôn goed yn rhedeg drwy'r tir.

¹⁷³ Bryn Fôn, a ddyfynnwyd yn Menna Baines, 'Cerdded y Lôn Goed – profiad Bryn Fôn a Bethan Dwyfor', *Barn*, 405 (Hydref 1996), 36.

Gwelwyd ymgais lawer mwy uniongyrchol gan Gyngor Gwynedd ddegawd yn ddiweddarach yn 2006, wedi iddyn nhw drefnu noson gomedi yn y Glee Club yng Nghaerdydd ar y cyd â Chynllun Llwybro, wedi ei anelu'n benodol at bobl yn eu hugeiniau hwyr a thridegau cynnar a fyddai efallai'n meddwl symud yn ôl i'w hardal enedigol i setlo lawr a dechrau teulu. Yn draddodiadol, dyma'r bobl oedd wedi eu hannog i fynd yn bell i wneud eu ffortiwn, ond y nod pennaf erbyn hyn oedd tynnu sylw at y cyfleoedd yn ôl yng Ngwynedd a cheisio codi hiraeth ar y bobl ifanc am hen fro eu mebyd yn y Gorllewin.¹⁷⁴

Mae hiraeth yn arf grymus, gyda'r ymdeimlad o fod ar wahân i gynefin, o alltudiaeth a cholli cysylltiad, yn hen bwnc mewn barddoniaeth Gymraeg. Hiraeth tlws, chwedl Alan Llwyd¹⁷⁵ a gafwyd gan Ceiriog yn ei gerdd enwog 'Nant y Mynydd', lle yr hiraethai am fynyddoedd a bugeiliaid bro ei febyd tra oedd yng nghanol mwg a thwrw Manceinion. Mae'r pennill olaf adnabyddus yn ei holl naturioldeb syml a chydymdeimlad dwys yn datgan yn glir nad oes trechu ar y berthynas rhwng dyn a bro ei febyd, beth bynnag yw'r pellter rhyngddynt:

Mab y Mynydd ydwyf innau
Oddi cartref yn gwneud cân,
Ond mae 'nghalon yn y mynydd
Efo'r grug a'r adar mân.¹⁷⁶

Ceir yr un meddylfryd mewn englyn gan Idris Reynolds a ddaeth yn fuddugol ar gystadleuaeth englyn y mis yn *Barddas* ar y testun 'Cragen', wrth iddo yntau hefyd orfod bodloni ar ei atgofion er mwyn teimlo'n agos at ei gynefin:

¹⁷⁴ Gw. BBC News, 'Comic night to tempt people north', (24 Mai 2006), <http://news.bbc.co.uk/1/hi/wales/5010694.stm> (Cyrchwyd Awst 2014).

¹⁷⁵ Alan Llwyd, *Y Grefft o Greu* (Cyhoeddiadau Barddas, 1997), t. 98.

¹⁷⁶ J. Ceiriog Hughes, *Oriau'r Hwyr: Llyfr 1*, pumed argraffiad (Wrexham, 1872), t. 30. Gw. hefyd http://www.testunau.org/testunau/john_ceiriog_hughes/nant_y_mynydd.htm (Cyrchwyd Rhagfyr 2014).

Os pell yw cyffro'r foryd ar y silff
Mewn rhyw seld ddifywyd,
Y mae aber fy mebyd
A'r hen fôr ynof o hyd.¹⁷⁷

Mae'r bardd yn gwrthgyferbynnu rhwng aber ei febyd a'i fyd newydd drwy'r portread ingol o'r gragen unig yn ei chartref dieithr ar y 'seld ddifywyd', cyn mynd ymlaen i dynnu ar yr hen syniad rhamantus o'r gragen sy'n dal sŵn y tonnau yn ei chrombil. Dyma ddefnyddio rhyfeddod natur i gyfleu'r profiad dynol o fod wedi gadael bro plentyndod, ond fod ei atgofion am y cynefin hwnnw yn caniatáu iddo deimlo'n agos ato o hyd.

Ond i eraill, nid yw atgofion yn ddigon ac mae'r dynfa yma yn ôl yn cael mwy o sylw nag y byddai rhywun wedi ei ddisgwyl yn y cyfnod diweddar, yn enwedig o gofio'r canmol a'r bri sydd wedi bod ar y byd newydd dinesig.

Efallai fod yr ateb i'w gael mewn englyn cywrain gan Ceri Wyn Jones, sydd unwaith eto yn defnyddio delwedd gyfarwydd yr afonydd i gyfleu ei weledigaeth. Ond yn hytrach na defnyddio symbol afon Taf i ddynodi tynfa'r ddinas, mewn tynfa afon arall mae diddordeb y bardd erbyn hyn:

Er berw'r ddinas, diflasaf – yn llwyr
ar ei llif, a theimlaf
taw fi yw Teifi, nid Taf;
yr wy'n wirion o araf.¹⁷⁸

Efallai mai ar lannau afon Taf y mae cyffro bywyd, ond drwy ei bersonoli ei hun fel afon Teifi, gellid tybio fod Ceri Wyn Jones yn gweld cyfnod ym mywyd nifer o bobl lle y mae eu diddordebau a'u blaenoriaethau yn newid, a harddwch Caerdydd yn dechrau pylu. Mae'r duedd i feddwl ein bod ni fel cenedl yn rhy araf yn gweithredu er mwyn denu ein pobl ifanc yn ôl i gefn gwlad, ond efallai mai rhybudd sydd yma gan Ceri Wyn Jones i ni

¹⁷⁷ *Barddas*, 280 (Rhagfyr/Ionawr 2004/2005), 51.

¹⁷⁸ 'Afon Taf', *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 46.

beidio â bod yn rhy fyrbwyll, gan y daw pobl yn ôl yn eu hamser eu hunain, yng nghwrs naturiol afonydd eu bywyd. Fel bardd o Aberteifi sy'n parhau i fyw yn y dref, hawdd iddo yntau ddatgan ei fod wedi cael llond bol ar y brifddinas, ond beth am y beirdd ifainc sy'n byw yno heddiw?

Un o'r beirdd ifainc hynny sy'n rhoi llawer o sylw i Gaerdydd yn ei farddoniaeth yw Llŷr Gwyn Lewis, ac yn annisgwyl efallai, mae mwy nag un o'i gerddi yn trafod y dynfa yn ôl i fro ei febyd. Ceisio dianc o afael cyfarwydd ei gynefin y mae'r bardd mewn cerdd sydd eto'n efelychu'r stori Feiblaidd o adael i deithio'r byd, dim ond i sylweddoli bod hiraeth yn ei dynnu'n ôl. Yn addas iawn, 'Y Mab Afracadlon' oedd ffugenw Llŷr Gwyn Lewis yng nghystadleuaeth Tlws D. Gwyn Evans *Barddas* 2011 wrth iddo ddod i'r brig gyda'r gerdd 'Nostos', cerdd sydd hefyd yn llwyr haeddiannol o'i lle yn ei gasgliad cyntaf o gerddi a gyhoeddwyd yn ddiweddar.¹⁷⁹ Mae awgrym cryf o thema'r gerdd i'w gael yn ei theitl, sef y gair Groegaidd am ddychwelyd adref, neu'r syniad o ddychwelyd wedi taith hir, ac yn naturiol ddigon codi ei bac mae'r bardd ar gychwyn y gerdd:

Rhyw ffraeo wnaethon ni, a finnu'n
mynd a chodi 'mhac, heb air
yn fwy, er mwyn cael clirio'r aer
mor bell ag y gallwn fynd ...

Mae delweddau serch i'w cael yn aml yng ngerddi Llŷr Gwyn Lewis, a'r tro hwn mae'n trosi Cymru'n gariad iddo, wrth i'r ffrae ar ddechrau'r gerdd fynegi'r dyhead sydd gan nifer o bobl ifanc i chwilio am antur newydd ymhell o ddiflastod bywyd bob dydd. Mae'r bardd 'yn falch o gael diosg dillad dy wenau di' ac yn ymffrostio yn rhyddid a chyffro'r byd newydd, anghyfarwydd: 'a throi / cornel stryd fel troi tudalen / mewn nofel newydd ...' Un o brif gryfderau'r gerdd yw'r trosiadau celfydd hyn sy'n esgyn y stori i flaen meddwl y darlennydd, megis y canfyddiad cyntaf bod rhywbeth yn bod:

¹⁷⁹ Llŷr Gwyn Lewis, *Storm ar Wyneb yr Haul*, tt. 13-14.

... a chlywais, o nunlle rywsut, lithriad dy lais
rhwng clincian cwpanau coffi ar sgwâr y dre ...

Daw'r *nostalgia* a'r hiraeth iddo yn araf bach, a hynny wrth iddo ddod i adnabod ei wlad o bell ac o'r newydd. Wrth i'r anghyfarwydd ddeffro atgofion oedd wedi eu claddu, mae'n dechrau ailddarganfod ei deimladau cariadus tuag at ei gynefin:

dod i d'adnabod mewn wynebau
eraill, yng nghorneli llychlyd bariau
blêr ...
a mwg sigarêts yn gwrlid hiraethus
oherwydd i ninnau hefyd rannu
ambell i fygyn slei yn nyddiau ein hieuenctid ...

Ond nid yw hynny'n dal yn ddigon i'w dynnu yn ôl yn gyfan gwbl gan fod 'y cwrw yma'n dal i fod yn oerach rywsut.' Wrth i flas rhyddid barhau i ennill y dydd, mae ansicrwydd y bardd yn ddrych o'r cymhlethdod a ddaw i ran nifer o bobl ifanc sy'n teimlo'r dynfa a'r tyndra oesol rhwng eisiau perthyn ac eisiau dianc, rhwng cydymffurfio a bod yn wahanol, a rhwng mynd a dod yn ôl. Nid yw bywyd na theimladau yn ddu a gwyn, fel y cyfaddefa Rhys Iorwerth wrth drafod y dynfa hollbresennol yn ei gerddi yntau:

... drwy'r gyfrol, dw i'n meddwl fy mod i'n trio archwilio i le dw i'n perthyn go iawn. Mae o'n fwy i wneud efo'r ffaith pan fydda i yn dod nôl i Gaernarfon, dw i'n teimlo mai fanno mae fy ngwreiddiau i. Yn fwy o fater o blannu gwreiddiau a dadwreiddio; lle mae rhywun i fod yn perthyn go iawn. Dyna ydi'r paradocs yn y cerddi ...¹⁸⁰

Fe ddaw 'gwyrddni'r ochr draw i'r ffens' â Llŷr Gwyn Lewis at ei goed yn y diwedd, wrth iddo sylweddoli mai adref, gyda'i gariad cyntaf y mae ei le mewn bywyd. Mae'r bardd yn parhau â'r delweddau serch drwyddi draw ac mae'r ysfa 'drachefn am hagrach dy heli / am wymon dy wallt', am y pethau cyfarwydd, cysurus hynny, yn ddigon i drechu mygfa 'anadl lychlyd y tir' yn y pen draw. Roedd y dynfa yn ôl yn rhy gryf, syniad a gaiff ei

¹⁸⁰ Rhys Iorwerth, a ddyfynnwyd yn Non Tudur, 'Annigonolrwydd y bardd, ac ati', 19.

fynegi gan sawl bardd. Yn y delweddau dinesig, anghyfarwydd y gwelodd ac y clywodd Llŷr Gwyn Lewis yr alwad yn ôl i fro ei febyd, ond o droi'n ôl at y gerdd 'Galw' gan Rhys Dafis, fe welwn fod y ddelwedd yn llawer mwy ceidwadol.¹⁸¹ Fel Amos a Cheiriog, y mynyddoedd cadarn sy'n galw ar y bardd o Lansannan, wrth iddo yntau hefyd sylweddoli mai adref y mynnai ei galon fod:

Fe glyw y galon hon o hyd
Yr alwad brudd o'r moelydd mud.

Mae defnydd cyferbyniol y bardd o'r ansoddair 'mud' yn pwysleisio nad distaw yw'r mynyddoedd mwyach, gan eu bod yn galw arno i ddyfod tua thre. Mae'n amhosibl iddo osgoi dylanwad ardal ei fagwraeth, ac mae'r bardd yn cadarnhau mewn englyn o'i eiddo, 'Galwad arall', mai bro ei febyd sy'n ennill y dydd, bod wastad rywbeth i'w dynnu yn ôl:

Er i mi, drwy lwybrau 'mywyd – ddyheu
am ddianc i wynfyd;
i'r un lle, bro fy mebyd,
'r af yn ôl, yn ôl o hyd.¹⁸²

Fel y mae'n digwydd, mae Rhys Dafis erbyn hyn wedi dychwelyd i fro ei febyd. Mae'r englyn uchod yn perthyn yn wreiddiol i Ymryson y Beirdd, Eisteddfod Llanelli 2000 pan osodwyd y dasg o greu englyn yn cynnwys y llinell 'Af yn ôl, yn ôl o hyd.' Yn naturiol efallai, mae'r ddau ymgais arall, gan dîm Maldwyn a chan Iwan Bryn Williams o dîm Meirion, hefyd yn defnyddio'r llinell i gyfleu y gafael gwydn sydd gan ardal ei fagwraeth dros berson.¹⁸³

O droi'n ôl at gerdd Llŷr Gwyn Lewis, fe noda'r feirniadaeth¹⁸⁴ fod y bardd yn wreiddiol wedi dyfynnu llinell glo enwog 'Hon' gan T. H. Parry-Williams fel is-deitl i'r gerdd ond nid

¹⁸¹ *Barddas*, 271 (Chwefror/Mawrth 2003), 18. Mae'r gerdd hefyd i'w chael o dan y teitl 'Galwad' yn John Glyn Jones (gol.), *Beirdd Bro'r Eisteddfod*, t. 21.

¹⁸² *Barddas*, 259 (Medi/Hydref/Tachwedd 2000), 43. Hefyd yn John Glyn Jones (gol.), *Beirdd Bro'r Eisteddfod*, t. 22.

¹⁸³ Gw. *Barddas*, 259 (Medi/Hydref/Tachwedd 2000), 43-5.

¹⁸⁴ Hywel Griffiths, 'Beirniadaeth Cystadleuaeth Tlws D. Gwyn Evans', *Barddas*, 313 (Hydref 2011), 31.

yw'r un fersiwn gyhoeddedig yn arddel hynny. Yn wir, nid oes angen y geiriau adnabyddus ar y gerdd gan fod ei neges yn sefyll ar ei thraed ei hun, gyda'r ymgais – a'r methiant – i ddianc o afael ei wreiddiau yn cael ei gyfleu'n eglur gan ddawn dweud cynnil a delweddau trawiadol y bardd. A dyma a gawn ar ddiwedd dwy gerdd arall o'i eiddo sydd eisoes wedi eu trafod, sef y cerddi 'Libart' ac 'Afon', y ddwy a fu'n pendilio ac yn pegynu rhwng afonydd Taf a Menai er mwyn cyfleu teimladau'r bardd. Fe orffenna'r ddwy gyda goruchafiaeth afon Menai, wrth iddo sylweddoli yn 'Afon' fod mwy o'i angen ar gymunedau'r Gogledd-orllewin:

Edau brau yw angor bro:
gaeafu'r wyf, heb gofio
fod yn sgwrs, yng nghwrs, yng nghof
y Fenai fwy ohonof.¹⁸⁵

Fe gynrychiolia'r Fenai bro ei fagwraeth sydd wedi siapio ei bersonoliaeth ac er atyniad cyffro afon Taf fe welwn bethau'n newid erbyn diwedd y gerdd 'Libart' hefyd, lle y mae'n anniddig ac yn breuddwydio am fod yn ôl yng nghysgod afon bro ei febyd. Fel yr awgrymodd Ceri Wyn yn ei englyn, mae'r cariad rhwng y bardd a'i ddinas wedi dechrau pylu, ac er undonedd y Fenai, mae ei ddyhead yn glir, wrth iddo ddeisyf eto am 'fod ger Menai'n (f')ôl :

Er mai'r un sêr, 'run fferi
Ddaw, mewn sbel, at d'orwel di,
Un lloer, yr un gwyll arian
Ar don môr, a'i hud, 'n y man,
Er gwybod hyn, rwy'n unig –
Llanw a thrai, lle ni thrig,
A pheidiodd ei chorff hudol.

Mynnaf fod ger Menai'n f'ôl.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Llŷr Gwyn Lewis, *Storm ar Wyneb yr Haul*, t. 41.

¹⁸⁶ *Yr Awen 2009*, tt. 3-4.

O edrych eto ar y gerdd gyflawn, gellir gweld arwyddion o benderfyniad terfynol y bardd drwyddi draw, megis y disgrifiad atyniadol o'r berthynas â'i fro enedigol ar y cychwyn ac wedyn wrth iddo ddisgrifio Afon Taf fel 'stryd dros dro.' Mae afon Menai yn gartrefol a chysurus ac yn arwydd o'r gobaith hwn y bydd y bardd a'i gyfeillion yn mentro yn ôl tua'r hen froydd yn y diwedd. Nid Llŷr Gwyn Lewis yw'r unig fardd ifanc i gyfleu teimladau o'r fath, gan fod cerdd Aneirin Karadog, a ddaeth yn ail am Gadair Eisteddfod yr Urdd yn 2002 ar y testun 'Storm', hefyd yn mynegi'r sicrwydd a ddaw wrth iddo benderfynu dychwelyd i'w gynefin.¹⁸⁷ Fe ddefnyddia Aneirin Karadog hen draddodiad yr ymddiddan, a hynny rhwng 'Y Gymraeg' a'r 'Bardd' i gyfleu ei neges, wrth i'r bardd sydd wedi colli ei awen gyfaddef ei bod yn hawdd ganddo ddianc i ffwrdd na thystio i dranc yr iaith:

Er imi glywed drwy'r storm a'i glawio
y dolur yn dy alwad;
rhaid yw dianc heb drio deall:
er mwyn dimai rhaid mynd o'ma.

Ond mae'r bardd hefyd yn disgyn ar ei fai erbyn y diwedd ac 'wedi diuno o freuddwyd ffôl / I Gymru 'da'r bore mae'n mynd yn ei ôl.' Yn y weithred o ddychwelyd, mae'r ffurfafen yn agor ac fe ddaw'r haul yn symbol o'r gobaith newydd wrth i'r bardd adennill ei awen. Yn yr arwyddocâd alegoriol hwnnw mae'r awgrym fod llawer mwy wedi ei ennill nag awen yn unig wedi iddo ymlwybro'n ôl ar hyd yr hen lwybrau cyfarwydd:

... fe glyw adlais, adlais ei gynghanedd,
hen drawiad sy'n dod â'r awen
eto i lifo o'i feiro'n eiriau,
yn llenwi pob un llinell
â swyn ei chytseiniaid,
yn fer â'i llafariad,
anadla swyn ei hodlau
a rhanna'i hawen o'r newydd.

¹⁸⁷ *Barddas*, 268 (Gorffennaf/Awst 2002), 54-5.

Ond nid pawb sy'n rhannu brwdfrydedd a hyder Aneirin Karadog a'r beirdd ifanc eraill, gan fod sawl cerdd yn dangos nad dymunol yw'r profiad o fynd yn ôl i'r hen fro. Fe rybuddiwyd y Cymry yn y saithdegau gan Tecwyn Ifan o'r hyn a allai ddigwydd i'r cymunedau, pan fu iddo holi:

Sut le a fyddai adref
Ar ôl hen siwrne flin –
...
Mae ofn yn nwfn fy nghalon
Mai estron fydd yr iaith
A Chymry'n mynd o un i un,
Fel minnau ddoe, ar daith.¹⁸⁸

Mae englyn celfydd gan Dafydd Wyn Jones yn llwyddo i gadarnhau pryderon ac ofnau Tecwyn Ifan wrth i'r hyn a brofai wedi gwneud y daith yn ôl i 'hen fro wen (ei) febyd' wrthgyferbynnu'n llwyr â'r delfryd rhamantaidd oedd ganddo o ardal ei fagwraeth:

Yn fy ôl yr af o hyd – i fawrhau
Hen fro wen fy mebyd
A chael ar ôl dychwelyd
Y ddoe gwyn yn g'lwyddau i gyd.¹⁸⁹

Mae paradocs y llinell glo yn ingol, wrth i ni dybio fod y bardd yn flin â'i fro am ei fradychu a throi'n ddieithr. Ond wrth gwrs, gellid dadlau mai'r llefarydd a fradychodd ei fro wrth ymadael i chwilio am y 'man gwyn' hwnnw yn y lle cyntaf, ac fel y canodd Tecwyn Ifan, '... os taw felly yw i yno / Arnaf i a'm bath mae'r bai.' Profiad cyffelyb a gâi Wyn Owens yn ei gerdd 'Dychwelyd' wrth i hiraeth ei dynnu yntau yn ôl 'tua'r Dolydd' cyfarwydd, ond mae arddull seml uniongyrchol y bardd yn datgan yn syth mai anghyfarwydd yw'r doldir bellach:

Nid 'run plwy yw'r plwy mwyach
Na mangre y bore bach

¹⁸⁸ Tecwyn Ifan, 'Bro Fy Mebyd', *Caneuon Tecwyn Ifan*, tt. 4-5.

¹⁸⁹ *Barddas*, 288 (Mehefin/Gorffennaf 2006), 9.

Yn anheddau'r newyddu
Mae ysbryd 'r hen fywyd fu?¹⁹⁰

Mae dirywiad y pentrefi a'r cymunedau traddodiadol ar lawr gwlad yn Sir Benfro yn un o brif themâu cerddi Wyn Owens, ond mae'r terfynoldeb yn amlycach yma rywsut, gan mai ef ei hun yw'r dieithryn erbyn hyn. Mae popeth cyfarwydd wedi diflannu a'r llinell gyferbyniol a ddisgrifia'r trigolion newydd fel 'wynebau heb adnabod' yn adrodd cyfrolau. Un o'r cerddi rhagoraf sy'n cyfleu yr un darfodedigrwydd yw'r gerdd wych 'Dyfed a Siomwyd?' gan T. James Jones a gyhoeddwyd yn ei gyfrol *Eiliadau o Berthyn* yn 1991.¹⁹¹ Daw'r teitl o gerdd gan Dafydd ap Gwilym, a hyd yn oed cyn cychwyn darllen, mae presenoldeb y marc cwestiwn yn gwneud i ni feddwl pwy sydd wedi ei siomi go-iawn. Fel y cyfeiriwyd eisoes mewn pennod arall, mae T. James Jones ei hun yn teimlo cyfrifoldeb wedi iddo gefnu ar ei fro enedigol 'a'i gadael ar drugaredd estroniaid',¹⁹² a'r siom a ddaw i ran rywun sy'n dychwelyd i'w gynefin wedi amser maith a gawn yma. Caiff diffeithwch yr ardal ei gyfleu yn y llinellau agoriadol:

Ma' gwynt tra'd y meirw
yn troi'r rhedyn heibo
ar y fron anniben uwchben Cwm-bach ...

Mae'r cywair tafodieithol wrth i'r unigolyn hel atgofion am ei fro yn ychwanegu at y gwrthgyferbyniad trawiadol rhwng yr hyn a fu a'r hyn sydd yno heddiw, ac fe gawn hanes ei berthynas â'r ardal drwy ddyddiau hapus ei blentyndod hyd at ei gyfnod fel myfyriwr. Roedd 'pob parc yn gynefin' iddo'n blentyn ond mae ei adnabyddiaeth a'i deimladau tuag at yr ardal yn dechrau gwanhau erbyn ei ddyddiau coleg, ac yntau, fel Wyn Owens, 'er nabod rhai wynebe, / naw o bob deg heb enwe.' 'A'r cloc yn taro'r unfed awr ar ddeg', aeth holl gyfoeth a thraddodiad 'Bro yr hud' Dafydd ap Gwilym bellach 'yn fro'r mewnfudwyr' ac mewn pennill hynod eironig 'Dou Sais fel gafrod syn' sy'n trigo yno erbyn hyn. Mae Alan Llwyd yn defnyddio'r gerdd fel un o'r enghreifftiau

¹⁹⁰ Wyn Owens, *Y Patshyn Glas*, t. 38.

¹⁹¹ T. James Jones, *Eiliadau o Berthyn*, tt. 31-2.

¹⁹² Alan Llwyd, *Y Grefft o Greu*, t. 100.

pennaf sydd gennym ni o gerdd o safon¹⁹³ ac yn ei mynegiant cyfewin caiff tristwch dirdynol y sefyllfa ei dadorchuddio'n gelfydd wrth symud drwy'r fro:

Trwy'r gerdd ceir symudiad o fod yn llwyr adnabod y fro, trwy led-adnabod y fro, hyd at golli pob adnabyddiaeth ohoni. Aeth y crwtyn yn 'fab-yn-dod-gatre' ac wedyn yn 'Fab-a'th-o-gatre'.¹⁹⁴

Daw'r rhedyn hwnnw y cyfeirwyd ato yn y llinellau cyntaf i 'egino'n yr ydian / a'r helygen i lefen y glaw' gyda'r delweddu grymus yn troi'n arwydd terfynol o'r sefyllfa ddolefus. Mae T. James Jones yn cloi gyda chwestiwn arall, cwestiwn amwys ac ingol sydd eto'n cysylltu'n ôl â delwedd a gafwyd eisoes yng nghorff y gerdd:

Ody'r bêl yn y llyn?

Yn nyddiau ei blentyndod, roedd y gêm griced yn dirwyn i ben wedi i'r bêl gael ei tharo i'r llyn, ond yn awgrymusedd y llinell uchod, daw'r bêl i gynrychioli llawer mwy na diwedd gêm yn unig, gyda chymdeithas gyfan wedi diflannu dan y dyfroedd mwyach. 'Gwyddom yn iawn fod y bêl yn y llyn, ac nad oes modd ei chael yn ôl byth mwy,' meddai Alan Llwyd wrth drafod cerdd gaboledig T. James Jones yn 1992,¹⁹⁵ ond fel y gwelwyd yn y bennod hon, mae'n ymddangos mai mater o farn yw hynny erbyn heddiw. Ni wêl Alan Llwyd a beirdd y genhedlaeth hŷn yr un ffordd i gael y bêl yn ôl o'r llyn, ond mae agwedd y beirdd iau yn llawer mwy gobeithiol a ffyddiog yng ngallu eu cenhedlaeth eu hunain i ddychwelyd i adfywio'r cymunedau yn y pen draw.¹⁹⁶ Wedi'r cwbl, gofyn cwestiwn a wnaeth T. James Jones, nid gwneud datganiad.

Yn ogystal â bod yn air am ddychwelyd adref, mae'r gair Groegaidd 'Nostos', teitl y gerdd gan Llŷr Gwyn Lewis a drafodwyd eisoes, hefyd yn gallu golygu 'Croeso Adref.'

¹⁹³ Ibid., t. 101.

¹⁹⁴ Ibid., t. 100.

¹⁹⁵ Ibid., t. 101.

¹⁹⁶ Er enghraifft, gw. cerdd gan Mererid Hopwood yn ymateb i gerdd T. James Jones, 'Parkie, can we have our ball back?' yn Catrin Beard (gol.), *Cerddi Caerdydd*, t. 84.

Gellid gweld hyn felly fel galwad gan y bardd a'r genhedlaeth iau i ofyn i bobl beidio â bod yn rhy gas â'r rhai hynny sydd eisiau dianc o'u cynefin, gan fod pawb, yn eu ffordd eu hunain, unai yn llythrennol neu yn haniaethol, yn dod yn ôl yn y diwedd, fel y mynega Grahame Davies yn ei gerdd 'Y Blaenau.' Mae'r hiraeth a'r atgofion yn ei drechu yntau yn y pen draw hefyd:

Ac yma yn y ddinas wydr frau
lle cuddir hen wirionedd mawn a maen,
daw ennyd pan fo gwaith canrifoedd gau
yn toddi fel y niwloedd ar y waun,
a theimlaf ar fy mraich hen law y pridd
a gwn yr awn yn ôl i'r wlad rhyw ddydd.¹⁹⁷

Roedd Hywel Griffiths yn bendant o hynny hefyd, ac er bod llawer o sylw wedi ei roi eisoes i'w gasgliad 'Stryd Pleser', efallai mai yn ei hyder y bydd y bobl ifanc yn mynd yn ôl y mae ei neges bwysicaf. Mae'n gobeithio bod 'digon o rym i alluogi'r Gymraeg i lifo'n ôl o galon iach y ddinas i ailfywiocáu'r hen gymunedau',¹⁹⁸ a'r bobl ifanc hynny yn well ac yn gryfach pobl am eu bod wedi cael byw gyda'r 'gwaed o bedwar ban' yng Nghaerdydd, ac am eu bod wedi chwarae rhan allweddol yn atgyfodi'r iaith a'i diwylliant ar ei strydoedd. Mae modd mynd â chynnwrf y profiad dinesig yn ôl i gryfhau'r cymunedau yng nghefn gwlad Cymru:

... os bydd y rhain
yn teimlo gwenwyn pur Cymraeg
yn ddwfr ar ei genau
bydd y gwaed yn dychwelyd
at y cymunedau
ac egni eu straeon
yn fwrlwm
yn fywiocáu.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Grahame Davies, *Ffiniau = Borders*, t. 79.

¹⁹⁸ Gwynn ap Gwilym, 'Cerddi yn dangos addewid' yn 'Trafod Cerddi'r Gadair', *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 53.

¹⁹⁹ Hywel Griffiths, 'Gwaed', *Banerog*, tt. 105-6.

Mae sawl person wedi datgan yr angen i bobl ifanc gael hedfan eu hunain er mwyn cael dod yn ôl, ac wrth draddodi araith Llywydd y Dydd yn Eisteddfod yr Urdd Caerdydd 2005, fe wnaeth Dafydd Iwan apêl am iddi beidio â mynd yn frwydr rhwng gweddill Cymru a Chaerdydd: 'Mae'n bwysig, lle bynnag yr ydym ein bod yn ymfalchïo yn llwyddiant Caerdydd sydd yn byrlymu o fywyd ac o gyffro ...'²⁰⁰ Fe deimla'n gryf fod y naill yn bwydo'r llall ac yn cynnal ei gilydd, ond gan fynegi ar yr un pryd fod symud swyddi da o Gaerdydd yn hanfodol er mwyn adfywio'r cymunedau gwledig. Nid oes amheuaeth nad oes sawl un yng Nghymru heddiw yn gobeithio'n gryf fod hynny'n wir, ac mai symud pencadlys S4C i Gaerfyrddin yn 2018 fydd y cam cyntaf er mwyn sicrhau hynny. Amser a ddengys a fydd hi'n rhy hwyr ai peidio, ond mae'n bwysig cofio bod hyd yn oed Alun Llywelyn-Williams, lladmerydd mawr cyntaf y ddinas, yn cloi ei gyfrol olaf *Golau yn y Gwyll* yn 1979 gyda'r gerdd 'Tynyfedw' sy'n dathlu fod ei ddisgynyddion ei hun wedi mudo yn ôl i'r Gymru wledig yn y diwedd:

'Nyni, fu'n alltudion cyhyd o'r wlad hir ei hamynedd,
'gawn ni yn awr adfeddiannu'r dyfodol yn hwyr y dydd
yn y fro Gymreiciaf hon,
a swcro'i hiaith
ym mharabl nwyfus
plant dychweledigion y dre?²⁰¹

²⁰⁰ Dyfynnwyd yn BBC Cymru'r Byd, 'Caerdydd – nid ni a nhw' (Mai 2005), gw.
<http://www.bbc.co.uk/cymru/urdd05/maes/dafydd-iwan.shtml> (Cyrchwyd Hydref 2014).

²⁰¹ Alun Llywelyn-Williams, *Y Golau yn y Gwyll* (Dinbych, 1979), t. 91.

Diwedd glo

Mae'n amlwg bellach nad oes modd i neb anwybyddu difrifoldeb y sefyllfa yng nghymunedau gwledig Cymru. Wrth fanylu ar ffigurau'r cyfrifiad yn yr ail bennod, fe ddangoswyd yn glir nad siarad gwag yn unig fu'r cri a'r pryder o'r Gorllewin dros yr ugain mlynedd diwethaf, gyda pharhad amlwg yn y patrymau a'r tueddiadau sydd wedi effeithio ar natur ieithyddol a gwedd cymdeithasol ein cymunedau ers canol yr ugeinfed ganrif. 'Mae rhywun yn dal i arswydo o ddarllen gwaith diweddara' John Aitchison a Harold Carter,' oedd geiriau Robin Parri yn 1995,¹ a chyda canlyniadau'r cyfrifiad diweddaraf yn 2011, fe orfodwyd ein gwleidyddion a Chymry benbaladr i wynebu'r realiti torcalonnus bod y Gymraeg yn prysur ddarfod fel prif iaith gymunedol rhannau o'n gwlad.

Prif fwriad yr ymchwil hon fu cyflwyno ymateb creadigol y beirdd i'r sefyllfa y tu ôl i'r ffigurau digalon hynny, a heb amheuaeth, mae swm a sylwedd y farddoniaeth er 1991 wedi dangos yn glir nad oedd angen data'r cyfrifiad i hysbysu'r beirdd ynghylch yr argyfwng yn ein cymunedau gwledig. Gan fod mwyafrif helaeth o'r beirdd wedi eu geni yn ardaloedd Y Fro Gymraeg draddodiadol, maent yn boenus o effro i'r newidiadau o'u cwmpas, ac mae'r farddoniaeth yn adlewyrchu'r profiad o fyw yng nghanol yr argyfwng. I nifer ohonynt, mae'r argyfwng hwnnw wedi bod yn ganolbwynt greddfoll a hollbresennol i'w gwaith, ac mae'n naturiol eu bod yn tynnu ar eu profiadau personol i leisio eu pryderon. Mae galaru a marwnadu'r Gymru Gymraeg yn elfen amlwg yn y farddoniaeth, ac fe welsom y graddau y daeth delweddaeth natur i gyfleu'r gwae a'r tristwch.

¹ Robin Parri, 'Y Cyngorau Newydd a'r Iaith', 9.

Mae 'canu profiad yn well na chanu am brofiad,' chwedl Dylan Iorwerth ym meirniadaeth Coron Eisteddfod Sir Gâr 2014,² ac fe ddefnyddia'r beirdd ddelweddau a phrofiadau cyfarwydd eu cymdogaeth leol i gyfleu'r bygythiadau anghyfarwydd ac estronol. Nid oes modd osgoi presenoldeb nodedig y môr ac fe welsom pa mor bwerus o hyd yw delweddaeth y llanw a'r trai i bortreadu'r erydiad tiriogaethol. Cawn ein tywys gan rai o'r beirdd i lawr i'r pentrefi a'r cymunedau eu hunain i gyfarfod â'r tonnau andwyol, tra llwydda eraill i gyfleu'r dadwreiddio'n gelfydd drwy archwilio breuder y berthynas bresennol rhwng y Cymry a'u 'darn o dir'. Sylwasom ar y defnydd alegoriol o blanhigion ac adar a gwelwyd drwy gyfrwng y trosiadau gwreiddiol a phwrpasol bod y gwywo a'r edwino ar flodau'r Fro yn fodd dirdynol o gyfleu gwewyr y dirywiad. Mae goruchafiaeth y chwyn a'r coed estron, a hynny ar draul y planhigion brodorol, yn syniad sydd wedi cydio yn nychymyg y beirdd, tra bo dyfodiad y gwenoliaid a'r cogau yn fodd o ymestyn a dwysáu'r meddiannu dieithr ar y cymunedau. Nid rhywbeth newydd yn hanes Cerdd Dafod yw i feirdd 'dynnu o'r un ffynhonnell o ddeunydd crai i'w cynorthwyo i brydyddu',³ ac mae helaethrwydd y farddoniaeth a ddefnyddia nodweddion natur i gyfleu'r golled gymunedol yn pwysleisio fod yma gyfatebiaeth ingol a thrawiadol. Nid rhywbeth newydd ychwaith yw defnyddio delweddau natur yn drosiadol yn ein barddoniaeth, ac fe welsom fel y manteisia'r beirdd ar y defnydd a wnaed ar hyd y canrifoedd o erwinder y gaeaf, gofid y tywyllwch a nodweddion garw'r tywydd i gyfleu anobaith y sefyllfa bresennol. Efallai bod y ddelweddaeth yn gyfarwydd, ond fe lwydda'r beirdd hefyd i dreisio nodweddion arferol y tymhorau gan fynegi paradocs yn niddosrwydd yr annisgwyl gyda'u hymdriniaeth wreiddiol o gysur y 'storom wâr' a'r clydwch cartrefol yng nghawodydd ac oerfel y gaeaf. Wedi'r cwbl, er y 'bydd ambell fotiff yn adlewyrchu pensaerniaeth y cestyll hŷn ... cestyll ag arnynt stamp unigryw eu penseiri eu hunain fydd y cestyll newydd a saif,' chwedl Gwynn ap Gwilym wrth drafod dylanwad traddodiad ar gerddi ein beirdd cyfoes.⁴

² Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Sir Gâr 2014* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2014), t. 24.

³ John Talfryn Jones, 'Adfywiad Y Canu Cynganeddol' (Rhan 2), 17.

⁴ Gwynn ap Gwilym, 'Beirdd ein Dydd a Beirdd ein Doe: Adolygiad o *Mae'n gêm o ddau fileniwm*', *Barddas*, 273 (Mehefin/Gorffennaf/Awst 2003), 68.

Gallwn ystyried i raddau fod y parhad yn y defnydd blaenllaw o symbolaeth natur yn y farddoniaeth yn adlewyrchu meddylfryd ac agwedd geidwadol nifer o'r beirdd, oherwydd y syniad traddodiadol o'r bywyd Cymreig fel un a fu'n agos at y tir ac at y pridd. Nid oes modd osgoi bod y gymdeithas wledig baradwysaidd a glodforwyd i'r eithaf yng ngweithiau Ceiriog, Eifion Wyn, O. M. Edwards, Dic Jones a chan ein beirdd gwlad ar hyd y degawdau, yn newid yn sylweddol, ac yn wyneb yr argyfwng presennol, mae'n anochel fod ein beirdd yn chwilio am gyswllt â'r ddelwedd ddelfrydol honno o fywyd gwledig y gorffennol. Bellach, mae'r delfryd hwnnw'n fwy o fyth nag o realiti, ac wrth i Ceri Wyn Jones osod 'yr amaethwr o'r diwedd yn ei gyd-destun realaidd'⁵ yn ei awdl iasol 'Gwaddol' yn 1997, fe gafwyd un o'r arwyddion mwyaf cadarn yn ein barddoniaeth fod yr hen gymdeithas gymdogol honno ar ddarfod.⁶ 'Daeth yn bryd sylweddoli y gall y darlun traddodiadol o'r amaethwyr ymddangos yn ffuantus a chwithig iawn i'r darlennydd cyfoes,' fel y dywed D. Islwyn Edwards wrth dafoli'r awdl,⁷ ac mae'n wir y daw cenhedlaeth cyn bo hir – os nad yw'n bodoli yn barod – na fydd yn ymwybodol o'r math arbennig o gymdeithas wledig Gymraeg a arferai fodoli yn y Gorllewin. Heb amheuaeth, mae'n beirdd felly yn llygad-dystion i ddiwedd cyfnod a ffordd o fyw, ac yn canu cnul gwareiddiad cyfan.

Wrth reswm, nid sefyllfa sy'n unigryw i Gymru yw dadfeiliad cymdeithas wledig,⁸ ond yn sgil cymhlethdod ein sefyllfa a'r goblygiadau niweidiol i'n diwylliant a'n hiaith, fe dybir nad oes gan yr un wlad gofnod mor oddrychol, bersonol a gonest o'r newidiadau hynny â'r hyn a gafwyd gan ein beirdd dros yr ugain mlynedd diwethaf a mwy. 'Swydd gymdeithasol ydy bod yn fardd o Gymro,' meddai Meirion MacIntyre Huws yn ei ragair i'r gyfrol *Melyn*,⁹ ac mae'r cerddi'n dangos bod y beirdd yn llwyddo'n bennaf i siarad ar ran y bobl ac i adlewyrchu eu pryderon am eu bod hwythau hefyd ymhlith y bobl hynny

⁵ D. Islwyn Evans, 'Branwen a Mab y Bryniau' yn 'Tafoli Ceri a Cen', *Barddas*, 243 (Hydref/Tachwedd 1997), 5.

⁶ Gw. Ceri Wyn Jones, *Dauwynebog*, tt. 71-8.

⁷ D. Islwyn Evans, 'Branwen a Mab y Bryniau', 5.

⁸ Er enghraifft, gw. Richard Wyn Jones yn trafod newidiadau cymdeithasol mewn cymunedau gwledig yn Norwy yn 'Mae ar ben ar y wlad', *Barn*, 469 (Chwefror 2002), 12-13.

⁹ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, t. 9.

eu hunain. '... fesul Sul rwy'n sylwi, / ... 'mod i'n un ohonyn nhw', meddai un o gerddi Mei Mac,¹⁰ ac mae gan fardd gyfrifoldeb cymdeithasol i ddehongli'r genadwri i'w gynulleidfa,¹¹ gan gynnwys beirniadu a gwawdio lle bo hynny'n briodol. Drwy droi eu golygon yn nes at adref, bu'r beirdd yn fwy na pharod i'w cynnwys eu hunain wrth bwyntio bys cyhuddgar at ein nodweddion diffygiol ni fel Cymry yn wyneb yr argyfwng. Dangoswyd bod y trywydd hwn o weld bai ar y Cymry yn digwydd yn amlycach yn y farddoniaeth nag y byddai rhywun wedi ei ddisgwyl.

Er eu bod yn tynnu ar yr un ddelweddaeth a'r un syniadau, mae'n naturiol bod ymateb y beirdd i'r sefyllfaoedd yn amrywio, ac mae'n debyg mai un o brif gasgliadau'r astudiaeth hon yw'r gwahaniaeth safbwynt a barn rhwng y gwahanol garfanau o feirdd a nodwyd yn y bennod gyntaf. Daw'n amlwg ei bod hi'n ddiwedd byd i feirdd gwlad fel Arfon Huws, Wyn Owens, Tegwyn Pughe Jones a Rheinallt Griffiths sydd wedi byw yn eu milltir sgwâr ar hyd eu hoes. Dyma'r beirdd sydd wedi profi'r newidiadau o'r cychwyn, a dyma'r garfan a deimlai'r enbydrwydd fwyaf wyneb yn wyneb ag argyfwng yr iaith a'r ffordd o fyw, gydag ateb Dai Rees Davies i'r cwestiwn, 'Sut hoffech chi newid Cymru?' yn *Barddas* yn crisialu'r math o derfynoldeb a welwyd yn eu cerddi:

Hoffwn ei newid yn ôl i'r sefyllfa cyn y mewnfudo enbyd, ond gwn ar yr un pryd ei bod yn rhy hwyr bellach.¹²

I'r garfan hon o feirdd, mae'r fro leol yn cynrychioli'r Gymru ddelfrydol ac fel y noda Emyr Lewis wrth adolygu cyfrol Elwyn Edwards, *Aelwyd Gwlad*, y brogarwch hwnnw sy'n 'creu gwladgarwch, ac [mae'r] aelwyd yn cynnwys ac yn cynnal gwlad.'¹³ O brofi dadfeiliad a dirywiad yn niwylliant, cymdeithas ac iaith eu broydd, nid yw'n syndod felly

¹⁰ Ibid., 'Paradox', t. 61.

¹¹ Llion Pryderi Roberts, 'Ceinion o'r Ymrysonau: Adolygiad o *Englynion dan Bwysau*', *Barn*, 513 (Hydref 2005), 46.

¹² Dai Rees Davies, 'Fel hyn 'rwy'n ei gweld hi', *Barddas*, 287 (Ebrill/Mai 2006), 15.

¹³ *Barddas*, 241 (Mehefin/Gorffennaf 1997), 44.

gweld cysgod anobaith a gofid yn drwm ar y farddoniaeth. Gyda'r Gymru a adnabu'r beirdd hyn yn dirwyn i ben, cawn yr argraff ei bod hi'n rhy hwyr i achub y Gymraeg, ac mae cerdd Arfon Huws 'Llŷn 2050' yn adlewyrchu'r agwedd anobeithiol ddi-droi'n-ôl honno:

Fe 'sgythrodd estron gŷn y geiriau hyn,
'*The last to speak in Welsh dwelt in this house.*'
Pa ryfedd fod yr halen ar fy moch
Wrth loetran ym Mhen Cei yn Abersoch.¹⁴

Ond i weddill y beirdd, nid sefyllfa ddu a gwyn yw argyfwng ein cymunedau gwledig, am fod rhai a fu'n galaru a chofnodi'r dirywiad hefyd yn adlewyrchu bod mwy nag un rheswm i ddathlu a llawenhau yn ogystal. 'Yn y Gymru ddeublyg, lle mae rhywun yn pendilio rhwng gobaith y de-ddwyrain a phryder y gorllewin,' mae'r ddeuoliaeth rhwng yr anobaith disgwylledig a'r gobaith newydd yn hollol addas chwedl Hywel Griffiths.¹⁵ Mae ymateb y beirdd i lif cynyddol yr ifanc i Gaerdydd wedi esgor ar wahaniaethau barn clir, ond wrth i'r ffin rhwng y wlad a'r dref fynd yn fwy annelwig, nid oes modd osgoi hyder amlwg y beirdd iau wrth ddathlu Cymreictod newydd y brifddinas. Tra bo rhai yn dathlu hynny'n unfrydol, fe welwn eraill yn simsanu rhwng y ddau begwn, a neb yn fwy na Rhys Iorwerth, gyda'i euogrwydd o fod wedi gadael ei ardal enedigol yr un mor bresennol â'i falchder yng Nghymreictod ymledol ei gartref newydd. Beth a welwn yw fod natur ein cymunedau a'n cymdeithas yn newid, ac yn sicr, fe haedda'r cerddi niferus a ymfalchïa yn adfywiad yr iaith a'i diwylliant yn y brifddinas a siroedd y de-ddwyrain lawer iawn mwy o sylw na'r hyn a gafwyd yma.

Ond yn groes i'r disgwyl efallai, nid y beirdd a brofodd ddeffroad newydd y brifddinas fu'r unig rai i weld gobaith ac achos i ddathlu dros yr ugain mlynedd diwethaf. Er nad oedd gofod yn caniatáu inni drafod yr elfen obeithiol hon yng nghorff y traethawd, annheilwng fyddai cau pen y mwdwl heb ystyried y sylw arwyddocaol a roddwyd gan y

¹⁴ Arfon Huws, *Llain yn Llŷn*, t. 63.

¹⁵ Hywel Griffiths (gol.), *Byw Brwydr*, t. 10.

beirdd i wyrth ein parhad ni fel Cymry yn y cadarnleoedd er gwaethaf difrifwch yr argyfwng:

Y gwir amdani ydi'n bod ni'n dal yma. 'Da ni wedi'n gwthio ymhellach na'n ffiniau ni'n hunain, hyd yn oed ... ond does 'na ddim gwadu'n bod ni'n dal yn genedl. Goroesi ydi natur y Cymro, dal i fynd, dal i gredu yn wyneb popeth a ddaw yn ein herbyn ... Nid i farw'n ddidrafferth y deil cenedl ei phen uwchlaw'r dŵr am gymaint o amser.¹⁶

Guto Dafydd, prifardd coronog Eisteddfod Genedlaethol Sir Gâr 2014, yw awdur y geiriau uchod, a'r bardd ifanc yw'r diweddaraf i alw am 'roi heibio'r och a'r gwae am dynged yr iaith,' gyda'i gyfrol gyntaf *Ni Bia'r Awyr* yn bortread gonest a gobeithiol o fyw yn y Fro Gymraeg heddiw.¹⁷ Wedi'r cyfan, mae bywyd y bardd ei hun yn adlewyrchu elfen o'r gobaith hwnnw, ac yntau wedi gwrthsefyll y llif i Gaerdydd ac yn dal i fyw yn ei ardal enedigol ym Mhenrhyn Llŷn, fel yr eglura'i gerdd 'Y Diff(yg)':

Ond yma yr ydw i, yn gwrthod gwawdio,
yn rhy ddiog, wreiddllyd i symud,
yn gobeithio gwneud goleuni
yn y tir gwag, oer
hwn.¹⁸

Fel y gwelwn uchod, nid ceisio gwyngalchu'r sefyllfa y mae cerddi'r bardd o Drefor, gan nad hawdd yw cynnal yr hwyl a'r gobaith bob tro. Ond mae angen clodfori'r hyn sydd gennym ni'n weddill a dathlu ein bod ni'n dal yma, yn bobl ac yn ddiwylliant unigryw sydd â'n hiaith ein hunain o hyd, fel y rhyfedda Simon Brooks a Richard Glyn Roberts yn eu rhagymadrodd treiddgar i *Pa beth yr aethoch allan i'w achub?*:

Ac eto, erys o hyd yn y rhanbarth hwn gymdeithas sydd, ymhlith mwyafrif ei phobl gynhenid o leiaf, yn Gymraeg ei hiaith, ac ni wna faint bynnag o ymwithio

¹⁶ Guto Dafydd yn *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Sir Ddinbych 2006* (Urdd Gobaith Cymru, 2006), t. 25.

¹⁷ Gw. Barry Thomas, 'Winjio am y Fro? Nid y bardd Guto Dafydd ...', *Golwg*, cyf. 27, rhif. 16 (Rhagfyr 18 2014), 14.

¹⁸ Guto Dafydd, *Ni Bia'r Awyr* (Cyhoeddiadau Barddas, 2014), t. 60.

iddi gan boblogaeth newydd ddi-Gymraeg ddim oll i ddileu'r cof am ei chyfanheddiad mwy cyflawn ar y tiriogaethau hyn.¹⁹

Ond nid yng ngwaith ein beirdd diweddaraf yn unig y mae'r gorfoleddu hwn am barhad bwrlwm y bywyd Cymraeg, oherwydd mae modd gweld yng ngwaith y beirdd a ddaeth i amlygrwydd ar ddechrau'r nawdegau fod yr hyder hwnnw a fu mor arloesol yn eu cerddi cynnar wedi parhau i dywynnu'n ystyfnig yng nghanol yr holl alaru. Yn rhagymadrodd y gyfrol gyntaf o *Cywyddau Cyhoeddus* yn 1994, er enghraifft, fe nodai'r golygyddion fod y beirdd 'yn lleisio siom, dadrith ac ofn ond ar yr un pryd yn mynnu dal eu tir a herio hynny gyda gobaith ac ysbryd anorchfygol.'²⁰ Mae cyfrolau beirdd fel Mei Mac, Iwan Llwyd, Twm Morys a Myrddin ap Dafydd yn dyst o barhad yn y duedd orchfygol honno, gan fod ynddynt gerddi o fawl i bobl a chymdeithas eu hardaloedd, cerddi o ddathliad i barhad digwyddiadau a gweithgareddau lleol a cherddi sy'n llawenhau ymhob buddugoliaeth i'r iaith a'i siaradwyr ac yn y gobaith yn y genhedlaeth nesaf. 'Herodr y gobaith newydd', oedd geiriau Robert Rhys i ddisgrifio Myrddin ap Dafydd wedi iddo gyhoeddi ei gyfrol gyntaf *Cadw Gŵyl* ym mlynnyddoedd cynnar y nawdegau, ac wrth adolygu *Bore Newydd*, ei bedwaredd gyfrol yn 2008, fe nododd Iwan Llwyd fod yma 'fardd sy'n dal i ddod o hyd i achos dathlu a llawenhau yng nghefn gwlad Cymru er gwaethaf pob newid a dirywiad.'²¹ Bu'n driw i'w weledigaeth a'i lais ei hun ers y cychwyn, ac wrth droi'n ôl i edrych ar y gerdd 'Tua Chastell Deudraeth', fe welwn mai gorffen ar nodyn buddugoliaethus a wna'r bardd wrth gyrraedd ei noddfa yng Ngwesty Portmeirion ac ymfalchïo fod yr hen gastell wedi ei feddiannu gan y Cymry.²² Mae'r elfen hon o ddathlu'r lleol a'r bychan yn plethu drwy ei farddoniaeth ac yn parhau i fod yr un mor bresennol yn ei gyfrol ddiweddaraf *Blodau Gwanwyn*, *Blodau Gwyn*, wrth iddo ddyrchafu gweledigaeth y Cymry mewn cerddi sy'n trafod brwdfrydedd Clwb Rygbi Nant Conwy, menter newydd Cwrw Llŷn a Chymreictod 'Tŷ Newydd, Aberdaron.' 'Bellach mae pob siop a thafarn, maes carafanau a chynhyrchydd bwyd yn Aberdaron yn nwylo Cymry

¹⁹ Simon Brooks a Richard Glyn Roberts, 'Rhagymadrodd', t. 10.

²⁰ Iwan Llwyd a Myrddin ap Dafydd (goln), *Cywyddau Cyhoeddus*, t. 10.

²¹ Iwan Llwyd, 'Caneuon gobaith', *Barn*, 555 (Ebrill 2009), 42.

²² Gw. trafodaeth ar y gerdd o dudalen 114 ymlaen.

Cymraeg ac yn cyflogi heidiau o ieuenctid lleol pob haf,' meddai yn ei nodiadau i'r gerdd honno²³ a chyda 'cannoedd o Gymry yn tyrru yno am y profiad gwych o wyliau Cymraeg a chynnyrch Cymreig', mae yntau hefyd yn 'dallt pam dwi'n dod / eto i'r tŷ ar y tywod.'²⁴ 'Dan ni'n bobol sbectol haul o dan yr ymbarel', meddai mewn cerdd arall²⁵ ac mae llawer o'i farddoniaeth yn dathlu bywydau pobl sydd wedi gwneud cyfraniad i fywyd a diwylliant Cymru, wrth iddo gyfarch a marwnadu yn nhraddodiad y canu mawl. Dyma un o nodweddion pennaf Twm Morys yn ogystal, wrth iddo lwyddo i ddyrchafu pobl a phethau cyffredin sy'n creu cymuned lewyrchus yn Eifionydd. Mae ei gyfrol 2 yn frith o gerddi sy'n diolch ac yn talu gwrogaeth i bobl y fro, pobl fel Dewi Vaughan Pritchard yr adeiladwr sy'n 'gwneud tŷ i'r hen Gymry gael / Byw 'ma wedyn heb 'madael.'²⁶ Yn wyneb pob digalondid, mae rhai sy'n mynnu dal eu tir, fel y ddraenen ddu sy'n mynnu tyfu yn y gwynt yng ngerdd deitl Myrddin ap Dafydd yn ei gyfrol *Clawdd Cam*.²⁷ Esblygiad o'r ddelwedd hon fu ei englyn i ystyfnigrwydd a phendantrwydd Seimon Glyn – a phob Seimon Glyn arall – wrth iddo ddatgan bod 'gwelltyn / ddoe yn dal â'i wraidd yn dynn / yn obaith ar y dibyn.'²⁸ Mae'r beirdd yn dathlu bod rhai yn fodlon gweithredu i achub yr hyn sydd gennym ar ôl, ac fe wna Mei Mac hynny gydag arddeliad yn ei ail gyfrol *Melyn*:

hyd yn oed os deil y deri i ymdaro,
a bod ein holl farwnadau i gyd dan gen,
bydd rhai yn dal i fynd i ben y lonydd,
bydd rhai yn gwrthod chwifio'r faner wen.²⁹

Mae perthynas amlwg rhwng y gyfrol ac ymgyrchoedd y mudiad Cymuned ym mlynnyddoedd cynnar yr unfed ganrif ar hugain, a thra cafwyd nifer o gerddi yn yr un

²³ Myrddin ap Dafydd, *Blodau Gwanwyn, Blodau Gwyn*, t. 100.

²⁴ Ibid., t. 121.

²⁵ Idem, 'Tywydd Steddfod yr Urdd', *Bore Newydd*, t. 89.

²⁶ Twm Morys, 'I Dewi Vaughan Pritchard o'r Garn', 2, t. 20.

²⁷ Myrddin ap Dafydd, 'Clawdd cam', *Clawdd Cam*, t. 10.

²⁸ *Barddas*, 269 (Medi/Hydref/Tachwedd 2002), 26.

²⁹ Meirion MacIntyre Huws, 'Hyd yn oed', *Melyn*, t. 25.

cyfnod yn edmygu ac yn diolch i'r myfyrwyr oedd hefyd yn protestio dros eu hawliau fel Cymry Cymraeg, fe godwyd calon Mei Mac wrth deithio Cymru, fel y noda yn ei ragair:

... sylwais bod rhannau o Gymru yn felynach o lawer nag y buon nhw ers tro byd. Yn ogystal â bod y cloddiau'n oleuach o bobtu ambell lôn drol a bod y moroedd eithin yma ac acw yn fwy llachar eleni, roedd talcenni adfeilion ac ambell wal garreg yn felynach hefyd. Roedd mwy o wawr na machlud yn sgwrs pobl, yr haul yn tywynnu'n felynach ar eu byd nhw ... Roedd yn arwydd bod pobl yn deall yr hyn sy'n digwydd i'n diwylliant ni ond eu bod nhw yn dewis peidio â digalonni.³⁰

Yng Ngwynedd, ym Môn ac yng Ngheredigion, roedd pobl yn fodlon wynebu'r her ac yn gweld gwerth ymladd a brwydro, gyda'r cywydd sy'n rhoi ei theitl i ail gyfrol y bardd yn adrodd cyfrolau am agwedd Mei Mac ei hun. Gyda '[th]iroedd i'w dal' ac 'acenion prin i'w cynnal' roedd cynnwys y gerdd fel broliant i'r llyfr yn atgyfnerthu ei hyder:

Os bu cwyn, os bu cynnen
hyd lôn hir a'r dadlau'n hen,
melynach oedd Mai 'leni,
melyn iach, ein melyn ni.³¹

Mae'n wir na all yr un traddodiad barhau heb gynhaliaeth pobl a diwylliant arbennig, a thra llwydda'r cerddi i ddyrchafu'r cynnwrf cymdeithasol, nid oes amheuaeth nad yw cryfder y farddoniaeth ei hun yn dystiolaeth bellach o'r gwytnwch diwylliannol hwnnw. Er gwaethaf yr argyfwng a'r dirywiad ieithyddol, mae'r Gymraeg yn parhau yn iaith greadigol fyw ac mae ansawdd a chrefft y farddoniaeth cystal ag y bu erioed. 'Peth rhyfedd iawn yn nhraddodiad Cymru ydi bod ei beirdd hi ar eu gorau ar ryw adegau mwyaf tywyll ac adfydus,' meddai Twm Morys yn 1997,³² gan adlewyrchu meddylfryd y daearyddwyr Colin Bell a Howard Newby a fynegodd y daw'r syniad o berthyn mewn cymdeithas yn amlycach o lawer pan mae'r gymuned o dan fygythiad.³³ Mae'n

³⁰ Ibid., t. 9.

³¹ Ibid., 'Melyn', t. 26.

³² Twm Morys, 'Bob Dalen ar Benillion', *Barddas*, 243 (Hydref/Tachwedd 1997), 12.

³³ Colin Bell a Howard Newby, 'Community, communion, class and community action: the social sources of the new urban politics', yn D. T. Herbert a R. J. Johnston (goln), *Social Areas in Cities: Processes, Patterns and Problems* (Chichester, 1978), tt. 283-99.

ymddangos bod y bygythiad hwnnw i'n cymunedau gwledig dros yr ugain mlynedd diwethaf unwaith eto wedi cymell creadigrwydd o'r radd flaenaf, yn enwedig ymysg beirdd y canu caeth. Os bu i Gwynn ap Gwilym bryderu yn 1984 nad oedd 'dyfodol ein canu caeth yn y tymor hir yn ddiogel o gwbl ...',³⁴ daeth 'beirdd yr ail don' a'u heffaith chwyldroadol i'w brofi yn gwbl anghywir. Gwelwyd yn ogystal fod proffwydoliaeth ddigalon Alan Llwyd ym Mhrifwyl Bro Dinefwr 1996 hefyd wedi bod yn anghywir, pan holodd: 'Ar ôl i genhedlaeth Twm Morys, Emyr Lewis, Dylan Jones, Ceri Wyn ac Emyr Davies gefnu ar gystadlu eisteddfodol, pwy fydd yn llunio awdlau ar gyfer gystadleuaeth y Gadair?'³⁵ Mae'r ateb i'w gwestiwn i'w gael yn y beirdd y gwelwyd eu gwaith rhwng cloriau'r astudiaeth hon. Saith mlwydd ar hugain oedd Rhys Iorwerth yn cipio Cadair Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam yn 2011 ac rydym eto i weld aelod o genhedlaeth Hywel Griffiths, Eurig Salisbury ac Iwan Rhys yn eistedd ar eu gorsedd, heb sôn am y genhedlaeth ddilynol. Gyda cherddi caeth wedi tra-arglwyddiaethu ar gystadleuaeth Cadair Eisteddfod yr Urdd dros yr ugain mlynedd diwethaf, mae traddodiad wedi dangos y daw wastad feirdd newydd i ateb y galw, fel y noda'r englyn isod o eiddo Mei Mac i gyfarch Iwan Rhys ar ennill Cadair yr Urdd yn 2004:

Y mae o hyd yng Nghymru wen – do iau,
yn dod pan fo'r angen,
a dywed ffrwd eu hawen
nad yw beirdd yn dod i ben.³⁶

Er nad yw'n derbyn cymaint o sylw yma, bu peth dyfnder i'r farddoniaeth rydd yn ystod y cyfnod hefyd, gyda cherdd ingol T. James Jones 'Diwrnod i'r Brenin' a chasgliad cyfoes 'Stryd Pleser' Hywel Griffiths, ymysg eraill, wedi cyfrannu at y drafodaeth. Mae'n galonogol gweld cerddi rhydd yn dod i'r tri uchaf yng nghystadleuaeth Cadair yr Urdd ers sawl blwyddyn bellach, gyda cherdd rydd Grug Muse yn dod i'r brig yn 2013.

³⁴ Gwynn ap Gwilym, 'Barddoniaeth Gynganeddol 1969-1981', t. 197.

³⁵ Alan Llwyd, *Canrif o Brifwyl*, t. 23.

³⁶ Meirion MacIntyre Huws, 'Iwan Rhys', *Melyn*, t. 31.

Er y cryfder ymddangosiadol mewn rhai ardaloedd, does dim dwywaith nad prinhaus a newid mae'r math o gymdeithas gymdogol a fu'n meithrin a chynnal y diwylliant barddol Cymraeg, gan arwain Iwan Llwyd i ofyn yn ofidus yn 1998, '... pa lwyfan a man cyfarfod sy'n codi ar gyfer y ganrif nesaf?'³⁷ Mewn ateb i'w gwestiwn ei hun, mae'n datgan fod yn 'rhaid i bob un ohonom sy'n ceisio cynnal diwylliant Cymraeg bywiog a blaengar geisio sbarduno creadigrwydd y to sy'n codi,' ac wrth edrych ar fywiogrwydd y traddodiad barddol heddiw, fe welwn fod y gefnogaeth honno wedi dwyn ffrwyth. Mae'r diddordeb mewn talyrnau ac ymrysonau yn iach o hyd, nosweithiau barddol yn parhau i gael eu cynnal ar hyd a lled Cymru a'r Eisteddfod Genedlaethol yn binacl ar y flwyddyn, gyda'r pafiliwn yn orlawn ar gyfer y prif seremonïau a digwyddiadau'r Babell Lân mor boblogaidd ag erioed. Ond yn ogystal, yn unol â natur newidiol ein cymunedau, mae'r beirdd dros yr ugain mlynedd diwethaf wedi datblygu eu llwyfannau eu hunain i arfer a pherfformio eu cerddi, gyda'r Stomp a nosweithiau Bragdy'r Beirdd yn y brifddinas yn ddwy enghraifft o'r ffordd yr esblygodd y farddoniaeth gymdeithasol yn ystod y cyfnod. Wedi'r cwbl, 'oni bai fod y traddodiad barddol Cymraeg wedi newid ac addasu o gyfnod i gyfnod ni fyddai wedi goroesi cyhyd',³⁸ ac fe gafwyd cam newydd arall yn Eisteddfod Sir Gâr 2014 gyda dyfodiad y Lolfa Lân.

Gydag unrhyw arwydd gweladwy o argyfwng ar ein traddodiad barddol yn absennol, nid oes ryfedd felly mai gweld bai arnom ni mae ein Prifardd coronog diweddaraf, a hynny am wastraffu amser yn galarnadu am yr hyn sydd wedi bod, yn hytrach na dathlu yr hyn sydd gan y dyfodol i'w gynnig. 'Os ydan ni'n wynebu difodiant, y peth diwethaf sy'n mynd i'n hachub ni ydi winjo bo ni'n wynebu difodiant,' meddai Guto Dafydd mewn cyfweliad diweddar yn y cylchgrawn *Golwg*.³⁹ Er mor boenus o ingol yw'r dirywiad yng nghadarnle'r iaith, mae'n mynd ymlaen i ddatgan bod angen 'i ni greu rhywbeth disglair, rhywbeth creadigol, rhywbeth llachar efo'r Gymraeg, er mwyn ei gwneud hi'n werth ei

³⁷ Iwan Llwyd, 'Colofn Iwan: Bwt y car', *Barddas*, 246 (Mai/Mehefin 1998), 12.

³⁸ Bledwyn Owen Huws, 'Y gorffennol sy'n bresennol', 7.

³⁹ Guto Dafydd, a ddyfynnwyd yn Barry Thomas, 'Winjio am y Fro? Nid y bardd Guto Dafydd ...', 14.

hachub.’⁴⁰ Mae angen dathlu ein bodolaeth a’n gallu i greu ein cymunedau a’n llwyfannau Cymraeg newydd ein hunain bellach, gan gynnwys, wrth gwrs, y gymuned rithiol sydd wedi dod yn rhan annatod o fywyd yr unfed ganrif ar hugain. Gan gofio i’r bardd Llion Jones gyhoeddi ei gyfrol ddiweddaraf o farddoniaeth yn seiliedig ar ei negeseuon trydar,⁴¹ mae Guto Dafydd ei hun yn fardd sy’n rhoi bri ar dechnoleg, a cherdd olaf ei ddilyniant buddugol yn gweld gobaith i’r Gymraeg trwy’r dull newydd hwn o greu cymdeithas:

Mae’r coed yn noeth ond ni bia’r awyr.⁴²

Er bod gwir angen dathlu a gosod seiliau newydd i’r Gymraeg a’i diwylliant, nid oes amheuaeth nad yw’r llinell hon yn codi un cwestiwn pwysig am ein dyfodol fel Cymry Cymraeg. Onid yw cydnabod ein bodolaeth fel cymuned sydd wedi ‘tyfu y tu hwnt i’n hamgylchiadau’,⁴³ yn golygu i raddau ein bod wedi derbyn bod y frwydr diriogaethol wedi ei cholli? Wedi’r cwbl, yr ‘awyr’ yw ein meddiant mwyach, ac nid y tir, gan chwalu holl syniadaeth wreiddiedig J. R. Jones am bwysigrwydd cydymdreiddiad iaith a thir.

Heb amheuaeth, mae lle i ymfalchïo yng Nghymreictod newydd y De-ddwyrain ac ym mhresenoldeb cynyddol yr iaith yn y byd rhithiol, ond mae gwarchod, cynnal ac adfer y cymunedau gwledig traddodiadol yr un mor bwysig – os nad yn bwysicach – na datblygu a hybu rhai newydd. Mae lle i gytuno â Simon Brooks, fod modd gwneud hyn ‘heb fychanu cyfraniad aruthrol a chwbl unigryw cymuned newydd Gymraeg y De-ddwyrain. Yn wir, wrth sicrhau parhad cymuned Gymraeg yn y Gogledd a’r Gorllewin byddwn hefyd yn gwneud cyfraniad amhrisiadwy i ffyniant y gymuned Gymraeg ei hiaith yng Nghaerdydd a’r Cymoedd.’⁴⁴ Gellir tybio bod ychydig o wirionedd o hyd yn yr hyn a

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Llion Jones, *Trydar mewn Trawiadau* (Cyhoeddiadau Barddas, 2012).

⁴² Guto Dafydd, ‘Trydar’, *Ni Bia’r Awyr*, t. 61.

⁴³ Beirniadaeth Dylan Iorwerth yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Sir Gâr 2014*, t. 33.

⁴⁴ Simon Brooks, ‘Colofn fisol y Golygydd: Hawl Foesol i Oroesi’, *Barn*, 462/463 (Gorffennaf/Awst 2001), 9.

fynegodd Emyr Llywelyn yn y saithdegau am adfer yr iaith o'r Gorllewin i weddill y wlad,⁴⁵ ac yn Natganiad y Fro Gymraeg a gyhoeddwyd yn 2005, fe ddisgrifia'r awdur Tim Webb wirionedd y sefyllfa fel a ganlyn:

Mae yna ddau ffrynt i frwydr y Gymraeg: rhaid diogelu'r gwreiddiau yn ogystal â cheisio magu rhai newydd ... Heb y gwreiddiau, bydd y goeden gyfan, gan gynnwys y canghennau newydd, yn marw hefyd, ac ni cheir gwreiddiau newydd byth.⁴⁶

Gyda phrinder tystiolaeth ar hyn o bryd i gefnogi bod dysgu'r Gymraeg fel ail iaith yn dwyn ffrwyth fel iaith gymdeithasol,⁴⁷ ac unigolion fel Siôn Jobbins wedi datgan na 'fydd y diwylliant Cymraeg yn ddigon hyderus, poblog na gwleidyddol i roi ei farn ei hun' ar Gaerdydd nes y bydd ail genhedlaeth o Gymry Cymraeg yn y ddinas, a'u rhieni wedi eu geni yno hefyd,⁴⁸ nid bychan yw pwysigrwydd sicrhau dyfodol i'r cymunedau sy'n ei siarad eisoes. Fel arall, fel y noda Ned Thomas, bydd 'perygl y bydd y naill grŵp a'r llall, (Cymry'r Fro Gymraeg a Chymry canolfannau grym dinesig) yn marw ar wahân ...'⁴⁹

Yn wyneb hyn, teimlaf mai un o nodweddion pennaf a swyddogaethau pwysicaf y beirdd yn ystod y cyfnod o dan sylw fu annog eu cyd-Gymry i fynd i'r afael â'r argyfwng a'u hysgogi i weithredu er lles eu cymunedau. 'Mae'n bryd i ni ddechrau dweud pwy ydyn ni a beth ydyn ni eisiau ...', oedd geiriau Emyr Llywelyn yn 1970,⁵⁰ a gellid dadlau mai dyma neges flaenllaw ein beirdd cyfoes o hyd, gyda'r diffyg 'terfysg' a fu wedi canlyniadau Cyfrifiad 2011 wedi cymell lfor ap Glyn i'n difyrru am yn ail â'n sobri yn ei gasgliad treiddgar a gipiodd y Goron yn Eisteddfod Dinbych a'r Fro 2013. 'Oes modd eu hawlio'n ôl / o'r tawelwch llethol / diderfysg?'⁵¹ oedd ei bryder am ddiflaniad ein geiriau yn ei

⁴⁵ Gw. Emyr Llywelyn, 'Adfer', *Adfer a'r Fro Gymraeg*, t. 19.

⁴⁶ Tim Webb, 'Yn y Fro', *Barn*, 503/504 (Rhagfyr/Ionawr 2004/2005), 23.

⁴⁷ Gw. BBC Cymru Fyw, 'Cymraeg ail iaith: 'Unfed awr ar ddeg'' (27 Medi 2013), <http://www.bbc.com/cymrufyw/24298467> (Cyrchwyd Ionawr 2015).

⁴⁸ Siôn Jobbins, 'Y Ddinas Hyderus', 25.

⁴⁹ Ned Thomas yn Saunders Lewis, *Tynged yr Iaith*, t. 26.

⁵⁰ Emyr Llywelyn, 'Y Gymru Newydd', *Adfer a'r Fro Gymraeg*, t. 24.

⁵¹ Gw. 'darnio' yn J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Sir Ddinbych a'r Cyffiniau 2013*, t. 42.

gerdd agoriadol, a'i nod pennaf oedd annog pobl i weld mai ganddyn nhw mae'r grym i wneud hynny. 'Y cewri mân sy'n creu mur', fel y canodd un o englynion Mei Mac,⁵² ac fe'n hysgogwyd gan Twm Morys yn ei awdl ingol 'Drysau' i fynd â'n gorffennol gyda ni wrth agor y drws hwnnw i wynebu ein dyfodol yn onest.⁵³ Fel a gaiff ei adlewyrchu yn nifer o gerddi Twm Morys, nid oes amser gwell na'r presennol i ddangos nad cenedl i ddioddef yn ddistaw bach a bodloni'n unig ydym ni'r Cymry.

'Mae'n bwysig felly bod yr hyn sydd angen ei ddweud yn cael ei ddweud, boed hynny drwy gyfrwng englyn neu drwy gyfrwng tun Dulux,' fel y noda Mei Mac yn rhagair *Melyn*,⁵⁴ a thra bo gan bawb ran i chwarae yn ein dyfodol, nid oes amheuaeth ynghylch rôl beirdd yr ugain mlynedd diwethaf yn y frwydr. Un o bryderon Iwan Llwyd yn 1996 oedd diffyg ymrwymiad gwleidyddol y beirdd a'u hanallu i sylweddoli bod 'grym yn y gair i hyrwyddo newid'.⁵⁵ Hyderaf fod yr astudiaeth hon wedi dangos y rhan flaenllaw a fu gan feirdd yn y frwydr oddi ar hynny. Bu hi'n frwydr wahanol i'r un a gafwyd yn y chwedegau a'r saithdegau, ac fe ddangoswyd bod y 'genhedlaeth nesaf bob amser yn adweithio ac yn pwyso a mesur yn ôl ei llinynnau mesur ei hun cyn gweithredu.'⁵⁶ Wedi'r cwbl, ymateb i'w oes ei hun y mae bob bardd, fel y noda Emyr Lewis:

Fy marn i yw mai sgwennu ar gyfer dy oes dy hun yw'r strategaeth orau, gan sgwennu yn dy ddull a dy ieithwedd dy hun, mae rhywun yn siwr o dy ddeall di ...⁵⁷

Mae gan bobl fwy o barch at feirdd sy'n adlewyrchu eu bywyd yn eu cerddi, ac o ddisgrifio Mei Mac fel 'y bardd sy'n brwydro',⁵⁸ Twm Morys fel 'un sydd eisiau gwneud

⁵² Meirion MacIntyre Huws, 'Safiad', *Melyn*, t. 72.

⁵³ Gw. J. Elwyn Hughes (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Maldwyn a'r Gororau 2003* (Llandybïe: Gwasg Dinefwr ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2003), tt. 12-16.

⁵⁴ Meirion MacIntyre Huws, *Melyn*, t. 9.

⁵⁵ Gw. y drafodaeth yn y bennod gyntaf, tudalen 9.

⁵⁶ Hefin Wyn, *Ble wyt ti rhwng?*, t. 373.

⁵⁷ Emyr Lewis, a ddyfynnwyd yn 'Holi Emyr Lewis, Enillydd Gwobr Goffa Griffith John Williams 1995-96', *Barddas*, 241 (Mehefin/Gorffennaf 1997), 42.

⁵⁸ Ifan Prys, 'Y bardd sy'n brwydro', *Taliesin*, 124 (2005), 159.

yn hytrach na dweud',⁵⁹ ac o gofio mai ateb Myrddin ap Dafydd yw 'gweithredu'n ymarferol i gynnal economi a diwylliant ei fro ei hun,'⁶⁰ nid oes amheuaeth ynghylch perthnasedd a chyfraniad barddoniaeth y cyfnod. Mae brwydrau yn ysbrydoli creadigrwydd,⁶¹ ac mae'r ffaith i flodeugerdd newydd o ganu gwleidyddol gael ei gyhoeddi yn 2013 yn adlewyrchu safon, sylwedd a chynnwys y barddoniaeth dros y chwarter canrif diwethaf. Ni ellir crisialu swyddogaeth y beirdd er 1991 yn well nag a wnaed gan Hywel Griffiths yn ei ragymadrodd i *Byw Brwydr*:

Drwy gydol y cyfnod, bu'r beirdd yn arsylwi, yn archwilio, yn cyfranogi ac yn byw brwydrau Cymru – yn canu clodydd ei harwyr ac yn dychanu ei dihirod. Yn wyneb bob anobaith a dadrithiad roedd creadigrwydd a chafwyd llawenhau gyda phob buddugoliaeth.⁶²

Bu bri o'r cychwyn ar feirdd fel 'newyddiadurwyr yr oes', yn adrodd holl hynt a helynt y llwyth ac addysgu'r Cymry am 'holl hanfod eu bodolaeth.'⁶³ Dyletswydd y newyddiadurwr yw glynu wrth y ffeithiau celyd a moel. Yn amlwg, nid oes angen i feirdd gyflawni dim yn agos at yr un swyddogaeth erbyn heddiw. Maent yn rhydd yn eu barddoniaeth i adlewyrchu bywyd yn seiliedig ar eu teimladau a'u safbwyntiau eu hunain, yn eu dull eu hunain. Nid oes raid iddynt wrth wrthrychedd barn y sawl sy'n astudio newidiadau ieithyddol mewn dull gwyddonol, megis y daearyddwyr. Ond ar gychwyn y nawdegau, fe sylweddolodd y daearyddwyr hwythau'r gwerth o gyfuno gwahanol ymdriniaethau â sefyllfaoedd dynol a chymdeithasol er mwyn eu dangos yn eu gwir gymhlethdod a'u cyflawnder. Dengys yr astudiaeth hon fel y gall barddoniaeth fod yn ffynhonnell bwysig o brofiad ac ymateb sy'n taflu goleuni gwahanol ar y gwaith dadansoddol, gwrthrychol a geir mewn disgyblaethau eraill. Nid oes disgwyl i bob bardd ymateb i bob sefyllfa yn yr un ffordd, ac fel y mynegodd Myrddin ap Dafydd yn 1989, 'mi all dwy gerdd fynegi dau beth hollol wahanol a dal i fod yn hollol wir ... mae 'na ran o'r

⁵⁹ Guto Dafydd, a ddyfynnwyd yn 'Portread o Fardd Ifanc Iawn: Guto Dafydd o Drefor', *Barddas*, 279 (Medi/Hydref/Tachwedd 2004), 40.

⁶⁰ Iwan Llwyd, a ddyfynnwyd yn 'Barddas yn holi Iwan Llwyd', *Barddas*, 161 (Medi 1990), 10.

⁶¹ Hywel Griffiths, *Byw Brwydr*, t. 10.

⁶² *Ibid.*, t. 9.

⁶³ Dewi Pryor, 'Colofn Dewi Pryor, Awyr iach: Dim ond yng Nghymru', *Barddas*, 314 (Gwanwyn 2012), 35.

gwirionedd gan y [ddwy]: nid delio â'r gwir i gyd mae'r bardd.'⁶⁴ Yn sicr, nid oes yr un gerdd wedi rhoi inni'r darlun cyflawn o dynged yr iaith yn ei chymunedau, ond mae taro golwg dros yr ystod a'r amrywiaeth o gerddi a lleisiau a gafwyd dros gyfnod o ugain mlynedd wedi profi nad pwnc llosg i ddaearyddwyr, gwleidyddion, ysgolheigion a sylwebyddion cymdeithas yn unig fu'r argyfwng yn ein cymunedau gwledig.

⁶⁴ Robert Rhys, 'Y byd o ben Carreg Gwalch: Holi Myrddin ap Dafydd', *Barn*, 318/319 (Gorffennaf/Awst 1989), 9.

Llyfryddiaeth

Cyrolau Barddoniaeth, Blodeugerddi a Chyfansoddiadau

ap Dafydd, Myrddin, *Cadw Gŵyl* (Llanrwst, 1991)

ap Dafydd, Myrddin, *Pen Draw'r Tir* (Llanrwst, 1998)

ap Dafydd, Myrddin (gol.), *Stwff y Stomp* (Llanrwst, 2002)

ap Dafydd, Myrddin, *Clawdd Cam* (Llanrwst, 2003)

ap Dafydd, Myrddin, *Bore Newydd* (Llanrwst, 2008)

ap Dafydd, Myrddin (gol.), *Stwff y Stomp 2* (Llanrwst, 2008)

ap Dafydd, Myrddin, *Blodau Gwanwyn, Blodau Gwyn* (Llanrwst, 2012)

ap Glyn, Ifor, *Map yr Underground* (Llanrwst, 2001)

ap Glyn, Ifor, *Waliau'n Canu* (Llanrwst, 2011)

ap Hywel, Elin a Grahame Davies, *Ffiniau = Borders* (Llandysul, 2002)

Bassett, T. M. (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau: Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru Maldwyn a'i Chyffiniau 1981* (Llandysul: Gwasg Gomer ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1981)

Beard, Catrin (gol.), *Cerddi Caerdydd*, Cyfres Cerddi Fan Hyn (Llandysul, 2004)

Dafydd, Guto, *Ni Bia'r Awyr* (Cyhoeddiadau Barddas, 2014)

Davies, Grahame, *Cadwyni Rhyddid* (Cyhoeddiadau Barddas, 2001)

Davies, Grahame, 'Bro', *Achos* (Cyhoeddiadau Barddas, 2005)

Dienw, Yr Awen: *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Ryng-golegol Abertawe 2000* (Abertawe, 2000)

Dienw, *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Caerdydd a'r Fro 2002* (Urdd Gobaith Cymru, 2002)

Dienw, *Yr Awen: Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Ryng-golegol Caerdydd 2002* (Caerdydd, 2002)

Dienw, *Edward H* (Llandwrog 2005)

Dienw, *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Sir Ddinbych 2006* (Urdd Gobaith Cymru, 2006)

Dienw, *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Bae Caerdydd 2009* (Urdd Gobaith Cymru, 2009)

Dienw, *Yr Awen: Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Ryng-golegol Abertawe 2009* (Abertawe, 2009)

Dienw, *Cyfansoddiadau Llenyddol Buddugol a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru Llanerchaeron, Ceredigion, 2010* (Urdd Gobaith Cymru, 2010)

Dienw, *Doniau Disglair: Eisteddfod yr Urdd Eryri 2012*, (Urdd Gobaith Cymru, 2012)

Eaves, Steve (gol.), *Y trê olaf adref: casgliad o ganeuon cyfoes* (Talybont, 1984)

Edwards, Elwyn (gol.), *Cadwn y Mur: Blodeugerdd Barddas o Ganu Gwladgarol* (Abertawe, 1990)

Edwards, Huw Meirion, *Lygad yn Llygad* (Caernarfon, 2013)

Evans, E. Vincent (gol.), *Cofnodion a Chyfansoddiadau Eisteddfod Genedlaethol 1915 Bangor: Barddoniaeth a Drama* (Cymdeithas yr Eisteddfod Genedlaethol, 1915)

Ford, P. K. (gol.), *Ystoria Taliesin* (Caerdydd 1992)

Griffith, Rheinallt, *Cerddi'r Castell* ([Rhydymain], 2003)

Griffiths, Hywel (gol.), *Byw Brwydr: Detholiad o ganu gwleidyddol 1979-2013* (Cyfansoddiadau Barddas, 2013)

Griffiths, Hywel, *Banerog* (Talybont, 2009)

Gruffudd, Robat, *A Gymri di Gymru?* (Talybont, 2009)

Hughes, J. Ceiriog, *Oriau'r Hwyr: Llyfr 1*, pumed argraffiad (Wrexham, 1872)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru Llanbedr Pont Steffan a'r Fro 1984* (Llandysul: Gwasg Gomer ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1984)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru Ceredigion, Aberystwyth 1992* (Llandybïe: Gwasg Dinefwr ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1992)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Frenhinol Cymru De Powys 1993* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1993)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Sir Ddinbych a'r Cyffiniau, 2001* (Llandybïe: Gwasg Dinefwr ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2001)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Sir Benfro, Tyddewi 2002* (Llandybïe: Gwasg Dinefwr ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2002)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Maldwyn a'r Gororau 2003* (Llandybïe: Gwasg Dinefwr ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2003)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Eryri a'r Cyffiniau 2005* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2005)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Abertawe a'r Cylch 2006* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2006)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Caerdydd a'r Cylch 2008* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2008)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Blaenau Gwent a Blaenau'r Cymoedd 2010* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2010)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam a'r Fro 2011* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2011)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Bro Morgannwg 2012* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2012)

Hughes, J. Elwyn (gol.) *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Sir Ddinbych a'r Cyffiniau 2013* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2013)

Hughes, J. Elwyn (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Cymru Sir Gâr 2014* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 2014)

Huws, Arfon, *Llain yn Llŷn* (Llanrwst, 2002)

Huws, Meirion MacIntyre, *Y Llong Wen a Cherddi Eraill* (Llanrwst, 1996)

Huws, Meirion MacIntyre, *Melyn* (Llanrwst, 2004)

Ifan, Tecwyn, *Caneuon Tecwyn Ifan*, ail argraffiad (Talybont, 2012)

Iorwerth, Rhys, *un stribedyn bach* (Llanrwst, 2014)

Iwan, Dafydd, *Cant o ganeuon* (Talybont, 1982)

Jarman, Geraint, *Eira Cariad* (Llandybïe, 1970)

Jarman, Geraint, *Cerddi Alfred St.* (Llandysul, 1976)

Jones, Bobi, *Casgliad o Gerddi* (Cyhoeddiadau Barddas, 1989)

Jones, Bobi, *Canu Arnaf (Cyfrol 2)* (Cyhoeddiadau Barddas, 1995)

Jones, Ceri Wyn, *Dauwynebog* (Llandysul, 2007)

Jones, Dic, *Cadw Golwg* (Caernarfon, 2005)

Jones, John Glyn (gol.), *Beirdd Bro'r Eisteddfod* (Cyhoeddiadau Barddas, 2013)

Jones, Llion, *Trydar mewn Trawiadau* (Cyhoeddiadau Barddas, 2012)

Jones, R. Arwel (gol.), *Cerddi Arfon*, Cyfres Cerddi Fan Hyn (Llandysul, 2005)

Jones, T. James, *Eiliadau o Berthyn* (Abertawe, 1991)

Jones, T. Llew, *Canu'n Iach!* (Llandysul, 1987)

Jones, Tudur Dylan, *Adenydd* (Abertawe, 2001)

Lewis, Emyr, *Amser Amherffraith; Dysgu Deud Celwydd yn Tsiec* (Llanrwst, 2004)

Lewis, Llŷr Gwyn, *Storm Ar Wyneb Yr Haul* (Cyhoeddiadau Barddas, 2014)

Llwyd, Alan (gol.), *Y Flodeugerdd Englynion Newydd* (Cyhoeddiadau Barddas, 2009)

Llwyd, Iwan a Myrddin ap Dafydd (goln), *Cywyddau Cyhoeddus* (Llanrwst, 1994)

Llwyd, Iwan, *Be 'di blwyddyn rhwng ffrindia?: Cerddi 1990-1999* (Bodedern, 2003)

Llwyd, Iwan, *Hanner Cant* (Bodedern, 2007)

Llywelyn-Williams, Alun, *Y Golau yn y Gwyll* (Dinbych, 1979)

Morris, William (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau: Eisteddfod Genedlaethol Cymru 1951* (Llanrwst) (Lerpwl: Gwasg y Brython ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1951)

Morys, Twm, 2 (Cyhoeddiadau Barddas, 2002)

Neigwl, Gareth, *Ar y Tir Mawr* (Llanrwst, 2013)

Nicholas, W. Rhys (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd 1978* (Llandysul: Gwasg Gomer ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1978)

Owen, Gerallt Lloyd (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd 2* (Caernarfon, 1984)

Owen, Gerallt Lloyd, *Cilmeri a cherddi eraill* (Caernarfon, 1991)

Owen, Gerallt Lloyd (gol.), *Caneuon Talwrn y Beirdd* (Caernarfon, 1993)

Owen, Gerallt Lloyd (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd 9* (Caernarfon, 1998)

Owen, Gerallt Lloyd (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd 10* (Caernarfon, 2000)

Owen, Gerallt Lloyd, *Cerddi'r Cywilydd*, pumed argraffiad (Caernarfon, 2006)

Owen, Gerallt Lloyd (gol.), *Pigion Talwrn y Beirdd 11* (Cyhoeddiadau Barddas, 2010)

Owen, Karen, *Yn Fy Lle* (Cyhoeddiadau Barddas, 2006)

Owens, Wyn, *Y Patshyn Glas* (Cyhoeddiadau Barddas, 2005)

Reynolds, Idris, *Ar lan y môr* (Llandysul, 1994)

Roberts, Thomas (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau: Eisteddfod Genedlaethol Cymru Sir Fôn 1957* (Lerpwl: Gwasg y Brython ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1957)

Rowlands, Dafydd (gol.), *Cerddi'r Troad* (Llandysul, 2000)

Rowlands, E. I. (gol.), *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau: Eisteddfod Genedlaethol Cymru Glynebwy 1958* (Lerpwl: Gwasg y Brython ar ran Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1958)

Ruddock, Gilbert, *Troad y Rhod* (Cyhoeddiadau Barddas, 1997)

Salisbury, Eurig, *Llyfr Glas Eurig* (Cyhoeddiadau Barddas, 2008)

Smart, Reggie, *O'r Taf i'r Teifi* (Ystad Reggie Smart, 2013)

Thomas, R. S., *Collected Poems 1945-1990* (London, 1993)

Williams, Arfon, *Cerddi Arfon* (Cyhoeddiadau Barddas, 1996)

Wyn, Ieuan, *Llanw a Thrai* (Caernarfon, 1989)

Noder: Cyfeirir yn ogystal at nifer helaeth o gerddi ac englynion unigol o gylchgronau a chyfnodolion, *Barddas* gan amlaf. Gweler y cyfeiriad unigol yn y troednodiadau.

Llyfrau

Aitchison, John a Harold Carter, *A Geography of the Welsh Language 1961-1991* (Cardiff, 1994)

Aitchison, John a Harold Carter, *Language, economy and society: The changing fortunes of the Welsh language in the twentieth century* (Cardiff, 2000)

Aitchison, John a Harold Carter, *Spreading the Word: The Welsh Language 2001* (Talybont, 2004)

Arensberg, Conrad M., *The Irish Countryman: An Anthropological Study* (London, 1937)

Arensberg, Conrad M. a Solon T. Kimball, *Family and community in Ireland* (Cambridge, Mass., 1940)

Bell, Colin a Howard Newby, *Community Studies: An introduction to the sociology of the local community* (London, 1971)

Betts, Clive, *Culture in Crisis* (Denbigh, 1976)

Bollom, Chris, *Attitudes and second homes in rural Wales* (Cardiff, 1978)

Borrow, George H., *Wild Wales: its people, language, and scenery* (London, 1872)

Brooks, Simon, *Yr hawl i oroesi: ysgrifau gwleidyddol a diwylliannol* (Llanrwst, 2009)

Brooks, Simon a Richard Glyn Roberts (goln), *Pa beth yr aethoch allan i'w achub?: Ysgrifau i gynorthwyo'r gwrthsafiad yn erbyn dadfeiliad y Gymru Gymraeg* (Llanrwst, 2013)

Crow, Graham a Graham Allen, *Community Life: An introduction to local social relations* (Hemel Hempstead, 1994)

Davies, Elwyn ac Alwyn D. Rees (goln), *Welsh Rural Communities* (Cardiff, 1960)

- Davies, Grahame, *Rhaid i Bopeth Newid* (Llandysul, 2004)
- Davies, John, *Hanes Cymru* (Llundain, 1992)
- Davies, Richard B. a Patrick N. O'Farrell, *An Intra-Regional Locational Analysis of Second Home Ownership* (Cardiff, 1981)
- Eirian, Siôn, *Bob yn y Ddinas* (Llandysul, 1979)
- Elias, Twm, *Am y Tywydd: Dywediadau, rhigymau a choelion* (Llanrwst, 2008)
- Emmett, Isabel, *A North Wales village: A Social Anthropological Study* (London, 1964)
- Ffrancon, Ann a Geraint H. Jenkins (goln.) *Merêd: Detholiad o Ysgrifau Dr. Meredydd Evans* (Llandysul, 1994)
- Frankenberg, Ronald, *Village on the border: A Social Study of Religion, Politics and Football in a North Wales Community* (London, 1957)
- Gallent, Nick, Alan Mace, a Mark Tewder-Jones, *Second Homes: European Perspectives and UK Policies* (Aldershot, 2005)
- Gruffudd, Robat, *Crac Cymraeg* (Talybont, 1998)
- Hughes, Herbert, *'Mae'n Ddiwedd Byd Yma ...': Mynydd Epynt a'r Troad Allan yn 1940* (Llandysul, 1997)
- Huws, Dafydd, *Dyddiadur Dyn Dŵad* (Pen-y-groes, 1978)
- Ifans, Dafydd a Rhiannon Ifans, *Y Mabinogion: diweddariad, trydydd argraffiad [o fersiwn ddiwygiedig 1995]* (Llandysul, 2007)
- Iorwerth, Dylan, *Nabod y Teip* (Llanrwst, 2007)
- Jenkins, Geraint H. a Mari A. Williams (goln.), *'Eu Hiaith a Gadwant'?: Y Gymraeg yn yr Ugeinfed Ganrif* (Caerdydd, 2000)
- Jones, Bobi (gol.), *Ym marn Alwyn D. Rees* (Abertawe, 1976)
- Jones, J. R., *Gwaedd yng Nghymru* (Lerpwl a Phontypridd, 1970)
- Jones, Jon Meirion, *Teulu'r Cilie* (Cyhoeddiadau Barddas, 1999)
- Lewis, Gareth J., *Rural Communities: A Social Geography* (London, 1979)
- Lewis, Saunders, *Tynged yr Iaith, pumed argraffiad* (Llandysul, 2012)

- Llewelyn, Emyr, *Areithiau Cymdeithas yr Iaith* (Talybont, 1970)
- Llewelyn, Emyr, *Adfer a'r Fro* Gymraeg (Lerpwl a Phontypridd, 1976)
- Llwyd, Alan, *Barddoniaeth y Chwedegau: Astudiaeth Lenyddol-hanesyddol* (Caernarfon, 1986)
- Llwyd, Alan, *Y Grefft o Greu* (Cyhoeddiadau Barddas, 1997)
- Llwyd, Iwan a Myrddin ap Dafydd (goln), *Mae'n gêm o ddau fileniwm: cyflwyno beirdd a barddoniaeth* (Llanrwst, 2002)
- Mathewson, Kent a Martin S. Kenzer (goln), *Culture, Land, and Legacy: Perspectives on Carl Sauer and Berkeley School Geography*, (Baton Rouge, 2003)
- Morys, Twm (gol.), *Awen Iwan* (Cyhoeddiadau Barddas, 2014)
- Owen, Llwyd, *Ffawd, Cywilydd a Chelwyddau* (Talybont, 2006).
- Owen, Llwyd, *Ffydd, Gobaith, Cariad* (Talybont, 2006)
- Owen, Llwyd, *Yr Ergyd Olaf* (Talybont, 2007)
- Owen, Llwyd, *Mr Blaidd* (Talybont, 2009)
- Owen, Llwyd, *Un Ddinas Dau Fyd* (Talybont, 2011)
- Peet, Richard, *Modern Geographical Thought* (Oxford, 1998)
- Phillips, Dylan a Catrin Thomas, *Effeithiau Twristiaeth ar yr iaith Gymraeg yng Ngogledd-orllewin Cymru* (Aberystwyth, 2001)
- Price, Angharad *O! tyn y gorchudd* (Llandysul, 2002)
- Rees, Alwyn D., *Life in a Welsh Countryside: A social study of Llanfihangel yng Ngwynfa* (Cardiff, 1950)
- Rees, Alwyn D., *Life in a Welsh Countryside: A social study of Llanfihangel yng Ngwynfa, trydydd argraffiad* [argraffiad newydd mewn llyfr clawr papur gyda rhagair newydd] (Cardiff, 1996)
- Shurmer-Smith, Pamela (gol.), *Doing Cultural Geography* (London, 2002)
- Thomas, Gwyn (gol.), *Cyfweliadau Mabon: Amryw Awduron ac un Cyfarwyddwr Ffilmiau* (Bethesda, 2011)

Tudur, Gwilym, *Wyt Ti'n Cofio?: Chwarter Canrif o Frwydr yr Iaith* (Talybont, 1989)

Vittle, Arwel (gol.), *I'r Gad : Hanner Canrif o Brotestio dros y Gymraeg* (Talybont, 2013)

Woods, Michael, *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring* (London, 2005)

Wyn, Hefin, *Be Bop a Lula'r Delyn Aur: Hanes Canu Poblogaidd Cymraeg* (Talybont, 2002)

Wyn, Hefin, *Ble wyt ti rhwng?: hanes canu poblogaidd Cymraeg 1980-2000* (Talybont, 2006)

Penodau mewn llyfrau

Aitchison, John a Harold Carter, 'Yr Iaith Gymraeg 1921-1991: Persbectif Geo-leithyddol', yn Geraint H. Jenkins a Mari A. Williams (goln), *'Eu Hiaith a Gadwant'?*, tt. 27-106.

ap Gwilym, Gwynn, 'Barddoniaeth Gynganeddol 1969-1981', yn Alan Llwyd (gol.), *Trafod Cerdd Dafod y Dydd* (Cyhoeddiadau Barddas, 1984), tt. 172-97.

ap Siôn, Pwyll, 'Ysgrifen ar y Mur'? Traddodiadau Canu Pop Cymraeg 1979-1997', yn Gerwyn Williams (gol.), *Ysgrifau Beirniadol XXX* (Bethesda, 2011), tt. 110-32.

Bell, Colin a Howard Newby, 'Community, communion, class and community action: the social sources of the new urban politics', yn D. T. Herbert a R. J. Johnston (goln), *Social Areas in Cities: Processes, Patterns and Problems* (Chichester, 1978), tt. 283-99.

Cloke, Paul, Mark Goodwin a Paul Milbourne, 'Inside looking out; outside looking in. Different experiences of cultural competence in rural life-styles', yn Paul Boyle a Keith Halfacree (goln), *Migration into Rural Areas: Theories and Issues* (Chichester, 1998), tt. 134-50.

Coppock, John, 'Second Homes in Perspective', yn John Coppock (gol.), *Second Homes: Curse or Blessing?* (Oxford, 1977), tt. 1-15.

Davies, Charlotte Aull, 'Conceptualizing community', yn Charlotte Aull Davies a Stephanie Jones (goln), *Welsh Communities: New Ethnographic Perspectives* (Cardiff, 2003), tt. 1-23.

Day, Graham, 'Place and belonging', yn Hugh Mackay (gol.), *Understanding Contemporary Wales* (Cardiff, 2010), tt. 25-57.

Edgar, Iwan, 'Y Fro Gymraeg Heddiw', yn Simon Brooks a Richard Glyn Roberts (goln), *Pabeth yr aethoch allan i'w achub?: Ysgrifau i gynorthwyo'r gwrthsafiad yn erbyn dadfeiliad y Gymru Gymraeg* (Llanrwst, 2013), tt. 44-68.

Glass, Ruth, 'Conflict in Cities', yn Anthony de Reuck a Julie Knight (goln), *Conflict in Society* (London, 1966), tt. 141-64.

Griffiths, Hywel, 'Olion fy hil a welaf': ymateb y beirdd i foddi Capel Celyn', yn Gruffudd Antur (gol.), *Pethe'r Pum Plwy': traddodiad barddol Penllyn* (Cyhoeddiadau Barddas, 2014), tt. 155-72.

Owen, Trefor M., 'Community Studies in Wales: An Overview', yn I. Hume & W. T. R. Pryce (goln.), *The Welsh and their Country* (Gomer, in association with the Open University, 1986), tt. 91-133.

Phillips, Dylan, 'Pa bris y croeso? Effeithiau Twristiaeth ar y Gymraeg', yn Geraint H. Jenkins a Mari A. Williams (goln.), *'Eu Hiaith a Gadwant'?*, tt. 506-30.

Woods, Michael, 'Rural Geography', yn Rob Kitchin a Nigel Thrift (goln.), *International Encyclopedia of Human Geography* (Elsevier, 2009), tt. 429-41.

Erthyglau

Aitchison, John a Harold Carter, 'Rural Wales and the Welsh language', *Rural History*, 2 (1991), 59-79.

Aitchison, John a Harold Carter, 'The Welsh Language in 1991 – A Broken Heartland and a New Beginning?', *Planet*, 97 (1993), 3-10.

Aitchison, John a Harold Carter, 'The Welsh Language – A False Dawn?', *Cambria Online* (2013).

Amrywiol, 'Telynegu Gwleidyddiaeth', *Barddas*, 215 (Mawrth 1995), 6-8.

Amrywiol, 'Dŵr Oer Sy'n Cysgu yn Nhryweryn ...', *Barn*, 392 (Medi 1995), 8-11.

Amrywiol, 'Tafoli Ceri a Cen', *Barddas*, 243 (Hydref/Tachwedd 1997), 14-27.

Amrywiol, 'Cerddi Buddugol Môn', *Barddas*, 254 (Medi/Hydref 1999), 32-8.

Amrywiol, 'Ein barn am Gerddi'r Gadair', *Barddas*, 269 (Medi/Hydref/Tachwedd 2002), 44-7.

Amrywiol, 'Ein Barn am yr Awdl', *Barddas*, 284 (Awst 2005), 48-54.

Amrywiol, 'Arolwg Barn', *Barn*, 537 (Hydref 2007), 16-21.

Amrywiol, 'Trafod Cerddi'r Gadair', *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 52-6.

Antur, Gruffudd, adolygiad o *un stribedyn bach* Rhys Iorwerth, *Tu Chwith: Caeth/Rhydd*, 40 (Awst 2014), 132-5.

ap Dafydd, Myrddin, 'Barddoniaeth Enwau Llefydd', *Llafar Gwlad*, 78 (2002), 22-3

ap Gwilym, Gwynn, 'Beirdd ein Dydd a Beirdd ein Doe: Adolygiad o *Mae'n gêm o ddau fileniwm*', *Barddas*, 273 (Mehefin/Gorffennaf/Awst 2003), 67-8.

ap Siôn, Pwyll, 'Yn y Fro': Mudiad Adfer a'r canu pop Cymraeg yn ystod y 1970au', *Hanes Cerddoriaeth Cymru*, 5 (2002), 162-85.

Baines, Menna, 'Cerdded y Lôn Goed – profiad Bryn Fôn a Bethan Dwyfor', *Barn*, 405 (Hydref 1996), 35-6.

Barnett, Clive, 'The Cultural Turn: fashion or progress in human geography?', *Antipode*, 30:4 (1998), 379-94.

Brooks, Simon, 'The Regionalisation of Y Fro Gymraeg', *Planet Extra* (30 Ionawr 2013).

Cheung, Iolo, 'Ffigurau mewnfudo'r Cyfrifiad yn "ddychrynlyd"', *Golwg*, cyf. 26, rhif. 43 (10 Gorffennaf 2014), 5.

Cloke, Paul a Paul Milbourne, 'Deprivation and lifestyles in rural Wales: II. Rurality and the cultural dimension', *Journal of Rural Studies*, 360-74.

Dafis, Rhys, 'Tlws Coffa D. Gwyn Evans 2007, Cystadleuaeth Flynyddol *Barddas* i feirdd dan 25 oed: Beirniadaeth', *Barddas*, 294 (Awst 2007), 56-7.

Davies, Dai Rees, 'Fel hyn 'rwy'n ei gweld hi', *Barddas*, 287 (Ebrill/Mai 2006), 15.

Davies, Grahame, 'Ar y Ffin: Geto neis – 'nawr ble mae'r ddinas?', *Barddas*, 291 (Chwefror/Mawrth 2007), 8-12.

Davies, Michelle, 'Y Ddinas v. Y Wlad ... ac S4C', *Tu Chwith: Dinas*, 29 (Awst 2008), 44-7.

Dienw, 'Holi: Alun Llywelyn-Williams', *Mabon*, 4 (Gwanwyn 1971), 12-16.

Dienw, 'Rhoi Siôn Dan Goron Ein Gŵyl: Barddas yn holi Siôn Eirian, Prifardd Caerdydd', *Barddas*, 22 (Hydref 1978), 1-2.

Dienw, 'Sefyllfa Anghyfiawn', *Y Cymro*, 20 Medi 1983, t. 15.

Dienw, 'Barddas yn holi Iwan Llwyd', *Barddas*, 161 (Medi 1990), 8-11.

Dienw, 'Camp y Cofi', *Golwg*, cyf. 5, rhif. 48 (12 Awst 1993), 29.

Dienw, 'Holi Emyr Lewis, Enillydd Gwobr Goffa Griffith John Williams 1995-96', *Barddas*, 241 (Mehefin/Gorffennaf 1997), 41-4.

Dienw, 'Census raises hopes for the language', *The Western Mail*, 14 Chwefror 2003, tt. 1, 10-11.

Dienw, 'Byr-lyfyr Y Floedd o Bellafoedd Llŷn', *Barddas*, 272 (Ebrill/Mai 2003), 47-8.

Dienw, 'Portread o Fardd Ifanc Iawn: Guto Dafydd o Drefor', *Barddas*, 279 (Medi/Hydref/Tachwedd 2004), 40-1.

Dienw, 'Melyn Mei welwn mwyach ...', *Barddas*, 281 (Chwefror/Mawrth 2005), 44-5.

Edgar, Iwan, 'Tai a Gwaith i Golli'r Iaith', *Barn*, 518 (Mawrth 2006), 18-19.

Edgar, Iwan, 'Cofiwch Dryweryn ... Oes Angen?', *Barn*, 558/9 (Gorff/Awst 2009), 42-3.

Evans, Donald, 'Rhuddin Amser: Awdlau'r Nawdegau', *Barddas*, 203 (Mawrth 1994), 15-16.

Evans, Donald, 'Dawn Drydanol', *Barddas*, 303 (Ebrill 2009), 42-3.

Gallent, Nick, Mark Tewder-Jones ac Alan Mace, 'Mae'n braf cael byw mewn tŷ haf', *Barn*, 478 (Tachwedd 2002), tt. 16-20.

Gibbard, Alun, 'Rhoi'r gorau i frwydro dros hawliau a strategaethau', *Golwg*, cyf. 25, rhif 16 (Rhagfyr 20 2012), 5.

Glyn, Annes, 'Fel hyn 'rwy'n ei gweld hi', *Barddas*, 292 (Ebrill/Mai 2007), 6-7.

Griffiths, Hywel, 'Fel hyn 'rwy'n ei gweld hi', *Barddas*, 291 (Chwefror/Mawrth 2007), 16-17.

Griffiths, Hywel, 'Beirniadaeth Cystadleuaeth Tlws D. Gwyn Evans', *Barddas*, 313 (Hydref 2011), 30-1.

Gruffudd, Pyrs, 'Back to the land: historiography, rurality and the nation in interwar Wales', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19 (1994), 61-77.

Gruffudd, Pyrs, 'Cefn Gwlad yng Nghymru', *Barn*, 407/408 (Rhagfyr/Ionawr 1996/1997), 40-1.

Gruffudd, Robat, 'Y Gymdeithas Ddwyeithog', *Barn*, 434 (Mawrth 1999), 10-11.

Gruffudd, W. J., 'Hen Atgofion (1)', *Y Llenor*, cyf. IX, rhif. 4 (Gaeaf 1930), 203-08.

Gruffydd, Alwyn, 'Yr arwyddion ar y mur', *Barn*, 542 (Mawrth 2008), 20-3.

- Hillary, G. A., 'Definitions of community: areas of agreement', *Rural Sociology*, 20 (1955), 111-23.
- Hughes, Geraint, 'Hwyllo yn erbyn y lli', *Barn*, 509 (Mehefin, 2005), 4-5.
- Hughes, Vaughan, 'Cymraeg y Pridd a'r Concrid – Cilwg yn Ôl!', *Tu Chwith: Gwlad a Thref*, 11 (Gwanwyn 1999), 39-47.
- Hughes, Vaughan, 'Gerallt', *Barn*, 557 (Mehefin 2009), 40-2.
- Humphreys, Judith a Jerry Hunter, 'Pwy sy'n gwerthu?', *Barn*, 458 (Mawrth 2001), 18-19.
- Huws, Bleddyn Owen, 'Y Ddau Garneddi: Golwg ar rai o lythyrau olaf Carneddog', *Llên Cymru*, 24 (2001), 149-58.
- Huws, Bleddyn Owen, 'Y gorffennol sy'n bresennol: cipolwg ar un o gerddi Myrddin ap Dafydd', *Barddas*, 281 (Chwefror 2005), 6-9.
- Huws, Meri, 'Her y Mewnlifiad', *Barn*, 532 (Mai 2007), 26-7.
- Ieuan, Dafydd, 'Y De Penfro Newydd?' *Barn*, 461 (Mehefin 2001), 26-7.
- Iwan, Dafydd, 'Label y Chwyldro', *Barn*, 434 (Mawrth 1999), 52-7.
- Jobbins, Siôn, 'Y Ddinas Hyderus', *Barn*, 436 (Mai 1999), 20-5.
- Johnston, Dafydd 'Tywydd Eithafol a Thrychineb Naturiol mewn Dwy Farwnad gan Iolo Goch', *Llên Cymru*, 33 (2010), 51-60.
- Jones, Adam, 'Cenwch wrogaeth i Gadair y Bardd', *Yr Heriwr: Papur Cymraeg Myfyrwyr Aberystwyth*, 1, 8 Awst 2012, t. 6.
- Jones, Hywel, 'Goblygiadau Newid ym Mhroffeil Oedran Siaradwyr Cymraeg', *Gwerddon*, 2 (Hydref 2007), 12-34.
- Jones, John Glyn, 'Cynnyrch Caerdydd', *Barddas*, 299/300 (Awst/Medi/Hydref 2008), 67-8.
- Jones, John Talfryn, 'Adfywiad Y Canu Cynganeddol Diweddar' (Rhan 1), *Barddas*, 247 (Gorffennaf/Awst 1998), 26-39.
- Jones, John Talfryn, 'Adfywiad Y Canu Cynganeddol Diweddar' (Rhan 2), *Barddas*, 248 (Medi/Hydref 1998), 14-19.
- Jones, Nia Wyn, 'Yma mae'i Galon: Cyfrinach Dafydd Iwan', *Golwg*, cyf. 11, rhif 3 (24 Medi 1998), 17.

- Jones, Rhys, 'Her y Cyfrifiad', *Golwg*, cyf. 25, rhif. 17 (10 Ionawr 2013), 6-7.
- Jones, Richard Wyn, 'Mae ar ben ar y wlad', *Barn*, 469 (Chwefror 2002), 12-13.
- Jones, Richard Wyn, 'Tynged y Cyfrifiad', *Barn*, 482 (Mawrth 2003), 10-12.
- Jones, T. James, 'Fy Ngherdd Bwysicaf, a Pham', *Barddas*, 285 (Tachwedd 2005), 30-3.
- Lewis, Emyr, 'Emyr ar Englynion', *Barddas*, 268 (Gorffennaf/Awst 2002), 2-3.
- Lewis, Emyr, 'Pedwar Bardd mewn Un Genedl', *Barn*, 515/516 (Rhagfyr/Ionawr 2005/2006), 80-4.
- Lewis, Gareth J., 'Welsh Rural Community Studies: Retrospect and Prospect', *Cambria*, 13 (1986), 27-40.
- Lewis, Llŷr Gwyn, 'Golygyddol', *Tu Chwith: Eisteddfod*, 39 (Awst 2013), 5-12.
- Leyshon, Michael, 'The betweenness of being a rural youth: inclusive and exclusive lifestyles', *Social & Cultural Geography*, cyf. 9:1 (2008), 1-26.
- Llwyd, Alan, 'Cywyddau'r Ieuainc Heddiw', *Barddas*, 214 (Chwefror 1995), 22-4.
- Llwyd, Alan, 'Ceri Wyn, Cawr-awenydd', *Barddas*, 295 (Tachwedd/Rhagfyr 2007), 50-1.
- Llwyd, Iwan, 'Hud ar Ddyfed', *Taliesin*, 86 (Haf 1994), 11-24.
- Llwyd, Iwan, 'Gobaith Mawr y Ganrif', *Barn*, 421 (Chwefror 1998), 31.
- Llwyd, Iwan, 'Caneuon gobaith', *Barn*, 555 (Ebrill 2009), 42-3.
- Llwyd, Iwan, 'Y to ifanc traddodiadol: Cyfrol gyntaf prifardd Caerdydd', *Barn*, 557 (Mehefin 2009), 44-5.
- Llwyd, Rhys, 'Chwarter Canrif o Bryn', *Barn*, 515/516 (Rhagfyr/Ionawr 2005/2006), 46-7.
- Llywelyn-Williams, Alun, 'Y Bywyd Dinesig a'r Gymraeg', *Tir Newydd*, 3 (Gaeaf 1935), 12-16.
- Machreth, Menna, 'Golygyddol', *Tu Chwith: Dinas*, 29 (Awst 2008), 4-5.
- Morris, Delyth, 'Geiriau Seimon', *Barn*, 462/463 (Gorffennaf/Awst 2001), 30-9.
- Morys, Twm, 'Fy Ngherdd Bwysicaf, a Pham', *Barddas*, 288 (Mehefin/Gorffennaf 2006), 22-3.
- Olding, Frank, 'Barddoniaeth y Ffiniau', *Barddas*, 257 (Ebrill/Mai 2000), 2-3.

Owen, Gwilym, 'Eisteddfodwyr yn byw'r bywyd bras ar gefn yr iaith,' *Golwg*, cyf. 26, rhif. 47 (7 Awst 2014), 11.

Owain, Gwion, 'Y Drefniadaeth Fewnol', *Barn*, 462/463 (Gorffennaf/Awst 2001), 26-9.

Owen, Karen, 'Ai snobyddiaeth sy'n lladd yr iaith?', *Y Cymro*, 17 Ionawr 2014, tt. 1, 3.

Owen, Owen, 'Y Fro Gymraeg', *Tafod y Ddraig*, 4 (Ionawr 1964), t. 2.

Owen, Owen, 'Oni enillir y fro Gymraeg nid Cymru a enillir', *Y Cymro*, 12 Tachwedd 1964, t. 5.

Parri, Robin, 'Y Cyngorau Newydd a'r iaith', *Barn*, 389 (Mehefin 1995), 9-11.

Parry, Norman Closs, 'Fel hyn 'rwy'n ei gweld hi', *Barddas*, 296 (Ionawr/Chwefror 2008), 33-4.

Peate, Iorwerth, 'Y Bywyd Dinesig a'r Gymraeg', *Tir Newydd*, 4 (Gwanwyn 1936), 4-5.

Philo, Chris, 'Neglected rural geographies', *Journal of Rural Studies*, cyf. 8, rhif. 2 (Ebrill 1992), 193-207.

Powell, Robat, 'Congol yr Ysgolion: Trafodaeth ar 'Hen Wŷr y Môr', *Barddas*, 282 (Ebrill/Mehefin 2005), 42-3.

Price, Adam, 'Entrepreneur', *Barn*, 404 (Medi 1996), 14-17.

Price, Rhian, 'Atgyfodwch yr hen fesurau!', *Golwg*, cyf. 14, rhif 49 (22 Awst 2002), 18-19.

Prys, Ifan, 'Y bardd sy'n brwydro', *Taliesin*, 124 (2005), 159-60.

Prysor, Dewi, 'Colofn Dewi Prysor, Awyr iach: Dim ond yng Nghymru', *Barddas*, 314 (Gwanwyn 2012), 34-5.

Reynolds, Idris, 'Hudoliaeth Awen Dylan', *Barddas*, 264 (Awst/Medi/Hydref 2001), 60-1.

Reynolds, Idris, 'Dau Hogyn o'r Chwedegau', *Barddas*, 266 (Ionawr/Chwefror/Mawrth 2002), 58-9.

Reynolds, Idris, 'Erys Gwefr y Filltir Sgwâr: Adolygiad o *Diwrnod i'r Brenin*', *Barddas*, 269 (Medi/Hydref/Tachwedd 2002), 66.

Reynolds, Idris, 'Un â Chynneddf Dychanwr', *Barddas*, 286 (Chwefror/Mawrth 2006), 44-5.

Rhys, Robert, 'Y byd o ben Carreg Gwalch: Holi Myrddin ap Dafydd', *Barn*, 318/319 (Gorffennaf/Awst 1989), 6-11.

Roberts, Llion Pryderi, 'Ceinion o'r Ymrysonau: Adolygiad o *Englynion dan Bwysau*', *Barn*, 513 (Hydref 2005), 45-6.

Rowlands, John, 'Rhag Cantre'r Gwaelod', *Barn*, 409 (Chwefror 1997), 33-4.

Sauer, Carl O., 'The Morphology of Landscape', *University of California Publications* 2 (2) (1925), 19-53.

Stacey, Margaret, 'The myth of community studies', *British Journal of Sociology*, 20:2 (1969), 134-47.

Teifi, Hywel, 'Dechrau Rhifo?', *Barn*, 441 (Hydref 1999), 46-9.

Thomas, Barry, 'Winjio am y Fro? Nid y bardd Guto Dafydd ...', *Golwg*, cyf. 27, rhif. 16 (Rhagfyr 18 2014), 14-15.

Tudur, Non, 'Un fro ar ddwy ganfas', *Golwg*, cyf. 17, rhif. 45, (21 Gorffennaf 2005), 18.

Tudur, Non, 'Annigonolrwydd y bardd, ac ati', *Golwg*, cyf. 26, rhif. 43 (10 Gorffennaf 2014), 18-9.

Webb, Tim, 'Yn y Fro', *Barn*, 503/504 (Rhagfyr/Ionawr 2004/2005), 21-3.

Williams, Gerwyn, 'Yng nghampfa'r cyganeddion', *Llais Llyfrau* (Gwanwyn 1994), 5-6.

Woods, Michael, 'Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place', *Progress in Human Geography*, 31 (2007), 485-507.

Papurau a Darlithoedd

Arensten, M., R. Stam a R. Thuijs, *Postmodern approaches to space*.

Carter, Harold, *Mewnfudo a'r Iaith Gymraeg* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1988)

Edwards, Huw Meirion, '*Dafydd ap Gwilym.net: Y Cyd-destun Llenyddol*' (Prifysgol Abertawe, 2007)

Edwards, Huw Meirion, *Y Ddinas Ddihenydd? Delweddau o Gaerdydd yn ein Llenyddiaeth* (Aberystwyth, 2008)

Gallent, Nick, Mark Tewder-Jones ac Alan Mace, *Ail Gartrefi a Chartrefi Gwyliau a'r Drefn ar gyfer Cynllunio'r Defnydd o Dir* (Llywodraeth Cymru, 2001)

Gweithgor y Cyfrifiad, *Y Gymraeg yn Sir Gâr* (Cyngor Sir Gâr, Mawrth 2014)

Hartwell, Simon, Kitchen Lawrence, Paul Milbourne a Selyf Morgan, *Population Change in Rural Wales: Social and Cultural Impacts [Research Report No. 14]* (Arsyllfa Wledig Cymru, Chwefror 2007)

Jones, Hywel, *Darlun Ystadegol o'r Gymraeg* (Bwrdd yr Iaith Gymraeg, 2012)

Leake, Sue (Ystadegau Cymru), *Bwletin Ystadegol: 2012-based National Population Projections for Wales* (Llywodraeth Cymru, 6 Tachwedd 2013)

Llwyd, Alan, *Canrif o Brifwyl: Y Ddarlith Lenyddol Flynyddol Eisteddfod Genedlaethol Cymru Bro Dinefwr 1996* (Llys yr Eisteddfod Genedlaethol, 1996)

Llywodraeth Cynulliad Cymru, *Iaith Pawb: Cynllun Gweithredu Cenedlaethol ar gyfer Cymru Ddwieithog* (Caerdydd, 2003)

Office for National Statistics, *Focus on Wales: It's people* (Ionawr 2004)

Price, Adam, *Arfor: Rhanbarth Newydd i'r Gorllewin Cymraeg* (Plaid Cymru, 2013)

Sefydliad Materion Cymreig, *Cymru Wledig: Newidiadau mewn poblogaeth ac Agweddau Cyfredol* (Caerdydd, 1988)

Colofnau Rheolaidd

Noder: Cyfeirir yn aml at y colofnau canlynol yng nghorff y gwaith. Gweler y troednodiadau am y cyfeiriad perthnasol.

Brooks, Simon, 'Colofn fisol y Golygydd', *Barn*.

Jones, Ceri Wyn, 'Colofn cwj', *Barddas*.

Llwyd, Alan, 'Golygyddol', *Barddas*.

Llwyd, Iwan, 'Colofn Iwan', *Barddas*.

Morys, Twm, 'Bob Dalen ar Benillion', *Barddas*.

Gwefannau

Barddas, 'Ynys gan Mari George', gw.

http://www.barddas.com/barddas/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=12&Itemid=66 (Cyrchwyd Gorffennaf 2013)

BBC Cymru, 'Adar brith teulu'r Cilie', gw.

http://www.bbc.co.uk/cymru/canolbarth/enwogion/adarbrith/pages/john_tydu_jones.shtml (Cyrchwyd Ebrill 2014)

BBC Cymru, 'Croeso amodol i Eryri' (Awst 2003), gw.

<http://www.bbc.co.uk/cymru/adloniant/llyfrau/adolygiadau/croeso-eryri.shtml> (Cyrchwyd Medi 2014)

BBC Cymru Fyw, 'Cyhoeddi cyfrol o sioe gerdd newydd a llwyddiannus S'neb yn Becso Dam' (18 Awst 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/19251042> (Cyrchwyd Hydref 2014)

BBC Cymru Fyw, 'Cyfrifiad: Gwynedd ar y brig o ran tai haf' (22 Hydref 2012), gw.

<http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/20028110> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

BBC Cymru Fyw, 'Canlyniadau Cyfrifiad yn rhai siomedig, yn ôl Comisiynydd y Gymraeg' (11 Rhagfyr 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/20678834> (Cyrchwyd Hydref 2013)

BBC Cymru Fyw, 'Llai yn siarad Cymraeg yn ôl ystadegau Cyfrifiad 2011' (11 Rhagfyr 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/20639235> (Medi 2014)

BBC Cymru Fyw, 'Cymraeg ail iaith: 'Unfed awr ar ddeg'' (27 Medi 2013), gw.

<http://www.bbc.com/cymrufyw/24298467> (Cyrchwyd Ionawr 2015)

BBC Cymru Fyw, '300 yn protestio yn erbyn cynllun tai Gwynedd a Môn' (29 Mawrth 2014), gw. <http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/26792692> (Cyrchwyd Medi 2014)

BBC Cymru Fyw, 'Cynllun datblygu: 'angen balans' (30 Mawrth 2014), gw.

<http://www.bbc.co.uk/cymrufyw/26805391> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

BBC Cymru Fyw, 'Tai haf: dyblu treth cyngor "yn debygol"' (6 Awst 2014), gw.

<http://www.bbc.com/cymrufyw/28674041> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

BBC Cymru'r Byd, 'Cynhaeaf y Cilie', gw.

<http://www.bbc.co.uk/cymru/adloniant/llyfrau/000504cilie.shtml> (Cyrchwyd Ebrill 2014)

BBC Cymru'r Byd, 'Caerdydd – nid ni a nhw' (Mai 2005), gw.

<http://www.bbc.co.uk/cymru/urdd05/maes/dafydd-iwan.shtml> (Hydref 2014)

BBC News, 'Comic night to tempt people north', (24 Mai 2006), gw.
<http://news.bbc.co.uk/1/hi/wales/5010694.stm> (Cyrchwyd Awst 2014)

BBC News, 'Rural Welsh "forced out" by house prices', (14 Medi 2001), gw.
<http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk/3644604.stm> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

BBC News Wales, 'Census 2011: Largest rise in Wales population since 1951' (11 Rhagfyr 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-20680412> (Cyrchwyd Ionawr 2014).

BBC News, '£10m to rid Snowdonia National Park rhododendrons', (16 Ebrill 2014), gw.
<http://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-north-west-wales-27050336> (Cyrchwyd Awst 2014)

BBC News Wales, 'Census: Wales population up 5% to 3.06m, Cardiff up 12%' (16 Gorffennaf 2012), gw. <http://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-18855679> (Cyrchwyd Gorffennaf 2013)

BBC Newyddion, Blog Vaughan Roderick, 'Nid ar chwarae bach ...' (22 Chwefror 2010), gw.
http://www.bbc.co.uk/blogs/legacy/thereporters/vaughanroderick/2010/02/nid_ar_chwar_ae_bach.html (Cyrchwyd Hydref, 2014).

BBC Radio Cymru, 'Darlith Tynged yr Iaith Y Prifardd Rhys Iorwerth', gw.
http://www.bbc.co.uk/radiocymru/safle/rhaglenni/pages/tynged_rhys_iorwerth.shtml
(Cyrchwyd Rhagfyr 2013)

BBC Radio Cymru, 'Yma wyf innau i fod - Tresaith', gw.
http://www.bbc.co.uk/radiocymru/safle/rhaglenni/pages/yma-wyf_finnau_tresaith.shtml
(Cyrchwyd Gorffennaf 2014)

Blog Menai, 'Cyfrifiad – Dwyfor' (4 Chwefror 2013), gw.
<http://oclmennai.blogspot.co.uk/2013/02/cyfrifiad-dwyfor.html> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Blog Menai, 'Ffigyrau Ioan yn gweld golau dydd' (4 Chwefror 2013), gw.
<http://oclmennai.blogspot.co.uk/2013/02/bydd-darllenwyr-blogmenai-yn-gwybod-bod.html>
(Cyrchwyd Hydref 2014)

Blog Menai, 'Cyfrifiad - 'Meirion' (5 Chwefror 2013), gw.
<http://oclmennai.blogspot.co.uk/2013/02/meirion.html> (Cyrchwyd Tachwedd 2014).

Blog Menai, 'Y Cyfrifiad – tair stori wahanol i dri rhan o Gymru' (19 Chwefror 2013), gw.
<http://oclmennai.blogspot.co.uk/2013/02/y-cyfrifiad-tair-stori-wahanol-i-dri.html> (Cyrchwyd Hydref 2014)

Blog Menai, 'Rant Karen Owen yn y Cymro: sylw neu ddau' (18 Ionawr 2014), gw.
<http://oclmennai.blogspot.co.uk/2014/01/rant-karen-owen-yn-y-cymro-sylw-neu-ddau.html>
(Cyrchwyd Medi 2014)

Byw ar y fiw, gw. <http://bywaryfiw.org/llyn-mewn-llinellau-myrddin-ap-dafydd-91013/> (Cyrchwyd Chwefror 2014)

Click on Wales, 'Demand for Welsh-medium education soars in capital' (29 Medi 2010), gw. <http://www.clickonwales.org/2010/09/demand-for-welsh-medium-education-soars-in-capital/> (Cyrchwyd Hydref 2014)

Comisiynydd y Gymraeg, 'Cyfrifiad 2011: canlyniadau a newidiadau er 2001', gw. <http://www.comisiynyddygymraeg.org/Cymraeg/Cymorth/dataacystadegau/Pages/Cyfrifiad2011canlyniadauanewidiadauer2001.aspx> (Cyrchwyd Ionawr 2014)

Comisiynydd y Gymraeg, 'Cyfrifiad 2011: canlyniadau yn ôl Cymuned', gw. <http://www.comisiynyddygymraeg.org/Cymraeg/Cymorth/dataacystadegau/Pages/Cyfrifiad2011canlyniadauynolCymuned.aspx> (Cyrchwyd Ionawr 2014)

Cymuned, gw. <http://cymuned.net/blog/index.php?s=medru> (Cyrchwyd Medi 2014)

Dafydd ap Gwilym, gw. <http://www.dafyddapgwilym.net/docs/Y%20Cyd-destun%20llynyddol.pdf> (Cyrchwyd Mehefin 2014)

Dyfodol i'r Iaith, 'Y Gynhadledd Fawr' (8 Gorffennaf 2013), gw. <http://www.dyfodol.net/2013/07/08/y-gynhadledd-fawr/> (Cyrchwyd Medi 2014)

Golwg360, 'Darlith Saunders yn ysbrydoli Gruffudd Antur i greu 'Cylchoedd'' (7 Mehefin 2010), gw. <http://www.golwg360.com/celfyddydau/eisteddfodau/75468-gruffudd-antur-yn-creu-cylchoedd-a-chael-cadair-yr-urdd> (Cyrchwyd Ionawr 2014)

Golwg360, 'Cynnydd mawr ym mhrisiau tai cefn gwlad Cymru' (15 Tachwedd 2010), gw. <http://www.golwg360.com/archif/29831-cynnydd-mawr-ym-mhrisiau-tai-cefn-gwlad-cymru> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Golwg360, 'Pobol Eryri ddim yn gallu fforddio tai yno' (7 Medi 2011), gw. <http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/48767-pobol-eryri-ddim-yn-gallu-fforddio-tai-yno> (Cyrchwyd Mai 2014)

Golwg360, "'Prinder" tai fforddiadwy yn Eryri' (8 Medi 2011), gw. <http://www.golwg360.com/newyddion/arian-a-busnes/48893-prinder-tai-fforddiadwy-yn-eryri> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Golwg360, 'Cynnydd mawr mewn prisiau tai trefi glan-môr' (12 Mai 2012), gw. <http://www.golwg360.com/newyddion/72748-cynnydd-mawr-mewn-prisiau-tai-trefi-glan-mor> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Golwg360, "'S'neb yn Becso Dam': sioe gerdd ar daith', (28 Mehefin 2012), gw. <http://www.golwg360.com/celfyddydau/theatr/77537-s-neb-yn-becso-dam-sioe-gerdd-ar-daith> (Cyrchwyd Awst 2014)

Golwg360, 'Academydd: 'Angen ail-feddwl am y Fro Gymraeg'' (12 Rhagfyr 2012), gw.
<http://www.golwg360.com/newyddion/94309-academydd-angen-ail-feddwl-am-y-fro-gymraeg> (Cyrchwyd Ionawr 2015).

Golwg360, 'Dadansoddiad pellach o ffigurau'r Cyfrifiad' (30 Rhagfyr 2012), gw.
<http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/95826-dadansoddiad-pellach-o-ffigrau-r-cyfrifiad> (Cyrchwyd Hydref 2014)

Golwg360, 'Tryweryn – 'ffafr anfwriadol' â Chymru', (14 Chwefror 2013), gw.
<http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/100466-tryweryn-ffafr-anfwriadol-a-chymru> (Cyrchwyd Chwefror 2014)

Golwg360, 'Cyfrifiad 2011 yn amlygu prif gadarnle'r Gymraeg' (23 Mawrth 2013), gw.
<http://www.golwg360.com/newyddion/iaith/104184-cyfrifiad-2011-yn-amlygu-prif-gadarnle-r-gymraeg> (Cyrchwyd Hydref 2014)

Golwg360, 'Porthmadog ar frig arolwg o brisiau tai' (27 Mai 2013), gw.
<http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/110447-porthmadog-ar-frig-arolwg-o-brisiau-tai> (Cyrchwyd Hydref 2014)

Golwg360, 'Miloedd o dai i Wynedd: "methu fforddio peidio" (21 Chwefror 2014), gw.
<http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/138237-miloedd-o-dai-i-wynedd-methu-fforddio-peidio> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Golwg360, 'Y Gynhadledd Fawr wedi costio £90,000 i'w chynnal' (13 Mawrth 2014), gw.
<http://www.golwg360.com/newyddion/cymru/140450-y-gynhadledd-fawr-wedi-costio-90000-i-w-chynnal> (Cyrchwyd Medi 2014)

Gwales, 'A Gymri di Gymru?', www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw.
<http://www.gwales.com/bibliographic/?isbn=9781847711182&tsid=3> (Cyrchwyd Ebrill 2013)

Gwales, 'Banerog', www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw.
<http://www.gwales.com/bibliographic/?isbn=9781847711410&tsid=7> (Cyrchwyd Medi 2014)

Gwales, 'Englynion Barddas 3', www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw.
<http://www.gwales.com/goto/biblio/cy/9781906396077/> (Cyrchwyd Mehefin 2013)

Gwales, 'Syched am Sycharth', www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw.
<http://www.gwales.com/goto/biblio/cy/9780863817397/> (Cyrchwyd Mehefin 2013)

Gwales, 'un stribedyn bach', www.gwales.com, trwy ganiatâd Cyngor Llyfrau Cymru, gw.
<http://www.gwales.com/goto/biblio/cy/9781845274788/> (Cyrchwyd Mai, 2013)

Neighbourhood Statistics (Office for National Statistics)
<http://www.neighbourhood.statistics.gov.uk/dissemination/> (Cyrchwyd 2012-2014)

Nomis (Office for National Statistics), <https://www.nomisweb.co.uk/> (Cyrchwyd 2012-2014)

Parc Cenedlaethol Eryri, 'Ail Gartrefi', gw. <http://www.eryri-npa.gov.uk/cym/Education/census-figures-2001/thematic-maps/second-homes> (Cyrchwyd Hydref 2014)

Statiaith, 'Mudo i Gymru, 2011', gw.
http://statiaith.com/cymraeg/demograffig/cyfrifiad/2011/DC8201/map_DC8201CymraegMewnlif_poblogaeth25oedathrosodd.html (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Statiaith, 'Canran y boblogaeth o fewn Cymuned a anwyd y tu allan i Gymru, 2011', gw.
http://statiaith.com/cymraeg/demograffig/cyfrifiad/2011/KS204/map_KS204Cymraeg_canran_or_tu_allan_i_Gymru.html (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Testunau, http://www.testunau.org/testunau/john_ceiriog_hughes/nant_y_mynydd.htm
(Cyrchwyd Rhagfyr 2014)

Wales Online, 'Aberdyfi thrifid most costlly place in Wales to buy home' (22 Mehefin 2012), gw. <http://www.walesonline.co.uk/news/local-news/aberdyfi-third-most-costly-place-2053550> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Wales Online, 'Country living in Wales will remain a dream for many of us, according to a report by Halifax' (19 Hydref 2013), gw. <http://www.walesonline.co.uk/news/wales-news/country-living-wales-remain-dream-6207346> (Cyrchwyd Tachwedd 2014)

Wikipedia, 'Ardaloedd Cymru yn ôl nifer y siaradwyr Cymraeg 2011', gw.
http://en.wikipedia.org/wiki/Y_Fro_Gymraeg#mediaviewer/File:Welsh_speakers_in_the_2011_census.png (Cyrchwyd Awst 2014)

Wikipedia, 'Y Fro Gymraeg', gw. http://cy.wikipedia.org/wiki/Delwedd:Y_fro_gymraeg.jpg
(Cyrchwyd Rhagfyr 2014)

Ymddiriedolaeth Gwiwerod Coch Cymru, 'Cadwraeth gwiwerod coch', gw.
<http://www.redsquirrels.info/cy/education/red-squirrel-conservation/> (Cyrchwyd Awst 2014)

Eraill

Crynoddisgiau

Ail Symudiad, *Sefyll ar y Sgwâr* (Sain, 1982)

Amrywiol, *Caneuon Protest* (Sain, 2013)

Dewi Pws, *Geirie yn y Niwl* (Fflach, 2011)

Edward H. Dafis, *Ffordd Newydd Eingl-Americanaidd Grêt o Fyw* (Sain, 1975)

Edward H. Dafis, *'Sneb yn Becso Dam* (Sain, 1976)

Edward H. Dafis, *Plant y Fflam* (Sain, 1980)

Geraint Jarman a'r Cynganeddwyr, *Hen Wlad Fy Nhadau* (Sain, 1978)

Sobin a'r Smaeliaid, *Sobin a'r Smaeliaid 1* (Sain, 1989)

Sobin a'r Smaeliaid, *Caib* (Sain, 1990)

Tecwyn Ifan, *Dof yn Ôl* (Sain, 1978)

Teledu

Eisteddfod: Tudur Owen, S4C (Darllledwyd ar 17 Awst 2014)

Cyfrifiad

Cyfrifiad y Deyrnas Unedig, 21 Ebrill 1991

Cyfrifiad y Deyrnas Unedig, 29 Ebrill 2001

Cyfrifiad y Deyrnas Unedig, 27 Mawrth 2011
